

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 2 (491)

БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 2010

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*,
М.Ф.Дмитрієнко, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск),
С.В.Кульчицький, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Резнт* (заст.
головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст.
головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Резнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст.
наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Донік*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: О.В.Жданович

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник

Комп'ютерна верстка – А.О.Михайлова

Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 29.03.2010 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 900 прим. Зам. №76

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001р.
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60. Тел./факс: 246-27-38, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво “Вперед”»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

І С Т О Р И Ч Н І С Т У Д І Ї

Котляр М. Ф. «Отчина» у правосвідомості Давньої Русі	4
Сас П. М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р.	17
Маслійчук В. Л. (Харків). Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.	38
Шеретюк Р. М. (Рівне). Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст.	48
Котельницький Н. А. (Чернігів). Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні (1868–1879 рр.)	62
Шевченко В. М. (Чернігів). Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.	75
Таранець С. В. Благодійність купців-старообрядців у сфері освіти (друга половина XIX – початок XX ст.)	86
Кудінов Д. В. (Суми). До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: селянський вимір	95
Нахтігаль Райнгард (Фрайбург, Німеччина). Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни	103
Усенко П. Г. У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О.Колчака (28 лютого – 7 червня 1917 р.)	116
Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр.	137

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Яременко В. І. (Хмельницький). Історична ономастика у творчій спадщині Тараса Шевченка	164
Гейда О. С. (Чернігів). Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії?	179
Андреев В. М. (Херсон). Віктор Петров: «скіфський сюжет» інтелектуальної біографії	190
Єзерська І. В. (Львів). Чоловічі та жіночі імена за метриками хрещень Катедрального костелу Львова (XVII ст.)	202
Томазов В. В. Рід Мавроґордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження	215

Р Е Ц Е Н З І Ї

Заруба В. М. (Дніпропетровськ). В.О.Василенко. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 року) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст.	226
Кузьминець О. В. Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. Наукові дослідження і документи	227

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Кудінов Ю. М. Міжнародна наукова конференція «Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.» 229

Зоценко Володимир Миколайович 234

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . 236

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – Microsoft Word for Windows, шрифт – Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!!!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу:

UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

«ОТЧИНА» У ПРАВОСВІДОМОСТІ ДАВНЬОЇ РУСІ

Поняття «отчина» у значенні успадкованого від батька земельного володіння з'являється в літописі у другій половині XI ст. «Отчинний» порядок володіння волостями спочатку відстоювали князі-ізгої, протиставляючи його порядку родового старійшинства. Відстоювання «отчини» було інструментом у змаганнях княжих кланів за Київ і владу на Русі в XII–XIII ст.

Поняття «Руська земля» (Русь) нерозривно пов'язане з терміном «отчина». Тому що члени дому Ярославичів, принаймні, ті, хто прагнув заволодіти південною Руською землею, відстоювали своє право на неї як на свою «отчину», часом додаючи до неї ще й поняття «дедини». Показовим уявляється мені текст Лаврентіївського літопису під 1207 р. Тоді Ольгович Всеволод Чермний (Рудий) разом із половцями «пришед седе в Києве; ... слышав великий князь Всеволод Гюргевич, внук Володимерь Мономаха, оже Олговици воюют с погаными землю Рускую, и сжалися о том, и рече: «То ци тем [Ольговичам] отчина однем Руская земля, а нам не отчина ли?»¹. Подібних прикладів чимало в Київському літописі XII ст. та і в інших літописних ізводах XII – XIII ст.

При тому поняття «отчина» зовсім не одвічне в літописі. За моїми спостереженнями, в значенні спадкового княжого володіння воно з'являється в «Повісті временних літ» лише під 1097 р., у розповіді про рішення знаменитого Любецького з'їзду про розподіл земель у державі: «Кождо да держить отчину свою: Святополкъ – Києвъ Изяславлю, Володимерь – Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ – Святославлю», далі цей текст продовжувався словами: «А им же роздаялъ Всеволодъ города: Давыду – Володимерь, Ростиславичема – Перемышль Володареви, Теребовль – Василкови»².

Неважко помітити, що в рішеннях Любецького з'їзду літописець чітко відділяє отчини від пожалувань Всеволода князям-ізгоям, тобто своїм безземельним родичам. Отчини згадані лише для обґрунтування права володіння землями головними тоді руськими князями. Це єдина згадка про отчину в літописі у XI ст. Саме у 80-х – 90-х роках того століття князі-ізгої почали добиватися батьківських волостей і прагнули узаконити поняття «отчини». У реальності ж вотчинні володіння на Русі виступають у джерелах пізніше. Це пояснюється пізнім виникненням індивідуального земельного володіння – отчинного, що передавалося від батька до сина, інакше кажучи, по вертикалі. Проте таке передавання землі спочатку відбувалось у боярському середовищі. А в князівському роді панував інший порядок успадкування – родовий. При родовому порядку стіл переходив від старшого брата до наступного за часом народження, тобто по горизонталі.

Одне зі свідoctв панування такого порядку в державі міститься в заповіті («ряде») Ярослава Володимировича 1054 р. і далі у словах «Повісті временних літ», що відносяться до 1093 р. «Повість» у загальних рисах передала зміст того заповіту, де йшлося про розділ земель Ярославом між синами: «Се же поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изясла-

* Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ву – Києвъ, сего послушайте, якоже послушаєте мене, ...а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду – Переяславль, а Игорю – Володимерь, а Вячеславу – Смолинескъ». И тако раздѣли имъ грады, заповѣдавъ имъ не преступати прѣдела братня, ни сгоняти...»³.

Більшість істориків минулого вважали, що «ряд» Ярослава був звернений у минуле і покликаний закріпити існуючі тоді родово-патріархальні відносини у суспільстві⁴. Така думка старої історіографії дожила до наших днів. Наприклад, О.В.Назаренко писав, що «ряд» 1054 р. укладається в рамках родового сюзеренітету Рюриковичів над Руссю, тобто зберегається існуючого порядку речей⁵. Проте ще на початку ХХ ст. В.О.Ключевський зовсім інакше оцінив внесок «ряду» 1054 р. у розвиток давньоруського суспільства. Він обґрунтував думку, згідно з якою порядок успадкування київського та інших визначних столів бере початок від цього заповіту будівника Давньоруської держави. Згідно з його переконанням, «ряд» установив і принцип старшинства («старейшинства») поміж князями⁶. У «Курсі російської історії» Ключевського проглядає важлива думка, що стосунки сюзеренітету-васалітету в родині Рюриковичів засновані заповітом Ярослава.

Проблема зародження і поширення системи сюзеренітету-васалітету на Русі привертала увагу істориків здебільшого у другій половині ХХ ст. Раніше її або не вивчали в конкретно-хронологічному плані або вважали, що вона властива відносинам у середовищі панівного класу мало не з часу виникнення державності. С.В.Юшков вважав, що така норма у стосунках серед Рюриковичів існувала ще в Х і навіть у ІХ ст. Правда, він обмовився, сказавши, що «виникнення васалітету розвиненого типу слід віднести до часу синів і онуків Ярослава»⁷.

На думку О.П.Толочка, відповідь на питання: коли на Русі встановилися відносини, що ґрунтувалися на засадах сюзеренітету-васалітету, дав сам літописець у розповіді про останні роки життя Всеволода Ярославича. Історик посилається при тому на відому цитату з «Повісті временних літ»: «Сѣдяцю бо ему [Всеволоду] Києвъ, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти [волости] ов сея, ово же другие. Сей же [Всеволод], омиряя их, раздаваше власти имъ»⁸. Саме за Всеволода, вважає дослідник, народилося поняття волості як умовного «держання», бенефіція, які роздавалися тоді лише київським государем⁹. Думаю, що історик дещо прискорив процес розвитку феодалізму на Русі.

На схожій позиції стояв свого часу Л.В.Черепнін. Він дійшов висновку, що «ряд» Ярослава був воістину новаторським документом і базувався на засадах феодальної ієрархії, а основу союзу між його синами могли становити принципи сюзеренітету-васалітету¹⁰. Цю думку він розвинув у пізнішій праці. Вчений вважав, що своїм заповітом Ярослав зобов'язав своїх наступників жити у злагоді («имейте в себе любовь, будете мирно живуще»), фундаментом якої мали бути принципи феодальної ієрархії. Старший син Ярослава, котрому він заповів київський стіл, ставав по смерті батька старійшим для братів як по рахунку спорідненості, так і по місцю на «лествице» феодальної ієрархії: «Сего [Ізяслава] послушайте, яко же послушаєте мене». Така система, думав Ярослав, гарантувала внутрішню цілісність держави¹¹.

Однак, конкретно розглядаючи в тільки-но згаданій статті феодально-ієрархічну структуру держави Ярославичів, Л.В.Черепнін будує дослідження на більш пізньому літописному матеріалі (ХІІ – ХІІІ ст.)¹². Це зрозуміло, оскільки міжкнязівські стосунки ХІ – початку ХІІ ст. набагато скромніше відбиті у джерелах.

На мій погляд, ієрархічні відносини між князями-Ярославичами, а далі взагалі у середовищі панівного класу, логічно впливають із заповіту Ярослава 1054 р. Адже система сюзеренітету-васалітету не лише пов'язана з порядком заміщення столів на засадах «лествичного восхождения», але й породжена, вважаю, самим цим порядком. Наділення Всеволодом небожів волостями, про яке повідав літописець під 1093 р., ґрунтувалося на якомусь правовому документі, природніше всього, – на «ряді» 1054 р. Або, принаймні, на нормі усного, звичаєвого права, яка природним чином походила від того заповіту. Тому даремно деякі вчені думають, ніби «ряд» не вніс нічого нового в політичну структуру Русі другої половини XI ст.

Оригінальні і навіть парадоксальні думки щодо заповіту Ярослава висловив А.Поппе. Він вважає, що «ряд» 1054 р. потрапив до літопису в уже переосмисленій у правління Всеволода формі й був викладений на папері лише за Володимира Мономаха. А.Поппе вважає, що після смерті в 1052 р. старшого сина Володимира Ярослав чітко зрозумів, що жодному з його синів не втримати влади на Русі. Звідси його рішення розділити країну поміж трьома старшими братами, наділивши їх загальною відповідальністю за політичний порядок у державі. Тому тріумвірат Ярославичів не був вигадкою государя в годину слабкості чи союзом для подолання незгод і чвар, а державним механізмом, створеним самим Ярославом¹³. Як мені здається, ця думка А.Поппе виходить із постулату про надзвичайну державну мудрість Ярослава і складність політичної ситуації, що склалася на Русі після смерті старого государя. Адже «ряд» 1054 р. якраз і не закріпив розділу Русі між Ярославичами, у ньому йшлося швидше про колективну владу Ярославичів у державі.

Утім, не варто ідеалізувати суспільно-політичне значення заповіту Ярослава. Він був документом свого часу і не слід вимагати від нього більше, ніж належить. У «ряді» все ж таки не було чітко прописане головне у плані майбутнього розвитку державності питання: самий порядок наслідування (успадкування) головного київського стола. Невизначна формула «се же поручаю в себе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев» і заклик слухатися його так, як слухалися самого Ярослава, не сприймалися суспільною правосвідомістю, та й самими синами київського государя у тому розумінні, що головний стіл держави передається старшому в роді, Ізяславу. Недарма незабаром по кончині Ярослава виникає тріумвірат трьох його старших синів: Ізяслава, Святослава і Всеволода. Доводиться визнати, що в «ряді» були підсвідомо закладені зерна усобиць у родині Ярославичів, які буйно проросли через два десятиліття після його кончини, у 70-х – 80-х роках XI ст.

Уже зазначалося, що «Повість временних літ» переказала заповіт Ярослава у скороченому вигляді й узагальненій формі. Але і вміщений у цьому літописі текст «ряду» справляє враження, що акт Ярослава передбачав передання Києва за системою «від старшого брата до наступного за часом народження», тобто – «лествичного восхождения». Така думка підкріплюється згаданим мною вище свідомством «Повісті» про останні місяці життя Всеволода, на що звернув увагу ще В.Й.Ключевський¹⁴. Нестор оповідає, що перед кончиною Ярослав звелів покликати до нього улюбленого сина Всеволода і сказав йому: «Сыну мой! Благо тобѣ, яко слышу о тобѣ кротость, и радуясь, яко ты покоиши старость мою. Аще ти подасть Богъ *приятти власть стола моего по братъи своей, с правдою, а не с насильемъ*, то егда Богъ отведеть тя от житъя сего, да ляжеши, идеже азъ лягу, у гроба моего, понеже люблю тя паче братъи твоее»¹⁵.

Наведені слова літопису природніше всього тлумачити у тому сенсі, що саме Ярослав установив передання влади від старшого брата до наступного за віком, і що цей порядок київський князь вважав єдино законним. Знаменно, що стежити за додержанням правила «лествичного восхожденія» Ярослав доручив не безпосередньому наступнику Ізяслава, відомому своєю буйною вдачею і важким характером Святославу, а спокійному і розважливому Всеволоду. Далекоглядний Ярослав Володимирович неначе передбачав смуту далекого 1073 р., коли Святослав із пасивною підтримкою Всеволода вижене Ізяслава з Києва і, порушивши заповіт батька, сяде на головний руський престол. Правим був Л.В.Черепнін, коли написав про «ряд» 1054 р.: «Це не моральне повчання глави родини, а політичний заповіт глави держави»¹⁶.

Як відомо, передання влади за принципом родового старійшинства, від брата до брата, бере початок у родоплемінному суспільстві. Так могло бути і в східнослов'янському середовищі часу народження державності, адже вона також склалася в родоплемінній спільноті. Але давньоруські джерела не дають підстав для подібного твердження. Бо в державну практику Рюриковичів у часи перед Ярославом родове старійшинство не увійшло, судячи з найдавніших літописів, – «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу. Мабуть, це сталося просто через фізичну неможливість такого передання влади. Адже Олег, Ігор і Святослав, якщо виходити з літописних оповідей, братів не мали¹⁷. Брати ж Володимира Святославича Ярополк і Олег загинули в змаганнях за київський стіл. Те ж саме сталося майже з усіма братами Ярослава. Його угода з братом Мстиславом 1026 р., коли південна Руська земля була поділена між ними по Дніпру, стала першим правовим документом, що регулював князівські земельні відносини на Русі.

Тому доводиться визнати, що лише по смерті Ярослава родовий порядок успадкування київського та інших столів вступив у силу, хай навіть князь і скористався з відомого йому древнього звичаю. Еволюція політичного життя у країні по кончині Ярослава склалася не так, як передбачав старий государ. Його новаторський у самій своїй суті «ряд», мабуть, не міг бути повністю зрозумілим сучасникам. Святослав і Всеволод Ярославичі зовсім не вважали, що Ізяслав здатний замінити їм батька як верховний сюзерен, до чого закликав їх заповіт 1054 р.

Судячи з порівняно докладно відбитого в літописі життєпису Ізяслава і посмертного його панегірика з докладною характеристикою князя, він не мав державних здібностей, якими в достатку володіли його батько і дід, був нерішучою людиною. Тому Ізяслав і погодився на спільне з двома молодшими братами управління Руссю. Можливо, через це історики (і серед них А.Поппе) **post factum вирішили, ніби Ярослав у своєму заповіті не встановив порядку одноосібного заміщення київського стола.** На мою думку, якраз і встановив, і досить певно, особливо якщо врахувати розповідь про передсмертні його слова, сказані Всеволоду, згадані в літописі під 1093 р. Інша річ, що в Ізяслава не вистачало рішучості й політичної волі настояти на виконанні братами «ряду» батька.

І все ж таки в заповіті Ярослава існувала певна недомовленість, нечіткість визначень. На мою думку, вона викликала до життя приховану спочатку опозицію в середовищі князів-ізгоїв, котрі з перебігом часу взяли за зброю, щоб відвоювати у дядьків родові землі, – волості, що належали їхнім батькам. Зрозуміло, що ізгої віддавали перевагу «отчинному» принципу успадкування столів, – насамперед, тому, що вони не бачили близьких перспектив одержати волості за родовим старійшинством. Ніхто з них не ба-

жав чекати доти, доки хтось із дядьків, – а краще всі вони! – перемруть. До того ж традиційний порядок «лествичного восхождення» одразу ж почали порушувати ті, хто був покликаний слідкувати за його додержанням, – тріумвіри-Ярославичі. Ізгої і започаткували змагання за впровадження «отчинного» принципу заміщення княжих столів.

Відрізана від Києва безкрайними степами, в яких панували кочовики (з 60-х років XI ст. половці), Тмуторокань, руське володіння на Північному Кавказі, стала форпостом спротиву ізгоїв спочатку тріумвірам, а далі київському князеві Всеволоду Ярославичу, котрий посів головний руський стіл у 1078 р.

Отже, ізгої підросли й почали змагатися з дядьками за свої отчини з 70-х років XI ст. Осібно стояв виступ проти тріумвірів набагато старшого від усіх них онука Ярослава – Ростислава Володимировича. У 1064 р. він вигнав сина Святослава Ярославича – Гліба з Тмуторокані і сів там. 1065 року Святослав відвоював Тмуторокань у Ростислава і повернув туди Гліба. Але як тільки Святослав забрався до свого Чернігова, Ростислав знову вибив Гліба з Тмуторокані. Там у лютому 1066 р. його отруїв візантійський котопан (намісник) Херсона¹⁸, ймовірно, не без участі в тому Святослава Ярославича. Після загибелі Ростислава на авансцену давньоруської історії виходить інше покоління ізгоїв – троє його синів: Рюрик, Володар і Василько.

Наступний збройний виступ ізгоїв стався через десять років і припав на весну 1077 р., коли у Києві княжив Всеволод Ярославич. Скориставшись із того, що він рушив на Волинь назустріч братові Ізяславу, котрий повертався з Польщі, Борис В'ячеславич раптово захопив Чернігів. Він зміг утриматися в місті лише вісім днів і змушений був податися до Тмуторокані, де сидів старший син Святослава Ярославича Роман¹⁹. Як виявилось згодом, то був лише початок активної боротьби ізгоїв за отчини проти Всеволода Ярославича, що розгорнулася 1078 р.

Того ж року у Всеволода у Чернігові з'явився один із синів Святослава Ярославича – Олег. Можна думати, що він вимагав від Всеволода для себе волості – Чернігова або, принаймні, якихось міст у Чернігівському князівстві (чим володів його батько), як впливає з дальшого розвитку подій. Замість задоволення його вимог Всеволод із сином Володимиром ... пригостили його обідом²⁰. Ображений Олег кинувся торованим Ростиславом і Борисом шляхом до Тмуторокані²¹. Там він об'єднався з іншим ізгоєм, Борисом В'ячеславичем.

Спільники намагалися повернути собі отчини: Олег – Чернігів, а Борис – Смоленськ. Спочатку їм пощастило. Разом із половецькою ордою вони захопили було Чернігів, «землѣ Русьскѣй много зло створше, проливше кровь хрестьянську». Всеволод попросив допомоги у старшого брата Ізяслава, київського государя. 3 жовтня 1078 р. вони спільними зусиллями розгромили Олега й Бориса у битві на Нежатиній Ниві поблизу Чернігова. У бою загинули Ізяслав і Борис. Олег із залишками дружини знову пішов до Тмуторокані, а Всеволод сів на київському столі²². На Русі була відновлена єдиновладна монархія, зовнішньо подібна монархії Ярослава.

Отже, з весни 1077 р. спрямовані на відвоювання отчин дії ізгоїв набули систематичного характеру. Всеволод і його син Володимир Мономах одразу почали збройно стримувати ізгоїв. Спочатку вони не дозволили прийти до Чернігова Роману Святославичу (той загинув від руки одного із союзників-половців), а в тому ж 1079 р. його брата Олега схопили і вислали до Царгорода²³. І загибель Романа, і заслання Олега, найвірогідніше, можна поставити у зв'язок із заходами київського государя щодо зміцнення держави і при-

боркання князів-ізгоїв. Проте ізгої не корилися, незважаючи на те, що проти них виступив син Всеволода Володимир Мономах. Літопис, імовірно, не доніс до нас відомості про всі виступи ізгоїв проти центральної влади, проте навіть те, що відомо, підтверджує дотепне зауваження М.С.Грушевського, ніби Всеволод протягом усього свого княжіння тільки те й робив, що відбивався від ізгоїв²⁴.

У 1081 р. ізгої Давид Ігоревич і Володар Ростиславич раптово захопили Тмуторокань і ув'язнили посадника Всеволода Ратибора. А через два роки Олег Святославич повернувся з візантійського заслання і вигнав із Тмуторокані Давида та Володаря²⁵. І в тому й іншому випадку Всеволод із Мономахом не реагували на протиправні дії ізгоїв. Можливо, вони тверезо оцінили становище, що склалося тоді на Русі. Тмуторокань була далеко від Києва. Тим часом ізгої з кожним роком приносили все більше неприємностей столиці Русі. А половецький степ був вічним головним боєм київських государів, до того ж на половців спиралась ізгої. Тому Всеволоду і Мономаху доводилося не лише збройно їх приборкувати, а й іти на компроміси, робити поступки своїм неспокійним родичам.

Особливо активними і небезпечними для Києва були Давид Ігоревич та Олег Святославич. Коли 1084 р. Давид захопив грецьких купців у Олешні, Всеволод, замість того, щоб приборкати його, «вда йому Дорогобужь»²⁶. Потім Давид при потуранні Всеволода в 1086 р. заволодів Володимиром-Волинським, вигнавши звідти Ярополка Ізяславича. Ярополк повернув собі Володимир, але почувався там непевно і незабаром загинув у поході на галицьких Ростиславичів²⁷. Так само брутально і незалежно поводився за життя Всеволода Олег Святославич, котрий відверто претендував на Чернігів, незважаючи на те, що там княжив Володимир Мономах. По смерті ж Всеволода (1093 р.), коли у Києві вокняжився Святополк Ізяславич, Олег із половецькою ордою вигнав із Чернігова Володимира і взяв місто із землею собі²⁸.

Унаслідок активних дій ізгоїв і народилося половинчасте рішення Любецького з'їзду 1097 р. Половинчастим його слід вважати тому, що, всупереч панівній у науковій літературі думці, воно лише закріплювало status quo серед Ярославичів, мало на меті втихомирити ізгоїв, було розраховане лише на покоління князів, котрі жили в той час, і в ньому ні слова не було сказано про введення «отчинного» порядку успадкування столів! Проте з того часу члени династії Ярославичів звертатимуться до рішень Любецького з'їзду у своїх претензіях на ті чи інші волості як до правового прецеденту.

Змагання ізгоїв за отчини відійшло в минуле після Любецького з'їзду князів 1097 р. Тоді головні серед них були визнані як повноправні князі, за ними закріпили землі. Але суперництво не припинилося. Відтоді воно набуло принципово іншого характеру. Із настанням удільної роздробленості в середині 40-х років XII ст. боротьбу за отчини починають вести вже не окремі князі, а голови князівських кланів: Мономашичі, Мстиславичі, смоленські Ростиславичі, Ольговичі, Давидовичі. Особливо активними були Мономашичі, Мстиславичі й Ольговичі.

Володимир Всеволодич Мономах, котрий раніше твердо дотримувався родового порядку у справі заміщення київського та інших княжих столів, після вокняжіння в Києві (1113 р.) почав віддавати перевагу отчинному принципу. Він залишив престол старшому сину Мстиславу, котрий, утім, був за родовим порядком старшим серед Ярославичів. Та після кончини Мстислава (1132 р.) і настання незабаром доби удільної роздробленості соціальне і політичне життя Давньоруської держави проходило в майже без-

перервних усобицях. Найбільш активними дійовими особами були князі з кланів Мономашичів та Ольговичів. Вони неодноразово переступають через право родового старійшинства, замінюючи його правом отчинним. Адже всі Ярославичі, незалежно від приналежності до того чи іншого княжого клану, вважали Русь своєю отчиною. І це відповідало істині. Звернуся до пізніших часів.

Київський літопис під 1133 р. (відповідає 1132-му) сповістив, що помер Мстислав Володимирович, «оставив княжение брату своему Ярополку... Томъ же лѣтъ Ярополкъ приведе Всеволода Мъстиславича из Новагорода, и да ему Переяславль», але одразу «выгна и Юрьи, стрый его»²⁹. Причину цього вчинку пояснив новгородський літописець: Юрій заявив, що Ярополк по своїй смерті хоче віддати Київ своєму небожеві³⁰. У такий спосіб Ярополк дійсно намагався закріпити отчину – Руську землю за своїм родом. Далі літописець повідомляє, що Ярополку довелося вивести Всеволода з Переяславля «за хрестъное целование», тобто, за угодою між ними. На цьому Ярополк не заспокоївся і послав до Полоцька за іншим небожем-Мстиславичем Ізяславом, і «приведе и съ клятвою»³¹. Ярополк таким чином прагнув утримати отчину за своїм родом.

Скупі рядки двох найстаріших для XII ст. літописів містять чимало свідоств щодо характеру міжкнязівських стосунків і розстановки сил княжих кланів у державі в перші роки удільної роздробленості. Здавалося, нічого особливо не змінилося. Київський государ, як і раніше, чувається «отцем и господином» всіх інших князів, сюзереном, який може за власною волею роздавати землі, переводити братію з одного столу на інший. І, відповідно до свого статусу, наближує одного з небожів до Києва, явно збираючись залишити йому велике князівство. Тим самим Ярополк, подібно до батька, Володимира Мономаха, намагався утвердити «отчинне» право свого роду – адже Всеволод Мстиславич був сином старшого брата і попередника Ярополка на київському столі Мстислава Володимировича.

Проте молодший брат Ярополка Юрій заперечував «отчинний» порядок заміщення великокнязівського столу, наполягаючи на вигідному йому принципі родового старійшинства. Щоправда, наступним за часом народження після Ярополка був інший брат – вайлуватий і миролюбний В'ячеслав, та його енергійний і безцеремонний Юрій не брав до рахунку.

Джерела зафіксували утворення нового князівського клану – виділення Мстиславичів із роду Мономашичів. Ярополк одверто віддавав перевагу небогам перед братами, напевне, побоюючись агресивного Юрія Долгорукого, котрому мало було його Ростово-Суздальського князівства. Із того часу починається протистояння Мономашичів на чолі з Юрієм і Мстиславичів, які утвердилися спочатку на Волині, потім у Смоленську. Смоленські Мстиславичі стали називатися Ростиславичами, за ім'ям їх глави Ростислава Мстиславича, молодшого брата Ізяслава, котрий очолив, власне, Мстиславичів.

Невиразне князювання у Києві молодшого брата Мстислава Ярополка (1132–1139) відкрило можливість енергійному синові Олега Святославича – Всеволоду почати боротьбу за київський престол. Уже в 1136 р. Всеволод Ольгович «съ всею братьею» спробував забрати Переяслав Південний у Ярополка, але зазнав невдачі. Всеволод тоді визнав верховну владу Ярополка, за що «вда Ярополкъ Олговичемъ отчину свою», тобто володіння в Київській землі³². Отже, літописець 30-х років вважав Київ і землю «отчиною» Ярополка, тобто Мономашичів. Це було логічно, тому що Київська земля була доменом великого князя.

Коли у 1139 р. Ярополк помер, у Києві сів його брат В'ячеслав, однак Всеволод Ольгович одразу вигнав його з міста. На кілька років у стольному граді утвердиться клан Ольговичів. Всеволод також намагався обґрунтувати свої династичні права на Київ, «звувивши» «отчину» Мономашичів до меж другої половини XI ст. У 1142 р. він заявив В'ячеславу Володимировичу: «Сѣдѣши во Киевской волости, а мне достоить, а ты поиди въ Переяславль, отчину свою»³³.

Заохочений першими успіхами у протистоянні Мономашичам, створенні коаліції проти «Мономахова племени», Всеволод Ольгович вирішив вигнати іншого сина Володимира Всеволодича – Андрія з Переяславля Південного, але той рішуче протистояв цьому. Він гордо відповів Всеволоду: «Въ Переяславли хочю на своей отчинѣ смерть прияти»³⁴. Він зумів розбити брата Всеволода Святослава біля Переяславля, і Всеволоду довелося відступитися від Андрія.

Наприкінці життя, в 1146 р., Всеволод Ольгович заходився відстоювати принцип спадкового (отчинного) володіння Києвом і Руською землею. Зібравши південноруських князів, він заявив їм: «Володимиръ посадилъ Мъстислава сына своего по собѣ в Киевѣ, а Мъстиславъ Ярополка брата своего, а се я мольвлю: «оже мя Богъ поиметь, то азъ по собѣ даю брату своему Игореву Киевъ»³⁵. Та київський патриціат став на сторону Мономашичів. Коли по смерті Всеволода у Києві сів було Ігор, до Ізяслава Мстиславича «приехаша мужи, нарекуче: «Ты наш князь, поѣди, Олговичевъ не хочемъ быти акы в задничи»³⁶ – у спадковому володінні у них. У відповідь Ізяслав заявив киянам про своє прагнення добути «столь дѣда свого и отца своего»³⁷, що й зробив, протиставивши, таким чином, отчинне право Мономашичів-Мстиславичів подібному праву Ольговичів. І по тому в описі подій міжусобної війни 1146–1151 рр. між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким (в якій Ольговичі підтримали Юрія) не позбавлений тенденційності Київський літопис зображує справу так, що кияни визнають отчинне право Мономашичів і відмовляють у цьому Ольговичам³⁸.

Любецький з'їзд князів 1097 р., всупереч сподіванням ізгоїв, не узаконив «отчинного» порядку посідання княжих столів, як можна прочитати в науковій літературі, лише закріпив становище, що склалося на той час: кільком князям дозволили «держать отчины»³⁹. Тому після Любеча на Русі продовжував панувати родовий принцип заміщення княжих престолів. Вперше порушив його Ізяслав Мстиславич.

Зрозуміла річ, він виходив при цьому із власних егоїстичних інтересів – бажав забрати у дядьків-Мономашичів Київ і велике княжіння. Об'єктивно кажучи, дотримуватися родового порядку на практиці з роками стало все важче. Рюриковичі розмножувалися, кількість осіб чоловічої статі примножувалася, робилося все важче відділяти старійшинство генеалогічне від старійшинства фізичного. Тому Ізяслав чутливо вловив настрої, що панували в феодальному суспільстві, й висловив їх афористичним виразом: «Не идетъ мѣсто къ головѣ, но голова к мѣсту»⁴⁰, чим наголосив на вищості державних здібностей государя перед генеалогічним правом.

Проте не варто вбачати в Ізяславові Мстиславичу революціонера феодальних часів. Він дбав лише про посідання київського стола, посилаючись на зручне для нього «отчинне» право. А в теорії визнавав усе ж таки родове старійшинство, називаючи Юрія Долгорукого старшим від усіх інших князів⁴¹. Але на практиці Ізяслав всіма приступними йому засобами добивався Києва на правах «отчини».

Основною державницькою ідеєю Ізяслава Мстиславича, відбитою в «Повісті» про нього, була, отже, ідея відстоювання київської і взагалі південноруської «отчини», обґрунтування законності володіння нею родом Мстиславичів. Ця думка особливо чітко висловлена у зверненнях до сина Долгорукого Андрія словах вигнаного ними з Києва Ізяслава: «Мнѣ отцины вѣ Угрехъ нѣтуть, ни в ляхохъ, токмо в Руской земли!»⁴².

Після кончини Ізяслава Мстиславича в 1154 р. глава Мстиславичів – Ростислав вимагає від глави іншого чернігівського клану Давидовичів – Ізяслава задовольнитися чернігівською «отчиною», оскільки Київ належить виключно Мономашичам-Мстиславичам: «Цѣлуй к нама хрестъ, ты вѣ отцинѣ своей Чернигов сѣди, а мы у Киевѣ будемъ!»⁴³. Однак Ізяслав Давидович ухилився від відповіді на ці слова і продовжив суперництво за київський престол.

Наступного року тодішній глава Мономашичів Юрій Долгорукий, дізнавшись про вокняжіння Ізяслава Давидовича у Києві, надіслав до нього посла зі словами: «Мнѣ отчина Киевѣ, а не тобѣ!» Ізяславъ же присла къ Дюргеви, моляся и кланяся, река: «Ци самъ есмь ѣхалъ Киевѣ? Посадили мя кияне, ... а се твой Киевѣ»⁴⁴. Тут же київський літописець підкреслює ту обставину, що Юрій сів «на столѣ отецъ своихъ и дѣдъ». І далі, в записах 1160–1170 рр., київський літописець зображує справу так, що Київ і Південна Русь являють собою отчину Мстиславичів-Мономашичів⁴⁵.

Після розгрому Києва у 1169 р. князівською коаліцією, в якій головну роль зіграли Ольговичі й яку підштовхнув до походу Андрій Боголюбський, суперництво за київський стіл і, отже, отчину протягом кількох років проходило всередині великого клану Мономашичів. У 1174 р. смоленські Ростиславичі, які боролися з Андрієм, дали Київ своєму братові у перших Ярославу Ізяславичу. Тоді глава Ольговичів – Святослав Всеволодич нагадав йому про укладену між ними угоду: «Реклъ бо си, оже я сяду в Киевѣ, то я тебе надѣлю, пақы ли ты сядеши в Киевѣ, то ты мене надѣли» і вимагав «часті» в південній Руській землі. «Онъ же [Ярослав] поча ему молвити: «Чему тобѣ наша отчина? Тобѣ си сторона [Днепра] не надобѣ!» Святославъ же поча ему молвити: «Я не Угринъ, ни Ляхъ, но одного дѣда есмы внуци, а колко тобѣ до него [Києва], толко и мнѣ». Після цього Святослав зумів вигнати з Києва Ярослава Ізяславича і вокняжився в стольному граді: «Святославъ вѣѣха вѣ Киевѣ, и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего»⁴⁶, – покірний князь літописець підтримав версію про отчинне право Свято-слава на Київ. Утім, це право Ольговичів було рівним праву Мономашичів. Заслуговує на увагу згадка про належність сторін Дніпра відповідно Мономашичам і Ольговичам.

У 1194 р. помер київський великий князь Святослав Всеволодич (Ольгович), котрий із 1181 р. разом із Рюриком Ростиславичем (Мономашичем) правив на Русі, принаймні, Південній. Дуумвірат глав двох могутніх князівських родів півтора десятки років підтримував відносну політичну стабільність у регіоні. Після смерті співправителя Рюрик формально зробився «отцем и господином» для південноруських князів. Однак утрата паритету між кланами Ольговичів і Мономашичів (літописці звать останніх «Володимирово племя») призвела до нового загострення давнього суперництва між ними.

Наступного, 1195 року, узгодивши свої дії з володимиро-суздальським князем Всеволодом Большое Гнездо («старейшим» тоді в Руській землі), Рюрик і Давид Ростиславичі поставили вимогу Ярославу Всеволодичу й іншим Ольговичам «не искати отцины нашея Киевѣ и Смоленска подѣ нами, и подѣ нашими дѣтми, и подо всимъ нашимъ Володимеримъ племенемъ: како нас роздѣлилъ дѣдъ нашъ Ярославъ по Днѣпрѣ, а Киевѣ вам не надобѣ»⁴⁷.

Важливо відзначити, що і Всеволод і Ростиславичі належали до великого й розгалуженого клану Мономашичів. Ображені Ольговичі поскаржились Всеволоду: «Ажь нам еси вмѣнилъ [ты] Къевъ тоже нам его блюсти подъ тобою и подъ сватомъ твоимъ Рюрикомъ, то в томъ стоимъ; ... то мы есмы не Угре, ни Ляхове, но единого дѣда есмы внуци»⁴⁸, отже, вони мають однакові з Мономашичами права на стольний град Русі.

А згадка Київського літопису про те, що Всеволод доручив блюсти Київ також і Ольговичам, відбиває систему колективного створенітету найсильніших князів над південною Руською землею, відкриту В.Т.Пашутом. Він писав, що на середину XII ст. «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія доби феодальної роздробленості». Стольний град Київ і домен «Руської землі» перетворився у спільне володіння найбільш видних і сильних князів-Ярославичів, які вважали себе колективними власниками південної Руської землі і вимагали собі там «части» (долі власності)⁴⁹. Величезну роль у цьому відіграло прагнення утвердитися в Руській землі як в отчині. Посилання ж Ростиславичів-Мономашичів на розділення Русі по Дніпру їхнім «дѣдомъ» Ярославом між ними і Ольговичами заслуговує на більш докладний розгляд, так само, як і твердження про їхні виключні отчинні права на Київ.

У першому випадку йдеться, поза сумнівом, про події 1026 р. На початок 20-х років Ярослав Володимирович, здавалося б, остаточно утвердився на київському престолі. Однак у 1023 р. або на початку 1024 р. його брат Мстислав, який княжив до того у Тмуторокані, скориставшись із відсутності Ярослава в Києві, запропонував свою кандидатуру київському вічу: «Ярославу суцю Новѣгородѣ, приде Мьстиславъ ис Тьмутороканя Къеву, и не прияша его кыяне. Онъ же, шедъ, сѣдѣ на столѣ Черниговѣ»⁵⁰.

Суперництво за Київ між братами привело до компромісу. За свідченням «Повісті временних літ», Ярослав «створи миръ с братом своим Мьстиславомъ у Городьця. И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ приясю сторону, а Мьстиславъ ону. И начаста жити мирно...»⁵¹. Дійсно, 1026 року Ярославу довелося піти на розділ південної Руської землі з братом, котрий переміг його в битві біля Листвена в 1024 р. Лише коли в 1036 р. Мстислав помер у Чернігові, «переза власть [волость] его всю Ярославъ, и бысть самовластець Русьстѣй земли»⁵².

Розділення Південної Русі (Руської землі) у 1026 р. між братами-Ярославичами було начебто епізодом у міжкнязівських змаганнях за стольний град. Та воно залишило глибокий слід у родовій пам'яті Рюриковичів, та й усього, вважаю, суспільства Русі. І цей епізод химерно відклався у суспільній свідомості. Адже і Ярослав і Мстислав були синами одного батька – Володимира. Крім того, Мстислав помер бездітним, тому всі наступні Рюриковичі були Ярославичами, маючи теоретично рівні права на його спадщину.

Наступний поділ південноруських володінь стався у 1054 р., за «рядом» Ярослава Володимировича. Родоначальник чернігівських Ольговичів і Давидовичів Святослав, другий серед живих тоді син Ярослава, одержав Чернігів із землею⁵³. Цей поділ і міг, ймовірно, в історичній пам'яті давньоруського суспільства контамінуватися з розділом 1026 р. – і сприйматися як його наслідок. Можна припустити, що коли у 1096–1097 рр. Олег Святославич відстоював свої права на чернігівську «отчину», він (або його оточення) міг посилатися на угоду 1026 р. як на одне з підтверджень його права на цю землю. Отже, йшлося про «отчинний» порядок наслідування волостей і князівств. Але таке посилання було некоректним, бо Олег не належав до по-

томства Мстислава Володимировича. Мабуть, уже тоді ним чи кимось із його соратників була проведена своєрідна корекція історичної пам'яті на користь цього неспокійного онука Ярослава. Однак вокняжіння в Києві у жовтні 1078 р. єдиного сина Ярослава, котрий залишився серед живих у той час – Всеволода, і залучення ним до управління Руссю старшого сина Володимира (Мономаха) на півтора десятка років стабілізувало становище в державі.

Після кончини Святослава Всеволодича в 1194 р. його співправитель у Руській землі Рюрик Ростиславич «посла... по брата свого по Давыда къ Смоленську, река ему: «Брате!, се вѣ осталася старѣйши всѣхъ в Руськой землѣ, а поѣди ко мнѣ Кыеву; что будетъ на Руской землѣ думы и о братьи своей, о Володимерѣ племени, и то все укончаевѣ...»⁵⁴. Із наведеного тексту зрозуміло, що йшлося про Руську землю як отчину Мономашичів («Володимире племя»). Ольговичів Рюрик не бажав брати до рахунку...

Згадана вище «котора» Мономашичів з Ольговичами 1195 р.⁵⁵ щодо прав на Київ продовжувалась і в наступні роки. У записі Київського ізводу 1195 р. явно бачимо спробу змінити історичну пам'ять: видати Ольговичів за нащадків померлого бездітним Мстислава Володимировича і тим самим відмовити їм у спільній отчині Ярославичів. Перед нами свідоме й цілеспрямоване викривлення родової пам'яті, маніпулювання нею у політичних цілях: у міжклановій боротьбі за Київ, за владу в Руській землі, отже, за отчину.

Настанє XIII ст. Сили централізації у країні зробляться дедалі слабшими, Давньоруська держава все глибше зануриться в болото удільної роздробленості. Ольговичі дедалі наполегливіше почнуть «искать» Київ, де сидів глава Ростиславичів-Мономашичів – Рюрик. Він втратить столярний град і помре князем так ненависного йому раніше Чернігова, родового гнізда суперників-Ольговичів. Під 1215 р. далекий суздальський книжник запише, певно, не помічаючи гіркої іронії своїх слів: «Преставися Рюрикъ Ростиславичъ, князь Кыевскый, княжа Черниговѣ»⁵⁶. Ольговичі ж на час утвердились у Києві.

Але й із настанням XIII ст. родова пам'ять про «отчину» Ярославичів, як і раніше, буде використовуватись у політичному суперництві між княжими кланами, і всередині тих кланів. Великий князь Володимиро-Суздальський Всеволод Юрійович у 1201 р. «посла... сына своего Ярослава в Переяславль в Русьскый княжить на столъ прадѣда и дѣда своего».⁵⁷ При цьому суздальський літописець не забуває згадати про те, що сам Всеволод є онуком Володимира Мономаха. А коли 1207 р. Ольгович Всеволод Чермний разом із половцями «пришед сѣде в Кыевѣ, ... слышав великый князь Всеволодъ Гюргевич, внук Володимеръ Мономаха, оже Олговичи воюют с погаными землю Рускую, и сжалися о том, и рече: «То ци тѣмъ [Ольговичам] отчина однѣм Руская земля, а нам не отчина ли?» И рече: «Како нам с ними Богъ управитъ, хочю пойти к Чернигову»⁵⁸. Тоді Всеволоду Юрійовичу не пощастило вигнати Всеволода Чермного з Києва (звідки той витіснив Рюрика Ростиславича), однак і він та його сини зберегли володіння і вплив у південній Руській землі, яку вони справедливо вважали своєю отчиною. У 1214 р. син Всеволода Юрійовича Юрій вивів із Москви свого брата Володимира і «посла и в Рускый Переяславль на столъ на отчину свою»⁵⁹.

Отже, історична пам'ять про події далекого 1026 р. продовжувала жити у верхніх шарах давньоруського суспільства і, можливо, навіть довше (джерела про це мало говорять). Вона була трансформована у пам'ять роду і використовувалася княжими кланами, найбільш активно – Мономашичами, з метою оволодіння Києвом і верховенством у Руській землі. Літописці, котрі служили Мономашичам (а саме вони володіли Києвом протягом більшої ча-

стини XII ст.), зображували стольний град Русі та південну Руську землю майже виключно «отчиною» цієї гілки Ярославичів, не рахуючись при тому з історичною правдою і викривляючи її.

Відстоювання «отчини» належало до головних ідей і дій Данила Романовича Галицького – так само, як Ізяслава Мстиславича. Та, якщо Ізяслав прагнув утвердити в думці панівної верстви свої переважні права на київську спадщину, не заперечуючи при тому «отчинних» прав своїх дядьків-Мономашичів, то у Данила не було сумнівів у тому, що Галицько-Волинська Русь є його «отчиною» – і більше нічим! Ізяслав Мстиславич тлумачить поняття «отчини» здебільшого вузько, стосовно Київської і Волинської земель, і рідко щодо Південної Русі в цілому. Данило ж часами претендує, за свідченням його Літописця, на те, щоб об'єднати під своєю рукою всі південноруські землі, розглядаючи їх, можна думати, як «отчину» в широкому розумінні, – адже його батько Роман Мстиславич належав до Мстиславичів, котрі вважали Київ своєю «отчиною» і не раз посідали київський престол. Та і Роман у кінці життя поставив Київ під свою владу.

Розпочинаючи боротьбу за повернення Галицької спадщини свого батька, Данило Романович, як впливає з його подальших дій, прагнув об'єднати Південну і, можливо, всю Русь під своєю державною рукою. Адже у викладі Літописця Данила крізь риси, здавалося, традиційної політики князя щодо повернення відібраної ворогами «отчини», вже в перші роки його самостійної політичної діяльності досить виразно проглядає намагання князя згуртувати руські землі з метою відсічі іноземних загарбників. Соціально чутливе вухо молодого государя з юних літ сприйняло ідеї єдності всієї Руської землі, спільності походження східних слов'ян, що здавна жили в народі⁶⁰.

¹ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. – Ленинград, 1927 (далее – Лаврентьевская летопись). – Стб. 429.

² Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.110.

³ Там же. – С.70.

⁴ Див.: Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – Москва, 1993. – С.36; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.230.

⁵ Назаренко А.В. Родовой созеренитет Рюриковичей над Русью // Древнейшие государства на территории СССР. – Москва, 1986. – С.154.

⁶ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – Москва, 1987. – С.183, 184

⁷ Юшков С.В. Назв. праця. – С.228.

⁸ Повесть временных лет. – С.91 – 92.

⁹ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.34 – 35.

¹⁰ Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965.

¹¹ Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // «Исторические записки». – Т. 89. – Москва, 1972. – С.360.

¹² Там же. – С.369 – 378.

¹³ Поппэ А. О зарождении культа св. Бориса и Глеба // Russia medievalis. – Т.VIII, 1.– München, 1995. – S.66 – 67.

¹⁴ Ключевский В.О. Указ. соч. – С.183.

¹⁵ Повесть временных лет. – С.91.

¹⁶ Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения ... – С.172.

¹⁷ В угоді з греками 944 р. згадані небожі («нети») Ігора, та, швидше за все, то були діти його сестер, а не братів.

¹⁸ Повесть временных лет. – С.71 – 72.

- ¹⁹ Там же. – С.85.
²⁰ Про той обід згадує Володимир Мономах у своєму Повчанні // Там же. – С.102.
²¹ Там же.
²² Там же. – С.85 – 86.
²³ Там же. – С.87.
²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІ. – Л., 1905. – С.71.
²⁵ Повесть временных лет. – С.87.
²⁶ Там же.
²⁷ Там же. – С.87 – 88.
²⁸ Там же. – С.92, 95.
²⁹ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.212.
³⁰ Новгородская первая летопись. – Москва; Ленинград, 1950. – С.207.
³¹ Летопись по Ипатскому списку. – С.212.
³² Там же. – С.214, 215.
³³ Там же. – С.222.
³⁴ Там же. – С.218.
³⁵ Там же. – С.227.
³⁶ Там же. – С.230.
³⁷ Там же. – С.233–234.
³⁸ Там же. – С.246, 250 та ін.
³⁹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.230–234.
⁴⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С.306.
⁴¹ Там же. – С.257.
⁴² Там же. – С.281
⁴³ Там же. – С.326.
⁴⁴ Там же. – С.329.
⁴⁵ Там же. – С.345, 366, 393 та ін.
⁴⁶ Там же. – С.393.
⁴⁷ Там же. – С.462.
⁴⁸ Там же. – С.462 – 463.
⁴⁹ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С.11.
⁵⁰ Повесть временных лет. – С.64.
⁵¹ Там же. – С.65.
⁵² Там же. – С.66.
⁵³ Там же. – С.70.
⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. – С.458.
⁵⁵ Там же. – С.462.
⁵⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.438.
⁵⁷ Там же. – Стб.416.
⁵⁸ Там же. – Стб.429.
⁵⁹ Там же. – Стб.438.
⁶⁰ Котляр Н.Ф. Указ. соч. – С.159–164.

The definition of «paternal» within the inherited from father land ownership meaning appears in the Chronicle in the second half of XIth century. «Paternal» order possession of volost fought rogue princes, contrasting its order patrimonial eldership. Paternal creaming was a tool (an instrument) in princely clans competitions for Kyiv and the Rus' power in XII–XIII century.

П.М.Сас*

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА У ХОТИНСЬКІЙ БИТВІ 1621 р.

У статті розглянуто питання про чисельність війська запорозьких козаків, яке 1621 р. під Хотином спільно з коронними та литовськими силами взяло участь у боях проти армії турецького султана Османа II. Проаналізовано як основні історіографічні версії, так і відповідні джерела, насамперед декілька козацьких компутів 1621 р. Зроблено висновок про те, що запорозьке військо досягло своєї максимальної чисельності на полі Хотинської битви 4 вересня, коли після зосередження всіх полків воно разом із козацькою молоддю (пахолками, джурами) налічувало понад 45–47 тис. осіб.

2011 р. виповниться 390 років одному з наймасштабніших воєнних зіткнень в Європі XVII ст. – Хотинській війні 1621 р. Як видається, це повинно стати стимулом для активізації вивчення істориками цієї проблематики, котра нині значною мірою законсервована на рівні історіографічних поглядів, ідей та дослідницьких методик XIX–XX ст. Серед іншого потребує переосмислення питання про чисельність війська запорозьких козаків, яке воювало проти армії турецького султана Османа II. Попри те, що воно є далеко не новим для фахівців, ступінь його дослідження не можна вважати задовільним. Іноді складається враження, що окремими істориками рухало не так бажання встановити істину, як те, аби певним чином збалансувати чисельність запорозького та польсько-литовського військ у Хотинській війні згідно з ідеологічними уявленнями самих авторів про міру бойових заслуг кожного із зазначених військ (якщо йти за подібною логікою, тобто виходити із засновку, що чим більше військо, тим вагомішими є його бойові заслуги, то 1621 р. під Хотином найбільш доблесною мала б бути армія Османа II, адже вона чисельно помітно переважала польсько-литовські та запорозькі сили разом узяті). Хоч би там як, а різниця у підрахунках чисельності запорожців 1621 р. під Хотином подекуди вимірюється десятками тисяч осіб. Прояснити це питання вочевидь можна тільки на основі ретельного вивчення інформації надійних джерел.

Історіографічні версії

У XIX – на початку XX ст. у працях вітчизняних істориків зазвичай зустрічаються висновки про 40 тис. запорожців – учасників Хотинської війни 1621 р.¹ (іноді з доповненням про 10 тис. козаків, які воювали на морі)². Траплялося, що окремі автори писали також про 30 тис. козаків, які взяли участь у цій війні³. Проте незалежно від конкретних цифр чисельності запорозького війська, на яких зупинялися ті чи інші дослідники, їх висновки здебільшого зроблено без будь-яких складних обґрунтовуючих процедур – у кращому випадку це могло бути посилення на якоесь писемне джерело або історіографічний авторитет, а в гіршому – нічим не підкріплена авторська теза. Поширенню в історіографії версій про 30-, 40- та 50-тисячне козацьке військо, безперечно, сприяло видання важливих джерел та праць, в яких йшлося про війну 1621 р. Це, насамперед, «Записки про Хотинську

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

війну» («Commentariorum Chotinensis belli») Я.Собеського – уперше цей твір вийшов латиною 1646 р., у перекладі польською мовою – 1854 р., російською – 1896 р.⁴; лист ксьондза Оборницького до Сигізмунда III від 28 червня 1621 р.; літопис Й.Єрлича (1853 р.)⁵; твір С.Величка з уміщеним у ньому перекладом щоденника М.Титлевського⁶ тощо.

1908 р. був опублікований «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році». Згідно з наведеними у ньому сумарними даними, у тринадцяти полках налічувалося 41 520 козаків. Причому цей підрахунок помилковий – його перевірка доводить, що насправді в усьому війську було 38 820 козаків⁷. Уведення до наукового обігу зазначеного реєстру (компуту) Війська Запорозького справило неабиякий вплив на погляди українських істориків ХХ – початку ХХІ ст. щодо питання про участь запорожців у Хотинській війні. Відтак в історіографії фактично більше не з'являлося тверджень про 30-тисячне козацьке військо, натомість популярності набула версія про 40 тис. запорожців під Хотином, а також виникли нові – про майже 42-тисячне, або ще більше на кілька тисяч осіб запорозьке військо. Причому чимало істориків не помічали (можливо, ігнорували) наявний у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» неправильний підрахунок, тобто 41 520 козаків і, відповідно, спиралися на нього як на доказову базу своїх суджень про чисельність запорозького війська.

Першим, хто поклав початок такій практиці, був М.Грушевський. Він вельми високо оцінив згаданий вище документ. Історик зазначав, що його джерельна вартість вища порівняно з найважливішими, на його думку, польськими першоджерелами, котрі проливають світло на події Хотинської війни. Посилаючись на цей реєстр, М.Грушевський фактично виходив із того, що 1 вересня під Хотин прийшли 41 520 козаків. Щоправда, через властивий йому специфічний стиль викладу історик сформулював цю думку нечітко і до певної міри двозначно, адже в межах одного речення він, з одного боку, повідомив, що, за даними польських джерел, запорозьке військо налічувало близько 40 тис. осіб, а, з іншого, як окрему думку, причому без авторського коментаря, навів дані про його чисельність згідно з відомостями «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році». Лише зі зробленої М.Грушевським примітки можна зрозуміти, що він, судячи з усього, мав на увазі не 40 тис., а 41 520 козаків, які прибули під Хотин («Третяк у своїй розвідці приймає цифру козацького війська 30 тис., як подано у Собеського, Пясецького, і в надрукованім реєстрі тек Нарушевича... Реєстр, виданий у Паулі, подає 40 тис., як і Вассенберг. Детальний виказ, виданий у Жерелах VIII ч. 151 (як низше) має більше значіння, ніж сі сумаричні цифри, він подає число козаків на 41 520»)⁸. Так само тлумачив цифрові дані «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» І.Крип'якевич. У колективній монографії, присвяченій історії українського війська (1936 р.), він стверджував, що у Хотинській битві взяли участь 41 520 козаків⁹.

У радянській, а також сучасній українській історіографії немає спеціальних досліджень чисельності запорозьких козаків у Хотинській війні, в яких би відповідні висновки було зроблено з урахуванням сукупності найважливіших тогочасних документів, присвячених цьому питанню, а також їх джерельної вартості. Більшість дослідників, які побіжно торкалися його у своїх працях, наводили різні точні цифри чисельності запорозького війська під Хотином, подавали щодо цього округлені приблизні дані, або обмежувалися наведенням кількості козацьких полків: 40 тис. осіб¹⁰, близько 40 тис.¹¹, понад 40 тис.¹², 13 полків¹³, 41 520 осіб¹⁴, 42 тис.¹⁵, понад 42 тис.¹⁶, 42–45 тис.¹⁷ тощо.

Загалом автори, які принагідно розглядали питання про чисельність запорозького війська у Хотинській війні, не вдавалися до скільки-небудь складних обґрунтовуючих процедур, аби вмотивувати свої висновки. Більше того, навіть у працях дослідників, котрі спеціально вивчали Хотинську війну 1621 р., це питання висвітлене вельми стисло і не завжди послідовно. Ідеться про монографію М.Алекберлі «Хотинська війна (1621 р.)», що вийшла друком 1957 р. Так, в одному місці автор стверджував: «Аналіз численних документів показує, що Польща без козаків мала під Хотиним близько 32 тис., а запорозьких козаків було 42 тис.». Причому в даному випадку він не зробив жодного посилання на джерела. Тим часом в іншому місці праці М.Алекберлі істотно скоригував свій же висновок про 42-тисячне запорозьке військо під Хотиним. Посилаючись на «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», він писав, що там було козаків «близько 42 тис., у складі 13 полків», а, окрім того, ще 6 тис. «реєстрових козаків, які підпорядковувалися П.Сагайдачному». Своє твердження про 6 тис. реєстровців, які підлягали владі П.Сагайдачного, автор книги «Хотинська війна (1621 р.)» підкріпив посиланням на «Літописець, або короткий опис найзначніших подій та випадків» (насправді повідомлення цього джерела про 6-тисячне козацьке військо неправдиве – воно запозичене з твору Г.Грабянки), а також на працю Г.Грабянки¹⁸. Звідси випливає, що скориставшись помилковими сумарними даними «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» про 41 520 козаків, а також історіографічною вигадкою про 6 тис. реєстрових козаків П.Сагайдачного, М.Алекберлі фактично визначив чисельність козацьких сил під Хотиним майже у 48 тис. осіб. Саме цю версію чисельності історик обстоював у випусценій 1961 р. у світ монографії¹⁹, уже не згадуючи про 42 тис. козаків.

Потрібно зазначити, що ще в українській радянській історіографії були спроби проаналізувати зміст деяких джерел, пов'язаних із Хотинською війною – тих, які безпосередньо стосувалися питання про кількісний склад запорожців під Хотиним. Так, В.Голобуцький у своїй книзі «Запорозьке козацтво» (1957 р.) писав: «40-тисячне козацьке військо під орудою гетьмана Бородавки, що мало 20 мідних і 3 залізні гармати, переправилося через Дністер, зруйнувало фортецю Сороки, вступило до Молдавії і рушило назустріч туркам». Оскільки історик не підкріпив свій висновок посиланням на джерела, важко судити про його обґрунтованість. Утім, у жодному з відомих нам джерел немає такого поєднання даних про кількісний склад козацького війська (40 тис. осіб) та артилерії (20 мідних і 3 залізні гармати). Примітно, що В.Голобуцький слабо уявляв, що собою являло це військо. Він писав: «Чи були запорожці у війську Бородавки, сказати важко. Та якщо і були, то, вірогідно, тільки у невеликій кількості, оскільки основна їх маса залишилася у Січі». Подібне парадоксальне твердження про запорозьке військо без запорожців впливало з хибного уявлення В.Голобуцького про поділ козаків на військо гетьмана Я.Бородавки, яке складалося з селян та міщан, а також військо ще одного гетьмана – П.Сагайдачного, до якого входили реєстровці (насправді ані двох гетьманів Війська Запорозького, ані реєстрового козацького війська у той час не існувало). Пишучи про те, що 1 вересня 1621 р., по усуненні Я.Бородавки від влади, козацьке військо на чолі з П.Сагайдачним зайняло бойові позиції під Хотиним, історик зробив загалом некоректну спробу проаналізувати його структуру. Із цією метою він скористався «Реєстром полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», в якому значилося 41 520 козаків. На осно-

ві даних цього документа В.Голобуцький зробив власні підрахунки. Згідно з ними, у козацькому війську було три кінних полки загальною чисельністю 8920 козаків (цей обрахунок неправильний, насправді відповідне обчислення дає інший результат – 6920 козаків) та десять піхотних полків, що налічували 26 900 осіб (це також помилка, правильно – 31 900 козаків). Якщо в основі узагальнень В.Голобуцького про чисельний склад запорозької кінноти та піхоти лежать тривіальні математичні помилки, які чомусь тотально вразили його калькуляції, то ще більшою дивовижею є твердження цього історика про наявність у козацькому війську додатково 7700 осіб²⁰, адже про це немає жодного натяку у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», на який він посилається. Тобто, цей пасяж В.Голобуцького насправді є плодом його фантазії, звичайнісінькою вигадкою.

Є підстави стверджувати, що на основі названого вище джерела практично неможливо простежити реальний поділ козацького війська на кавалерію і піхоту, а також визначити чисельність особового складу артилерії та обозу – як це зробив В.Голобуцький. Адже той факт, що у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» навпроти кількісних показників перших трьох полків є слово «коней» зовсім не означає, що решта десять полків були піхотними. Це зумовлено тим, що цифрові дані тогочасних компутів зазвичай не мали чітких та уніфікованих у межах усього документа пояснювальних записів. Наприклад, у компуті від 6 липня 1621 р., в якому, до речі, немає жодних вказівок на козацьку кінноту (хоча насправді вона, безперечно, була), тільки перша позиція документа подана порівняно детально: **«Полк Якова Неродича, у ньому 3000»**. У решті випадків після імен полковників і перед цифровими даними використано уточнюючі слова **«у ньому», «має», або ж ці слова відсутні (детальніше про документ ітиметься нижче)**.

Якщо абстрагуватися від математичних погрішностей В.Голобуцького, узявши натомість до уваги тільки помилковий підрахунок чисельності козаків у джерелі – 41 520 осіб (на який, власне, історик орієнтувався), а також додати до нього 7700 осіб вигаданого ним додаткового контингенту запорозького війська, отримуємо 49 220 осіб, які, за логікою автора «Запорозького козацтва», були у козацькому війську під Хотином. Примітно, що у новому виданні цієї книги В.Голобуцький спробував пом'якшити деякі свої сумнівні тези – принаймні він уже не розмислював, чи були запорожці у війську Я.Бородавки. Водночас історик залишив недоторканною свою стару пояснювальну схему структури та особового складу козацького війська²¹.

Привертає увагу досить специфічна спроба радянського історика Н.Рашби проаналізувати деякі джерельні дані про чисельність сухопутних сил запорожців у Хотинській війні 1621 р. Він виходив із того, що достовірність повідомлень вірменського хроніста Аксента про прихід на початку вересня 1621 р. під Хотин 45-тисячного козацького війська та залишення ним у жовтні хотинського театру бойових дій уже у складі 30 тис. осіб підтверджують дані цього ж джерела (які дослідник сприймав на віру) про загибель 5 тис. запорожців під час бойових дій на території Молдавії, а також залишення на певний час 5 тис. козаків під Хотином по укладенні Хотинського миру на прохання королевича Владислава. Оскільки у такому обґрунтуванні достовірності повідомлень хроніки Аксента бракувало ще 5 тис. запорожців, то Н.Рашба стверджував, що саме стільки козаків, тобто 5 тис., полягли під Хотином. Щоправда, історик не задовольнився цією версією. Він доводив, що існує джерельна інформація, яка розвіює «всі сумніви щодо чи-

сельності козаків, які брали участь у Хотинській війні». Для нього цією інформацією служив вигаданий С.Величком лист П.Сагайдачного до Сигізмунда III від 12 січня 1622 р., в якому йшлося про те, що, мовляв, король дав 400 тис. талярів «50 тис. воїнам, включно із сім'ями загиблих»²². Тобто, Н.Рашба вважав найбільш достовірним те, що 1621 р. під Хотином було 50 тис. запорожців.

Певну увагу до з'ясування чисельності запорозьких козаків у Хотинській війні приділяють сучасні дослідники. Так, Ю.Мицик із метою спростування тверджень деяких польських істориків про те, що у Хотинській війні взяли участь до 15 тис. запорожців, навів такі контраргументи: у серпневому 1621 р. компуті запорозького війська подано число 41 520 козаків; в одному з тогочасних компутів польського війська, а також анонімному щоденнику Хотинської війни чисельність запорожців визначено у 40 тис. осіб; у червні 1621 р. під час перепису козацького війська було виявлено 50 600 запорожців. Історик навів також перебільшені чутки, які фігурували у тогочасних «Новинах», про 80- та 160-тисячне запорозьке військо. Щоправда, Ю.Мицик не зазначив, яка саме чисельність запорожців є найбільш вірогідною²³.

Питання про те, якою була чисельність запорозьких сил у Хотинській битві 1621 р. розглянув В.Щербак, залучивши компут Війська Запорозького від 6 липня 1621 р. – джерело, що його раніше не використовували вітчизняні дослідники. Історик виходив із того, що, згідно з цим компутом, у 14 козацьких полках налічувалося 41 900 осіб (як буде показано нижче, обидва ці показники помилкові). Порівнявши зазначений документ із компутом запорозького війська, що був складений у серпні 1621 р., В.Щербак звернув увагу на незначні зміни, які у цей час відбулися серед полковників та особового складу. Щодо цього дослідник зазначив: «Різниця у чисельності не є принциповою при оцінці козацького війська в 40 тис. чол., тих, хто безпосередньо брав участь у Хотинській битві. У даному випадку мав місце перший прецедент об'єднання сил запорожців, реєстрових і козацьких елементів на волості»²⁴. Як видно, В.Щербак виходить із того, що 1621 р. під Хотином реально козаків було 40 тис., причому вони належали до трьох соціальних груп.

Останніми роками вийшли у світ ще деякі монографії, в яких розглянуто чисельність запорозького війська у Хотинській війні. Так, А.Палій у своїй книзі «Гетьман Сагайдачний» на засадах плагіату «запозичив», зокрема, уривок із монографії В.Голобуцького «Запорозьке козацтво», в якому проаналізовано серпневий 1621 р. компут Війська Запорозького. Щоправда, при такому своєрідному «опрацюванні» чужого тексту А.Палій упустив один із помилкових підрахунків В.Голобуцького (стосувався визначення загальної чисельності козацьких полків у 26 900 осіб)²⁵. Проте невдовзі А.Палій виправив цей недогляд, що він його припустився як запозятий копііст чужих текстів – зробив він це разом з О.Чувардинським у новому, майже не зміненному, виданні книги «Гетьман Сагайдачний» (2002 р.)²⁶.

О.Гуржій та В.Корнієнко у своїй монографії «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» (2004 р.) виходять із того, що у питанні про участь запорозьких сил у Хотинській війні вирішальну роль відігравали не гетьман Я.Бородавка, а П.Сагайдачний, який висунув перед польським урядом ряд вимог, зокрема стосовно «скасування посади козацького старшого, що призначався польським урядом» (насправді потреби у цьому не було, оскільки у той час такої посади не існувало), а також офіційного «визнання влади козацького гетьмана над Україною». Про останню вимогу, яку адресував польському уряду позбавлений гетьманської влади П.Сагайдачний, у джерелах немає жодних відомостей. Те ж саме стосується твердження ав-

торів про те, що королевич Владислав погодився з подібними вимогами і видав П.Сагайдачному «на поталу» Я.Бородавку. У книзі названих авторів висловлено думку, що, побачивши таку поступливість королевича, «Петро Конашевич-Сагайдачний зібрав значні козацькі військові сили і розпочав підготовку до походу». У середині червня 1621 р., гадають О.Гуржій та В.Корнієнко, «були сформовані три полки кінноти (6920 чол.), десять полків піхоти (31 500), а 2700 козаків непрямо залучили до полків і ті, мабуть, «були при підводах», наводили мости тощо. **Козацьке військо мало 20 мідних і 3 залізні гармати**, що становили важку артилерію резерву, а також легку польову з розрахунку на кожний піхотний полк. Тобто, загальна кількість гармат у запорожців становила понад 100»²⁷.

Із розглянутих вище О.Гуржієм та В.Корнієнком підрахунків стає зрозумілим, що при визначенні чисельності запорозької кінноти вони спиралися тільки на ті дані «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», де фігурує термін «коні». Відтак, згідно з їхніми підрахунками, у трьох полках кінноти було 6920 козаків. Віднісши решту козацьких полків до суто піхотних, вони помилково нарахували у них 31 500 осіб (правильний підрахунок – 31 900 осіб). Звідки автори книги «Гетьман Петро-Конашевич Сагайдачний» взяли 2700 – чисельність козаків «при підводах»? Судячи з усього, від зазначеної у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» загальної чисельності козацького війська у 41 520 осіб вони відняли правильно виведену загальну суму даних про чисельність козаків у тринадцяти полках (41520–38820=2700), забувши виправити свій помилковий попередній підрахунок загальної чисельності козацького війська (якщо до хибно підрахованої авторами чисельності піхотних полків (31 500) додати чисельність кінних полків (6920), отримаємо суму 38 420; це означає, що віднявши від згаданого вище показника 41 520 зазначену суму 38 420, матимемо 3100). Утім, вправність О.Гуржія та В.Корнієнка у математичних підрахунках у даному випадку не має великого значення, оскільки вочевидь некоректно подавати точне число козаків, котрі, мовляв, «були при підводах, наводили мости» тощо, оперуючи явною помилкою авторів «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» при підбитті загальної чисельності особового складу полків. Викликає подив висновок О.Гуржія та В.Корнієнка про згадані у зазначеному джерелі 23 гармати як, начебто, «важку артилерію резерву». **Ще більш дивним виглядає невідкріплене жодними джерелами твердження авторів про фантастично високу, як на той час, загальну чисельність «важкої» та «легкої польової» артилерії у запорожців – понад 100 гарматних стволів.**

Якщо вітчизняні історики, котрі вивчають різні цифрові дані джерел про чисельність козацького війська у Хотинській війні, надають перевагу більшим із них, то зацікавлені такою проблематикою польські дослідники зазвичай (за певними винятками) серед доступних їм джерельних повідомлень як найбільш достовірні обирають менші показники чисельності запорожців. Так, Л.Подгородецький, котрий закидав радянським історикам некритичне ставлення та надмірну довіру до реєстру запорозької армії 1621 р., в якому наведено дані про тринадцять козацьких полків чисельністю 41 520 осіб, доводив у написаній 1964 р. науковій розвідці (на той час Л.Подгородецький знав тільки цей козацький реєстр), що реально під Хотином воювали 25 тис. запорожців. Адже, зауважував дослідник, на шляху до цього міста вони зазнали втрат у боях, багато з тих козаків, котрі розійшлися по Молдавії, так і не повернулися до свого війська. До того ж, час-

тина запорожців билися з турками на морі²⁸. Про 25 тис. козаків у бойових діях 1621 р. під Хотиним писав також Я.Петжак²⁹. Децю більшою вважав чисельність їх війська Ю.Третяк – близько 30 тис. осіб. Цю думку він аргументував насамперед тим, що таку цифру подав «найбільш вірогідний свідок» подій 1621 р. – Якуб Собеський у своїх «Записках про Хотинську війну» (1646 р.)³⁰. У 1980-х рр. Л.Подгородецький, який приблизно за чверть століття до цього у своїй статті нарахував 25 тис. запорозьких козаків – оборонців хотинського табору 1621 р., цього разу у монографії «Хотин, 1621» дійшов думки, що насправді їх там було близько 30 тис. Примітно, що авторові такої праці вже був відомий не тільки тогочасний військово-обліковий документ запорозького війська, в якому йшлося про 41 520 козаків, а й ще один подібний документ, де зафіксовано 42 900 козаків. Водночас історик солідаризувався з висновком Я.Віммера про те, що 1621 р. у хотинському таборі під командуванням Я.К.Ходкевича налічувалося 25–26 тис. жовнів³¹.

Сучасні польські дослідники А.Беджицька та Я.Качмарчик стверджують, що під Хотиним реально воювали 25–30 тис. запорожців³². М.Нагельський зазначає, що у працях істориків чисельність козаків у Хотинській битві коливається в діапазоні від 25 до 40 тис. Аналізуючи козацький реєстр, в якому зафіксовано 38 820 запорожців, дослідник дійшов висновку, що насправді їх чисельність «була значно меншою» як через втрати, котрих вони зазнали під час маршу до Хотина, так і потребу залишити певний військовий контингент для захисту від татар³³. Окремі польські історики при визначенні чисельності козацького війська під Хотиним високо оцінювали повідомлення джерел про близько 40-тисячну армію запорожців. Певний час до них належав Л.Подгородецький, який продемонстрував подібний підхід у своїй спільній праці з Н.Рашбою, що вийшла у світ 1979 р.³⁴ (згодом Л.Подгородецький переглянув тезу про майже 40-тисячне козацьке військо під Хотиним у бік істотного зменшення його чисельності – про це йшлося вище). На аналогічних позиціях стояв також В.Серчик, який зазначав, що у складі тринадцяти запорозьких полків було близько 40 тис. козаків³⁵.

Як бачимо, серед польських дослідників немає єдності щодо того, якою була чисельність запорозьких козаків під Хотиним 1621 р. Попри це, у польській історіографії виразно проступає критична налаштованість дослідників щодо даних реєстрів козацького війська та інших джерел про майже 40 тис. запорожців, мобілізованих на турецьку війну. Польські історики вважають реальними менші цифри чисельності козаків у Хотинській битві – приблизно 25–30 тис. осіб. Щодо українських дослідників, особливо останніх десятиліть, то вони зазвичай селективно розглядають дані джерел про не менш, ніж 40-тисячне запорозьке військо. Причому особливо довіру в них викликають сумарні дані серпневого компуту, в якому зафіксовано 41 520 козаків. Проте значною мірою через відсутність комплексного підходу при вивченні та оцінці відповідної джерельної інформації, цифри чисельності козацького війська, що їх обстоюють вітчизняні дослідники, не завжди мають достатньо переконливу доказову силу.

Дані джерел про чисельність запорожців 1621 р. під Хотиним

За браком місця ми детально не розглядатимемо повідомлення джерел про кількісний склад підрозділів Війська Запорозького 1621 р. під Хотиним в усьому діапазоні цих даних – від мінімальних до максимальних показників. Натомість зосередимо увагу на найбільш вірогідній, на нашу думку, джерельній інформації, що проливає світло на це питання. При визначенні

чисельності запорозького війська, яке взяло участь у Хотинській війні 1621 р., важко переоцінити значення тогочасної військової статистики. Запорожці проводили так звані військові переписи, тобто огляди війська з фіксацією особового складу у спеціальних списках – компутах (від лат. *computo* – підраховувати, лічити, обчислювати) або реєстрах (від лат. *regesta, registorum* – списки, перелік, реєстр). Причому робили вони це незалежно від польського командування. 1621 р. метою згаданих переписів було насамперед військово-організаційне і структурне впорядкування війська, мобілізованого на турецьку війну. Звісно, що під час проведення таких внутрішніх заходів не могло бути того крутіства, до якого нерідко вдавався особовий склад зтяжних польських підрозділів, щоби підтвердити своє право на жолд*. У рік Хотинської війни подібний фінансовий інтерес не тиснув на козаків такою мірою, як на польських і литовських вояків. Адже по отриманні зтяжних грошей сорока тисячами козаків на червневій 1621 р. раді над Кагарликом, уряд не мав перед ними жодних фінансових зобов'язань. За даними присутнього на раді представника урядової сторони ксьондза Обор-ницького, запорожці ухвалили, що жолд отримують тільки добре озброєні козаки, ті, які декілька разів ходили у морські походи, тобто були загартованими й досвідченими воїнами. Оборницький також зазначив, що сформоване на війну козацьке військо було кінним (*in equis*)³⁶. Щодо останнього, то, у даному випадку, наявність у запорожців коней напевно розглядалася як один із критеріїв добре озброєного, спорядженого та досвідченого козака – претендента на «зтяжні» гроші.

Тож 1621 р. запорожцям не було ніякого сенсу спеціально завищувати чисельність свого війська в надії на те, що введена таким чином в оману польська влада додатково виділить їм копшти. Чи не тому в деяких козацьких компутах без озирання на «контрольне» число 40 тис. (тобто, погоджену з урядом чисельність запорозьких сил) представлено помітно більшу чисельність особового складу козацького війська, а в одному з них навпаки – меншу (на понад 1 тис. осіб)?

У нашому розпорядженні є дані трьох компутів, що були складені через відносно невеликі часові проміжки – у червні, липні та серпні 1621 р., тобто від завершення мобілізації та концентрації запорозького війська на червневій генеральній раді над річкою Кагарликом і до початку боїв під Хотином. Відомості про козацький компут, складений у середині червня 1621 р. під час огляду війська над Кагарликом, до наших днів дійшли у фрагментарному вигляді. Це повідомлення про «50 600 пописаних (осіб, які пройшли перепис і були включені до реєстрових списків – П.С.) мужів», яке подав добре обізнаний із перебігом ради її учасник – київський православний митрополит Іов Борецький³⁷.

Щодо липневого 1621 р. обліку особового складу запорозького війська, то про нього є порівняно ширша інформація. Відповідний компут зберігся: «Компут Війська Запорозького на Хотинську війну 1621 р. д[ня] 6 липня.

* В окремих польських ротах під час Хотинської війни жовніри нерідко позичали один в одного, зокрема, зброю, аби пройти процедуру військового перепису (Я.Ходкевич до Сигізмунда III, 1.VIII.1621 // *Biblioteka Raczyńskich (Poznań)*. – Rkps. №2. – S.938–939). Примітно, що чисельність бойового складу польсько-литовських сил під Хотином насправді була меншою, аніж вона фігурує у таких джерелах, як компути. Адже статистика цих документів включала «мертві душі» – до 10% ставок жолду («сліні порції» у піхоті та «сліні корогви» у кінноті) не мали за собою реальних людей. Кошти «сліних порцій» і «сліних корогв» зазвичай йшли на оплату офіцерів іноземної піхоти та польської кавалерії. Проте командири польської та угорської піхоти не претендували на такий заробіток, оскільки отримували свою ставку жолду у підвищеному розмірі (Wimmer J. *Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku*. – Warszawa, 1965. – S.32; *Idem. Historia piechoty polskiej do roku 1864*. – Warszawa, 1978. – S.169).

1.Полк Якова Неродича, у ньому 3000; 2.Богдана Конші, у ньому 1600; 3.Сагайдачного, у ньому 2200; 4.Полк Тихів (Тихого?), у ньому 2200; 5.Тиміш Удовиця має 4000; 6.Мойсей Пенько має 2500; 7.Полк Федора Білобородька – 3200; 8.Данило Долгань має 3000; 9.Адамко Підгірський має 3700; 10.Сидір Семакович – 3500; 11.Василь Лучкович – 4100; 12.Дацько Гордієнко має 2900; 13.Войцех Усата має 2800; 14.Семен Чечуга – 3400; 15.П.Гурський має 2000. Сума Війська 42 900. При цьому гармати: гармат бронзових – 20, залізних – 3, возів із порохом і кулями до цієї гармати – 12»³⁸.

Отже, згідно з компутом від 6 липня 1621 р., у запорозькому війську було п'ятнадцять полків, в яких налічувалося 42 900 козаків. Воно мало на озброєнні 20 бронзових і 3 залізні гармати, а також 12 возів із боєприпасами для артилерії. Як можна судити з круглих цифр чисельності особового складу полків, в усіх них були повністю укомплектовані сотні. Привертає увагу поданий у документі перелік запорозьких полковників. У джерелах до липня 1621 р. імена більшості з них не зустрічаються. Винятком тут є насамперед перша трійка козацьких старшин у складі Якова Нероди (Бородавки) – запорозького гетьмана, Богдана Конші – вочевидь колишнього полковника в козацькому війську, яке взяло участь у польсько-московській війні 1617–1618 рр. (наприкінці 1622 р. – навесні 1623 р. він тримав гетьманську булаву у Війську Запорозькому)³⁹, а також Петра Конашевича-Сагайдачного. Оскільки останнього на той час у війську не було, адже він як посол поїхав до столиці, то його полком напевно командував наказний полковник. У переліку полковників компуту від 6 липня 1621 р. можна вирізнити також особу Данила Долганя (Довганя). Вірогідно як козацький полковник він фігурує під прізвиськом Довгаль (варіант – Долгаль) в одному з документів, де йдеться про виступ кількох запорозьких полків на початку 1614 р. з Мстислава на Запорожжя⁴⁰. Із джерел відомо, що 4 вересня 1621 р. у боях під Хотином загинув «старовинний» запорозький полковник Василь⁴¹ – вочевидь Василь Лучкович. Нарешті, полковника Семена Чечугу ймовірно можна ідентифікувати з «козаком Чечугою», який 1619 р. водив запорожців у морський похід⁴².

У компуті, який розглядаємо, наведено хибний підрахунок загальної чисельності запорозького війська – 42 900 козаків. Насправді ця сума повинна бути більшою на 1200 осіб, тобто 44 100 козаків. Пояснити таку суттєву помилку складно. Можливо, винним був копіїст документа, який чомусь неправильно зафіксував «суму Війська». Утім, складається враження, що в таких актах помилки були радше правилом, аніж винятком. Наприклад, похибками у підрахунках рясніє один із компутів коронного та литовського війська, складений напередодні Хотинської війни 1621 р.⁴³ Так, у ньому загальну чисельність війська визначено у 17 400 осіб. Однак, підбивши наведені в даному документі дані про чисельність усіх рот і короїв, отримуємо іншу суму – 17 900 осіб. Чисельність гусарів у компуті подана 6700 осіб, а має бути 6600, рейтарів – 960 (правильно 950), піхоти – 3950 (потрібно 5050). Підбивши подані авторами компуту сумарні дані (переважно помилкові) про чисельність гусарів, козаків, піхоти, рейтарів і донців, отримуємо 17 510 осіб, що також не збігається з названою у цьому документі загальною чисельністю війська.

Хоч би там як, а при визначенні чисельності за даними компуту від 6 липня 1621 р. потрібно орієнтуватися не на помилкову калькуляцію 42 900 козаків, а на 44 100 запорожців – правильну суму, здобуту шляхом додавання кількісних показників особового складу п'ятнадцяти полків. Як уже зазначено, під час червневого перепису козацького війська у ньому було 50 600 осіб, тобто на 6500 більше. Якщо це так, то кого саме з козаків включили до компуту від 6 липня? Немає сумніву, що до нього ввійшли насамперед 40 тис.

запорожців, які отримали «затяжні» гроші, згідно з критеріями, визначеними ними на червневій раді над Кагарликом. Окрім цих козаків, як випливає з компуту, що розглядаємо, до війська влилися 4100 добровольців. У такому поповненні не було нічого незвичайного. Практика попередніх десятиліть неодноразово підтверджувала, що до затяжного козацького війська приєднувалися чимало охочих, які воліли воювати за власний кошт, сподіваючись на військову здобич. Характерні відомості стосовно цього подав земський підскарбій Криштоф Нарушевич у листі до литовського гетьмана Криштофа Радзивілла (лютий 1622 р.). Довідавшись про рішення останнього «затягнути» на війну в Інфляндії 1 тис. кіннотників – «старовинних козаків», К.Нарушевич, наляканий можливими утисками і грабежами шляхетських маєтків запорожцями, застерігав свого адресата щодо небезпеки неконтрольованого збільшення чисельності козацького війська в Інфляндії. На думку земського підскарбія, разом із тисячею «затягнутих» на службу запорожців рушить маса джур та «архангелів» (як видається, це саркастичне визначення козаків, що приєднувалися до затяжного війська не претендуючи на жолд, а сподіваючись лише на здобич). Через це, мовляв, чисельність козацького контингенту сягне 6 тис. осіб. За ще одним подібним похмурим віщуванням К.Нарушевича, упродовж року число запорожців зросте настільки, що замість 1 тис. найнятих на службу, їх стане вдсятеро більше. Як афористично зауважив про запорожців автор листа до литовського гетьмана, «плодоче те плем'я, бо козацька мати ніколи не старіє»⁴⁴.

Отже, К.Нарушевич прогнозував лавиноподібне зростання чисельності козаків навколо їх відносно невеликого затяжного підрозділу. Звісно, що наведені ним цифри явно перебільшені, оскільки земський підскарбій хотів у такий спосіб переконати К.Радзивілла у тому, що беручи на воєнну службу в Інфляндію запорожців, той «випустить джина з пляшки». Водночас, як свідчать інші джерела, К.Нарушевич правильно відзначив загальну закономірність, що проявлялася при найманні затяжного козацького війська, а саме – збільшення його чисельності за рахунок охочих, власне «незатягнутих» грошодавцем запорожців, а також джур або пахолків. Примітно, що під час участі козацького війська на чолі з П.Сагайдачним у польсько-московській війні 1617–1618 рр. в окремих підрозділах війська налічувалося до 30% пахолків⁴⁵. Оскільки, з одного боку, 1621 р. порядок «затягнення» на війну козацького війська фактично повторював той, що був у 1618 р., тобто напередодні походу козаків П.Сагайдачного на Москву, а, з іншого боку, у запорожців, які йшли воювати із силами Османа II, не було жодних причин раптово відмовлятися від своїх давніх звичаїв і традицій воєнних походів, то наявність серед них козацької молоді (джур, пахолків) можна вважати безсумнівною. Характерно, що на Запорожжі молодість не завжди означала брак досвіду. Траплялося, що ватажками там ставали зовсім молоді козаки, які завдяки своєму твердому характерові, безстрашності та полководницькому хисту завойовували авторитет серед досвідчених запорожців, підпорядковуючи їх своїй волі. Так, у липні 1610 р. до польського війська, що стояло під стінами Смоленська, якийсь юнак-запорожець привів близько 3 тис. загартованих у боях козаків («молодий пахолкок, якому не більше, ніж 18 літ, привів дуже незвичайних («tak wielgą niestworna») людей, яких є до 3000»)⁴⁶.

Пахолків не включали до компутів не тільки у коронному та литовському, а й у запорозькому війську – на це претендували лише повноправні козаки. Вочевидь, дана обставина була характерна і для компуту від 6 липня 1621 р. Скільки пахолків перебувало серед запорожців, узятих у цей час на військовий облік? Якщо виходити з імовірного мінімуму контингенту ко-

зацької молоді у війську, визначивши його, приміром, у 5–10%, тобто у декілька разів нижчим, аніж 30% чисельності пахолків у деяких козацьких підрозділах часів польсько-московської війни 1617–1618 рр., а також вважати, що пахолків мали тільки найбільш досвідчені запорожці з числа тих, котрі отримали затяжні гроші (як уже зазначено, їх було 40 тис. осіб), то на 6 липня у запорозькому війську налічувалося від 4 до 6 тис. пахолків. Тобто, реально воно на цей час мало 46–48 тис. осіб.

Як зазначено вище, порівняно з червневим 1621 р. військовим оглядом запорожців, під час якого було взято на облік 50 600 осіб, станом на 6 липня чисельність війська (яко враховуючи пахолків) скоротилася на 6500 осіб. Причини такого зменшення загалом достатньо очевидні. Те, що цих козаків обійшли з видачею затяжних грошей на генеральній раді над Кагарликом, ще не означало, що всі вони були недосвідчені, погано озброєні та надто жалкували за 0,5 польського златого, який їм не дістався – на відміну від більшості їхніх товаришів. Є підстави стверджувати, що чимало козаків, котрі не пішли під Хотин, мали намір рушити у морський похід, де вони могли винагородити себе значно більшою воєнною здобиччю порівняно з жалюгідною сумою затяжних грошей, на які розщедрився центральний уряд. Чітка вказівка про намір частини запорожців піти на море є у листі королівського посла до них Бартоломія Обалковського, написаному до коронного підканцлера Вацлава Лещинського по завершенні червневої 1621 р. козацької ради. Автор повідомляв, що він особисто ознайомив козаків із листами Сигізмунда III, в яких король вимагав від них послати частину війська у морський похід проти турків. Хоча запорожці «підтвердили присягою не розриватися», тобто не розпорощувати свої сили, вельми багатьом із них припав до душі королівський наказ, виконання якого могло дати їм багату військову здобич. Через це, за словами Б.Обалковського, «довідавшись із листів про волю й[ого] к[оролівської] м[илості], дуже багато їх утекли назад, тут і звістка прийшла, [що] нібито з тих кошових, яких залишили на Запорожжі, пішло [з] 20 човнів на море. Однак іншим разом приготуються сильніше»⁴⁷. Як видно, Б.Обалковський стверджував, що від війська під командуванням гетьмана Якова Бородавки, котре виступило у бойовий похід, утікали козаки, аби піти у морську виправу. Не виключено, що насправді у цьому випадку йшлося насамперед про тих із них, які не отримали «затяжних» грошей і воліли податися на Січ. Там були також козаки, які несли службу за наказом запорозького командування. Ще на початку липня 1621 р. Я.К.Ходкевич повідомив Сигізмунду III, що козаки залишили на Запорозькій Січі залогу у п'ятсот своїх товаришів, а також підготували до морського походу 6 човнів⁴⁸.

Якщо наведені Я.К.Ходкевичем дані про чисельність січової залози могли бути близькими до істини (у деяких джерелах більш пізнього часу стверджується, що у час, який розглядаємо, на Запорозькій Січі було 2 тис. козаків), то його обізнаність із морськими планами та виправами запорожців бажала бути кращою. Адже вже близько 11 липня козаки розбили турецьку флотилію, яка складалася зі 150 суден – переважно чайок, а також, судячи з усього, декількох галер. Попри те, що здобути цю перемогу допомогли воєнні хитрощі⁴⁹, для такого успіху, безперечно, явно недостатньо було 6 запорозьких човнів, про які згадував Я.К.Ходкевич. Вочевидь, у цій битві взяли участь декілька десятків козацьких чайок та не менш, ніж одна – дві тисячі запорожців. Зрозуміло, що всі вони не могли з'явитися на огляд 6 липня і дані про них не потрапили до складеного того дня компуту.

Щодо козаків, які становили залогу Запорожжя, то їх служба полягала, зокрема, у патрулюванні запорозьких територій кінними роз'їздами, а також на човнах по Дніпру, у тому числі до південних кордонів – урочища

Карайтебень. Про це довідуємося з написаного у серпні 1621 р. листа польського посла до Криму Флоріана Олешка, адресованого Сигізмундові III. Як писав Ф.Олешко, 3 серпня 1621 р. ханський провідник провів його «від Перекопу через Дике Поле до Запорозжя ... тобто урочища Карайтебень над дніпровський берег», де посла з його почтом зустріли запорожці. Причому самого Ф.Олешка вони повезли Дніпром, а слуг доправили на конях аж до Чигирини. Примітно, що польський посланець довідався від татарського провідника (який часто бував на Запорозжжі у справах, пов'язаних із викупом полонених) про реакцію кримського хана щодо мобілізації запорозького війська на турецьку війну. За словами згаданого провідника, хан запитав його, чи він «чув що-небудь у Русі про військо, і яке [воно] велике?». Провідник відповів Джанібек-Гірею: «Є чимале військо». На почуте хан нібито зауважив: «Кому допоможе Бог, той їстиме хліб»⁵⁰. Якщо ці слова справді належали Джанібек-Гірею, то його явно збентежила звістка із Русі (України) про мобілізацію великих сил запорожців, змусивши замислитися про геополітичні перспективи в регіоні, що назрівали у зв'язку з турецько-польською війною.

Ще один компут (реєстр) запорозького війська було складено, судячи з усього, 25 серпня 1621 р. під час козацької ради під Могилевом, на якій Я.Бородавку скинули з гетьманства й вручили булаву П.Сагайдачному. Наведемо текст цього документа, для зручності замінивши кількісні числівники відповідними цифрами, а також пронумерувавши перелік полків та полковників: «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 р. 1.Полк Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Війська Запорозького – коней 3000; 2.Полк Івана Зишкаря – 2320 коней; 3.Полк Куроши Богдана – 1600 коней; 4.Полк Тимоша Федоровича – 4000; 5.Полк Мойсиха Пісарка – 2500; 6.Полк Федора Білогородка – 3200; 7.Полк Данила Дорокола – 3000; 8.Полк Адама Підгорського – 3700; 9.Полк Сидора Семаковича – 3500; 10.Полк Василя Лучкевича – 4100; 11. Полк Яцька (неясне слово у тексті джерела його видавці прочитали як «Яцько» – П.С.) Горденка – 2700; 12.Полк Цецюри Семрока – 3200; 13.Полк Івана Гардзея – 2000. Сума усього Війська Запорозького – 41 520. Козацька гармата. Гармат бронзових – 20, залізних – 3. Возів (у тексті помилково написано «wogow» – П.С.) із кулями і порохом – 12»⁵¹.

Отже, із наведеного випливає, що у тринадцяти полках запорозького війська налічувалося 41 520 козаків, а також 20 бронзових і 3 залізні гармати з 12 возами боєприпасів. Як уже зазначено, складачі компуту помилилися у підрахунках загальної чисельності запорожців – правильним є число 38 820 осіб. Що змінилося, а що залишилося по-старому у запорозькому війську у серпні порівняно з липнем, коли було складено попередній компут? Насамперед упадає в очі така статистика: у війську стало на два полки менше і відбулося скорочення особового складу на понад 5 тис. козаків. Водночас незмінними залишилася артилерія та боезапас до неї. Певні структурні новації, що з'явилися у козацькому війську наприкінці серпня, потягнули за собою деякі кадрові перестановки серед полковників. Я.Бородавка втратив не тільки гетьманську булаву, а й командування своїм полком. Судячи з усього, полк опального экс-гетьмана був розформований і на його основі, зокрема, створено підрозділ чисельністю 2320 козаків на чолі з полковником Іваном Зишкарем – вочевидь, ставлеником новообраного гетьмана. П.Сагайдачний, який, отже, знову прийшов до влади у Війську Запорозькому, збільшив свій полк на 800 козаків. Причому це, напевно, відбулося головним чином за рахунок решток колишнього полку Я.Бородавки. Владні перестановки серед запорозької старшини зачепили і полковника Гурського.

У серпні він втратив владу, а його полк, що налічував 2 тис. осіб, перейшов під командування Івана Гардзея.

Імена одинадцяти полковників, які фігурували у компуті від 6 липня, зустрічаються і у серпневому реєстрі. Причому чисельність більшості їх полків залишилася незмінною. Ідеться про вісім формувань: Богдана Конші (перекручено – Куроші), Тимоша Федоровича (імовірно, його козацьке прізвисько було Удовиця), Мойсея Пенька (перекручено – Пісарка), Федора Білобородька (перекручено – Білогородка), Данила Долганя (Дорокола?), Адама Підгірського, Сидора Семаковича та Василя Лучкевича (Лучковича). Двоє зі «старих» полків у серпні дещо зменшилися: на дві сотні полк Дацька Горденка і на стільки ж – Семена Чечуги (перекручено – Цецюри Семрока).

Отже, у результаті структурної перебудови козацького війська було сформовано один полк чисельністю 2320 осіб, дев'ять із дванадцяти «старих» полків зберегли свою чисельність, один полк збільшився на 800 козаків і тільки два полки незначно зменшилися, причому в однаковій пропорції. На користь припущення про те, що ця реорганізація відбулася 25 серпня, можна навести ряд аргументів. Відповідний компут не міг бути складений раніше зазначеної дати, оскільки у ньому гетьманом названо П.Сагайдачного, котрий, як уже згадувалося, повернув собі булаву аж ніяк не раніше 25 серпня. Із джерел відомо, що після останньої дати запорожці впродовж декількох днів удень та вночі з боями здійснювали перехід під Хотин на з'єднання із силами Я.К.Ходкевича, а вже на початку вересня брали участь у запеклих зіткненнях із турецькою армією. Відтак у цей час їм було явно не до військових реорганізацій, оглядів та складання компутів. Те, що реєстр, який розглядається, не міг бути укладений під час Хотинської битви, або, приміром, на козацькій раді по завершенні війни, підтверджує той факт, що у ньому фактично немає жодного натяку на бойові втрати запорожців.

Щоправда, виникає питання, куди поділися два полки, які фігурують у реєстрі від 6 липня – Тихого чисельністю 2200 козаків і Войцеха Усата, в якому було 2800 козаків? Можна з певністю стверджувати, що до 25 серпня не було боїв, в яких запорожці втратили б аж п'ять тисяч своїх товаришів. Звісно, що чимала частина козаків, як і невдовзі після генеральної ради над Кагарликом, могла відійти від війська. Утім, імовірність цього незначна. Потрібно зважити на те, що ще до 6 липня запорожці визначилися, кому з них охороняти Січ, а кому – воювати з турками на морі. Як зазначено вище, козаки, які не потрапили до санкціонованого червневою радою 40-тисячного затяжного війська, мали можливість або приєднатися до своїх більш щасливих у цьому відношенні товаришів – не претендуючи на гроші за воєнне найманство, або ж розійтися по домівках. Проте після 6 липня така свобода вибору для запорожців напевне стала недосяжною. Адже зі складенням липневого компуту фактично було поставлено крапку над «і» в остаточній конфігурації бойових підрозділів козацького війська. Причому це було зроблено тоді, коли розпочався останній відлік часу напередодні розгортання сухопутних операцій у Хотинській війні 1621 р. (якби не відбулася зміна на гетьманстві у Війську Запорозькому, то, напевно, не було б потреби складати ще один компут). Через це після військового огляду 6 липня навряд чи був можливим скільки-небудь великий відтік козаків від війська – тим більше у таких колосальних масштабах, щоб за відносно короткий час воно втратило аж два полки у повному складі! До того ж, тоді не існувало жодних видимих причин для виникнення масового дезертирства запорожців (цього не було навіть під час украй важкої хотинської облоги у вересні й на початку жовтня).

Звідси напрашується висновок, що козацький компут (реєстр) від 25 серпня 1621 р. неповний. Вагомі докази на користь цього містить один документ, текст якого наводимо, пронумерувавши перелік полковників та їхніх полків: «Полковники Війська Запорозького. 1.Сагайдачний, гетьманський полк; 2.Коншина полк; 3.Чичканів полк; 4.Тимофіїв полк; 5.Сидора Чорного полк; 6.Чечурин полк; 7.Дацьків полк; 8.Трохима Долгала полк; 9.Матвіїв полк; 10.Адамів полк. А імена чотирьох полковників забуто»⁵².

Наведений текст має форму військового облікового документа. Проте це не військовий компут (реєстр) у строгому значенні даного терміна, а, радше, складений по пам'яті перелік козацьких полків і полковників. Його авторами не могли бути запорожці – уже через те, що вони, безперечно, знали всіх своїх старшин. Напевно, цей перелік вийшов з-під пера учасника Хотинської битви з польсько-литовського табору. Причому він з'явився по якомусь часі після війни, про що свідчить наявна в документі ремарка щодо прогалин у пам'яті автора.

Цей документ відображає стан військово-організаційної структури запорозького війська насамперед під час боїв під Хотином. На чому базується це твердження? Перш, ніж відповісти на це питання, звернімо увагу на одну примітну особливість зазначеного переліку. Ідеться насамперед про те, що у ньому зустрічаються імена полковників, які названо також у компутах від 6 липня та 25 серпня. До таких «старих» полковників є підстави зарахувати Сагайдачного (Петра Сагайдачного), Коншу (Богдана Коншу), Тимофія (Тимоша Федоровича/Удовицю), Сидора Чорного (Сидора Семаковича), Чечуру (Семена Чечуру), Дацька (Дацька Горденка), Адама (Адама Підгорського). Серед «нових» полковників у переліку фігурують Чичкан, Трохим Долгаль (звісно, якщо його не сплутано з Данилом Долганем), а також Матвій. Оскільки у документі, окрім перелічених персоналій, ідеться ще про чотирьох анонімних полковників, то загальна чисельність полків у війську становила чотирнадцять.

Як можна переконатися, імена принаймні сімох із десяти полковників зафіксовані також у запорозьких компутах від 6 липня та 25 серпня. Це дає підстави стверджувати, що як у названих компутах, так і в переліку полковників і полків ідеться про одне й те ж саме козацьке військо, мобілізоване на турецьку війну. Однак, усе ж, до якого часу потрібно віднести дані про це військо, які містяться в останньому джерелі? Відповісти на це питання допомагає вказівка документа «Полковники Війська Запорозького» про гетьманський статус П.Сагайдачного. Отже, стає зрозуміло, що інформація цього джерела щонайраніше охоплює час після 25 серпня, тобто по обранні П.Сагайдачного гетьманом та проведенні військово-організаційних змін у війську і складанні компуту. Верхню ж хронологічну межу потрібно віднести на кінець жовтня – початок листопада 1621 р., оскільки, вочевидь, саме у цей час козацьке військо, котре брало участь у Хотинській війні, було розпущене (у січні 1622 р. запорозькі старшини заявили у Києві королівським комісарам, що розпущене по війні військо може знову зібратися не раніше весни)⁵³. Що ж до автора переліку запорозьких полковників і полків, то він, напевно, бачив козацьке військо під Хотином і, відповідно, мав можливість збирати про нього інформацію впродовж відносно стислого часу: від приходу запорожців під це місто на початку вересня й, щонайпізніше, до кінця другої декади жовтня, коли під Кам'янцем-Подільським востаннє у 1621 р. деякий час стояли поряд польсько-литовське та запорозьке війська, які поверталися з війни.

Отже, у документі «Полковники Війська Запорозького» фактично підбито підсумок того, з якою організаційною структурою козацьке військо вийшло з Хотинської війни. Повідомлення цього джерела про чотирнадцять запорозьких полків якраз і дає підстави твердити про неповноту компуту від 25 серпня, в якому зафіксовано дані про тринадцять полків. Водночас упадає у вічі, що наявна у до-

кументі інформація про чотирнадцять запорозьких полків наприкінці або невдовзі по завершенні Хотинської війни 1621 р. не збігається з даними компуту козацького війська від 6 липня про п'ятнадцять полків. Щоби пояснити причини подібної розбіжності потрібно взяти до уваги ту обставину, що у ході запеклих боїв під Хотином змінилися приблизно два – три командувачі козацькими полками – останнє впливає зі змісту переліку запорозьких полковників і полків. Не виключено, що якийсь із підрозділів був розформований через значні втрати.

Як можна судити, неповнота компуту від 25 серпня була зумовлена тим, що козаки полків Тихого та В.Усата не були під час його складання під Могилевом, оскільки на той час ще не повернулися з «чат» (розвідка і диверсійна діяльність) на території Молдавії. Примітно, що у джерелах є виразні повідомлення про повернення наприкінці серпня – на початку вересня до запорозького війська двох козацьких полків. Один із них прийшов під Хотин ще до того, як 1 вересня там з'явився П.Сагайдачний зі своїми полками, які він привів від Могилева. Так, в одному з діаріюшів Хотинської війни зазначено, що 31 серпня під Хотин «пробилися оборонною рукою з чати кілька тисяч запорозьких козаків»⁵⁴. За даними автора – Миколая Мархоцького (який послуговувався інформацією, здобутою його синами Адамом і Криштофом – учасниками Хотинської битви), це був якийсь козацький полк («прийшов полк запорозьких козаків, які відходили від свого війська на чату»)⁵⁵. Очевидно, це був підрозділ полковника Тихого, в якому, згідно з даними компуту від 6 липня, налічувалося 2200 козаків.

Про ще один козацький полк, котрий дещо пізніше прийшов до хотинського табору запорожців, ітиметься нижче. Тим часом звернімося до де-яких джерел, які містять інформацію про прихід на початку вересня 1621 р. 40-тисячного козацького війська під Хотин. Серед іншого, такі відомості зустрічаються у компутах польсько-литовської армії часу турецько-польської війни 1621 р. У них зазвичай наводяться лише сумарні дані про загальну чисельність козаків без вирізнення кількісного складу окремих підрозділів, як-от «запорозьких козаків під наказним гетьманом Сагайдачним – 40 000»⁵⁶. Неважко здогадатися, що у цьому джерелі представлено не реальне число козаків у запорозькому війську, а зазначено радше загальну чисельність козацьких сил, які польська влада «затягнула» на війну, виділивши для цього певну суму коштів (зауважимо, що 25 серпня 1621 р. П.Сагайдачний став запорозьким гетьманом, а не «наказним гетьманом»). Специфіка таких компутів коронного та литовського війська полягала в тому, що вони являли собою військово-облікові документи, на підставі яких здійснювалася виплата жолду. Через це наявність у них узагальнюючих даних про 40 тис. запорожців, вочевидь, свідчила про те, що йшлося тільки про тих із них, які раніше отримали гроші за військового найм. Підтвердження слухності цієї думки можна знайти у компуті польського та литовського війська, що має назву «Аудиторія війська 1621 р.»⁵⁷. Судячи з усього, документ складено в основному до 7 серпня 1621 р., оскільки у ньому наприкінці після підбиття зведених даних про роти та корогви* дописано: «7 серпня прийшли Аннібалові козаки –

* Із сумарних даних компуту про чисельність рот та корогв польсько-литовського війська (без корогви Аннібала, лісовчиків, а також сил королевича Владислава) постає така картина: гусарів коней – 7000; рейтарів коней – 1100; козаків коней – 6450; польської піхоти – 5000; німецької піхоти – 1050; разом усього війська – 20 550; Війська Запорозького – 40 000. При котрім війську гармат 36. Проте складачі цього компуту припустилися грубих помилок у своїх підрахунках. Насправді наведені вище підсумкові дані повинні мати такий вигляд: гусарів – 8050; рейтарів – 1200; козаків – 5750; польської піхоти – 5540; німецької піхоти – 1050. Разом усього війська – 21 590. Якщо приплюсувати сюди здобуті на той час польсько-литовським командуванням відомості про чисельність корогви Аннібала (100 осіб), полку лісовчиків (1200 осіб), а також королевича Владислава (10 210 осіб), то загальна чисельність польського та литовського війська, згідно з даними цього компуту, становитиме 33 100 осіб, а із запорозькими козаками – 73 100 осіб.

100 коней». З інших додаткових записів, зроблених того дня, або дещо пізніше, випливає, що по складенню цього компуту польсько-литовське командування ще не мало остаточних даних про чисельність лісовчиків, а також військового контингенту королевича Владислава («лісовчиків одинадцять корогв, однак, кажуть, що їх іде більше; полк королевича й[ого] м[илості], як має відомість й[ого] м[илість] п[ан] гетьман, окрім тих – 10 210»). Оскільки на час складення цього компуту Я.К.Ходкевич не мав ніякої нової інформації про запорозьких козаків, то наведені у цьому документі дані про 40-тисячне їх військо стосувалися, звісно, не реальних, а «паперових» козаків. Тобто, це були дані про загальну чисельність запорожців, яких у червні 1621 р. завербував на службу Б.Обалковський, видавши їм певну суму грошей.

Документ, який розглядаємо, привертає увагу ще й тим, що навпроти його заголовку зроблено примітку: «Принесено 8 жовтня». Звідси стає зрозуміло, що польське командування скористалося ним з тією чи іншою метою наприкінці Хотинської війни, власне, напередодні укладення польсько-турецького миру. Тобто, цей компут як військово-обліковий документ був достатньо затребуваний під час битви під Хотином. Однак у ньому не зроблено поправку на воєнні втрати, хоча ще у серпні 1621 р. – по складенню цього документа, тривало уточнення чисельності особового складу війська. Таку законсервованість змісту компуту під час війни, серед іншого, можна пояснити фінансовими інтересами польського та литовського офіцера, котре, як уже зазначено, практикувало те, що клало до власної кишені платню «мертвих душ». Водночас командування польсько-литовською армією не було зацікавлене і в уточненні у компуті реальної чисельності запорозького війська. Його сповна задовольняли старі канцелярські дані про чисельність козаків, виражені числом 40 тис. Адже запорожцям давно виплатили гроші за військовий найм і ніяких нових виплат за цією статистикою не передбачалося. До того ж, польське командування явно не збиралося давати привід для легалізації як учасників війни тим козакам, які пристали до найнятого на службу запорозького війська. Нарешті, у важких умовах облоги не було можливості проводити будь-які військові огляди та переписи.

Неважко переконатися, що джерельна вартість даних про 40-тисячне (утім, як і про 30-тисячне) запорозьке військо, наявних у компутах польсько-литовської армії, бажає бути кращою. Більш наближеними до історичної дійсності є повідомлення про чисельність козаків, яких 1 вересня 1621 р. привів під Хотин на з'єднання із силами Я.К.Ходкевича П.Сагайдачний, що містяться у деяких листах учасників турецько-польської війни з хотинського табору. Ідеться, насамперед, про лист шляхтича Конарського до коронного надвірного маршалка Опалинського від 10 вересня 1621 р. У ньому зазначено, що 1 вересня до польського та литовського війська прийшли «під 40 тисяч» запорожців⁵⁸ (про близько 40 тис. запорожців під Хотином свого часу писав Й.Єрлич⁵⁹). Те, що це «польове» спостереження безпосереднього учасника Хотинської битви, вочевидь, достатньо адекватно відображає відповідні тогочасні реалії, опосередковано підтверджує та обставина, що, як впливає з повідомлень ряду писемних пам'яток, П.Сагайдачний майже без втрат привів своє військо з-під Могилева (де під його командування перейшли 38 820 козаків, що засвідчив компут від 25 серпня) до Хотина. Як видно, Конарський уникнув специфічної «статистики круглих цифр», навівши власну орієнтовну оцінку чисельності козацького війська. Із неї випливає, що запорожців фактично було дещо менше 40 тис. Щоправда, далеко не кожен жовнір із польського табору міг більш-менш точно на око визначити чисельність запорозьких сил під Хотином. Так, шляхтич Я.Чаплинський у листі до

Є.Радзиминського від 1 жовтня 1621 р. стверджував, що рівно місяць тому «на велику радість усього війська», тобто польсько-литовської армії, до хотинських оборонців приєдналися 40 тис. кінних, а також 30 тис. піших запорожців⁶⁰. Звісно, що цим неабияк гіперболізованим цифрам не можна довіряти. Водночас у даному випадку важливим є безпосереднє враження очевидця про вельми велике за тогочасними мірками козацьке військо. Ще більш фантастичні чутки про запорозьке військо з'явилися наприкінці серпня у Львові. Якийсь невідомий автор писав (очевидно, у листі до приятеля), що, мовляв, литовський гетьман уже зібрав 40-тисячне «наше військо» й що, нібито, «при панові гетьмані є 160 тис. козаків запорожців». Щоправда, описавши спустошення ними ворожої території, цей автор чомусь завершив свого листа фразою: «Також прийшло 30 тис. козаків»⁶¹. Хоч би там як, вірити цим повідомленням не можна, адже згаданий львівський автор писав і про 160 тис., і про 30 тис. запорожців на основі чуток.

Що ж до розглянутих вище відомостей Я.Чаплинського про козацьке військо, то деякі дослідники вважають, що при копіюванні його листа вкралася помилка – замість 10 тис. було написано 40 тис.⁶² Якщо це справді так, то Я.Чаплинський досить точно визначив загальну чисельність запорозького війська (10 тис. вершників і 30 тис. піхотинців). Проте у даному випадку керуватися припущенням про недогляд копіюста означало б ігнорувати досить важливі і промовисті факти. Як зазначено вище, у червні 1621 р. ксьондз Оборницький, письмово звітуючи перед королем про результати переговорів представників урядової сторони із запорожцями, підтвердив «затягнення» на турецьку війну 40 тис. козаків-вершників. Примітно, що напередодні приходу запорожців під Хотин у польсько-литовському таборі снували чутки про 60-тисячне козацьке військо, розташоване на Підбитому («Козаки запорожці стоять на Підбитому, їх рахують на 60 тис. і досить потужна у них гармата. На них надія»)⁶³. У липні 1621 р. можна було почути розповіді та прочитати про 80-тисячне військо запорожців, причому з покликанням начебто на козацький компут⁶⁴.

Отже, є підстави стверджувати, що по прибутті 1 вересня 1621 р. під Хотин близько 39 тис. козаків на чолі з П.Сагайдачним, їх військо чисельно зросло, адже до нього приєднався полк В.Усата, який уже стояв тут від 31 серпня. Що ж до «загубленого» на чатах полку Тихого, то на той час про нього все ще не було жодних звісток. Проте 4 вересня на лівому березі Дністра навпроти запорозького табору з'явилися козаки-чати́вники. Повідомлення про це є в одному з діаріушів Хотинської війни. Причому у двох копіях цього документа, що дійшли до наших днів, повідомлення викладене по-різному: «Того ж дня 3 тис. козаків перейшли на ту сторону Дністра і тих, які були поверталися з чати, одразу переправивши на човнах до своїх, підкріпили»⁶⁵; «Того ж дня 3 тис. козаків прийшли на ту сторону Дністра, котрі їхали з чати, одразу переправившись на човнах до своїх, підкріпили своїх»⁶⁶.

Як бачимо, представлені в текстуальних фрагментах тлумачні версії прибуття 4 вересня 1621 р. на лівий берег Дністра в районі Хотина козаків-чати́вників доволі нечіткі. Відтак до кінця незрозуміло, як було насправді: три тисячі козаків із правобережного запорозького табору переправилися на лівий берег Дністра, а звідти на човнах спішно перевезли до своїх тих козаків, які повернулися з чати, що стало своєчасним підкріпленням для запорозького війська (того дня воно вело важкі бої з турками), чи три тисячі козаків-чати́вників, котрі наблизилися до запорозького табору з дністровського лівобережжя, негайно переправилися човнами на протилежний берег ріки, прийшовши своїм на допомогу? Принаймні безсумнівним є те, що в обох випадках ішлося про прибуття під Хотин великого козацького підрозділу, який

із ходу форсував Дністер і приєднався до запорозького війська. Чисельність новоприбулого підрозділу визначалася навіть не сотнями, а тисячами козаків. Щодо цього привертає увагу промовисте свідчення однієї з редакцій діаріуша Хотинської війни про 3 тис. козаків-чатівників. Утім, немає впевненості як у достовірності цих цифрових даних, так і в тому, чи правильно прив'язано їх саме до цих козаків. Проте, навіть якщо припустити, що істині відповідає повідомлення іншої редакції діаріуша, а саме – про 3 тис. козаків, посланих із запорозького табору назустріч своїм товаришам, які повернулися з чати, то і в такому випадку є підстави стверджувати, що обрхунок чисельності козаків-чатівників насправді йшов на тисячі. Видається очевидним, що під час важких боїв із турками 4 вересня запорозьке командування прийняло ризиковане рішення послати 3 тис. козаків на лівий берег Дністра лише заради того, щоб забезпечити переправу достатньо великого, принаймні кількатисячного, військового контингенту, а не купки козаків-чатівників.

Не може бути сумнівів і стосовно того, що запорожці, які повернулися до своїх 4 вересня, були послані на чати ще гетьманом Я.Бородавкою. Адже від приходу 25 серпня до влади у Війську Запорозькому П.Сагайдачного і до 4 вересня ситуація, в якій опинилися козаки, була такою, що цілком позбавляла новообраного гетьмана можливості послати на чати великі загони, розпорошуючи тим самим свої сили. Адже, як уже зазначено, запорожцям довелось з важкими боями пробиватися похідним табором від Могилева до Хотина, а по зайнятті хотинських позицій, на початку вересня, витримати декілька запеклих турецьких штурмів. Усе це дає підстави для висновку, що єдиним крупним підрозділом козаків-чатівників, який 4 вересня приєднався до запорозького війська, міг бути лише полк В.Усата (за даними компуту від 6 липня, у ньому налічувалося 2800 осіб).

Підбиваючи підсумки розгляду питання про чисельність запорозьких козаків у Хотинській війні 1621 р., можна стверджувати, що у сухопутних операціях узяли участь ті з них, кого зафіксували у компуті від 6 липня, тобто 44 100 осіб, а разом із пахолками – близько 46–48 тис. осіб. Причому запорозьке військо, яке на початку вересня укріпилося у хотинському таборі, було дещо меншим 46–48 тис., оскільки частина козаків загинули у Молдавії (на нашу думку – майже 500 осіб, а під час перших трьох днів турецьких штурмів – близько 200 осіб). Максимальної чисельності козацьке військо під Хотином досягло 4 вересня з приєднанням до нього полку В.Усата. На той момент, не беручи до уваги козаків, які загинули на території Молдавії, а також були вбиті під час відбиття ворожих штурмів 2–4 вересня, козацьке військо сягало понад 45–47 тис. осіб.

Те, що реальна чисельність запорозького війська була у межах наведених вище цифр, підтверджують деякі щоденники Хотинської війни, а саме ті з них, автори яких не переймалися ідеологічним збалансуванням чисельності хотинських оборонців, аби у вигідному світлі представити бойові заслуги коронного війська. Ідеться, власне, про Аксента Кам'янецького, який відзначив чисельність запорозького війська під Хотином у 45 тис. осіб⁶⁷ (аналогічна чисельність запорожців фігурує в «Історії Хотинської війни» ще одного вірменського автора з Кам'янця-Подільського – Ованеса, сина Тер-Акопа)⁶⁸. До учасників Хотинської війни 1621 р. належали також козаки, які билися з турками на морі. Оскільки це питання потребує окремого розгляду, то зараз тільки зазначимо, що, за нашими підрахунками, у морських походах під час Хотинської війни узяли участь близько 5,6 тис. запорожців. Звідси випливає, що 1621 р. на війну з турками Військо Запорозьке без козацької молоді (пахол-

ків, джур) виставило 49,7 тис. козаків, а разом із нею – 51,6–53,6 тис. За тогочасними мірками, це були величезні військові сили, бойові дії яких на суші та морі під час Хотинської війни 1621 р. відіграли ключову роль у руйнуванні агресивних планів турецького султана Османа II супроти Речі Посполитої.

¹ *Макарий*. История Русской церкви. – Санкт-Петербург, 1882. – Т.11. – Кн.2. – С.281; *Антонович В.Б.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып.1. – С.7; *Каманин И.* Очерк гетманства П.Сагайдачного. – К., 1901. – С.22; *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3 (1620–1621 гг.). – К., 1906. – С.181.

² *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – Т.1: Отдел исторический. – К., 1876. – С.368–369; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – С.154–155.

³ *Баньши-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С.109; *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси. – Т.2. – С.109; *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С.206; *Петрушевич А.С.* Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – Л., 1891. – С.97–99.

⁴ История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.2. – К., 1896. – С.40–126.

⁵ *Lukasiewicz J.* Dzieje kościółów wyznania helweckiego w Litwie. – Poznań, 1842. – Т.1. – С.165–166; *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т.1.

⁶ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848.

⁷ Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році // *Жерела до історії України-Руси. Документи по рік 1631.* – Л., 1908. – Т.8. – С.250.

⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.7. – С.472–473, прим.4.

⁹ *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія українського війська. – К., 1994. – Т.1. – С.246.

¹⁰ *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн.1. – С.53.

¹¹ *Гулистий К.Г.* Петро Конашевич-Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті) // Укр. іст. журн. – 1972. – №4. – С.125; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991. – С.102.

¹² *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – С.42; *Його ж.* Переяслав 1654 року та проблеми міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К., 2003. – С.19.

¹³ *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – С.24–25.

¹⁴ *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С.94; *Її ж.* Гетьмани і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.26.

¹⁵ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.100.

¹⁶ *Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохий С.М., Ковальов А.М.* «Тієї слави козацької повк не забудем...». – Дніпропетровськ, 1989. – С.44.

¹⁷ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С.47.

¹⁸ *Алекберли М.А.* Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957. – С.10, 82.

¹⁹ *Алекберли М.А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – С.185.

²⁰ *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – С.174–177, 179.

²¹ *Голобуцкий В.* Запорожское казачество. – К., 1994. – С.244–249.

²² *Раиша Н.С.* Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII вв. // Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. док. и мат. – Москва, 1984. – С.37.

²³ *Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 1998. – №5. – С.418.

²⁴ *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального складу. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С.122–123.

²⁵ *Палий А.И.* Гетман Сагайдачный. – Умань, 2001. – С.99.

- ²⁶ *Чувардинский А.Г., Палий А.И.* Гетман Сагайдачный. – К., 2002. – С.165.
- ²⁷ *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.72–73.
- ²⁸ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – 1964. – Т.10. – Cz.2. – S.137–138.
- ²⁹ *Pietrzak J.* Po Secorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983. – S.159.
- ³⁰ *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921. – S.133 (przyp.3).
- ³¹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. – Warszawa, 1988. – S.95–96.
- ³² *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy zaporożcy w wojnie chocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово-мистецтво. – К., 1998. – С.68.
- ³³ *Нагельський М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.143–144.
- ³⁴ *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979. – S.136–137.
- ³⁵ *Serczyk Wł.* Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984. – S.235.
- ³⁶ Из листа Оборницького (Ex litteris Pris Obornicensis Faustino rope Kiioviam), 28.VI.1621 // *Biblioteka Raczyńskich (Poznań)* (далі – *Biblioteka Racz.*). – Rkps. №2. – S.820. Цей лист опублікував із деякими відмінностями Ю.Лукашевич (*Łukaszewicz J.* Dzieje kościółow wuznania helweckiego w Litwie. – Poznań, 1842. – Т.1. – S.165–166 (przyp.2)).
- ³⁷ *І.Борецький* до К.Радзивілла, 14 (24).VI.1621 // *Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa)* (далі – *AGAD*). – AR. – Dz.II. – Rkps. №756. – S.1.
- ³⁸ *Компут Війська Запорозького на Хотинську війну, 6.VII.1621* // *Biblioteka Czartoryskich (Kraków)* (далі – *Biblioteka Czart.*). – Rkps. №1657. – S.596.
- ³⁹ *Документи про виїзд козаків із війська П.Сагайдачного в Калугу на російську службу* // *Документи російських архівів з історії України.* – Л., 1998. – Т.1. – С.197–198; *Б.Конша* до К.Радзивілла, 28.I.1623 // *AGAD.* – AR. – Dz.II. – Rkps. №844. – S.1; *М.Дорошенко* до Т.Замойського, 20.V.1623 // *Ibid.* – AZ. – Rkps. №306. – S.3; *Pietrzak J.* W przygotowaniu blasku wiktoria chocimskiej. Sejm w r. 1623 r. – Wrocław, 1987. – S.19 (przyp.47).
- ⁴⁰ *З допитів московських полонених, 24.III.1614* // *Документи російських архівів з історії України.* – Т.1. – С.65–66.
- ⁴¹ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* – Kraków, 1853. – S.131.
- ⁴² *С.Жолкевський* до Т.Замойського, 13.VII.1619 // *AGAD.* – AZ. – Rkps. №706. – S.302.
- ⁴³ *Ординація полків; компут війська у Волощині під Хотиним, 1621* // *Жерела до історії України-Руси.* – Т.8. – С.244–248.
- ⁴⁴ *К.Нарушевич* до К.Радзивілла, 19.II.1622 // *AGAD.* – AR. – Dz.V. – Rkps. №10262/II. – S.63–64.
- ⁴⁵ *Із свідчень Д.Александрова, 9 (19).IX.1618* // *Документи російських архівів з історії України.* – Т.1. – С.158.
- ⁴⁶ *Я.Задзік* до В.Гембіцького, 10.VII.1610 // *AGAD.* – Extranea. – 105/64.
- ⁴⁷ *Б.Обалковський* до В.Лещинського, 6 (19–20 (?)).VII.1621 // *Biblioteka Racz.* – Rkps. №2. – S.845.
- ⁴⁸ *Я.К.Ходкевич* до Сигізмунда III, 2.VII.1621 // *Biblioteka Racz.* – Rkps. №2. – S.822.
- ⁴⁹ *З реляцій польського шпигуна, 30.VI–14.VII.1621* // *Жерела до історії України-Руси.* – Т.8. – С.228.
- ⁵⁰ *Ф.Олешко* до Сигізмунда III, 21.VIII.1621 // *Biblioteka Racz.* – Rkps. №2. – S.948.
- ⁵¹ *Жерела до історії України-Руси.* – Т.8. – С.250.
- ⁵² *Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). *Додатки* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – С.423.
- ⁵³ *Комісія з козаками, вчинена 1622 року у січні місяці* // *Biblioteka Czart.* – Rkps. №206. – S.539, 541.
- ⁵⁴ *Dyariusz exped. Chocimskiej, 1621* // *Biblioteka Cart.* – Rkps. №111. – S.618.

- ⁵⁵ Historia albo diariusz rozprawy woyska polskiego pod regimentem pana Jana Karola Chodkiewicza wielkiego hetmana litewskiego będącego z cesarzem tureckiem pod Chocimem, 1621 // Biblioteka Cart. – Rkps. №345. – S.149.
- ⁵⁶ Komput woyska polskiego na pierwszej expedycją chocimską, 1621 // AGAD. – Zbiór Branickich z Suchej. – Rkps. №1725. – S.167.
- ⁵⁷ Auditia Woiska An. 1621 // Biblioteka Jagiellońska (Kraków) (далі – Biblioteka Jagiell.). – Rkps. №1896. – S.53–56.
- ⁵⁸ Конарський до Опалинського, 10.IX.1621 // Biblioteka Racz. – Rkps. №2. – S.978.
- ⁵⁹ Latorpisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – T.1. – S.5.
- ⁶⁰ Я. Чаплинський до Є. Радзиминського, 1.X.1621 // *Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów.* – Warszawa, 1959. – S.209.
- ⁶¹ Невідомий зі Львова до невідомого, 31.VIII.1621 // Biblioteka Racz. – Rkps. №139. – S.305 zw.
- ⁶² *Malewska H.* Op. cit. – S.210 (przyp.1); *Раиба Н., Подгородецкий Л.* Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал (Москва). – 1971. – №3. – С.81.
- ⁶³ Невідомий до невідомого, 17.VIII.1621 // Biblioteka Racz. – Rkps. №139. – S.257.
- ⁶⁴ Новини, 3–22.VII.1621 // Ibid. – Rkps. №139. – S.301 zw. – 302.
- ⁶⁵ *Diariusz woiny tureckiej z polakami w Woloszech pod Chocimem, 1621* // Biblioteka Racz. – Rkps. №139. – S.293–294.
- ⁶⁶ *Diariusz obozu polskiego nad Chocimem, 1621* // Biblioteka Jagiell. – Rkps. №1896. – S.60.
- ⁶⁷ Кам'янецька хроніка // Жовтень. – 1985. – №4. – С.99.
- ⁶⁸ *Анасян А.С.* Отголосоки битвь при Хотине (1621 г.) в армянских источниках // Великая дружба: Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией. – Ереван, 1954. – С.226, 228.

The article discusses the issue of Zaporozhe Cossacks troop, that in 1621 near Khotyn together (with Crown and Lithuanian forces) took part in battles against the Turkish army of Sultan Osman II. It was analyzed as the main historiographic versions and the relevant sources, especially some Cossacks roster in 1621. It was concluded that Zaporozhian army attained its maximum strength in the field at the Khotyn battleground at 4th of September, when after the concentration of all the regiments it counted more than 45–47 thousand persons together with the young Cossacks (pakholky, dzhury).

В.Л.Маслійчук*

ВІК ДОРОСЛІШАННЯ: ПОЧАТОК ПОВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

Потреба визначити вік дорослішання гостро постала перед державними установами у другій половині ХVІІІ ст. – через зміни у законодавстві та у ставленні до дитини. Проте вікова межа дорослості на українських землях у складі Російської імперії була різною. За попереднім юридичним досвідом повна кримінальна відповідальність наступала у 16 років, однак інші практики визначення дорослішання (опікунство та час вступу у шлюб) були розмитими. В імперські ж часи спостерігалось прагнення нав'язати вікову межу початку повної кримінальної відповідальності у 17 років.

Одним із найскладніших питань, яким досить тривалий час переймалися правові інституції та суспільство, були межі дорослості. Інакше кажучи, з якого ж віку людина стає відповідальною за власні вчинки, може успадковувати майно, нести кримінальну відповідальність, починати власну, самостійну діяльність? Точок відліку, що відрізняють дитину й підлітка від дорослого, є декілька, і вони варіюються як сьогодні, так і в минулому. Однак довкола деяких із вікових рамок виникають суттєві суперечності. Цікаво з'ясувати, як визначалися межі дорослості у час інтенсивних реформ і просвітницької риторики, здійснюваних російським урядом на українських землях у другій половині ХVІІІ ст. Адже зі скасуванням автономії Гетьманщини та Слобожанщини нищилися й попередні форми правових відносин – кримінальної відповідальності, опіки й успадкування. Створення «добре керованої» держави у добу Катерини ІІ пропонувало масу інакших, часто нових, варіантів, що входили у суперечність із попереднім досвідом, викликали істотні правові колізії. Відтак пропонуваній екскурсу видається доволі цікавим для реконструкції історії побуту, судочинства та власне дитинства у складному світі прикордоння.

Загалом друга половина ХVІІІ ст. пов'язана з досить важливим загальноєвропейським процесом – змінами у системі покарань та у ставленні до дітей і підлітків. Це велика історіографічна проблема, довкола якої і дотепер точаться дискусії. Від часу Реформації, із середини ХVІ ст., відбувається великий переворот у ставленні до індивіда та, зокрема, дитини. Із початку ХХ ст. історики й соціологи почали зважати на емоціоналізацію життя людини у ХVІ–ХVІІІ ст.¹ Поволі, від «маленького дорослого» у ХVІІ–ХVІІІ ст., до дитини почали ставитися як до особливої істоти, що тривалий час дорослішає, не може осмислено діяти, а, відповідно, і нести суворе покарання за зроблене². Нові умови ув'язнення, інакше ставлення до тіла й тортур, потреба не покарати, а перевиховати, створити слухняного індивіда – усе це призводило до пом'якшення системи тілесних покарань³. Класичною під цим кутом зору стала невеличка за обсягом праця італійського правника Ч.Беккарія «Про злочини і покарання» («*Dei delitti e delle pene*»; перше видання – 1764 р., майже відразу була перекладена кількома європейськими мовами)⁴, що справила вплив на багатьох просвітителів та, як уважається, на російську імператрицю Катерину ІІ⁵. Ч.Беккарія окреслив мету покарання – запобігти новим злочи-

* Маслійчук Володимир Леонтійович – канд. іст. наук, доцент, Східноукраїнська філія Міжнародного Соломонова університету (Харків).

E-mail: masliychuk@ukr.net

нам, визначив презумпцію невинуватості (ніхто не може бути названий злочинцем до винесення обвинувального вироку), виступив проти смертної кари і широко практикованих до того часу тортур та, найголовніше, наголосив на значенні виховного моменту для уникнення та профілактики злочинів.

Проте далеко не всюди вдалося замінити систему покарання неповнолітніх виховними заходами. Так, відомий правник О.Кістяковський, висвітлюючи питання утримання молодих злочинців, досить яскраво відобразив ті вікові суперечності, які не були вирішеними і на середину ХІХ ст., а всі нововведення щодо запобігання злочинності все ще містили суворі покарання і мало сприяли виховним ініціативам⁶.

Межа дорослішання виявляється доволі розмитою у ці часи, а на її визначення на сході Європи неабиякий вплив справляли християнські вірування й народна набожність. У релігійній традиції повна зрілість визначалася віком, в якому було розіпнуто Ісуса Христа – 33 роки. Однак і офіційна церква, і народні забобони мали різні поділи віку⁷. Інколи вікові межі різнилися доволі істотно. Цікавою ілюстрацією є інструкція першому харківському губернаторові Є.Щербиніну, надана йому 1765 р. у зв'язку з реформуванням внутрішнього устрою після скасування автономії Слобідської України, де, зокрема, визначалася й доля малолітніх сиріт. Так, місцевим жителям дозволялося брати сиріт і утримувати їх у себе до двадцяти-, а якщо хто «мастерству» навчить, то й до тридцятирічного віку⁸. Тридцять років як вік повної дорослості, вочевидь, визначався і місцевими традиціями. Показові також спогади І.Тимковського про його дитинство, проведене «в Малоросії». Батько, зважаючи на схильність хлопчика до азартних ігор, узяв із нього об'янку ніколи не грати на гроші та не вживати алкоголю до двадцяти восьми років⁹. Але такі пізні межі були радше винятком.

Дорослість часто пов'язувалася із віком вступу у шлюб, що хоч і визначався церквою, але не був сталим. Виходячи з цих даних, можемо наважитися на висновок, що потребуватиме перевірки: середній вік вступу у шлюб для дівчат становив 16–19 років, а для хлопців – 17–24 роки. Чоловік здебільшого був старшим за жінку¹⁰. Це досить пізній вік порівняно зі шлюбом на етнічних російських землях¹¹. І хоч шлюбний віковий ценз не був особливо фіксованим щодо юності (крім визначеної церквою нижньої межі), однак він характеризує суспільне ставлення до зрілості. 1799 р. чернігівський єпископ Віктор, відмовляючи 22-річному студенту-філософові місцевої семінарії В.Рожановському у дозволі на одруження, мотивував це не тільки тим, що він не закінчив навчання, але й тим, що «млад»¹². Тобто, шлюб був однією зі сходинок дорослішання, проте, напевно, не абсолютною точкою, що чітко відокремлювала дитинство від дорослості. Імовірно, саме шлюб якимось чином через свою нефіксованість відобразив реальне дорослішання, а не формальне, визначене певними віковими межами й кримінальними кодексами. Інакше кажучи, одруження виявлялося лакмусовим папірцем щодо взаємовідносин між традицією та нормативним законодавством, юридичною нормою виявлення дорослості й наявною практикою.

Складною щодо визначення вікових переходів є й система успадкування та опіки. Вона ще більш заплутана з огляду на панування кількох практик: звичаєвого права, російських імперських ініціатив та поширених на українських землях норм Литовського статуту¹³. Вікова межа у шістнадцять років, визначена місцевим правом для успадкування майна сиротами, не була прийнятна в Російській імперії не лише через прагнення уніфікувати норми й понижити місцеві особливості. Ішлося про ранню службу дітей поміщиків, поширення застав, векселів, банківських фінансових оборудок, урешті –

про програш в азартні ігри майна дворян. Дворянство за Жалуваною грамотою 1785 р. визначалося основним привілейованим прошарком держави й обов'язком імперії було стежити за майном цього стану. 22 грудня 1785 р. було видано закон, за яким «малолітнім» сиротам-поміщикам, яким минуло 14 років, дозволено самим визначати опікунів, після 17 років – вступати в управління помістям, але до 21 року не продавати й не заставляти успадковані володіння¹⁴. Це ще одне загальноімперське визначення меж дорослості, яке варто буде простежити щодо опікунства в Лівобережній Україні.

Однак у багатьох джерелах межа дорослості не визначена. Особливо бракує інформації щодо початку повноліття у нижчих прошарків населення. Наприклад, Мар'яна, удова солеварного отамана Федора Пономарьова, у 1773 р. зазначала, що її двоє дітей після смерті чоловіка використовуються бахмутською солеварною громадою «во всякие тягости», і просила начальство включити хлопчиків в «общество» з солеварами доки вони не прийшли у «совершенный возраст»¹⁵. Жодної згадки про вік дітей немає, а йдеться, вочевидь, тільки про той час, коли хлопці зможуть виконувати фізичну роботу на рівні з іншими солеварами, отримуючи повноцінну платню та пільги.

Невизначеність віку підлітка (як, власне, дитини чи дорослого) – характерна риса тогочасного суспільства, що тяжіло радше до циклічного, аніж лінійного обрахунку часу. Прагнення церкви та держави у XVIII ст. визначити вікові категорії спочатку, очевидно, не були вдалим. За влучним спостереженням О.Романової щодо сповідальних розписів у XVIII ст., часто священик не знав віку парафіянина (особливо байдуже ставився до віку малих дітей), а самі дані про вік нерідко були доволі відносними¹⁶. І.Сердюк, аналізуючи відображення вікових категорій у Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр., теж визнає неточність вікових визначень і часте округлення дат¹⁷. Перед церквою та судами стояла сувора вимога визначень, якої важко було дотримуватися через низку обставин.

Плутанина характерна і для судової документації. Так, 1785 р. у містечку Носівці біля Ніжина було спіймано неповнолітнього Леонтія Шевченка, що вкрав у Преображенській церкві гроші зі скриньки. Сам злочинець і його батьки вказали, що йому 13 років, та Ніжинська нижня розправа вирішила звірити дані з метричними книгами. Виявилось, що Леонтієві йшов лише одинадцятий рік. Аби уточнити, ще й перевірили за даними ревізії 1782 р., згідно з якими хлопцеві минуло чотирнадцять¹⁸. У будь-якому разі Л.Шевченко був неповнолітнім, однак із трьома різними «віками». Даний казус не стільки унікальний, скільки показовий.

Проблема визначення віку у зв'язку зі змінами у кримінальному законодавстві Російської імперії поставала на українських підімперських землях доволі гостро. Власне, початок пом'якшення покарання підлітків спостерігається під час правління імператриці Єлизавети Петрівни, коли було послаблено жорстокість тортур і на деякий час скасовано смертну кару. Вікові межі та приписи щодо покарань неповнолітнім були визначені Сенатом з огляду на прецедент, що стався у травні 1742 р. Неповнолітня чотирнадцятирічна Прасков'я Федорова з села Горбунове поблизу Камчадальського острога вбила двох своїх подруг. Оскільки злочини неповнолітніх не згадувалися у Соборному уложенні та указах, слід було визначити систему покарання, зважаючи на вік. Колегія, зібрана Сенатом, 23 серпня 1742 р. окреслила вік «малолітства» від народження до сімнадцяти років, відповідно, винні цієї категорії звільнялися від тортур і смертної кари, при виконанні покарань традиційний батіг («кнут») замінювався нагайками та різками, крім того, пропонувалися «духовні покарання» із засланням до монастирів на 15 років¹⁹.

Таким чином, російський Сенат випередив загальноєвропейське судочинство та встановив досить високу межу неповноліття²⁰. Ці починання були підтвержені вже за імператриці Катерини II указом від 26 червня 1765 р. «Совершенный возраст» встановлювався з 17 років, для цих осіб слід було «употреблять в изыскании справедливости больше милосердия нежели жестокости». Способи виконання покарання також різнилися залежно від віку: осіб із 15 до 17 років били «плетьми», із 10 із 15 – «розгами, а не батожьями», якщо ж злочинцеві було менше 10 років, то його слід було віддати батькам чи поміщикаві. Проте цей указ був таємним, аби не піддавати «соблазну» лиходіїв, що через м'якість покарання підбиватимуть на злочини дітей²¹. Вік треба було звіряти за даними ревізій, метрик, дізнаватися у священників та хрещених батьків²².

Однак на українських землях у складі Російської імперії існувала інша нормативна система. За Литовським статутом, вікова межа кримінальної відповідальності визначалася у шістнадцять років²³. Кодифіковані «Права, по которым судится малороссийский народ» (1749 р.) визначали «недорослие» не вище 16 років у чоловіків і 13 років – у жінок. Також зазначалося, що «недоросли» в руки катові не віддаються, а карати їх можна лише «плетьми и розгами». Відшкодовувати збитки, завдані цими особами, мали їхні батьки²⁴.

Злочини, скоєні «в Малоросії», мали, відповідно, іншу вікову ґрадацію. Перший випадок такої плутанини стався із шістнадцятирічним писарем Київського гарнізону Миколою Богушем (1767 р.), який у Комарицькій волості пограбував церкву. Його через неповноліття (16 років) покарали батогами²⁵. А у 1774 р. також за пограбування церкви (у Хоролі) за розділом 14 артикулом 7 Литовського статуту було засуджено значно молодших Федора Похиленка (11 років) та Якова Карафатененка (14 років). При тому, що 11 артикул цього ж розділу визначав, якщо шляхтичеві менше 16 років і він спійманий на крадіжці, то все мають відшкодовувати батьки. Це викликало приписку Сенату, що, згідно з указом 1765 р., «совершенным возрастом» треба вважати 17 років²⁶. І все ж щодо Лівобережної України існувала плутанина через недбале ведення метричної документації у церквах. У 1779 р. стався черговий казус із «малоросіянином» Андрієм Шарабурею, що вбив служанку військового товариша Лишні. На допитах він заявив, що є неповнолітнім, проте довести це за метриками не вдалося, не знайшли й священника, що його хрестив, а також хрещених батьків. Оскільки злочинці-українці часто оголошували про своє неповноліття з метою добитися пом'якшення покарань, це викликало відповідну реакцію влади: «Правительствующим Сенатом определено: как де не только из сего, но из других подобного рода дел, по коих приличившиися в разных преступлениях малороссияне называли себя несовершеннолетними ... выписок не оказалось почему малороссийские судебные места и принуждены утверждаться в том на показаниях восприемников и других свидетелей, иногда же и по одному только наружному виду гадательно заключать о летах таковых преступников, а из сего легко может произойти то, что и совершенных лет преступник, под видом несовершеннолетнего, избежит следуемого ему по законам строгого наказания». Сенат радив таких непевних у віці осіб карати з огляду на вчинений злочин та ретельніше вести метричні книги²⁷.

Проблема вікової межі була важливою і у зв'язку з тим, що виховні системи російські адепти Просвітництва запозичували від західноєвропейських країн, зокрема Франції, де кінцем юності вважався вік у 16 років²⁸. У працях виховання 1766 р. І.Бецького, що були розіслані по всій імперії, дитячий вік вичерпувався шістнадцятьма роками²⁹. Палкий патріот «Малоросії»

Г.Винський, описуючи своє дитинство та юність на зорі реформ Катерини II, горішню межу також визначав у 16 років³⁰. Однак однією з основних проблем судових інстанцій стало визначення віку підлітка при винесенні вироку.

Великим зрушенням у системі права та кримінальної відповідальності неповнолітніх стало запровадження совісних судів. Ці установи в Гетьманщині та Слобожанщині виникли після перетворень початку 1780-х рр., зокрема, ліквідації автономних прав та поділу на намісництва. Совісний суд мав розглядати справи про випадкові злочини та чаклунство, сварки між родичами, правопорушення, скоєні божевільними та малолітніми тощо³¹. Винесення проблематики неповнолітніх в окрему компетенцію стало істотним кроком на шляху зміни системи покарань. А оскільки неповнолітньою вважалася особа до 17 років, то вкрай важливо було точно визначити вік на момент вчинення злочину (особливо між 16 і 17 роками). Слід зауважити, що в історіографії ставлення до початку функціонування совісних судів та загалом реформ Катерини II неоднозначне³². Але, вивчаючи документацію цих установ, маємо зазначити, що совісний суд «прижився» на підімперських українських землях, а його діяльність мала чимало позитивних наслідків. Цьому сприяла низка причин, однією з яких було запозичення окремих випадків попередньої практики «малоросійських судів», полюбовного примирення³³. Крім того, треба брати до уваги традиційні особливості родинного життя й успадкування на українських землях – часті родинні суперечки та дріб'язкові образи, розв'язання яких покладалося на судові інстанції. Таким чином, діяльність совісних судів сприяла деякому «розвантаженню» інших судових установ³⁴. Водночас існує думка, що совісний, третейський по суті, суд не сприяв поширенню правової культури серед населення, оскільки його члени найчастіше приймали рішення, керуючись не офіційними правовими нормами, а власними уявленнями про справедливість/несправедливість, намагаючись довести справу до полюбовного замирення³⁵. З'ясування віку злочинця для майбутньої передачі (або не передачі) справи до совісного суду було важливим завданням.

Самі підлітки здебільшого не знали скільки їм років. Існували різні способи визначення дорослішання, нерідко дитина змалку або в 10–12 років віддавалася у найми, «у науку», а то й на службу, та несла подібні обов'язки нарівні зі старшими підлітками чи дорослими³⁶. Вікову ґрадацію було важко визначити і через непевність документації – з'ясування за метрикою часто не відповідало дійсності, а основним документом для совісних судів стала четверта імперська ревізія 1782 р., вочевидь, також не надто точний документ.

Поодинокі «малоросійські» практики визначення віку доволі типові. У 1789 р. поблизу Ромен після обкрадання однієї з церков був спійманий волоцюга Дмитро Петренко (Книшенко), який заявив, що він – підданий із села Великі Бубни Роменського повіту. Виникла підозра, що Д.Петренко неповнолітній (сам злочинець власний вік визначити не зміг). Роменський суд «чинилъ выправку» з духовним правлінням і також не спромігся з'ясувати вік хлопця; у метричних книгах даних про його народження не віднайшлося. Нові допити виявили, що підліток тривалий час перебував у селі Гамаліївці Лохвицького повіту. Лохвицький суд з'ясував, що за ревізією 1782 р. Д.Петренкові було 10 років, тобто на час вчинення злочину він ще не був повнолітнім (не мав 17 років), тож його справу було передано до Чернігівського совісного суду³⁷. Неповнолітній отаманський син Петро Запорожченко, працюючи в Роменському городничському правлінні (1788 р.), крав там гроші. Після викриття підліток зазначив, що йому 16 років, але звірка із метричними книгами виявила, що на момент вчинення злочину йому було лише 15³⁸.

Загалом у документах Чернігівського совісного суду справ про неповнолітніх злочинців небагато. Виявлений нами матеріал із совісного суду Чернігівського намісництва представлений дещо уривчасто, і лише окремі випадки характеризують цю проблематику щодо колишньої Гетьманщини. Значно розмаїтіша документація Харківського совісного суду. Та й загалом документи щодо його діяльності збереглися найкраще. Тож ми можемо зробити певні висновки стосовно Слобожанщини.

Утікач зі слободи Печеніги підліток Петро Харківський у 1786 р. говорив, що йому 17 років, але у ревізьких книгах 1782 р. він був записаний дванадцятилітнім. Відтак було зроблено висновок, що йому лише шістнадцятий рік³⁹. Так само крадій із Чугуєва Іван Борисов у 1791 р. говорив, що йому 16 років, а виявилось – лише 14⁴⁰. Тобто, сам підліток не знав, якого він віку. У 1796 р. Сумський нижній земський суд прагнув з'ясувати, скільки років звинуваченій у крадіжці Ірині Карпенко, підданій поміщиці М.Кондратьєвої (село Лезіївка Сумської округи). Уважалось, що їй 12 років, проте у Сумському духовному правлінні не відшукали «справки», тому вирішили повірити самій звинуваченій, яка на допиті зазначала, що їй 15 років⁴¹.

Наголосимо, що питання визначення меж дорослості було дуже важливим. Ішлося про занепокоєння російського уряду, що нерідко злочинець, аби пом'якшити, а то й уникнути покарання, «скидав» собі кілька років із тим, щоби його судив совісний суд. І Харківське намісництво не було тут винятком. Однак як розрізнити мотивації – у чому злочинець (або той, хто його покривав) обманював суд, а коли він і справді не знав власного віку?

Чи існувало розуміння математичності в тогочасній народній культурі? Наприклад, уже згадуваний Г.Винський доволі зневажливо відгукується про свої знання арифметики, здобуті в Києво-Могилянській академії у 1770-х рр., зазначаючи, що добре був обізнаний із риторикою, латиною та польською мовами, однак якби не штаб-юнкер Паченко, що квартирував тоді в Києві й навчив хлопця елементарних арифметичних правил, то спудей Г.Винський був би «принужден считать по пальцам»⁴².

Приклади незнання «по-простолюдству» дат, а лише свят та пір року – доволі характерна картина як для другої половини XVIII ст., так і для пізнішої доби. Традиційна спільнота мала інакше ставлення до часу⁴³. Навіть можна говорити про існування кількох усвідомлень часу. Поряд із «коротким часом» визначених подій політичної історії існував довгий, сповільнений час «історичних структур»; час, за визначенням Ф.Броделя, малопомітних змін у галузі матеріального життя й ментальностей⁴⁴. Часто ритми такого часу не збігалися з ритмами стрімкого політичного розвитку, а визначення віку чи дорослості – з математичними обрахунками та змінами соціальних ролей. Утім, судові установи, визначаючи вік, нав'язували свою систему відповідальності та дорослості. Приклади із практики совісного суду доволі різноманітні.

У 1789 р. до Харківського совісного суду направили колодника Василя Ковалевського. За його словами, йому було 16 років. Те ж саме стверджував і священник охтирської Георгіївської церкви Ф.Титов. Сам В.Ковалевський найнявся у селі Станичному Охтирської округи до поміщика К.Курського «в годовое услужение по помещицъему желанию и по выжитию года получил сюртук, камзол, штаны российского сукна» та принагідно вкрав із незачиненої скрині 16 руб. 80 коп. Метричні книги Георгіївської церкви згоріли й злодієві за усними свідченнями підтвердили, що йому 16 років. Однак, крім метрик, існували матеріали ревізії 1782–1783 рр., за якими у 1782 р. В.Ковалевському було 14 років, тобто на час вчинення злочину (1789 р.) під-

судному йшов двадцять перший рік. Судді Харківського совісного суду повірили насамперед матеріалам ревізії, письмовому доказу, і відправили справу як про повнолітнього до Охтирської нижньої розправи⁴⁵. У 1792 р. під Харковом були впіймані три крадії з Великої Данилівки – Макар Панасенко (заявив, що йому тринадцять років), Максим Манзуренко та Яків Морозенко (зі слів обох їм було по п'ятнадцять років). Проте судова установа вчинила звірку з ревізькими «сказками» й з'ясувала, що М.Панасенку – шістнадцять років, М.Манзуренку – шістнадцять і дев'ять місяців, і лише Я.Морозенку дійсно п'ятнадцять років⁴⁶.

Але подекуди совісний суд виносив пом'якшувальний вирок, навіть з'ясувавши дорослість підозрюваного. Обиватель із Котельви Кузьма Крамаренко у серпні 1787 р. разом із братами вкрав сім кіп пшениці в іншого обивателя. На допиті він стверджував, що йому п'ятнадцять років. Та при звірці даних із ревізією 1782 р. виявилось, що тоді хлопцеві було дванадцять років, отже, на момент скоєння злочину йому йшов вісімнадцятий рік. Однак совісний суд прийняв до розгляду цю справу і виніс рішення про м'якше покарання К.Крамаренка порівняно з братами – їх заслали в робітний будинок, а Кузьму лише висікли на місці злочину⁴⁷.

Існували й інші випадки, як, наприклад, у слободі Балаклії 1792 р., коли було впіймано кількох крадіїв, що поцупили крам. Серед них був Іван Малігонов, який стверджував, що йому п'ятнадцять років. Ізюмська нижня розправа визначила його вік у вісімнадцять років. Однак було з'ясовано, що батько Івана, Осип Малігонов, прийшов на проживання в Балаклію 1783 р. з шестилітнім сином Іваном, тобто йому на кінець 1792 р. ішов шістнадцятий рік (отже, хлопець говорив правду про своє п'ятнадцятиріччя). Справу про неповнолітнього передали до Харківського совісного суду⁴⁸.

Непевність церковної документації призводила до того, що вік визначали винятково за ревізією. Так було зі спійманим 1795 р. із вкраденим конем циганом Микитою Дідусенком. З'ясувалося, що 1782 р., за ревізією, йому було три роки, тобто на 1795 р. – шістнадцять і він підпадав під компетенцію Харківського совісного суду⁴⁹. У 1795 р. до цього суду надійшла справа Катерини Світайлової, підданої поміщиці Варвари Подгорічані, яка разом із кількома іншими селянами втекла від поміщиці та була спіймана. Постало питання – до якого суду відправити «дівку», оскільки чітко не можна було визначити, скільки їй років («Ей Светайловой за данными четвертой ревизии (четыре года), что значит ныне семнадцатый год и не может назваться совершенных лет»)⁵⁰. Того ж 1795 р. уточнювалася дата народження Гапки Багнюкової (заробітчани з Білопольської округи): «782 года по генеральной четвертой ревизии показано оной девке Агафьи Багнюковой четыре года почитая ей в течении семнадцатой год»⁵¹.

Сама система визначення віку за письмовими свідченнями виявлялася недосконалою. У 1795 р. Вовчанська нижня розправа (Харківське намісництво) розглядала справу росіянки-однодворки Дарії Гритчиної й не могла з'ясувати, стільки їй років: «Открылась разность в годах Волчанского духовного правления по справкам 22 года, а по нижегольским метричным книгам значит, что она родилась 771 года, за четвертой ревизией она трёх лет». Урешті вирішили, що Дарії на 1795 р. сімнадцять років, і вона підлягає компетенції Харківського совісного суду⁵².

Таким чином, бачимо практику визначення й нав'язування певного віку шляхом численних звірок та подальшої кримінальної відповідальності. Тобто, поряд із реформуванням різних сфер політичного та соціального устрою

населення українських земель було залучене до математичних обрахунків часу та з'ясування переходу зі світу підлітків у світ дорослих. Вік дорослості означав значно більше, ніж потребу правильного покарання, адже йдеться про інакше ставлення до соціалізації та часу життя загалом. Дорослість визначалася певним віком – після сімнадцяти років.

При вивченні способів визначення віку неосудності ми потрапляємо у досить складні ситуації. Звичайно, у багатьох випадках можна й слід говорити про гуманізацію життєвого простору, особливо щодо пом'якшення системи покарань. Та сприйняття віку підлітків виявиться надто заплутаним, адже це питання не стільки кримінальне, як соціальне. Межа дорослішання, вочевидь, була й буде розмитою для різних прошарків населення.

Очевидно, слід радше говорити про рівень соціалізації індивіда та його вступ до дорослого життя через низку формальностей: віддача в найми, у службу, у «науку», перехід права успадкування, шлюб тощо. Але вимога й окреслення певних вікових меж – це не лише спроба дисциплінувати соціум, це й спроба змінити систему мислення, вторгнення нових часових визначень та обрахунків, що значно змінюють не лише ставлення до дітей, але й до минулого та сьогодення, до часу як такого.

¹ Спробу переоцінити вплив середньовіччя та Реформації на психологію індивіда й визначення рис становлення особистості, що стали ефективними силами розвитку капіталізму, див.: *Фромм Э.* Бегство от свободы / Пер. с англ. – Москва, 1990. – С.43–93, 246–247. Загалом, новий погляд на Реформацію й зміну моралі традиційно пов'язується з класичною працею М.Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905 р.). Деталі про наповнення ідей Реформації психологічним змістом в історіографії та психології див.: *List E.* Der Psychologische Funktionswandel der Religion und die Entwicklung des Individuums am Beginn der Neuzeit // **Individualisierung, Rationalisierung, Säkularisierung.** Neue Wege der Religionsgeschichte. – Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. – Wien; München, 1997. – S.13–54.

² *Аръес Ф.* Ребёнок и семейная жизнь при старом порядке. – Екатеринбург, 1999. – С.10–11.

³ *Фуко М.* Наглядати і карати. – К., 1998. – С.130–166.

⁴ Див.: *Беккариа Ч.* О преступлениях и наказаниях. Биографический очерк и перевод проф. М.М.Исаева. – Москва, 1939.

⁵ Див. детальний аналіз ініціатив імператриці Катерини II під впливом Ч.Беккарія та Ш.Монтеск'є: *Иконников В.* Страница из истории Екатерининского наказа (об отмене пытки в России) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1891. – Кн.5. – С.16, 35.

⁶ *Кистяковский А.Ф.* Молодые преступники и учреждения для их исправления с обозрением русских учреждений. – К., 1878. – С.5, 18–19.

⁷ Про віковий символізм у християнстві див.: *Бернштам Т.А.* Молодость в символизме переходных обрядов восточных славян: Учение и опыт церкви в народном христианстве. – Санкт-Петербург, 2000. – С.31–42.

⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т.ХVII. – №12430. – С.181.

⁹ [Тимковский И.И.]. Моё определение в службу. Сказание в трёх частях 1850 года // Москвитянин. – 1852. – Т.5. – №17/18. – С.32.

¹⁰ *Маслійчук В.* Діти на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.: до постави питання // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2006. – Т.12. – С.15–16.

¹¹ Див.: *Лещенко В.Ю.* Русская семья (XI–XIX вв.). – Санкт-Петербург, 2004. – С.139–143.

¹² Див.: *Посохова Л.* Шлюбні стратегії випускників православних колегіумів та формування стану духовенства в Україні XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – №4. – С.114.

¹³ Див.: *Іваницький-Василенко С.* Закони про опіку над недолітками в джерелах маґдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1925. – Вип.1. – С.59–81.

¹⁴ ПСЗ РИ. – Т.ХХІІ. – №16300. – С.502.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1800. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.62–63.

¹⁶ *Романова О.* Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Укр. іст. журн. – 2008. – №4. – С.123, 126, 144.

¹⁷ *Сердюк І.О.* Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – Вип.133/134. – С.57–62.

¹⁸ ЦДАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.1, 1 зв.

¹⁹ ПСЗ РИ. – Т.ХІ. – №8601. – С.641–644.

²⁰ У Західній Європі набула поширення т.зв. кліматерична система, коріння якої сягає римського права. Кримінальна відповідальність змінювалася щосім років – починалася з семирічного віку, у чотирнадцять років підсудний ставав цілком відповідальним за свої вчинки, а остаточно міг успадковувати майно, будучи двадцятидворічним. Однак випадковість визначення початку повної кримінальної відповідальності характерна для багатьох законодавчих систем (див.: *Таганцев Н.С.* Исследование об ответственности малолетних преступников по русскому праву и Проект законоположений об этом вопросе. – Санкт-Петербург, 1871. – С.9–12).

²¹ ПСЗ РИ. – Т.ХVІІ. – №12424. – С.174–175.

²² Це було підтверджено сенатським указом від 31 серпня 1765 р. «О собирании справок о летах преступников, выдающих себя за малолетних» (див.: ПСЗ РИ. – Т.ХVІІ. – №12463. – С.317).

²³ Умови неосудності за Литовським статутом поширювалися лише на неповнолітніх: друга редакція (1566 р.) визначала неповноліття чотирнадцятьма роками, а третя (1588 р.) – шістнадцятьма. Недоліток «не має бути до ката в руки и на муку даван». Найголовніше, що постанова по «молодості літ» стосувалася як шляхтичів, так і дітей «людей простих» (див.: *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому статуту. – К., 1894. – С.19–20).

²⁴ Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшия, державнейшия великия государыни императрицы Елисавет Петровны, самодержицы всероссийския, ея императорского священнейшего величества повелением из трёх книг, а именно: Статута Литовского, Зеркала Саксонского и приложенных при том двух прав, также из Книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенная, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года. Изданные под редакцией и с приложением исследования о сём Своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф.Кистяковского. – К., 1879. – Гл.24, арт.10. – С.717.

²⁵ ПСЗ РИ. – Т.ХVІІІ. – №12873. – С.85.

²⁶ Там же. – Т.ХІХ. – №14140. – С.938.

²⁷ Там же. – Т.ХХ. – №14948. – С.883.

²⁸ *Кистяковский А.* Молодые преступники. – С.18, 19–20.

²⁹ ПСЗ РИ. – Т.ХVІІ. – №12785. – С.1057.

³⁰ *Винский Г.* Моё время. Записки Г.С.Винского. – Санкт-Петербург, 1914. – С.3.

³¹ ПСЗ РИ. – Т.ХХ. – №14392. – С.279.

³² Найновіша українська праця про совісний суд: *Шандра В.С.* Совісний суд на Правобережній Україні кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: структура та судові практики // Укр. іст. журн. – 2009. – №2. – С.83–96. Негативну оцінку совісних судів найяскравіше подав класик російської історіографії В.Ключевський: «Запровадження совісного суду палко віталосся в Росії й, особливо, за кордоном. [...] ...уфимський совісний суддя визнавав, що за 12 років його суддівства до нього у суд не надійшло й 12 справ, і то тому, що його камердинер на прохання винних від позовних сторін зазвичай просто гнав геть усіх чолобитників, котрі зверталися до совісного судді. Те ж саме, за свідченням сучасників, відбувалося і в інших совісних судах, за

весь час царювання Катерини не нарахувати й десятка справ, вирішених у совісних судах належним чином» (*Ключевский В.О.* Курс русской истории. Ч.V // *Его же.* Сочинения в 9-ти томах. – Москва, 1989. – Т.5. – С.113). Зважаючи на розглянуті нами документи, російський історик явно помилявся.

³³ Перший серйозний дослідник підстав функціонування совісного суду Г.Барац узагалі зазначав, що сам розділ про цей суд в «Учреждении о губерниях» – це «суміш малоросійських та англійських узаконень, приправлена кількома афоризмами латинського та італійського походження» (*Барац Г.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести. Историко-юридический этюд (Посвящается памяти А.Ф.Кистяковского) // Журнал гражданского и уголовного права. – 1893. – Кн.3. – С.3). Така ситуація не дивна, оскільки розробником цього проекту був С.Десницький, «малорос» за походженням, що здобув освіту у Великобританії.

³⁴ Загалом проект совісного суду передбачав, що це буде всестановий орган, що зосереджуватиме у собі як функції суду в незначних справах, так і третейського суду та прокурорського нагляду в окремих випадках; підсудність цього органу не була чітко визначена (див.: *Российское законодательство X–XX вв.*: В 9 т. – Москва, 1987. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – С.316–317).

³⁵ *Raeff M.* Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime. – New York, 1984. – P.102–103.

³⁶ *Маслійчук В.* Ставлення до дітей та підлітків у другій половині XVIII ст. (Лівобережна та Слобідська Україна) // Київська старовина. – 2009. – №1/2. – С.64–73.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.252. – Арк.1, 3.

³⁸ Там само. – Спр.235. – Арк.12.

³⁹ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.56. – Оп.1. – Спр.245. – Арк.1.

⁴⁰ Там само. – Спр.592. – Арк.1, 2.

⁴¹ Там само. – Спр.973. – Арк.1, 5.

⁴² *Винский Г.* Моё время. – С.13.

⁴³ Див.: *Хумка І.П.* Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології // Україна модерна. – Л., 2001. – Вип.6. – С.9–13.

⁴⁴ *Braudel F.* On History. – Chicago, 1982. – P.26–29. Також див.: *Гуревич А.Я.* Этнология и история в современной французской медиэвистике // Советская этнография. – 1984. – №5. – С.37.

⁴⁵ ДАХО. – Ф.56. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.2, 6, 6 зв., 7.

⁴⁶ Там само. – Спр.671. – Арк.1 зв.

⁴⁷ Там само. – Спр.310. – Арк.2, 7.

⁴⁸ Там само. – Спр.691. – Арк.1 зв., 2.

⁴⁹ Там само. – Спр.946. – Арк.1, 1 зв.

⁵⁰ Там само. – Спр.903. – Арк.1.

⁵¹ Там само. – Спр.911. – Арк.1.

⁵² Там само. – Спр.921. – Арк.1.

State institutions of the Russian Empire have faced the problem of calculation of the mature age in the second half of the 18th century. It was caused by the changing in law and treatment of childhood. The treatment of age qualification (mature age) in the Ukrainian regions of the Russian Empire was different. Preceding law practices qualified 16 years as the age of full criminal responsibility. However the traditions of age qualification based on guardianship or age of marriage were never precisely defined. The Empire laws tended to qualify 17 years as the age of full criminal responsibility. The requirements of clear age calculation based on written evidence tended to impose mathematic criteria on the traditional community with its own treatments of childhood and adolescence.

Р.М.Шеретюк*

УНІАТСЬКА ЦЕРКВА В КОНТЕКСТІ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

У статті аналізуються причини, характер та наслідки внутрішніх трансформацій уніатської церкви крізь призму етноконфесійної політики російського самодержавства в період правління імператора Олександра І.

Ліквідація греко-католицизму на правобережних теренах України – частини Російської імперії – у 1839 р. (на Холмщині й Підляшші – у 1875 р.) сприймалася адептами православ'я як «велика і славна подія, відома під назвою «возз'єднання уніатів із прабатьківською східноправославною церквою». Возз'єднання означає те, що здавна єдине, а потім розірване, знову поєдналося¹. Насправді ж, воно стало наслідком послідовної етнокофесійної політики царського уряду, спрямованої на цілковиту уніфікацію та зросійщення духовно-культурного життя автохтонного населення Правобережжя, котра своїми витокami сягала ще часів правління Катерини ІІ. Хоча внутрішня політика імператора Олександра І характеризувалася деяким космополітизмом, передусім у церковній сфері, її наслідком стало не лише толерування урядом різних релігійних конфесій, а й певне відсторонення від вирішення важливих проблем, зокрема пов'язаних і з греко-католицькою церквою. Саме це в кінцевому рахунку й наблизило її ліквідацію.

Вагомими у вивченні проблеми трансформацій уніатської церкви вказаного періоду є праці дореволюційних істориків П.Батюшкова², Б.Давидовича³ та І.Наумовича⁴, які дають загальний огляд релігійного життя Правобережної України початку ХІХ ст. Важливими у цьому плані є студія «Начерк истории унии русской церкви с Римом»⁵, а також матеріали з енциклопедичного словника Ф.Брокгауза й І.Ефрона⁶. Вартісну наукову спадщину у контексті даної теми залишив П.Бобровський, котрий спрямував вістря своїх досліджень на докладний аналіз становища греко-католицької церкви за правління Олександра І, зокрема на з'ясування характеру релігійної реформи⁷. Розгляд окремих аспектів цього питання простежується також у працях російських дослідників 1960–1990-х рр.⁸ Окремі праці сучасних вітчизняних учених, де порушується питання внутрішніх трансформацій уніатської церкви у зв'язку зі спрямованістю урядової релігійної політики 1801–1825 рр., свідчать як про значний інтерес до вказаної наукової проблеми⁹, так і про наявність своєрідних «білих плям» в її студіюванні.

Метою даної статті є виявлення та аналіз причин, характеру й наслідків внутрішніх трансформацій греко-католицької церкви в період правління Олександра І (1801–1825 рр.). Завдання дослідження полягають у з'ясуванні головних засад етноконфесійної політики російського самодержавства та їх впливу на стан і функціонування церкви в той період.

Час правління згаданого імператора у науковій літературі часто розглядають як «епоху розповсюдження в Росії ліберальних ідей» та називають «періодом поступового визрівання ліберальної свідомості вищих станів»¹⁰. Аналізуючи засади політичного курсу Олександра І, С.Соловйов зазначав, що вони «полягали у свободі й широті погляду, його різнобічності, котрі да-

* Шеретюк Руслана Миколаївна – канд. іст. наук, завідувач кафедри мистецтвознавства і культурології Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

E-mail: sheretyuk.r@gmail.com

ють здатність визнавати право на буття різноманітним явищам, інтересам і відносинам та через це дають силу прагнути до їх погодження. [...] Ці крайнощі напрямів [...] закріпили в ньому переконання, що [...] можна змусити їх існувати один з одним, не зіштовхуючись і не зіштовхуючи народи у криваву боротьбу, внутрішню й зовнішню»¹¹. У зв'язку з цим дореволюційний історик Б.Давидович писав, що «хоча у маніфесті новий імператор обіцяв правити за заповідями і в дусі своєї великої бабки, однак усе його царювання щодо внутрішньої політики Росії було відступом від цих заповітів. [...] **Загально-олександрівські інтереси, що перебували поза простором та часом, завжди були в умі Олександра I попереду приватних, російських інтересів**»¹².

Світоглядний лібералізм нового царя повною мірою поширювався й на релігійну сферу, зокрема на етноконфесійну політику. Хоча православна церква в Російській імперії була проголошена «панівною і найпершою», однак реально – далеко не єдиною. У той час царським урядом досить толерантно сприймалися католицизм, протестантизм, старообрядництво, інші релігійні напрями. Відтак це згодом дало підстави дослідникам зазначити, що олександрівська епоха була добою певної релігійної терпимості в Росії¹³.

На початку XIX ст. майже вся Європа стала театром воєнних дій. У багатьох людей це породило передчуття тривоги, непевності, відчуття, за висловлюванням І.Флоровського, ніби вони вже живуть у середині апокаліптичного кола, яке тільки-но замкнулося¹⁴. Саме тому містицизм став провідною рисою не тільки нового імператора та його оточення, а й значної частини тогочасного суспільства¹⁵. Із цього приводу А.Валлотон зазначав, що «до 1812 р. Олександр без особливої ревності, можна сказати, знехотя дотримувався обрядів православної церкви і водночас захоплювався діяльністю масонських лож. Байдужий скептик, агностик та франкмасон, без особливого нахнення відігравав роль світського глави православної церкви. Однак вторгнення Наполеона у Росію сповнило його глибоким сум'яттям. Він відчув себе самотнім і безсилим, став шукати опору, покровителя, керівника й тоді впав навколішки та від усього серця звернувся до Господа»¹⁶. Сам цар зізнавався: «Пожежа Москви освятила мою душу і я пізнав Бога»¹⁷. Саме тому, характеризуючи діяльність Олександра I в релігійній царині, І.Лиман схильний розглядати її як «шукання» – імператор шукав систему поглядів, котра б найбільше відповідала його особистому внутрішньому світові; однак водночас – і засоби для поширення відповідної ідеології серед населення країни¹⁸.

Під впливом таких умонастроїв царя в 1812 р. у Росії, за англійським взірцем, було створене Біблійне товариство, котре до 1821 р. здійснило 129 видань як повного тексту Біблії, так і окремих її частин двадцятьма дев'ятьма мовами. Однак класичним виявом релігійно-містичного настрою Олександра I та його оточення стало відкриття 24 жовтня 1817 р. міністерства духовних справ і народного просвітництва¹⁹. Його очолив А.Голіцин, котрий, як про нього тоді казали, «по вуха вліз у містицизм». Ідея створення такої інституції полягала в тому, щоб «християнське благочестя було завжди основою істинного просвітництва»²⁰. Новостворена установа складалася з двох департаментів. Перший – духовних справ – мав чотири відділи: 1) у справах православного віросповідання; 2) римо-католицького, уніатського й вірменського; 3) протестантських віросповідань; 4) нехристиянських. Таким чином, зрівняння православної церкви з іншими, навіть нехристиянськими, віросповіданнями фактично знижувало статус останньої, хоча Синод у цілому і зберіг свою структуру, а в його підпорядкуванні (через обер-прокурора) перебували єпархії та консисторія²¹. Другий департамент – народної освіти – був покликаний здійснювати контроль над відповідною системою у Росії²². Зрештою,

боротьба двох угруповань (з одного боку, А.Голіцина, а, з іншого, митрополита Санкт-Петербурзького та Новгородського Серафима) закінчилася тим, що 15 травня 1824 р. міністерство духовних справ і народного просвітництва було скасоване. Синод знову набув колишнього суверенітету. Зрештою, 12 квітня 1826 р. було закрито й Біблійне товариство.

З огляду на толерування урядом різних релігійних конфесій досить міцними в роки правління Олександра I були і позиції єзуїтів. У свій час утвердженню їх становища в Росії сприяло прийняття Павлом I у 1798 р. звання великого магістра Мальтійського ордену. Прямим наслідком цього стало прибуття у західні губернії Російської імперії десятків активних єзуїт-місіонерів з Мальти²³. Показово, що вже 16 березня 1801 р. (на п'ятий день після смерті Павла I) його наступник та спадкоємець Олександр I видав указ, у котрому задекларував: «Бажаючи виявити державному ордену святого Іоанна Єрусалимського знак нашої прихильності й особливого благовоління, оголошуємо, що ми приймаємо його під наш імператорський захист і що докладемо всіх зусиль наших для збереження його прав, почестей, переваг та надбань»²⁴. Відмовившись від звання великого магістра й зберігаючи за собою лише титул протектора ордену, він, проте, підтвердив функціонування в межах Російської імперії двох великих пріорств – російського і католицького – «з тим, щоб вони користувалися всіма надбаннями, перевагами та управлінням, які їм були пожалувані». Тимчасово їх опікою мав займатися поручик великого магістра, генерал-фельдмаршал граф М.Салтиков. Цим указом передбачалося, що наступне скликання «генерального капітулу державного ордену св.Іоанна Єрусалимського», котре бере великого магістра, стане «першим свідченням» імператорського протегування йому²⁵. Не залишилися поза увагою царського уряду й фінансово-майнові питання. Зокрема імператорський указ від 19 грудня 1811 р. приписував російським командорам Мальтійського ордену внести в державну казну певний капітал, після чого відповідні маєтки мали бути передані останнім «у повне їх розпорядження»²⁶. Але дуже швидко становище різко змінилося. У 1817 р. було «височайше» оголошено, що після смерті командорів ордену св.Іоанна Єрусалимського нащадки їх не успадковують ці звання і не будуть носити його знаків із тієї причини, що «орден у Російській імперії більше не існує»²⁷.

Подібне відбулося також і з єзуїтами в Росії. Після 1814 р., коли Товариство Ісуса було відновлене, а центр його знову розмістився у Ватикані, місіонерська діяльність єзуїтського ордену набула значних масштабів. Його активність поряд із небезпекою використання Ватиканом єзуїтів для реалізації своїх політичних та конфесійних інтересів у Росії зумовили спочатку їх видалення із Санкт-Петербурга (1815 р.), а згодом і з усієї імперії (1820 р.)²⁸.

Хоча Олександр I у церковній політиці діяв менш імпульсивно, ніж його батько – Павло I, однак послідовно підтримував католицизм. Прагнення російського самодержавства зберегти союз із польськими магнатами та шляхтою Правобережжя зумовили суттєві поступки латинським священикам. У 1805 р. монастирям, а у 1819 р. білому духівництву римо-католицької церкви було дозволено купувати ще незаселені землі або орендувати їх у поміщиків. Відтак землеволодіння латинського єпископату поступово відновлювалося. Зокрема у процесі повернення раніше секвестрованих земель кам'янецький єпископ Сераковський одержав маєтності з 2 тис. кріпаків, а луцько-житомирський архієрей Цецишевський – великий маєток у Фастові. Тенденцію до зростання мала в Україні й така складова вищого римо-католицького кліру, як соборне духівництво (прелати і каноніки). Так, якщо у Київській губернії на початок ХІХ ст. їх налічувалося лише 12, то на По-

діллі цей титул носила майже половина ієрархів. Ще одним виявом зміцнення позицій латинської церкви було розгортання мережі духовних освітніх закладів. Із 14 семінарій, створених у шести римо-католицьких єпархіях Російської імперії, 5 функціонувало на території України – у Звенигороді, Луцьку, Житомирі, Оликах та Кам'янці-Подільському²⁹.

Про посилення позицій латинства у Росії в роки правління Олександра I свідчить також поява новозбудованих костелів. На Волині, зокрема, було збудовано римо-католицькі храми: 1801 р. – у Колодному Кременецького повіту поміщиком Свейневським, 1803 р. – у Скурчі Луцького повіту поміщиком Загурським, 1805 р. – у Ліщині Житомирського повіту перемишльським стольником Й.Полянським, 1807 р. – у Невиркові Рівненського повіту хорунжим Стецьким, 1808 р. – у Горохові Володимирського повіту графом Стройновським, того ж року в Бутівцях Заславського повіту поміщиком Пжилуським, 1813 р. – у Березні того ж повіту поміщиком Корженевським і 1820 р. – у Миropolі Новоград-Волинського повіту поміщиками Розтворовськими³⁰.

У контексті досить лояльного ставлення російського уряду до латинської церкви у цілому й римо-католицького духовництва зокрема привертає увагу указ імператора щодо Волинського губернського правління від 20 вересня 1801 р.³¹ У його основі була судова справа заславського городничого, колезького асесора Я.Маркевича, котрий, перебуваючи у Волинському головному суді під слідством за «непокірливі вчинки на посаді», здійснив «неправдивий донос на єпископа католицьких церков графа Сераковського, віце-губернатора Волинської губернії Грохольського, ксьондза Світлинського та аптекаря Ручиця, що вони хитрістю набули собі від усіх довіру, а від керівництва – повагу, використовували це на задоволення свого користюлюбства, втручаючись у справи, що їх не стосувалися, і що від таких їх зловживань поліція стала зовсім бездіяльна; судочинство не дотримувалося справедливості; податки збиралися понад установлені й т.д.»³². На жаль, невідомо, чи такі свідчення Я.Маркевича були його останнім шансом на виправдання, чи вказані зловживання світських та духовних керівників, дійсно, мали місце, однак сам факт згадування саме цих імен у доносі є показовим. Як би там не було, вирок Олександра I був наступним: обвинувачений звільнявся з посади й оголошувався неблагонадійним; з огляду на це йому було навіть відмовлено в наступному працевлаштуванні.

Однак незважаючи на досить толерантне ставлення до неї, латинська церква перебувала в міцних лецатах російського самодержавства. Про виразне бажання світської влади країни контролювати її діяльність свідчить зокрема розпорядження Сенату від 17 вересня 1803 р., направлене митрополитові римо-католицьких церков у Росії С.Сестренцевичу³³. Воно підтвердило чинність імператорського указу від 1798 р., за яким «духовні римської віри, які в імперії Російській перебувають, ніяких зносин без дозволу верховної влади не повинні мати». Саме тому до відома ієрарха доводилося, щоб він, бажаючи вести закордонне листування, звертався до Сенату «для прохання на це височайшого дозволу»³⁴.

13 грудня 1803 р. на ім'я С.Сестренцевича вийшов імператорський указ, який забороняв «усім громадам і приватним жителям римо-католицького віросповідання мати безпосередні зв'язки» із Ватиканом³⁵. У цьому документі зокрема йшлося про те, що свого часу ще Катерина II, «запровадивши в Могильові римо-католицький престол та вручивши паству» С.Сестренцевичу, своїм указом заборонила справам, що стосувалися латинських церков Російської імперії, підлягати «жодному іноземному впливу». Однак, незважаючи на це, царському уряду стали відомі численні випадки прямих контактів де-

яких осіб римо-католицького віросповідання із Ватиканом та його посланцями. Саме тому Олександр I, «праведно обурюючись на такі вчинки», «накреслив» латинському ієрархові правила, які той мав виконувати у майбутньому. Так, зокрема, якщо митрополитові надходила папська булла, то найперше її слід було направити для розгляду в «імператорське міністерство». Крім того, до «римського двору» призначався міністр, котрий ставав по суті посередником у духовних справах та потребах католиків Росії. Відтепер це був єдиний шлях вирішення справ, «що вимагали зв'язків між Папою й церквами» або підданими латинського віросповідання Російській імперії³⁶.

На чолі реформованої, за указом імператора від 13 листопада 1801 р., римо-католицької колегії, яка мала опікуватися всіма справами латинської та уніатської церков у Російській імперії й складалася лише з представників католицьких дієцезій, став архієпископ С.Сестренцевич. Він переконував імператора, що залишки уніатської церкви повинні підлягати йому, а в латинників і греко-католиків має бути один митрополит – римського обряду. Саме йому царський уряд доручив підготувати пропозиції щодо управління католицьким і уніатським духівництвом. Згідно з ними, звання василіанського орденського генерала скасовувалося; залишалися лише провінціали або обласні монастирські керівники, котрі, не будучи підвладними архієреям, усе ж повинні були мати зносини з ними та в деяких випадках їм підлягати. Про хитке становище греко-католицького чернецтва свідчило й те, що у червні 1804 р. в указі Олександра I на ім'я київського військового губернатора О.Тормасова вимагалось негайно надіслати списки уніатських монастирів для ліквідації частини з них, оскільки вимога імператриці Катерини II про це «була ще в 1795 р., але впродовж понад 8 років не виконана». Скасування частини діючих греко-католицьких кляшторів у цьому указі мотивувалося необхідністю «встановлення тиші та спокою між благочестивими (православними) і уніатськими парафіями»³⁷. На той час в одній лише Волинській губернії було 26 відповідних монастирів, 11 з яких підпадали під категорію «зайвих» – вони не займалися ані просвітництвом юнацтва, ані допомогою немічним, що було визначено як головні умови їх збереження ще за правління Катерини II³⁸.

Слід наголосити, що духовно-культурне, зокрема церковно-релігійне, життя на новоприєднаних від Речі Посполитої землях Російської імперії на початку XIX ст. було пов'язане з польським князем А.Чарторийським – близьким другом Олександра I, котрий у 1802 р. посів надзвичайно важливу посаду попечителя Віленського навчального округу. Він охоплював на той час усі приєднані від Речі Посполитої до Росії землі: Білорусію, Литву, Волинь, Поділля й Київщину. Відтак, підкреслював Б.Давидович, освіта у величезному краї опинилася «в руках людини, яка тільки і мріяла про повернення його Польщі»³⁹. Із його 22-річною діяльністю пов'язане нове посилення соціально-економічного та національного гніту з боку польських панів, прямо чи опосередковано підтримуваних російським самодержавством. Замість очікуваного полегшення православне українсько-білорусько-литовське населення зіткнулося зі ще більшим приниженням, визиском і гоніннями. А.Чарторийський офіційно заявляв про своє прагнення повсюди зміцнити в Україні польський дух, культуру, а також спонукати місцеве населення говорити польською мовою⁴⁰.

Спроби реполонізувати край досить швидко реалізовувалися у першу чергу через розгалужену систему шкільництва. Зокрема визначним осередком польської освіти став відновлений Віленський університет⁴¹. Керуючись думкою про те, що «просвітництво й моральність служителів віри мають великий вплив на

мораль і просвітництво народу», імператор своїм указом від 18 липня 1803 р. підтвердив запровадження при зазначеному університеті головної семінарії для підготовки латинського та греко-католицького духовництва⁴², що стала одним з інструментів «далекоглядної політики царського уряду»⁴³. Зрештою, далеко не безпідставним є твердження К.Панаса, що цей «духовний заклад науково-освітньо стояв досить високо, але морально – низько, адже виховував не ревних священників, а лібералів, часто навіть апостатів» (відщепенців – *Р.Ш.*), котрі «спричинилися пізніше до знищення своєї (уніатської – *Р.Ш.*) церкви»⁴⁴. А Т.Коструба відверто називав його вихованців «гробокопателями українського католицизму під російською займанщиною»⁴⁵.

Активним помічником А.Чарторийського у справі «вкорінення польського духу» став Т.Чацький – поміщик із Київщини, прибічник польської національної ідеї. Саме за його допомоги й фінансового сприяння в 1805 р. було відкрито ліцей у Кременці на Волині, який перетворився на потужний освітньо-культурний центр усього Правобережжя і мав статус вищого навчального закладу. З ініціативи Т.Чацького, магнати й шляхта розгорнули широку благодійницьку діяльність, завдяки чому вся Правобережна Україна вкрилася густою мережею середніх шкіл, доступних для їхніх дітей, де культивувався польський патріотизм та створювалися засади культурної гегемонії⁴⁶.

Відтак польська шляхта досить швидко побачила, що перепідпорядкування її російським владним структурам не тільки не загрожує статусу останньої як панівного класу, а й обіцяє його істотне зміцнення. За Олександра I польські магнати засідали навіть у Сенаті, а російські губернатори на українських та білоруських землях майже щорічно замінювалися через їх несприйняття місцевою шляхтою⁴⁷. Зрозуміло, що за таких обставин на «Волині, де за Олександра I польські поміщики займали становище й губернаторів [...], Поділлі, Поліссі, спираючись на панщинне право, поляки-католики з населеними маєтностями, багатством, владою, освітою всіма способами старалися принизити православ'я й українську та білоруську народності, а піднести католицтво і польську народність»⁴⁸.

Зазначимо, що на Правобережжі у той час в уніатстві перебувало по суті лише селянство й незаможні прошарки міського населення, а більшість представників заможних верств перейшли у латинство. Значна частина греко-католицьких парафій через жалюгідні умови утримання та утиски з боку місцевих поміщиків-поляків і їхніх управителів перебувала на межі остаточного занепаду. Три з чотирьох відповідних єпархій не мали навіть своїх кафедральних церков. Умовами пастирської діяльності, навчання, кар'єри уніатське духовництво було поставлено майже в повну залежність від римо-католицької церковної та світської влад. Після навчання у василіанських училищах, спільного з латинниками виховання у Віленській головній семінарії греко-католицькі клірики-українці поверталися додому, за спогадами самих випускників, «розсудливими римлянами, але не добрими уніатами». Навіть зовні ці священники вже мало чим відрізнялися від ксьондзів. Таким чином, замість обіцяного самобутнього стану уніатське духовництво в дійсності стало «найнижчим розрядом римського»⁴⁹.

Залежне й пригнічене становище цих кліриків робило їх поступливими та пасивними, несхожими на священників минулих часів, котрі активно протистояли латинізації уніатської церкви. Унаслідок цього неухильно обмежувалися та зникали ті чесноти, спираючись на які вона свого часу значною мірою витіснила православ'я майже з усієї Правобережної України, а саме – збереження східного обряду, місцевих культових традицій, української мови у богослужінні. Натомість в уніатських церквах латинський об-

ряд почав активно витісняти греко-католицький, проповіді виголошувалися польською мовою, на зміну церковному співу прийшов орган, а один із найяскравіших і найвпливовіших елементів східного інтер'єру – іконостас – опинився поза стінами храмів⁵⁰.

Саме тому під дією організованого й доволі ефективного латинського прозелітизму на теренах Правобережжя загалом, а також під впливом місцевих його чинників зокрема значна частина віруючих-уніатів почала переходити у римо-католицизм (зокрема, лише в Білорусі у 1803 р. – 100 тис.). Такому масовому наверненню до латинства сприяло, крім усього іншого, поширення в народі поголосу стосовно планів російського уряду розв'язати «уніатське питання» адміністративним шляхом. Про це можна дізнатися з імператорського указу на ім'я білоруського військового губернатора Міхельсона від 5 травня 1803 р.⁵¹, де, зокрема, ішлося про «безпідставні чутки, [...] поширювані ксьондзами-місіонерами Освейського монастиря, нібито уряд має намір повертати силою до греко-російської церкви всіх тих уніатів, котрі до римо-католицького віросповідання не приєднаються». У зв'язку з цим Олександр I зобов'язав військових керівників Білоруської губернії, «щоб ніяк не допускали [...] чуткам такого характеру поширюватися, чинячи за законами зі всіма тими, хто у цьому буде звинувачений», а також доручив, «відшукавши винних, заарештувати їх та утримувати під вартою»⁵². Подібний указ, але вже міністра внутрішніх справ, був надісланий того ж дня на ім'я митрополита С.Сестренцевича, де наголошувалося на тому, щоб «ні під яким виглядом духівництво католицьке не дозволяло собі таких навіювань під страхом законного покарання»⁵³.

У відповідь на скарги уніатського білоруського кліру щодо переведення віруючих у латинство, а також на Римо-католицьку колегію, що не приймала від останніх жодних скарг із цього приводу і не забороняла таких навернень, було видано імператорський указ на ім'я Міхельсона від 4 липня 1803 р.⁵⁴ Розпочинався він заявою монарха про основні засади віротерпимості в Російській імперії: «Та ж сама терпимість, котра примушує уряд не торкатися переконання совісті у справах віри, повинна була слугувати правилом духовним католицьким властям в їх поведінці з уніатами й заборонити їм будь-яке переведення з унії в обряд римо-католицький. Якщо віра панівна (православ'я – Р.Ш.) не дозволяє собі ніяких примусових засобів, то тим більше віра терпима (латинство – Р.Ш.) не може їх використовувати». **Зважаючи на численні порушення цих «засад віротерпимості», Олександр I давав губернському керівництву чіткі інструкції стосовно виправлення ситуації.** По-перше, йому ставилося в обов'язок «всіма заходами захищати уніатів в утисках, судах і розслідуваннях, котрі місцеві католицькі консисторії проти них здійснювати можуть»; адже, як наголошувалося в указі, «зближення унії з православним грецьким сповіданням дає їй право на таке покровительство». По-друге, губернські власті мали суворо наглядати за всіма «спокусами, котрі з боку духовного католицького керівництва до утисків совісті народної [...] призвести можуть». Зрештою, про кожен випадок зловживань цих ієрархів імператор мав бути поінформований особисто⁵⁵. Крім того, суворі інструкції з цього приводу отримав також митрополит С.Сестренцевич – 6 липня 1803 р. на його ім'я був направлений указ, в якому Олександр I вимагав, «щоб ні під яким виглядом не лише утисків або зваблень, а й найменшого дотику до свободи совісті уніатам від духовного католицького керівництва не було зроблено»⁵⁶.

Симптоматично, що розгляд справи щодо масового «переведення» латинниками на їх віру білоруських уніатів, яка потребувала відповідних рішучих та скоординованих дій російського уряду, розтягнувся на декілька років.

Лише в 1807 р. вийшов імператорський указ, головною метою котрого було розібратися у ситуації, чому «в білоруських губерніях римсько-католицькі священники перетворюють і приєднують духовних та світських уніатів у своє віросповідання»⁵⁷. За переконанням урядових осіб, головні причини «перетворення останніх на латинників» полягали в тому, що цей процес був спровокований указом Римо-католицької духовної колегії від 9 вересня 1801 р., за яким «перехід сповідників з уніатського обряду в латинський, котрий містить одне й те ж сповідання за канонічними духовними правилами, дозволений і височайшим узаконенням не суперечить»⁵⁸.

Ще однією обставиною, що відіграла певну роль у процесі досить активного переходу уніатів у латинство, як підкреслювалося у цьому документі, стала пропозиція головуючого члена Римо-католицької духовної колегії єпископа Беніславського від 15 березня 1801 р. На думку цього ієрарха, «у справах про прийняття уніатських священників у латинський обряд» слід виходити з резолюції Конгрегації пропаганди віри від 7 липня 1624 р., де зокрема йшлося про те, що папа Урбан VIII з огляду на неприйняття польським королем Яном III та шляхтою його булли про заборону всім уніатам переходити у католицький обряд і це оприлюднювати, останню скасував, поширюючи цю акцію лише на духівництво. Відтак коли миряни зверталися за дозволом перейти у латинство, то Конгрегація пропаганди віри завжди відповідала, що світським людям він непотрібен⁵⁹. Крім того, письмові звернення папського нунція Літті та архієпископа Лісовського, направлені царському уряду, викривали її діяльність, котра поширила дозвіл на перехід з унії в латинство «не лише на народ російський греко-уніатський, а й на священників того ж віросповідання», стверджуючи, «що у міркування ченців нічого нового вводити не потрібно»⁶⁰.

Відтак, резюмується в указі Олександра I, усі ці обставини стали підґрунтям для резолюції Могилівської римо-католицької консисторії від 24 березня 1802 р., яка дозволила уніатському священникові Калиновському та його парафіянам прийняти латинство. А оскільки масовий перехід уніатів у католицизм відбувся в 1802 р., то, вірогідно, саме ця резолюція «породила у всіх причетних до цієї справи думку», що він дозволений. У зв'язку з цим виникли зловживання, зокрема отримав розповсюдження погослос про скасування унії. Так, поширювали «неправдиві свідчення про знищення та вселяли в народ різні нісенітниці, виголошували докори проти панівної релігії» (православ'я – *Р.Ш.*) ченці Освейського місіонерського монастиря Яронський і Ленктович, латинський священник однойменної парафії А.Булгак, священник Свольнянської парафії І.Ломонович й ін.⁶¹

Зрозуміло, що така пропагандистська діяльність римо-католицького кліру підштовхувала «уніатських парафіян у латинський обряд». Імператорський указ 1807 р. наводив численні факти такого «переведення» уніатів адептами римо-католицької церкви. Зокрема, оршанські василіани «цілими селами в парафіях, котрі їм належали, у Чотиридесятницю 1802 р. до сповіді та причастя Святих тайн не приймали, а відсилали для цього до тамтешніх єзуїтського й інших римського віросповідання орденів монахів». Крім того, було зафіксовано, що ченці Волинецького домініканського кляштору Полоцького повіту, а також поміщики Белікович і Гласко селян, які належали їм, «з унії переводять у римський обряд». Багато греко-католиків, котрі жили у селах поблизу Орші, а особливо у с.Пустинники, що було володінням монахинь-василіанок, як зазначалося в документі, «бажають бути благочестивими, однак побоюються своїх поміщиків», котрі насильно примушували їх ходити до місцевих єзуїтів. Поміщик села Нижня Городка Василевський, поміщик Шибека, а також «господар села Листовки» О.Буксевич разом зі своїми сім'ями «в оршанських єзуїтів приєдналися з унії до римської релігії». Російському

уряду стало відомо й те, що греко-католицький священник Лукович умовляв селян-уніатів погосту Дедина Себезького повіту прийняти латинський обряд, заявляючи, «що і сам його прийме, і церкву посвятить у костел». Збурені цим селяни, звернувшись у повітове духовне відомство, «просили приєднати їх до благочестя та церкву в костел не допустити святити». Греко-католицький священник Зенькович доносив, що від Лукомської церкви до однойменного францисканського монастиря приєдналося 220 дворів⁶².

Виклавши всі ці чинники щодо «перетворення уніатів», указ Олександра I давав чіткі інструкції військовим і цивільним губернаторам приєднаних від Речі Посполитої губерній. По-перше, останні повинні були повернути під греко-католицьке духовне правління парафіян та священників, які перейшли з унії на латинський обряд. По-друге, вони мали сприяти й допомагати всім бажаючим прийняти «благочестя» (православ'я – Р.Ш.). По-третє, керівники правобережних губерній зобов'язувалися суворо наглядати за тим, щоб перехід уніатів у латинство не був насильницьким або ж під дією вмовлянь і навіть добровільно бажаючих це зробити греко-католицьких священників і парафіян не приймати під загрозою покарання. Зрештою, губернські високопосадовці мали суворо попередити відповідні установи та осіб про заборону переходів, щоб латинське духівництво бажаючих не приймало, а уніатське – не давало нікому дозволу на це⁶³.

Аналіз цього документа дає привід акцентувати увагу на деяких важливих моментах. По-перше, імператорський указ яскраво засвідчив наміри російського уряду на майбутнє не лише регулювати, а й контролювати процеси у церковно-релігійній сфері Правобережжя. Чітко розмежувавши права латинників та греко-католиків, Олександр I тим самим підкреслив своє виняткове право спрямовувати діяльність відповідних церков у потрібне державі русло. Це підтверджується жорстким твердженням: «Навіть якщо вважати уніатів із католиками одного віросповідання, котрі різняться лише обрядами, то і в такому разі перетворення уніатів у католицтво без особливого й точного дозволу уряду [...] є дія протизаконна та самовільна»⁶⁴. Водночас привертають увагу дії уряду, спрямовані на захист і підтримку «найпершої» релігії Російської імперії – православ'я, оскільки, заборонивши перехід греко-католиків на латинство, імператорський указ, проте, зобов'язував вище губернське начальство сприяти й допомагати всім бажаючим «прийняти благочестя».

Зрештою, під тиском царського уряду голова Римо-католицької колегії С.Сестренцевич змушений був підписати угоду з митрополитом І.Лісовським, за якою всі уніати, котрі перейшли на латинство впродовж останніх десяти років (1798–1807 рр.), мали повернутися до своєї церкви. Ця постанова була підтверджена Сенатом у 1810 р.⁶⁵

З огляду на складну ситуацію, в якій опинилася згадана церква, а також не бажаючи бути підлеглими римо-католицького митрополита, уніатські ієрархи ще в 1801 р. надіслали Олександрові I меморіал, у котрому висловили своє бачення причини конфліктів із латинниками. У цьому документі зокрема зазначалося, що «джерело колишніх розбіжностей між католицьким духівництвом походило від безмірної влади, яка була доручена митрополиту Сестренцевичу, котрий під іменем архієпископа могильовського, митрополита римо-католицьких церков у Росії та керівника відповідної колегії мав у руках сукупну владу, так що ті, які скаржилися, переносючи апеляції від першої інстанції в іншу і в останню, скрізь знаходили Сестренцевича або у вигляді архієпископа, або митрополита, або керівника колегії, котрий мав вплив на кожен суд і був одним суддею»⁶⁶. Зрештою, уніати домоглися від уряду дозво-

лу на участь їх представників у засіданнях Римо-католицької колегії. Згідно з імператорським указом від 12 липня 1804 р., до її складу ввійшли уніатський єпископ та три асесори із середовища священників. Усім їм надавалося право не одного, а двох голосів, «щоб зберегти тим самим рівність їх супроти членів католицького духівництва»⁶⁷. Членом колегії став зокрема брестський єпископ Й.Булгак – «людина суто католицьких переконань»⁶⁸. Указом Олександра I від 16 липня 1805 р. вона була поділена на два департаменти: римо-католицький і уніатський⁶⁹, головою якого став І.Лісовський. Відтак греко-католики вивільнялися з-під влади латинників та отримали можливість самостійно управляти своєю церквою, тим більше, що 24 липня 1806 р. останній став митрополитом усіх уніатських церков у Росії. Однак новоутворена митрополія не стала відновленням давньої, бо не мала назви Київської й не була прив'язана до єпископської столиці⁷⁰. Лише 14 лютого 1809 р. вийшов імператорський указ, покликаний «відновити колишню Литовську митрополічу єпархію»⁷¹. Конкретні розпорядження щодо її облаштування містилися у сенатському указі від 3 лютого 1810 р.⁷² Зокрема до останньої від Брестської єпархії переходили 300 церков, а також маєтки, надані окремими литовськими магнатами віленській кафедральній і новогрудській соборній церквам. Саме вони були «столовими митрополічима» володіннями, з яких мало здійснюватися утримування новозаснованої консисторії у Вільні⁷³.

Таким чином, станом на 1810 р. греко-католицька церква значною мірою зміцнила свої позиції та відновила ієрархію. Функціонували чотири єпархії – Литовська митрополіча з осідком у Вільні, архієпископська – у Полоцьку й дві єпископські: Брестська з перебуванням її очільника у Жировицях і Луцька – у Жидичині. Для кожної єпархії був призначений вікарій (суфраган): у митрополічій ним став наречений єпископом брацлавський архімандрит А.Головня, в архієпископській – єпископ І.Красовський, у Брестській – Л.Яворовський та в Луцькій – Я.Мартусевич⁷⁴.

Вазначимо, що якісні внутрішні зрушення і зміни уніатської церкви позитивно позначилися на її стані. Одним із проявів цього стала поступова активізація діяльності на Правобережжі, зокрема розгортання доволі успішної місіонерської роботи серед колишніх греко-католиків, котрі нещодавно приєдналися до православ'я. Про це свідчить указ Київського губернського правління від 20 травня 1810 р., за яким уніатським священникам заборонялося залучати осіб православного віросповідання до слухання проповідей в їхніх церквах. Таке розпорядження було викликане повідомленням про те, що вони в Махновському повіті залучали новоприєднаних до православ'я ходити на свої літургії. Посилаючись на імператорські укази від 18 березня та 9 квітня 1797 р. і 9 лютого 1800 р., губернське правління такі дії заборонило, чітко визначивши, що ці священники повинні відправляти службу тільки для тих людей, котрі сповідують однакову з ними релігію⁷⁵. На цьому тлі показовою виглядає скарга православного клірика Петропавлівської церкви у Кам'янці І.Волошановича на уніатського священника Й.Банульського. Останнього було звинувачено в тому, що він у кармелітському кляшторі цього міста проводить службу «російською мовою» й тим самим, як писав скривджений, «приваблює до слухання» літургії «парафіян моїх, яких нещодавно приєднали з унії в благочестя, а тому цілковито у цьому не переконаних»⁷⁶. У результаті проведеного розслідування Й.Банульського звільнили, а на його місце був призначений інший священник⁷⁷.

Загалом за роки правління Олександра I греко-католицька церква мала одного митрополита, чотирьох єпископів, церковну колегію з п'яти членів, чотири консисторії при єпископах по п'ять членів у кожній, три семінарії,

1476 парафіяльних церков, 1985 священників, 47 монастирів, з яких 10 були жіночими, та 1 427 560 віруючих⁷⁸.

Головним рушієм позитивних змін, що відбувалися в уніатській церкві у той час, безумовно, був митрополит І.Лісовський, котрий прагнув піднесення авторитету білого духовництва й «очищення» монастирів від римокатоликів. Як зауважував П.Бобровський, прагнення до реформ керівників уніатської церкви становить «головний фон її історії в ХІХ ст.; засобом для здійснення їх служить скасування надто численних василіанських монастирів, у котрих зникла святість чернечих обітниць. У суворому сенсі слова чернецтва в російській унії вже не існувало, необхідно було його створити знову, не допускаючи в обителі латинської шляхти»⁷⁹. Для цього потрібно було «зруйнувати василіанські твердині, що слугували кублом латинізаторів, які перекручували слов'янську церкву»⁸⁰. Зі смертю І.Лісовського (1809 р.) зазнали краху його далекосяжні наміри. Наступником останнього на митрополичій кафедрі став луцький єпископ Г.Коханович, правління котрого припало на складний для Російської імперії період – війну з Францією 1812 р. Саме ця обставина змусила царський уряд на певний час дистанціюватися від «уніатського питання». У 1814 р. Г.Коханович помер.

У 1817 р. митрополитом греко-католицьких церков у Росії був призначений брестський єпископ І.Булгак – вихованець і висуванець єзуїтів, василіан та польської аристократичної партії. Саме він стояв, за влучним висловлюванням П.Бобровського, «у центрі інтриги, спрямованої проти реформаторських планів І.Лісовського і його сподвижника Красовського», а тому прагнув знищити самий зародок їхніх починань. Зокрема він домігся заміни представника Віленської єпархії від білого духовництва репрезентантом від василіанського ордену, а також відкрив справу про об'єднання Литовської василіанської провінції з Білоруською.

Таким чином, процеси латинізації в уніатській церкві, які намагався загальмувати І.Лісовський, за митрополита І.Булгака набрали нових обертів. Так, у друкарні Троїцького віленського монастиря друкувалися різні польські видання богослужбових книг, котрі василіани розповсюджували між греко-католиками. Діяльним їх помічником був віленський уніатський єпископ А.Головня, який відзначався фанатичною ревністю щодо латинізації релігійних обрядів. Результатом надзвичайно активної пропаганди став перехід уніатів до римокатолицизму. Лише в окремих повітах Віленської митрополичої єпархії станом на 1814 р. їх чисельність досягла 19 790 осіб разом із 16 парафіяльними церквами, маєтностями, 9 священниками та 10 парафіями без церков⁸¹.

Факти переходу великої кількості уніатів до латинства були зафіксовані у 1814 р. також ревізійною комісією повітових і парафіяльних шкіл Мінської губернії. 24 червня 1814 р. Віленська консисторія зазначала, що «латинські священники [...] Мінської римокатолицької єпархії не лише не виконали іменного указу 1807 р. й уніатів, котрі перейшли у латинський обряд з відома єпархіального єпископа Дедерки, у своїх костелах сповідують, залучають, надають їм треби, але знову зваблюють у латинський обряд, поєднують шлюбами, хрестять новонароджених, ховають померлих. [...] **Усі ці вчинки латинників у Мінській губернії так посилюються, що та губернія залишиться скоро без церков і парафій.** Численні й наполегливі вимоги консисторії з 1810 р. залишаються без будь-яких наслідків»⁸². Симптоматично, що ця справа, котра вимагала енергійних заходів у першу чергу з боку єпископа А.Головні, пролежала у 2-му (уніатському) департаменті Римокатолицької колегії без розгляду декілька років. Лише 31 січня 1819 р. вийшов указ, який вимагав провести розслідування про «зваблених греко-католиків» силами спеціальної комісії, до складу якої входили

ли депутати, обрані від уніатських та римо-католицьких епархій, а також чиновники від земської поліції. Останні, що самі були латинниками, слідству не надали жодної допомоги; «духовні депутати» Мінської римо-католицької епархії взагалі не з'явилися на місце виклику. Ще раз це питання порушувалося новим головою Віленської уніатської консисторії А.Сосновським у 1828 р.⁸³

Відтак греко-католицька церква опинилася в ситуації, котра чимось нагадувала Річ Посполиту напередодні її поділів – більш сильні й відмобілізовані «сусіди» (латинська і православна церкви – *Р.Ш.*) не могли допустити самостійного, незалежного існування уніатської. Питання полягало лише в тому, на чий бік будуть залучені півтора мільйона віруючих – на католицький чи православний. За переконанням сучасних вітчизняних дослідників, з якими ми солідарні, такі плани провокувалися не лише ослабленим становищем уніатської церкви, релігійно-експансіоністськими намірами Ватикану та Росії, а й суперечливою природою самого греко-католицизму, що ніс у собі ознаки двох церковних напрямів, а разом і спокусу для обох повністю заволодіти наполовину «своєю» паствою. При цьому, як показують історичні джерела, не йшлося про прагнення двох зацікавлених сторін переконати маси віруючих уніатів в істинності, перевагах того чи іншого віровчення. Справа полягала у цинічному маніпулюванні релігійними переконаннями мас, віруючих «простолюдинів», кращою тактикою щодо яких було взагалі не ставити їх до відома про справжню мету намірів та дій⁸⁴. Доповнює цей аналіз білоруський дослідник В.Сосно, який наголошує: «змагання за душі» греко-католиків на початку ХІХ ст. мало не тільки релігійний, а й політичний підтекст, коли «православно-росіяни сперечалися з латино-поляками через темний кріпацький люд, кому саме ним заправляти»⁸⁵.

Таким чином, унаслідок реалізації ліберальних принципів етноконфесійної політики царського уряду, задекларованих імператором Олександром І на початковому етапі свого володарювання, уніатська церква переживала складні внутрішні трансформації, котрі відзначалися двоїстим характером. З одного боку, ліберальна спрямованість етноконфесійної політики російського самодержавства сприяла законодавчому оформленню, деякому розширенню прав, тенденції якісного зміцнення внутрішнього устрою та, зрештою, певному усамостійненню греко-католицької церкви. Відтак саме у той час остання дещо зміцнила свої позиції, зокрема відновила ієрархію. З іншого боку, вона відкрила шлях процесам реполонізації Правобережжя, а також сприяла утвердженню польської духовно-культурної гегемонії, одним із проявів котрої стало втручання латинської церкви в уніатські справи. У результаті її потужного впливу на внутрішній устрій та культово-обрядову сферу греко-католицької церкви вона все відчутніше набувала ознак «златинщення» та «сполощення». Це з часом стало підґрунтям для перманентних звинувачень у цьому з боку її опонентів – православних, а відтак – одним із чинників наступної ліквідації.

Отже, головною засадою етноконфесійної політики Олександра І було утримання представників різних релігій від агресивно-радикальних дій та дистанціювання від останніх, а також вжиття запобіжних заходів, що мали сприяти їх більш-менш мирному співіснуванню. Однак заходи царського уряду, спрямовані на обмеження такого впливу на уніатську церкву з боку римо-католицької, мали переважно декларативний характер і відігравали роль головним чином стримуючого фактора. Вони мали на меті розмежувати уніатів та латинників, але потужна пропагандистська діяльність і масові «зведення» католицьким духівництвом віруючих уніатів стали свідченням їх недостатньої дієвості щодо цього.

- ¹ *Наумович И.* Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православною церковью западнорусских униатов. – Санкт-Петербург, 1889. – С.1.
- ² *Батюшков П.М.* Волинь. Историчні долі Південно-Західного краю. – Дніпропетровськ, 2004. – 424 с.
- ³ *Давидович Б.С.* Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796–1896). – Почаев, 1896. – 36 с.
- ⁴ *Наумович И.* Указ. соч.
- ⁵ Начерк истории унии русской церкви с Римом. – Л., 1896. – 156 с.
- ⁶ *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.* Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. XXXIV. – 960 с.
- ⁷ *Бобровский П.И.* Подготовка реформ в русской греко-униатской церкви (1803–1827 гг.). – Санкт-Петербург, 1889. – 44 с.; *Его же.* Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – Санкт-Петербург, 1890. – 396 с.
- ⁸ Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки. – Москва, 1967. – 336 с.; Русское православие: веки истории. – Москва, 1989. – 719 с.; *Боханов А.Н., Захарова Л.Г., Мироненко С.В., Сахаров А.Н., Твардовская В.А.* Российские самодержцы (1801–1917). – Москва, 1994. – 400 с.; *Черкасов П.П., Чернышевский Д.В.* История императорской России: От Петра Великого до Николая II. – Москва, 1994. – 448 с.
- ⁹ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3: Православ'я в Україні. – К., 1999. – 560 с.; *Крижанівський О.П., Плохий С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – Кн.3: Кінець XVI – середина XIX ст. – К., 1994. – 336 с.; *Стоколос Н.Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне, 2003. – 480 с.
- ¹⁰ *Леонтович В.В.* История либерализма в России. 1762–1914. – Москва, 1995. – С.55.
- ¹¹ *Соловьев С.М.* Император Александр I: Политика. Дипломатия. – Москва, 1995. – С.632–633.
- ¹² *Давидович Б.С.* Указ. соч. – С.9.
- ¹³ *Лиман І.І.* Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя, 2004. – С.71.
- ¹⁴ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.233.
- ¹⁵ У 1820-х рр. містицизм став «модним» і в Києві. Серед його послідовників були відомі на той час кияни, зокрема «теософка» Турчанинова, учений-археолог Лохвицький, високопосадовець Мартос (див.: *Иконников В.* Киев в 1654–1855 гг. // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – С.155–216).
- ¹⁶ *Валлотон А.* Александр I. – Москва, 1991. – С.297.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ *Лиман І.І.* Указ. праця. – С.71.
- ¹⁹ Полное Собрание законов Российской империи с 1649 г. (далі – ПСЗРИ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXXIV. – №27106. – С.814–834.
- ²⁰ Там же. – С.814.
- ²¹ Русское православие: веки истории. – С.320–321.
- ²² Ідея клерикалізації просвітництва досить швидко набула практичного втілення. Так, зокрема, ректор Казанського університету й попечитель Казанського навчального округу М.Магницький у спеціальній інструкції вченій раді цього навчального закладу рекомендував надати кожному предмету релігійно-богословського духу. У 1819 р. він провів ґрунтовну чистку неблагонадійних викладачів, а також ввів богізнання та християнське вчення в університетські курси (див.: *Русское православие: веки истории.* – С.321–322).
- ²³ Католицькими стали цілі парафії. Єзуїтські місії діяли у Харкові, Одесі, Криму. Під їх управлінням перебувала більшість місцевих костелів. Загалом у Російській імперії в 1817 р. нараховувалося 334 єзуїти (див.: *Надтока Г.* Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. // Людина і світ. – 2001. – №4. – С.13).
- ²⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.22. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.741.

- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – Спр.17. – Арк.300.
- ²⁷ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Указ. соч. – С.503.
- ²⁸ Надтока Г. Указ. праця. – С.10–11, 12; ДАРО. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.84.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Батюшков П.М. Указ. праця. – С.279–280.
- ³¹ ДАРО. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.757.
- ³² Там само.
- ³³ ПСЗРИ. – Т.ХХVII. – №20939. – С.894–895.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же. – №21078. – С.1062–1063.
- ³⁶ Там же. – С.1063.
- ³⁷ Стоколот Н.Г. Указ. праця. – С.27–28.
- ³⁸ Батюшков П.М. Указ. праця. – С.280.
- ³⁹ Давидович Б.С. Указ. соч. – С.11.
- ⁴⁰ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.233–234.
- ⁴¹ ПСЗРИ. – Т.ХХVII. – №20765. – С.610–620.
- ⁴² Там же. – №20853. – С.782–783.
- ⁴³ Жиллюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996. – С.92.
- ⁴⁴ Панас К. Історія української церкви. – Л., 1992. – С.111.
- ⁴⁵ Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву. – Л., 1995. – С.111.
- ⁴⁶ Литвин В.М. Історія України з найдавніших часів до 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index.php?article=ch4_r1_p3
- ⁴⁷ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.232–233.
- ⁴⁸ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – К., 1998. – Т.3. – С.238.
- ⁴⁹ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.234–235.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ ПСЗРИ. – Т.ХХVII. – №20748. – С.584.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Там же. – №20749. – С.584–585.
- ⁵⁴ Там же. – №20837. – С.722–723.
- ⁵⁵ Там же. – С.723.
- ⁵⁶ Там же. – №20838. – С.723.
- ⁵⁷ ДАРО. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.369–371.
- ⁵⁸ Там само. – Арк.369.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Там само. – Арк.369 зв.
- ⁶¹ Там само. – Арк.370.
- ⁶² Там само. – Арк.370 зв.
- ⁶³ Там само. – Арк.371.
- ⁶⁴ Там само. – Арк.369 зв.
- ⁶⁵ Жиллюк С.І. Указ. праця. – С.91.
- ⁶⁶ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Т.ХVI. – Вильна, 1889. – №29. – С.31–35.
- ⁶⁷ Там же. – №44. – С.77.
- ⁶⁸ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Указ. соч. – С.829.
- ⁶⁹ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – №49. – С.82.
- ⁷⁰ Начерк истории унии русской церкви с Римом. – С.82.
- ⁷¹ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – №54. – С.94.
- ⁷² Там же. – №56. – С.94–97.

⁷³ Там же.

⁷⁴ *Бобровский П.И.* Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – С.52.

⁷⁵ *Хітлач Б.* Історія УГКЦ на Східному Поділлі в першій половині XIX ст. // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2006 р. – Кн.І. – Л., 2006. – С.631.

⁷⁶ Цит. за: *Яременко В.* Навернення в православ'я наприкінці XVIII – в 60-х роках XIX ст. (за матеріалами Подільської духовної консисторії) // Там само. – С.671.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – Т.2. – К., 1995. – С.357.

⁷⁹ *Бобровский П.И.* Подготовка реформ в русской греко-униатской церкви (1803–1827 гг.). – С.33.

⁸⁰ Там же. – С.34.

⁸¹ *Бобровский П.И.* Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – С.80–81.

⁸² Там же. – С.81.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3. – С.236.

⁸⁵ *Сосно В.* Методи «возз'єднання» білоруських селян-уніатів // Берестейська унія (1596–1996): Ст. й мат. – Л., 1996. – С.111.

The article analyzes the reasons, nature and the results of internal transformation the Uniat Church in the light of ethnoreligious policy of Russian autocracy in the period of ruling the Emperor Alexander I.

Н.А.Котельницький*

ДІЯЛЬНІСТЬ І.ПЕТРУНКЕВИЧА У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ГУБЕРНСЬКОМУ ЗЕМСЬКОМУ ЗІБРАННІ (1868–1879 рр.)

Публікація присвячена основним напрямкам діяльності І.Петрункевича у Чернігівському губернському земстві. Особливу увагу приділено дослідженню проектів реформ І.Петрункевича у галузі продовольчої безпеки, міграції малоземельного селянства, формування справедливої податкової політики на основі статистичних досліджень, розвитку народної освіти. Акцентовано увагу на прогресивних ініціативах політика щодо запровадження емеритарного забезпечення земських службовців і професіоналізації політичної діяльності земських депутатів.

Громадська діяльність Івана Петрункевича (1843–1928 рр.) є малодослідженою темою української історії другої половини XIX ст. А тим часом його практична робота у представницьких установах Чернігівської губернії яскраво відображає всі аспекти розвитку земсько-ліберального руху, конкретні приклади реформаційних рішень багатьох проблем повітів губернії, що викликає значний краєзнавчий інтерес. Відтак дослідження діяльності І.Петрункевича у Чернігівському губернському земстві є актуальним як із соціально-економічних, так і з історико-краєзнавчих міркувань.

Восени 1868 р. І.Петрункевича було обрано гласним Борзнянського повітового земства, яке, своєю чергою, обрало його своїм представником – гласним Чернігівського губернського земства. Відтоді і розпочалась активна гро-

* *Котельницький Назар Анатолійович – аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.*

мадська діяльність І.Петрункевича у губернському земстві. Отже, спробуємо окреслити найважливіші напрями депутатської діяльності цього політика.

На засіданні губернського земства, що відбулося 26 листопада 1869 р., розглядалося питання перспективи відкриття земської банківської контори. Виступаючи на ньому, І.Петрункевич озвучив своє бачення цієї проблеми. Зокрема, він зауважив, що відкриття контори заморозить процес створення самого земського банку. Іван Ілліч наголосив, що до часу відкриття банку банківський капітал контори може бути витрачений на комерційні операції і до банку він зможе надійти лише після завершення цих операцій. При всьому цьому комерційний характер контори принципово не відповідає прагненням земського зібрання, що ставить за мету не свій комерційний прибуток, а турботу про розвиток земельного господарства селян і промисловості губернії¹.

27 листопада 1869 р губернське земство знову повернулося до проблеми відкриття земського банку. Виступаючи на ньому, І.Петрункевич заявив, що за умови сплати прибутків комітету громадської опіки, залучення цих коштів до капіталу майбутнього банку може дорого обійтися цій установі і спонукати банк до суттєвого підвищення відсоткових ставок по кредитних операціях. Відповідно, це означатиме поступову втрату головного призначення банку – системного зниження вартості кредитів для громади. Обговорюючи це питання, губернське земство прийняло рішення про передачу до активів майбутнього земського банку капіталів із комітету громадської опіки².

Зазначимо, що увага І.Петрункевича до перспективи створення земського банку Чернігівської губернії не випадкова. Ця банківська установа у майбутньому, на думку політика, виконуватиме дуже важливі фінансові функції, що матимуть першочергове значення для земства. З одного боку, майбутній земський банк виконуватиме операції із фінансового забезпечення автономного існування органів місцевого самоврядування, що сприятиме більшій незалежності земських установ від губернської адміністрації. Із другого, – банківська установа повинна стати центром фінансових операцій для реалізації торговельно-економічних і кредитних операцій, перш за все, для селянської громади губернії, тим самим забезпечивши прогрес дрібного кредиту та системи ощадно-позичкових товариств у провінції. Звідси і наполеглива позиція І.Петрункевича щодо формування системи інструментів для ґрунтового зниження вартості кредитів. На жаль, консервативна більшість земства не сприйняла такого підходу, і капіталістичний прогрес у цій сфері було значно загальмовано, що й призвело до довготривалої політичної боротьби, хоча б за поступову еволюцію системи економічних відносин на рівні провінції.

25 жовтня 1870 р. на засіданні губернського зібрання І.Петрункевич виступив із пропозицією щодо поліпшення роботи земства. Розглядаючи питання строків скликання губернського зібрання, він зауважив, що головною причиною малої кількості депутатів у земстві є не питання комфортабельності прибуття депутатів у Чернігів восени, а законодавчі акти, які забороняють давати матеріальну нагороду губернським депутатам, а повітові земства мають обмежену кількість кандидатів. Іван Ілліч висловив розуміння того, що до губернського земства за таких умов можуть бути обрані лише забезпечені особи, для яких поїздки до Чернігова є матеріально неважкими. І.Петрункевич допустив, що у число депутатів можуть потрапити люди, для яких комфорт – головніше за обов'язок, а користування своїми правами – головна мета. Тому він наголосив, що необхідно відмінити закон, який забороняє матеріальну винагороду губернським депутатам³.

Одним із головних пріоритетів громадської діяльності політик уважав роботу у представницьких установах. Саме тому парламентська діяльність, навіть на рівні провінції, повинна мати чітку політичну структуру й правову основу. Виходячи із цього, І.Петрункевич наполягав на професіоналізації політичної діяльності шляхом впровадження матеріальної винагороди праці депутатів провінційного парламенту, тим самим звільнивши земство від надмірної кон'юнктури і стимулюючи розвиток багатопартійного парламентаризму.

27 жовтня 1870 р. губернське земство розглянуло ініціативу Борзнянського повітового земства про надання у тимчасове користування земству нікому неналежної землі, яка під час розмежування губернії виявилася майже в усіх селах, і, за відсутності власника протягом 10 років, переходить у власність державної казни з метою, щоб доходи, отримані із цих земель, були б направлені на задоволення потреб народної освіти. Ця ініціатива викликала жваві дискусії. Виступаючи з промовою із цього питання, І.Петрункевич зауважив, що земству, як представнику всіх місцевих потреб, доцільніше вирішувати питання використання доходів від земельних наділів, які становлять у Борзнянському повіті від 1200 до 2000 руб. Тимчасові труднощі, які можуть виникнути при заявці прав на землю власниками, наголосив виступаючий, можуть бути ліквідовані процедурою здачі в оренду цих невідомих земель на короткі терміни. Що ж стосується юридичної сторони питання, то політик заявив, що не бачить причин, чому б охорону цієї нікому неналежної власності не доручити земству до появи заявок законних власників. Після обговорення цього питання губернське земство більшістю голосів (32 проти 5) визнало цю проблему недостатньо вивченою, і, за пропозицією лідера консервативного дворянства Г.Галагана, залишило питання відкритим до подальшої розробки⁴.

Отже, ініціатива ліберальної групи І.Петрункевича поставила питання про фактичну передачу прибутків від маєтків невідомих власників, а такими у більшості були збанкрутілі дворяни, у казну земства, тобто, представницької громадської установи. Уже ця перша ініціатива лібералів викликала дуже неоднозначне сприйняття дворянського соціуму і губернської влади. Саме тому це питання було усунуто від конкретних практичних рішень аж до 1874 р.

На цьому ж засіданні, 27 жовтня 1870 р., відбулися події, що свідчили про фактичне створення ліберальної опозиційної партії І.Петрункевича у Чернігівському губернському земстві.

Губернська земська управа подала на розгляд зібрання звіт щодо продовольчої безпеки у Суразькому і Мглинському повітах Чернігівської губернії. Звіт свідчив про катастрофічну ситуацію у цих повітах у сфері продовольчого забезпечення. Для вивчення цього питання управа надіслала своїх представників та офіційний запит про характеристику ситуації до повітових управ. У результаті проведеної роботи управа дійшла таких висновків: 1) становище селянства дуже складне і межує із загрозою появи голоду, щодо продовольства, то необхідна постійна увага влади і земства; 2) продовольча дотація не є засобом, що може дати якісні результати; 3) відтермінування викупних платежів селян не допомагає вирішити продовольчу кризу; 4) необхідно запровадити корінні заходи: привести у відповідність суму викупних платежів і дійсну реальну ціну викупленої землі, прибутковість якої повинна складати готівкові кошти селян.

Виходячи із цього, губернська управа з ініціативи ліберальної групи запропонувала губернському земству затвердити цілий комплекс реформ щодо

поліпшення продовольчої ситуації: 1) терміново і рішуче ініціювати системне зниження викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян у залежності від прибутковості їх земельних наділів; 2) обрати надзвичайну особливу комісію земства, яка б розглянула ситуацію, що склалась, і збирала б усі необхідні дані для вирішення проблеми урядом; 3) відкрити губернській управі кредит на суму 5000 руб. сріблом для витрат, які необхідні для стабілізації становища⁵. Конкретні практичні пропозиції управи мали якісно реформістські і багато у чому радикальні ознаки. Лідером губернської управи був член ліберальної групи О.Карпинський, а більшість управи складалася з ліберальних депутатів. Проект управи, волею-неволею, стимулював консолідацію ліберально налаштованих депутатів і викликав першу серйозну політичну сутичку консерваторів та лібералів у земстві. План реформ у продовольчому питанні мав проселянський характер, але з погляду дворянсько-бюрократичного середовища був радикальним і неприпустимим. Вимога зниження викупних платежів для селян означала катастрофу економічної системи самодержавства і великого помісного дворянства у перше 20-річчя після відміни кріпосного права. Саме ідея зниження викупних платежів сприяла появі неадекватної оцінки діяльності лібералів, зокрема звинувачень у пропаганді соціалізму й агітації революційних перетворень. Конфлікт інтересів у царині продовольчого питання, на нашу думку, слід вважати не тільки початком міжпартійної політичної боротьби у губернському земстві, а й початком боротьби персонально проти І.Петрункевича. Продовольче питання набуло вагомого резонансу, і 30 жовтня 1870 р. губернське земство знову повернулося до розгляду цієї проблеми.

Засідання перетворилось у політичне протистояння ліберальної та консервативної партій. Голова губернського зібрання виступив із промовою з приводу доповіді губернської управи щодо питання народного продовольства. Зокрема, він заявив, що заходи, запропоновані управою, не можуть бути допущені, що зниження викупних платежів для селян є виключно питанням зміни державних законодавчих актів, а відтак не може бути у компетенції земських установ. Питання дослідження стану справ у 2-х проблемних повітах, наголосив голова, уже вирішено: начальник губернії вже прийняв рішення про детальне дослідження становища, що склалося. Відтермінування викупних платежів селян уже здійснено. Саме тому, резюмував він, лише питання надання кредиту управі може бути розглянутим.

Після такої категоричної заяви голови земства слово взяв І.Петрункевич, який зауважив, що, поважаючи закон, він підкориться розпорядженню голови зібрання. Однак, оскільки розпорядження не дозволяє виконати мої повноваження як губернського гласного, взявши на себе зобов'язання піклуватися про народний добробут, а обговорення питання щодо народного продовольства у такому вигляді, який змалював голова зібрання ні до чого не призведе, я знімаю із себе свої повноваження і залишаю губернське земство. Слідом за І.Петрункевичем у відставку подали голова губернської управи О.Карпинський і члени управи Г.Волк-Карачевський та К.Перепеліцин⁶.

Як бачимо, політичне протистояння переросло у гостру сутичку ідеологічних опонентів, що завершилася відставкою І.Петрункевича і його соратників по ліберальній партії зі складу губернської управи, та демонстративним залишенням зали засідань на знак протесту. Більше того, 11 депутатів губернського земства, солідаризуючись із думкою управи щодо продовольчого питання, подали письмову заяву-протест, в якій зазначалося: 1) виходячи з того, що доповідь управи була розроблена на основі офіційної інформації і даних відповідних адміністрацій; 2) беручи до уваги той факт, що дис-

кусії з приводу доповіді почались у зібранні в останній момент; 3) виходячи з того, що доповідь була визнана актом проти корінних державних законів; 4) беручи до уваги, що голова зібрання не допустив обговорення доповіді по 2-х аспектах: зниження викупних платежів і створення особливої земської комісії; 5) визнаючи, що жоден із заходів не був спрямований на зміну державного законодавства; 6) визнаючи, що пропонуване зниження викупних платежів відповідає аналогічним заходам на півночі і південному заході Російської імперії; 7) виходячи з того, що земства мають право піклування перед урядом щодо місцевих потреб; 8) визнаючи, що, на наше переконання, продовольче питання у 2-х згаданих повітах не можна вирішити без зниження викупних платежів та 9) оскільки голова зібрання не дозволив обговорення доповіді управи, позбавляючи нас права і можливості виконувати наші повноваження, як членів губернської управи і зібрання, – ми, не бажаючи брати на себе відповідальність за недостатність заходів щодо ліквідації продовольчої кризи, відмовляємося від посад голови і членів губернської управи, а також від участі у засіданнях губернського земства, – заявили депутати. Протест підписали: О.Карпинський, Г.Волк-Карачевський, К.Перепеліцин, А.Рашевський, С.Зінченко, М.Нехаєвський, М.Миклашевський, А.Якубович, М.Імшенецький, В.Тарновський, І.Петрункевич⁷. Наведений поіменний список підписантів протесту і категоричний стиль документа яскраво ілюструють опозиційність депутатської групи І.Петрункевича та її фактичне перетворення у партійну фракцію.

Така демонстративна й досить радикальна позиція групи І.Петрункевича мала успіх, і вже 2 листопада 1870 р. губернське земство розглянуло пропозиції управи із питань продовольчої безпеки і затвердило наступні рішення: 1) негайно просити уряд про прийняття необхідних заходів щодо поліпшення становища селян 2-х кризових повітів із питання грошових повинностей і виплат; 2) призначити комісію для дослідження становища населення у цих повітах; 3) клопотання уряду направити, не чекаючи результатів дослідження комісії. Отже, вимоги лібералів все ж було почуто, але вже після того, як вони залишили губернське земство⁸.

11 липня 1871 р. на засіданні надзвичайної сесії Чернігівського губернського земства І.Петрункевич знову був приведений до присяги гласного земства⁹. Причиною повернення Івана Ілліча до зали засідань, на нашу думку, став розгляд земством губернії надзвичайно важливої проблеми – проекту змін загальнодержавної податкової системи. Звісно, І.Петрункевич не міг обійти увагою це питання, оскільки податкова реформа була цементуючою складовою економічної програми ліберального осередку губернського земства. Саме тому він вважав за необхідне повернутися до земства, щоб запропонувати якісно новий проект податкової реформи у губернії.

На цьому ж засіданні було розглянуто доповідь губернської земської управи з приводу державного проекту закону про заміну подушних податків і зборів подвірними зборами та поземельним податком. Уряд, направляючи проект закону у провінцію, намагався з'ясувати позицію місцевого самоврядування з цього питання і заручитися підтримкою проурядово налаштованої громадськості. Державний проект викликав широке й конструктивне обговорення проблеми.

І.Петрункевич виступив із промовою щодо питання реформування податкової системи губернії. Посилаючись на висновки, надані Борзнянською повітовою земською управою, яка розглянула урядові пропозиції, політик вказав на те, що у доповіді губернської управи, котра пропонує впровадження прибуткового податку, чітко не визначено економічного терміна «при-

бутковість». Діач озвучив свою згоду з думками Борзнянської управи, і наголосив, що податок повинен бути запроваджений на прибутки від усього комплексу майна як рухомого, так і нерухомого. Щодо прибутків від особистої праці, то, обговорюючи питання про прямий податок, нам не можна забувати про існування цілого комплексу непрямих, опосередкованих податків, – зазначив І.Петрункевич. Ці податки, що сплачуються з предметів споживання, являють собою, на переконання політика, податок на особисту працю. Якщо ми ще раз оподаткуємо прибутки від особистої праці прямим податком, то ця праця буде оподаткована фактично двічі, – заявив І.Петрункевич.

Крім того, Борзнянська повітова земська управа вказала на те, що значні капітали, які мають можливості використання більш прогресивного способу виробництва, отримують відносно більші прибутки, а тому ідеали справедливості вимагають, щоб податки збільшувалися прогресивно, тим більше, що для багатой людини сплата податків на практиці являє собою значно легшу процедуру, ніж для людини бідної: пропорційний податок, у дійсності, є зворотно прогресивним, – зазначив діач. Не можна також, наголосив політик, не звернути увагу на необхідність негайного впровадження фіксованого мінімуму прибутків, неоподаткованого прямими податками. Цілком очевидно, що оподатковується саме та частина прибутків, яка необхідна для фізичного існування людини. Відтак це означає, що сплачуються податки з вільного доходу людини, а саме знаряддя виробництва. Тобто, наголосив І.Петрункевич, якщо запропонувати прямий податок і на знаряддя виробництва, поряд з опосередкованими податками і податком на майно, то ми отримаємо запровадження вже не подвійного, а потрійного оподаткування бідніших верств платників податків. Крім усього, при оподаткуванні наших селян нам конче необхідно врахувати наявність системи викупних платежів, оброчно-натуральних повинностей, які справно намагаються сплачувати селяни. Що стосується викупних платежів, то на них не можна дивитись як на результат приватної, добровільної комерційної угоди між селянами та їх колишніми власниками. Кріпосне право було запроваджено державою, а не суспільством, – заявив І.Петрункевич. Державою ж і були скасовані ці «нововведення». При цьому відносини селян із придбаною ними землею були визначені у законодавчому порядку. Саме тому викупні платежі являють собою ніщо інше, як державний податок, поширений на різний спектр майна, – відзначив оратор¹⁰.

Промова І.Петрункевича викликала дискусію, і після тривалого обговорення губернське земство більшістю голосів висловилося проти: а) визначення найменшого розміру прибутку для оподаткування; б) запровадження прогресивного за ступенем зростання доходів податку; в) виключення з реєстру предметів оподаткування доходів, які були отримані особистою працею.

Губернське земство, глибоко співчуваючи основній думці урядового проекту щодо відміни нині діючого подушного податку, але, вважаючи спосіб перекладення податків на землі і маєтки, які належать податковим верствам, запропонованим комісією, що не збігаються з реальними потребами населення, постановило: висловитися на адресу уряду з думкою про необхідність сплати прямих податків усіма без винятку верствами суспільства з тією метою, щоб цей податок був розподілений у залежності до цифр чистого прибутку кожного платника податків, причому з доходів, які отримуються селянами, повинні бути виключені викупні й оброчні платежі. Губернське земство на адресу уряду висловило сподівання, що при остаточному вирішенні цієї проблеми, уряд не відмовиться від участі у розв'язанні питань

ня персон, які знайомі з потребами й економічними умовами усіх місцевостей Чернігівської губернії¹¹.

Таким чином, улітку 1871 р. І.Петрункевичем був оприлюднений авторський проект податкової реформи у Чернігівській губернії. Суть реформаторських ініціатив політика полягала у тому, щоб запровадити два якісно нових, принципових економічних інструменти у податковій політиці – неоподаткований земельний мінімум (аналог прожиткового мінімуму) та прогресивну шкалу податкоутворення, коли сума податків пропорційно зростає поряд із прибутками, і коли податок залежить від величини, якості та рівня прибутковості земельного володіння. Фактично, реформа І.Петрункевича на практиці відображала б принципи соціальної справедливості, адже пропоновані політиком заходи зрівнювали у правах і обов'язках селянський соціум з іншими станами суспільства, при цьому нівелюючи небачено жорсткий податковий прес держави на селянські господарства. Саме тому, на наше переконання, реформа І.Петрункевича була вкрай невідгідна ні владним структурам, ні консервативній громадськості, і, врешті-решт, реформа діяча не знайшла підтримки на губернському рівні. Причини такого ставлення до реформаторської ініціативи політика, на наш погляд, містяться у доповіді Борзнянської повітової управи, яка, дослідивши пропозиції уряду, сформулила власне бачення цієї проблеми.

Основні тези звіту управи зводилися до такого: 1) праця людини не може оподатковуватися; 2) податки повинні бути прогресивними: землі, маєтки, капітали, цінні папери в обов'язковому порядку повинні бути оподатковані; 3) викупні та інші обов'язкові платежі селянства, комплекс економічних повинностей повинні були захищуватися до загальної суми суспільних податків; 4) усі податки і повинності повинні бути капіталізовані і їх мали сплачувати усі без винятку стани суспільства. Крім цих зауважень, повітова управа вважала за необхідне звільнити 50 тисяч десятин земель повіту від оподаткування, адже ці землі були податковонездатними: цей комплекс земельних наділів був менше 8 десятин на душу, а отже, ці землі були фактично неплатоспроможними. Водночас повітова управа звернула увагу на те, що 70 тисяч десятин землі і велика кількість персон дворянського походження звільнені від оподаткування, а отже, пропоновані управою заходи – інструменти для досягнення соціальної справедливості та громадської рівності¹².

Аналіз пропозицій Борзнянської повітової земської управи свідчить, що зміст податкової реформи І.Петрункевича безпосередньо відображав ідеологічну платформу та політичну програму ліберального осередку губернського земства, які були спрямовані на капіталістичну модернізацію держави. Економічна ж складова податкової реформи політика стане частиною соціально-економічної програми лівого крила земсько-ліберальної опозиції у Російській імперії. Категоричне неприйняття податкової реформи було спричинене, на наше переконання, впровадженням двох принципів – появою фактичного податку на багатство і капітали та зрівняння у правах при оподаткуванні усіх станів суспільства. Ініціативи І.Петрункевича являли собою економічну революцію у провінції, оскільки підривали дуже хитке становище представників панівних верств Чернігівської губернії – дворянського соціуму та консервативного бюрократичного середовища. Реформа була сприйнята як акт неповаги, спрямований на ліквідацію опори самодержавства – великого помісного земельного дворянства, адже пропозиції політика остаточно руйнували і знищували усі економічні преференції вже й так «оскуділої» після відміни кріпосного права корпорації. Інструментальне забезпечення реформи дало підстави «еліті» губернії у майбутньому звинуватити І.Петрункевича у пропагу-

ванні соціалістичних ідей, тим самим ототожнюючи політика з течією радикалів – народників. Окремо слід наголосити, що панівні верстви губернії не змогли вибачити І.Петрункевичу головного – ідеї зрівняння у правах колишніх рабовласників із колишніми рабами.

Ще більшого розмаху набула діяльність І.Петрункевича у губернському земстві у період 1874–1877 рр. Проекти реформ, запропоновані політиком за цей час стали етапними у розвитку земсько-ліберального руху й відображали економічну і соціально-політичну платформу ідеології лібералізму як опозиційної течії у цілому, так і політичної партії І.Петрункевича зокрема.

На засіданні 11 грудня 1874 р. політик виступив із приводу пенсійного забезпечення земських службовців. На його переконання, пенсії потрібно призначати тільки особам, які не є виборними, бо вибрані особи і так мають матеріальний фундамент у вигляді виборчого цензу. Тому зайві витрати у цьому плані будуть тягарем для земства¹³. Позиція І.Петрункевича сприяла початку процесів появи у земстві великого штату професійних службовців із легальним гонораром.

14 грудня 1875 р. губернське земство розглянуло доповідь губернської управи з питань продовольчої безпеки губернії. І.Петрункевич виступив із промовою, присвяченою цій проблемі. Зокрема, він наголосив, що питання, яке нині розглядається, вже не вперше є предметом розгляду губернського земства, тому воно потребує неодмінного вирішення. Він також наголосив, що управа у своїй доповіді дещо інакше розуміє важливість цієї проблеми. Матеріали управи стосуються тих потреб, які виникли нібито випадково. «Я вважаю, – заявив політик, – що, якщо звертатися до уряду з клопотаннями про місцеві потреби, які далеко не є випадковими, а такими, що стали наслідком створених обставинами життя економічного устрою краю, нам необхідно у своєму клопотанні вказати і довести, що далеко не випадковим є спосіб доведення до злиденного існування прошарку дрібних власників нашого краю. Ці явища на півночі губернії відбуваються через малу продуктивність ґрунтів, вкрай високі податки, невідповідність процедур оцінення земель у царині викупних операцій і якісних характеристик усіх видів ґрунтів. Відтак таким постійним явищам тимчасовими заходами допомогти неможливо».

У своєму виступі І.Петрункевич звернув увагу зібрання і на економічне питання, що виникло у краї, наслідком якого є голод сільського пролетаріату. «У нашій сільській місцевості, – наголосив він, – останнім часом спостерігається факт того, що дрібна поземельна власність починає зосереджуватись у руках середніх і великих землевласників. Цей процес відбувається більшою мірою тому, що внаслідок зростання чисельності населення земель дрібних власників не вистачає для забезпечення землеробської родини. Не знаючи іншої праці, крім землеробської, – підкреслив діяч, – народ шукає вихід у переселенні на південь. Для цього селяни продають земельні наділи, і, не заручившись тими даними, якими уряд обґрунтовує переселення селян на південь і південний схід імперії, вони їдуть шукати там собі землі для використання своєї землеробської праці. Не отримавши повної інформації, переселенці із самого початку зазнають невдач, і, витративши усі ресурси, селянство повертається на Батьківщину. Наслідком усіх цих процесів є поява селянського пролетаріату. Саме тому, – наголосив І.Петрункевич, – необхідно вказати уряду на «білі плями» у законодавстві, що стосуються переселення у південні і південно-східні окраїни імперії, і які полягають у повній відсутності інформації для переселенців про вільні місця заселення, які належать до територій перспективного заселення і малої інформативності правил переселення. Необхідно також довести до відома уряду, що при реально-

му економічному становищі Чернігівської губернії, земство, вичерпавши весь губернський продовольчий капітал, не у змозі задовольнити нагальні потреби населення без запровадження цілісного комплексу економічних заходів. Цими заходами, на моє переконання, повинні стати наступні рішення: 1) необхідно всебічно полегшити будь-якими засобами мешканцям Чернігівської губернії переселення у південно-східну частину Росії, на державні і громадські землі; надати губернській земській управі право на переговори й укладення договору про відведення земель для переселенців із відповідними умовами; полегшити умови процесу переселення шляхом клопотання перед урядом щодо запровадження пільг із виплати недоїмок, які залишалися на платіжному балансі переселенців; дозволити виплату недоїмок селянами на місцях нових заселень; 2) здійснити переоцінку земельних наділів селян, які вийшли з кріпосної залежності, у тих місцевостях губернії, де цінність наділів, а відтак і прибутковість, перевищує їх реальну вартість, особливо у депресивних районах – Мглинському і Суразькому повітах Чернігівської губернії; 3) відкрити губернській земській управі кредит у розмірі 3000 руб. із запасного губернського капіталу з тим, щоб управа терміново запросила до штату земських службовців спеціального агента для збирання відомостей на місці переселення, про більш зручні місцевості для переселення. При цьому, управа повинна проінформувати населення губернії, що всі умови переселення можуть бути надані у повітових управах»¹⁴.

Таким чином, своєю промовою І.Петрункевич запропонував авторський проект вирішення проблем переселення селян Чернігівської губернії. Висловлені політиком ініціативи незабаром стануть класичними постулатами лівого крила земсько-ліберальної опозиції. По-перше, І.Петрункевич дав оцінку продовольчій кризі у губернії. На його переконання, вона стала логічним наслідком неліквідованих протягом багатьох років продовольчих проблем, які у результаті призвели до розорення і зубожіння дрібних земельних власників та появи прошарку пролетаріату у регіоні. Наявність високих податків, малородючі ґрунти, невідповідність між вартістю й оцінкою земель призвели до безвихідної ситуації. На тлі мобілізації землі середніми і великими власниками, зростання народонаселення і появою дефіциту землі відбувається процес обезземелення дрібних власників. Отже, продовольча криза стала фактором кардинальних змін в економіці губернії, адже сама собою криза відображає безсистемність продовольчої політики уряду. По-друге, політик одним із перших на Чернігівщині поставив питання про необхідність термінової допомоги селянам у справі переселення. На переконання І.Петрункевича, процеси переселення були суто вимушеним заходом, оскільки цим кроком селянство намагалось вирішити дві проблеми – хронічного малоземелля і дефіциту продовольства. По-третє, політик запропонував чітку програму реформ, які повинні були впорядкувати міграційні процеси: відведення земель у конкретних районах переселення, відтермінування викупних платежів, переоцінка селянських земель у питанні справедливого співвідношення всіх факторів оцінки, поява можливості отримання необхідної інформації про переселення у земських управах. Усі ці пропозиції стали якісно новою альтернативою політиці уряду, більше того, вони стали базою соціально-економічної програми земського лібералізму у мікрівигляді, яка була репрезентована у губернському земстві. Пропонований комплекс реформ у галузі продовольчої політики викликав жваві дискусії серед земських депутатів. І.Петрункевичу вкотре довелось аргументувати свою позицію.

У своєму черговому виступі політик відзначив, що потреби повторного клопотання управи перед урядом щодо переоцінки відомостей, зібраних у

1869–1870 рр., немає. Ці відомості, зібрані двома різними складами земських комісій, не надають управі потрібного матеріалу, оскільки результати місцевих досліджень суперечать один одному. «Для уряду важливим є те, – на думку діяча, – що 5 років у земстві порушується питання про незадовільність економічного побуту у відомих місцевостях губернії, який, насамкінець, призвів нас, після усіх перепон і прийнятих нами заходів, до клопотання перед урядом. Якщо ж після цього від управи будуть вимагати відомостей, які роз'яснюють стан речей на місцях, то у нас є вчена експедиція Російського географічного товариства, яка готова відповісти на усі поставлені питання, і яку не слід ставити перед фактом наявності програми – вчена комісія краще земської, бо вона без упередженості підійде до справи». Стосовно проблеми переселення, І.Петрункевич категорично наголосив на тому, що у південних повітах Чернігівської губернії повним ходом іде процес формування прошарку людей «де-юре» – власників, а «де-факто» – звичайних батраків, власність яких давно уже перейшла в інші руки, і які з цієї причини повинні шукати вихід зі свого катастрофічного становища шляхом пошуку праці по найму, яка і по оплаті, й у порівнянні із землеробством та фабрично-заводською індустрією вкрай дріб'язкова, якщо проводити паралелі з рівнем заробітної плати на півдні і південному сході Росії. «Саме тому, – наголосив політик, – ми і зобов'язали губернську управу відшукувати достойні місця для переселення, а також створювати належні умови і надавати необхідну інформацію щодо переселення, тим більше, що повноваження управи не обмежуються бюрократичними землями й очікуванням нового переселенського закону».

У цілому, губернське земство одногослосно затвердило проект реформ І.Петрункевича, і дозволило управі запросити як штатного земського службовця спеціального агента з проблем селянської міграції¹⁵. Таким чином, щоб уникнути проявів недовіри до земських комісій, І.Петрункевич запропонував звернутися за допомогою у дослідженні продовольчої проблеми до експертів із географічного товариства, оскільки воно рівновіддалене як від уряду, так і земства, а тому буде об'єктивнішим у висновках, які відображатимуть реальний стан справ у продовольчій сфері. Що ж стосується процесу самого переселення, то, на думку політика, вкрай необхідно було б усунути вплив чиновництва і представників уряду, адже саме вони були джерелом службових зловживань. Відтак передача проблем переселення у сферу компетенції земства була доцільною, оскільки земські установи були найближче до селянських громад.

На засіданні 11 січня 1877 р. розглядалося питання фінансування статистичного відділення при губернській земській управі. Представники консервативного дворянства почали критикувати саму ідею збільшення видатків для потреб статистиків і піддали нищівній критиці перші результати роботи статистичного бюро. Дійшло навіть до того, що один із лідерів правого крила земства – Л.Жданович подав до управи записку, де діяльність бюро була оцінена як антидержавна та революційна.

І.Петрункевич виступив із промовою з цієї проблеми. Він категорично заявив, що записка Л.Ждановича – політичний наклеп, а губернське земство повинно детально розглянути всі дискусійні питання навколо діяльності статистичного бюро. «Усім відомо, – заявив політик, – що не було жодного засідання земства, де б не ставилася проблема платіжного балансу губернії. Тільки при допомозі статистичного бюро, – наголосив політик, – ми можемо вийти з того важкого становища, в яке ми постійно потрапляємо при обговоренні губернської податкової розкладки, дякуючи тому, що губернія поділена на вкрай різні райони з вкрай різними ґрунтами, які визна-

чають цінність виробленої продукції, а значить – доходи і багатство населення губернії. Не знаючи цього, ми не матимемо більш-менш правильних основ для бюджетної розкладки. Виходячи з вищесказаного, – резюмував І.Петрункевич, – я наполягаю на такому: статистичний опис губернії вкрай потрібен, хоча б для досягнення соціальної справедливості у суспільстві! Ми вже знаємо, що перші спроби бюро вдалі, і можуть бути продовжені. Але програми досліджень можуть бути виправлені не губернським земством, яке не компетентне у статистичній справі, а статистичним з'їздом, який губернська управа планує організувати»¹⁶.

Отже, І.Петрункевич наполягав на продовженні подальших досліджень статистичного бюро губернської управи. Результати цих досліджень, за задумом політика, повинні стати змістовним наповненням реформаційних ініціатив І.Петрункевича у податковій сфері, зокрема, запровадженні прогресивної шкали податкоутворення. Взагалі необхідно зауважити, що «статистичне питання» стало головною причиною обвинувачень земських лібералів у революційній діяльності, адже дослідження статистиків показували реальний стан господарства губернії і були міцним науковим фундаментом для проведення кардинальних реформаційних перетворень. Знаково, що аргументи І.Петрункевича були суто науковими – вони базувалися на даних, передусім, економічної географії і порівняльній статистики. Головною причиною необхідності поглиблення статистичних досліджень політик вважав нагальну потребу справедливої розробки земського бюджету. Саме нерівномірність і розбалансованість податкової системи, на думку діяча, призвели до диспропорційної кризи земського бюджету і появи кричущої соціальної несправедливості, навіть на рівні курії землевласників. У концентрованому вигляді податкова реформа І.Петрункевича зводилася до принципу: чим більше земельне володіння, його цінність, прибутковість, врожайність – тим більші податкові видатки. Цілком очевидно, що подібна ініціатива була сприйнята більшістю дворянства – основними землевласниками, як революційний акт, направлений на остаточне економічне знищення вже і так «оскуділої» корпорації, а значить, і знищення соціальної опори бюрократії і монархічного режиму. На нашу думку, саме спроба І.Петрункевича зазіхнути на привілеї і особливий політичний статус дворянства у системі суспільних відносин Росії, і стала головною причиною прийняття рішення у владній верхівці про «політичну нейтралізацію» І.Петрункевича з території Чернігівської губернії.

Промова І.Петрункевича щодо статистичного питання викликала бурхливу дискусію серед депутатів земства. Політик, полемізуючи з колегами, виклав своє бачення специфіки статистичних досліджень. На його думку, пропонувані опонентами статистичний метод перепису і запису не є оптимальним. «Бюрократичний спосіб перепису і запису, – відзначив політик, – є дуже небезпечним. Нам потрібні не бюрократичні формальності, а знання реального становища нашого господарства. Наші опоненти не розуміють методології збирання інформації – вони думають, що інформація буде збиратися по факту конкретного дня. Але цього бути не може, бо члени статистичного бюро – спеціально підготовлені професіонали у своїй галузі не братимуть цифру моменту, а середній показник, який виведуть із цілої низки складових. Вони не будуть зупинятися на врожаї поточного року, а будуть з'ясовувати родючість земель за декілька років, і тільки тоді дадуть відповіді на подібні питання. Статистичне бюро буде виконувати свою місію не бюрократичним способом, перебуваючи у місті і по-канцелярськи обробляючи інформацію, яку воно само ж і здобуло, а збираючи необхідні відомості

у конкретних місцевостях. Наші опоненти бажають, щоб статистичне бюро надавало інформацію про кількість земель і їх власників, при цьому обходячи невідгдане питання якості земель. Я глибоко переконаний, – заявив політик, – що статистичне бюро, перш за все, мусить вивчати якісні показники землі». І.Петрункевич закликав не відкладати питання щодо статистичного бюро на задній план, оскільки ні потреби часу, ні винятковість проблем цього не чекають¹⁷.

Таким чином, І.Петрункевич наполягав на прогресивності діяльності статистичного бюро, оскільки минулий бюрократичний досвід результату не приніс. Основними критеріями досліджень для І.Петрункевича були середні показники в економіці та якісні показники в галузі порівняльної статистики. Головним об'єктом повинні стати ґрунти губернії. Роз'їзна форма роботи бюро повинна була сприяти з'ясуванню реального стану господарства губернії, а відтак ілюструвала б диспропорції в економіці губернії.

На засіданні губернського земства 20 січня 1879 р. розглядалося питання про відкриття ремісничого училища у Чернігові. Консервативне дворянство висловилося проти організації училища, мотивуючи це тим, що необхідно буде постійно збільшувати видатки на цей заклад і шукати для нього нове приміщення. Речники цієї групи депутатів взагалі наголошували, що подібне училище не потрібне Чернігову, оскільки у місті немає промисловості і воно не буде продуктивним. Відтак провінції воно непотрібно, а гроші на його організацію краще направити стипендіатам сирітських притулків – ремісничі класи ж потрібно закрити, оскільки великої потреби у них немає. Така позиція дворянства викликала обурення І.Петрункевича і його соратників. Депутати від ліберальної фракції аргументовано довели доцільність відкриття училища, адже цей заклад, з одного боку, повинен компенсувати відсутність промисловості у губернії шляхом розвитку популярних промислів, а з іншого, – забезпечити професійними кадрами розвиток ремесла на селі та поповнити земські установи професійними службовцями. З ініціативи І.Петрункевича, губернське земство затвердило бюджет ремісничого училища – 9880 руб. та статут училища, який передбачав земський патронаж цього закладу: юридичне підпорядкування земству, фінансування із земського бюджету, звільнення випускників училища від необхідності отримання професійних свідоцтв у державних бюрократичних інстанціях – ремісничих управах, відтермінування військової служби студентів закладу. Проект статуту училища було вирішено передати міністерству народної освіти, а місцем дислокації училища було обрано Чернігів¹⁸.

Таким чином, зусиллями І.Петрункевича і його соратників було започатковано професійно-технічну освіту на території Чернігівської губернії. Особливої уваги заслуговує земський статус училища – ліберали намагалися забезпечити розвиток ремісничої освіти селянства заради уникнення залежності селянського стану від успіхів у землеробстві в умовах малоземелля. Метою лібералів було створення потужного, постійного штату ремісників – земських службовців. Крім того, цим кроком забезпечувалася незалежність земства від губернських ремісничих установ та забезпечення промислових об'єктів губернії кваліфікованими робітничими кадрами. Подібні заходи свідчили про намагання лібералів модернізувати економіку губернії на капіталістичний лад.

Таким чином, вищенаведений матеріал діяльності І.Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні свідчить про дуже широкий спектр напрямів реформаторської діяльності політика. На особливу увагу, з нашого погляду, заслуговують ініціативи й авторські проекти реформ у

сфері професіоналізації політичної діяльності гласних земств; запровадження системи пенсійного забезпечення для земських службовців; вирішення проблем продовольчої безпеки населення; сприяння процесам переселення малоземельного селянства; формування справедливої і економічно обґрунтованої податкової політики; розвитку професійно-технічної освіти. У цілому, практична діяльність політика відображала основні програмні принципи земського лібералізму і була практичним втіленням ідеологічної платформи ліберальної партії І.Петрункевича, тим самим являючи собою самостійну альтернативу суспільного розвитку Російської імперії.

¹ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1869 года. – №3. – С.55 // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – №1.

² Там же. – №4. – С.87.

³ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1870 года. – Чернигов, 1870. – №2. – С.20–21.

⁴ Там же. – №4. – С.49–50.

⁵ Там же. – С.138–165.

⁶ Там же. – №7. – С.168–169.

⁷ Там же. – С.171–173.

⁸ Там же. – №10. – С.211.

⁹ Журнали заседаний чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 1871 года. – №1. – С.3 // Земский сборник Черниговской губернии. – 1871. – №6.

¹⁰ Там же. – №1. – С.4–5.

¹¹ Там же. – С.6–7.

¹² Там же. – С.9–15.

¹³ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 года. – Чернигов, 1875. – №6. – С.138–144.

¹⁴ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. – Чернигов, 1875. – №10. – С.282–285.

¹⁵ Там же. – №11. – С.330.

¹⁶ Журнали Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в 1877 году. – Чернигов, 1877. – №4. – С.159–164.

¹⁷ Там же. – №4. – С.191–192.

¹⁸ Журнали Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1878 года, состоявшейся в 1879 году. – Чернигов, 1879. – №8. – С.290–300; 325–343.

In a publication the basic directions I.Petrunkevych's activity in the Chernihiv zemstvo are investigating. The special attention is spared to the reformative initiatives of I.Petrunkevych in the area of decision of problems of food safety, to the comprehensive help in migration of having insufficient land peasantry, forming of just tax policy on the basis of statistical researches, system development of folk education. The attention on progressive suggestions of politician in the field of introduction of the pension providing for zemstvo office workers and professionalization of political activity of zemstvo deputies is accented.

В.М.Шевченко*

ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРІЙ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті дано характеристику селян-власників, козаків та колоністів – категорій земельних власників України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розглянуто їх участь у ринково-поземельних операціях вказаного періоду.

До фізичних осіб сільського типу належать селяни-власники, нижні військові чини, козаки і колоністи. Саме так вони означені упорядниками збірників ДОЗ МФ**, відомих під назвою «Матеріали по статистике движения землевладения в России» (Вып.1–25. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917). Усі названі вище категорії сільського населення були тісно пов'язані із землею й сільськогосподарським виробництвом, становлячи невід'ємну складову українського селянства.

Селяни-власники

Історію селянства – верстви населення, нерозривно пов'язаної із землею та сільськогосподарським виробництвом, сьогодні досить ґрунтовно викладено у цілому ряді як спеціальних¹, так і енциклопедичних видань². Її виникнення учені безспідставно пов'язують із ранньофеодальною добою й появою державності на східнослов'янських землях³. Зародившись, як велика станова група вільних землеробів⁴, селянство було добре відоме в давньоруський період під назвою «смерди», «люди» тощо⁵, а у ХV – ХVІ ст. в межах Литовської держави – як селяни-данники⁶. Надзвичайно строкатим воно було у добу пізнього середньовіччя. За даними відомого дослідника проблеми О.Гуржія, у другій половині ХVІІ ст. лише на Лівобережній та Слобідській Україні існувало близько десяти назв селянства, не рахуючи проміжних і збірних його груп⁷. Із поширенням на українські землі влади польських феодалів майже всі вони поступово потрапили в особисту залежність від останніх.

Приблизно з другої половини ХVІ ст. почався процес закріпачення українського селянства. Щоправда, у ході визвольної боротьби середини ХVІІ ст. й утворення в межах Росії автономної козацької держави – Гетьманщини – цей процес було тимчасово призупинено. Проте українська державність другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. постійно відчувала на собі утиски з боку царського уряду. За влучним визначенням академіка В.Вернадського, у ХVІІ та ХVІІІ ст. російсько-українські відносини «зводилися до поступового поглинання і перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла»⁸. Зрештою, наприкінці ХVІІІ ст. гетьманська держава припинила своє існування. Указом Катерини ІІ від 3 травня 1783 р. кріпосне право в Україні було відновлене⁹, після чого проіснувало ще до середини ХІХ ст., аж поки його не скасував уряд Олександра ІІ у ході реформи 1861 р. Законодавчі акти її передбачали перш за все вирішення двох

* Шевченко Віктор Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

** Департамент окладних зборів міністерства фінансів Російської імперії.

основних проблем: надати колишнім кріпосним селянам юридичну свободу й забезпечити їх земельний устрій. Це вирішувалося шляхом наділення землею у вигляді общинного, тобто колективного, або подвірного, тобто особистого, землеволодіння. В першому випадку вона виділялась у власність сільських громад, у другому – в розпорядження селян-власників¹⁰. Згодом основні положення реформи 1861 р. були поширені також на інші групи селянства. Спеціальним положенням від 26 червня 1863 р. до розряду селян-власників упродовж наступних двох років мали переводитися всі удільні¹¹. А законами від 18 січня та 24 листопада 1866 р. реорганізовувалося громадське самоврядування і державних селян та збільшено розміри їхніх оброчних платежів. До того ж вони в більшості українських губерній отримували душеві наділи, розміри котрих майже вдвічі перевищували останні у колишніх кріпосних селян. Проте й викупні платежі за них були значно більшими¹². Тим самим у ході реформ 1861, 1863 і 1866 рр. основні групи тогочасного українського селянства виявилися приведеними до спільного знаменника в плані їхнього оподаткування та сплати викупних платежів за отримані ними земельні наділи. Впродовж першої половини 60-х рр. XIX ст. українські селяни були повністю зрівняні у межах Російської імперії в юридичних правах з іншими верствами населення. Це відкривало йому реальний шлях до повноцінних ринково-поземельних операцій. У межах України найдієвішими суб'єктами аграрного ринку стали селяни-власники, козаки й колоністи.

Формування категорії перших почалося в Україні ще задовго до скасування кріпосного права, сягаючи своїми витокami кінця XVII – початку XVIII ст. Найбільшою інтенсивністю цей процес відзначався у межах козацької держави – Гетьманщини – і зокрема в Малоросії (Полтавщина та Чернігівщина). Ю.Готьє з цього приводу писав: «Висловлювалася неодноразово думка, що подвірне селянське землеволодіння є виключно особливістю Малоросії. ... Насправді, форми землеволодіння, які встановилися в епоху козацьких повстань, зовсім не відрізнялись оригінальністю. Селянське землеволодіння розвивалося звичайним шляхом, лише поступово еволюціонуючи від колективного до індивідуального»¹³. Відзначаючи подібне явище, як більш характерне саме для малоросійських губерній, учений вказував на кілька його причин. По-перше, вважав він, процес формування української козацької верхівки супроводжувався створенням «особливих земельних володінь, котрі спочатку входили до складу общини, а потім виділилися з неї, перетворившись у незалежну від общини власність своїх господарів»¹⁴. По-друге, й це автор вважав більш важливим фактором, самовільне захоплення козацькою старшиною общинних земель стало прикладом і для частини рядових козаків. «Окремі з них ... захоплювали її без відома общини або купували її в общини окремими ділянками»¹⁵. Захоплені або куплені землі закріплювалися в особисту власність. «Процес цей, – підсумовуючи вищесказане, писав Ю.Готьє, – почавшись вірогідно на рубежі XVII – XVIII ст., поступово розвивався й на кінець XVIII ст. зробив подвірне землеволодіння пануючим у селянському середовищі»¹⁶. Деяко по-іншому виглядала схема привласнення землі в межах Слобожанщини – ще одному районі Лівобережжя, котрий ототожнювався з Харківською губернією. Тут основою формування особистої земельної власності вільних слобожан – козаків і селян – було займання вільних земель. «Таким способом, – відзначав відомий дослідник історії Слобідської України Д.Багалій, – набували свої ґрунти не тільки рядові та

їх підпомошники, але й козацька старшина»¹⁷. Подібна картина продовжувала зберігатися і в XIX ст., ставши значно рельєфнішою після скасування кріпосного права.

Із появою аграрного ринку селяни-власники стають одними з його найактивніших рушіїв. За період з 1863 по 1914 рр. ними було укладено загалом 282 660 торгових угод, у тому числі 83 868 – на продаж та 198 792 – на купівлю землі. В ході цих операцій вони продали близько 1265 тис. дес. землі й купили відповідно понад 2874 тис. дес., збільшивши при цьому власне землеволодіння на 1609,4 тис. дес.¹⁸ Щоправда, прилучення їх до активних ринково-аграрних відносин було поступовим. На наш погляд, причин цього – кілька. По-перше, тривалий час після скасування кріпосного права селяни більше віддавали перевагу оренді землі, аніж її купівлі, оскільки перша обходилась їм дешевше. По-друге, в післяреформний період існувало таке неординарне явище, як прихована мобілізація надільної земельної власності. Вона особливо була поширеною на Лівो- і Правобережжі, де переважало подвірне, а не обцинне землекористування та де селяни вважали наділи своєю приватною власністю. Передача землі від одного господаря до іншого при цьому максимально спрощувалася, набуваючи, як правило, форми довгострокової оренди, закріпленої векселем або позичальним листом, а то й просто словесною угодою¹⁹. Про те, що фіктивна оренда була явищем досить поширеним, свідчить і зізнання старшого нотаріуса Ніжинського окружного суду по Борзенському повіту В. Суворова. «При відсутності законних кріпчих актів, – зазначав він, – особи, котрі бажають здійснити купівлю й продаж нерухомої власності з часу введення положення про нотаріальну частину, та зустрівши нову неможливість вільно оформляти свої угоди про перехід права власності, змушені були вдатися до фіктивних угод по займах, забезпечуючи їх від будь-яких випадковостей договорами про найм на 10-ть чи 12-ть років при мізерній річній оплаті»²⁰. Безумовно, такі угоди не враховувались упорядниками збірників «Матеріали по статистике движения землевладения в России», а отже, дані про купівлю-продаж землі селянами-власниками у них дещо применшені. Це, до речі, стосується не тільки їх, а й інших землевласників, зокрема козаків та молодших військових чинів. Тим не менше, наведені в «Матеріалах» статистичні показники у цілому адекватно відображають стан купівлі-продажу землі селянами-власниками в перші десятиліття після скасування кріпосного права. І, нарешті, третьою причиною, котра, на нашу думку, не давала їм більш активно прилучатися до аграрного ринку відразу після реформи 1861 р., був селянський менталітет. Адже відразу після оголошення про перетворення однією з провідних тез незадоволеного ними селянства з'явилася думка про «справжню» волю та передачу йому всієї поміщицької землі²¹. Ця обставина великою мірою стримувала залучення його до ринково-аграрних відносин. З іншого боку, той же менталітет не дозволяв селянину правильно оцінити відразу вигоди тих економічних перетворень, які почалися після скасування кріпосного права. З цього приводу автор змістовної монографії про соціоментальну історію українського селянства Ю.Присяжнюк писав, що «для «мужиків» було вкрай важливо побачити, так би мовити, наочно переконатися в «позитивних» результатах новації. Процедура знайомства була досить копіткою. Часто цей процес охоплював від кількох років до цілих поколінь»²². Зважаючи на згадані вище обставини, стає цілком зрозумілою певна обережність селян-власників на земельному ринку у перші післяреформні десятиліття. Про те, що це

так, незаперечно свідчать дані табл.1. Вони показують, що в перший період функціонування українського аграрного ринку (1863–1880 рр.) селяни-власники придбали понад 326,4 тис. дес. землі, тоді, як за другий період (1881–1900 рр.) – понад 1026,3 тис. дес., а за третій (1901–1914 рр.) – понад 1521,3 тис. дес.

Таблиця 1

Купівля-продаж землі селянами-власниками у 1863–1914 рр. за періодами еволюції українського земельного ринку²³

Періоди, райони	Угоди		Земля (дес.)		Сума (руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863–1880:						
Лівобережжя	1342	1615	7116,0	9548,0	305 020	452 997
Правобережжя	76	147	1023,6	8457,3	45 506	94 541
Південь	210	225	7017,7	6952,5	217 585	184 920
Україна	1628	1987	15 157,3	24 957,8	568 111	732 458
1881–1896:						
Лівобережжя	1903	2801	10 536,3	19 985,9	928 815	2 024 917
Правобережжя	333	504	4018,7	4406,5	401 956	837 363
Південь	286	439	18 111,1	18 740,5	1 263 172	1 151 651
Україна	2522	3744	32 666,1	43 132,9	2 593 943	4 013 931
1863–1896:						
Лівобережжя	3245	4416	17 652,3	29 533,9	1 233 835	2 477 914
Правобережжя	409	651	5 042,3	12 863,8	447 462	931 904
Південь	496	664	25 128,8	25 693,0	1 480 757	1 336 573
Україна	4150	5731	47 823,4	68 090,7	3 162 054	4 746 391

За той же час кількість купівельних операцій по придбанню землі селянами-власниками відповідно становила у 1863–1880 рр. – 9235 угод, у 1881–1900 рр. – 41 832 і за 1901–1914 рр. – 147 725. За даними «Статистики землевладення 1905 года», земельна власність останніх у дев'яти українських губерніях загалом становила 3 146 867 дес.²⁴ За 1906–1914 рр. вони придбали ще 773 801,3 дес.²⁵ Отже, на початок 1915 р. в їх володінні перебувало понад 3,9 млн дес. приватновласницької землі.

З 1897 р. упорядники збірників ДОЗ МФ об'єднали показники селян-власників із показниками близьких до них нижніх військових чинів, котрих автори сучасної «Історії українського селянства» також відносять до привілейованих верств сільського населення²⁶. Наведена нижче табл.2 свідчить про дедалі зростаючу їхню активність на аграрному ринку наприкінці XIX ст.

Таблиця 2

Купівля-продаж землі нижніми військовими чинами за періодами еволюції земельного ринку в Україні²⁷

Періоди, райони	Угоди		Земля (дес.)		Сума (руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863–1880:						
Лівобережжя	1342	1615	7116,0	9548,0	305 020	452 997
Правобережжя	76	147	1023,6	8457,3	45 506	94 541
Південь	210	225	7017,7	6952,5	217 585	184 920
Україна	1628	1987	15 157,3	24 957,8	568 111	732 458
1881–1896:						
Лівобережжя	1903	2801	10 536,3	19 985,9	928 815	2 024 917
Правобережжя	333	504	4018,7	4406,5	401 956	837 363
Південь	286	439	18 111,1	18 740,5	1 263 172	1 151 651
Україна	2522	3744	32 666,1	43 132,9	2 593 943	4 013 931
1863–1896:						
Лівобережжя	3245	4416	17 652,3	29 533,9	1 233 835	2 477 914
Правобережжя	409	651	5 042,3	12 863,8	447 462	931 904
Південь	496	664	25 128,8	25 693,0	1 480 757	1 336 573
Україна	4150	5731	47 823,4	68 090,7	3 162 054	4 746 391

Козаки та колоністи

Ця група земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. є надзвичайно своєрідною й цікавою з наукової точки зору, оскільки залишається практично не вивченою. І коли щодо колоністів є певна історіографічна база²⁸, то про козаків-землеробів на цей час спеціальні праці, на жаль, відсутні. Однак та інформація, яку нам вдалося про них зібрати, свідчить про необхідність глибокого наукового дослідження. Об'єднані єдиною назвою, козаки-землероби мали, проте, далеко не однако-ве походження в різних районах України. Так, на Лівобережжі появу їх, як дрібних сільськогосподарських виробників, учені небезпідставно пов'язують із славнозвісним малоросійським козацтвом, котре свого часу відіграло важливу роль у функціонуванні української держави – Гетьманщини²⁹. Те ж саме можна сказати й про козаків Слобожанщини³⁰. Після знищення першої Катериною II у 80-х рр. XVIII ст. основна маса рядового лівобережного і слобідського козацтва не дістала дворянських прав. Воно утворило окремий стан вільного населення, який «зайняв місце між дворянством та селянством»³¹. Навпаки, козаки-землероби Півдня України, котрі разом із селянами і колоністами відіграли вирішальну роль в освоєнні цього краю, своїм походженням завдячують так званім військовим поселенням. «Наявність воєнізованих поселень, – зазначала російська дослідниця О.Дружиніна, –

була характерною для прикордонного району. Невдовзі після зруйнування Запорізької Січі ... уряд переконався у тому, що позбавився «заслону» проти небезпеки, що загрожувала з Півдня»³². Тому перед початком чергової російсько-турецької війни 1787–1791 рр. тут почалося формування нового козацького війська з місцевих однодворців, розкольників, міщан, селян тощо. Пізніше вони й склали ту соціальну основу, на якій згодом сформувався своєрідний стан українських козаків-землеробів. По іншому склалася ситуація на Правобережжі. Тут козацтво було скасоване рішенням польського сейму ще у 1699 р., однак продовжувало існувати під патронатом лівобережного гетьмана до 1714 р. Надалі тут створювалися так звані магнатські надвірні міліції, котрі, попри певні аналогії, все ж не були козацькими. Постанова ж польського сейму від 1790 р. про відновлення козацтва шляхом створення двох відповідних полків, зрештою, залишилася лише на папері³³.

Таким чином, можна сказати, що умов для виникнення на Правобережжі соціальної основи для формування стану козаків-землеробів практично не було. В міру освоєння краю зникала і необхідність у військових поселеннях на Півдні України, що також вело до скорочення соціальної бази для існування тут прошарку козаків-землеробів. За даними О.Дружиніної, чоловіче населення останніх та інших поселень скоротилося тут від 195,4 тис. осіб у 1827 р. до близько 6,3 тис. у 1858 р.³⁴ Єдиним українським районом, де зберігалася широка соціальна основа для існування їх стану, було Лівобережжя. Тут ще до скасування кріпосного права проживали близько 374,3 тис. ревізьких душ козаків³⁵, а із сім'ями ця цифра мала зрости ще принаймні в 5–6 разів. Як особи юридично вільні, вони мали цілий ряд привілеїв, котрі відрізняли їх від поміщицьких селян, зближували з державними і забезпечувалися тогочасним законодавством. Н.Полонська-Василенко вважала, що у незмінному вигляді ці привілеї зберігалися аж до повалення самодержавства в 1917 р. Проте інший дослідник-юрист М.Дружинін зазначав, що ще у 1894 р. на козаків Чернігівської губернії були поширені тілесні покарання, від яких вони раніше були звільнені³⁶. Це свідчило про те, що після скасування кріпосного права їх становище, особливо незаможних, поступово наближалося до селян й у першу чергу до колишніх поміщицьких.

Проте козацтво продовжувало залишатися привілейованим станом. Як і державні селяни, воно мало привілеї, пов'язані з господарською діяльністю, що особливо було помітно до реформ 1861–1866 рр. Козаки набагато краще, ніж поміщицькі селяни, забезпечувалися землею, мали більш широкі можливості для заняття промислами, торгівлею та комерційною діяльністю. Прикладом цього може бути становище їх у с.Володькова Дівиця Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Напередодні реформи 1861 р. в селі проживали близько 6,5 тис. осіб, із котрих 2560 становили кріпосні селяни, а 3800 – козаки. Перші з них мали по 1–1,5 дес. на двір, тоді як другі – по 6–8 дес. До того ж в останніх була власна школа; найзаможніші з них мали олійниці, млини, лісопильні, займалися скупкою й перепродажем коней та худоби, від чого мали неабиякий прибуток³⁷. Приблизно такою ж ситуація залишалася й після скасування кріпосного права. Як і раніше, основну масу козаків становили особи середнього достатку. Про це можна судити з тієї інформації, котру навів статистик О.Русов. Його дані стосуються Чернігівської губернії й узяті з місцевого перепису 1894–1895 рр. Вони свідчили, що там на той час нараховувалося 11 326 козацьких господарств, що становило 23,1% загальної чисельності всіх інших. Більший показник був лише в селян-власників – 25,5%, а у дворян – лише 18,9%. Проте за

кількістю належної їм землі козаки помітно поступалися дворянам, купцям та тим же селянам. Їхня доля в приватному особистому землеволодінні губернії дорівнювала близько 82,6 тис. дес., або 7,3 дес. на двір, що становило всього 5% останнього, тоді як доля дворян була 66,4%, купців – 7,5%, селян – 6,8%³⁸. Це не означало, що в козацтва не було великих господарств. Скоріше навпаки. Так, козак із хутора Михайлівка Зінківського повіту Полтавської губернії К.Фенота мав три земельні ділянки – 80 дес., 21 дес. і 6,3 дес. – загальною площею у 107,3 дес., на котрих знаходилися хата, сарай, клуна й комора³⁹. Інший козак із с. Матяшівка Лубенського повіту тієї ж губернії Т.Ярмак володів господарством площею 176 дес. із дерев'яним будинком, обкладеним цеглою, на цегляному фундаменті, трьома дерев'яними коморами, дев'ятьма сараями, загоном для худоби, пташником, двома кухнями та вітряним млином⁴⁰. І таких прикладів можна навести досить багато.

Проте в даному разі необхідно визначити ступінь активності козацтва у ринково-аграрних відносинах післяреформеної доби. Досить об'ємну інформацію щодо цього надають статистичні збірники міністерства фінансів. Вони свідчать, що протягом 1863–1896 рр. козаки уклали не менш як 89 309 торгово-поземельних угод, 34 339 із котрих були спрямовані на продаж землі, а 54 970 – на її купівлю. У ході їх реалізації ними продано понад 221,1 тис. дес. останньої й куплено близько 595,4 тис. дес.⁴¹ Отже, протягом вказаного періоду їх особиста земельна власність в усіх дев'яти українських губерніях зросла не менш ніж на 374,3 тис. дес. При цьому тут не враховано колективну власність козацьких громад та товариств, про які йтиметься окремо. На жаль, починаючи з 1897 р., продана і куплена ними земля подається у відповідних статистичних виданнях спільно з аналогічними операціями колоністів.

Поява їх в Україні тісно пов'язана з імператрицею Катериною II. Саме вона у 1762–1763 рр. видала ряд указів про запрошення кращих сільських господарів з інших країн Європи заселити південні й південно-східні райони Російської імперії⁴². Як наслідок, переселившись на нові землі, іноземні колоністи – німці, голландці, шведи, швейцарці, греки, болгари та інші – почали швидко перетворювати дикі степи Південної України на обжиті культурно-господарські райони. Царський уряд всіляко їх підтримував, оплачуючи витрати на переїзд, надаючи грошову допомогу без наступного їй відшкодування, забезпечуючи великими земельними ділянками для налагодження власного господарства, звільняючи майже від усіх податків тощо⁴³. Держава також захищала таких поселенців від спроб місцевих поміщиків закріпачити їх. На відміну від козаків, місцем зосередження котрих стало Лівобережжя, колоністи селилися головним чином у південних українських губерніях, де почали володіти досить великими земельними площами, які до того ж постійно зростали, особливо інтенсивно – в численних німецьких поселеннях. Показовим у цьому відношенні є такий факт: від 20-х рр. XIX ст. по 1915 р. їхні володіння відповідно зросли в Катеринославській губернії від 71,5 тис. дес. до 282,8 тис. дес., у Таврійській – від 223 тис. дес. до 519,8 тис. дес. і в Херсонській – від 182,7 тис. дес. до 987,2 тис. дес. землі⁴⁴. Досить великим та добре забезпеченим нею виявився прошарок колоністів й у Правобережній Україні. Тут, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., в одній лише Волинській губернії проживали 146 тис. іноземців, у володінні котрих перебувало не менш як 700 тис. дес. землі⁴⁵. Тенденція до заселення ними правобережних губерній зберігалася і надалі. В тій же губернії, за станом на 1900 р., про-

живали вже 200 тис. колоністів⁴⁶. Проте з початком Першої світової війни та внаслідок депортації з цих районів німців і австро-угорців численність їх там скоротилася до 3 тис. осіб⁴⁷. Великі земельні володіння іноземців мали також місце в Київській губернії⁴⁸.

Певний виняток у цьому плані становило Лівобережжя, де аграрне перенаселення було найбільшим в Україні й де умов для виникнення колоній виявилось найменше. Так, у Харківській губернії останніх налічувалося всього 18, та й то 15 із них припадало на один Ізюмський повіт, у котрому в їхньому володінні перебувало не менш як 18 тис. дес. землі⁴⁹. На Чернігівщині ще з часів Катерини II у Борзенському повіті оселилися німецькі колоністи, а в Кролевецькому – меноніти. На 1840 р. перші чисельністю 1307 душ створили поселення на базі таких сіл, як Великі Вежі, Кольчинівка, Городок, Малий Вердер, Великий Вердер, Рундевізе Борзенського повіту, а другі чисельністю 316 душ компактно проживали в с. Радичів Кролевецького повіту⁵⁰. За даними ж на 1917 р., у Чернігівській губернії налічувалося 9 німецьких колоній⁵¹. На жаль, судити про участь безпосередньо поселенців у ринково-поземельних операціях другої половини XIX – початку XX ст. досить складно, оскільки у чистому вигляді відповідна статистична інформація представлена лише за 1893–1896 рр. Вона свідчить, що за той час колоністи в межах України, головним чином на її Півдні, уклали 3178 торгово-поземельних угод, у тому числі 1581 – на продаж землі та 1597 – на її купівлю. В ході їх реалізації вони продали понад 112,8 тис. дес., а купили близько 176,5 тис. дес., збільшивши таким чином власне землеволодіння на 63,7 тис. дес.⁵²

За 1863–1892 рр. діяльність останніх на аграрному ринку подана разом із діяльністю на ньому так званих «інших» вільних хліборобів, котри ми скоріше за все були переважно євреї⁵³. За той час ними було укладено 23 310 торгових угод, з яких 10 980 – на продаж і 12 330 – на купівлю землі. У ході їх реалізації продано понад 721,2 тис. дес., а куплено більше ніж 2011,3 тис. дес. землі⁵⁴. Отже, зростання земельної власності спільно в колоністів й «інших» сільських обивателів, окрім козаків та селян, становило за вказаний період не менш як 1290,1 тис. дес. Інформація про виключно «інших» вільних сільських обивателів представлена в даних за 1893–1896 рр. За той час ними було укладено 1529 торгово-поземельних угод, у тому числі на продаж землі – 786 і на її купівлю – 743. В ході цих ринкових операцій «іншими» продано 40,4 тис. дес. та куплено 51,6 тис. дес., що забезпечило збільшення їхнього землеволодіння приблизно на 11,2 тис. дес.⁵⁵

У 1897 р. показники колоністів й «інших» були об'єднані з аналогічними показниками козаків і з того часу стали фіксуватися разом із ними. Такий єдиний підхід для всіх трьох представників сільського обивательства існував щорічно з 1897 по 1914 рр. За вказаний період вони разом уклали 151 201 торгово-поземельну угоду, з котрих 59 283 спрямовувалися на продаж землі, а 91 918 – на її купівлю. В ході їх реалізації всі разом купили 2010,6 тис. дес., тоді як продали 1327,2 тис. дес.⁵⁶ Судячи з вищесказаного, їхня приватна особиста земельна власність зросла за той час не менше ніж на 682,8 тис. дес., або на 34%. Спільна участь цієї категорії особистих земельних власників у ринково-аграрних операціях другої половини XIX – початку XX ст. в цілому представлена у табл.3.

Таблиця 3

Купівля-продаж землі сільськими обивателями, котрі перебували на особливому становищі (окрім селян), у 1863–1914 рр. за періодами еволюції українського земельного ринку⁵⁷

Періоди, райони	Угоди		Земля (дес.)		Сума (руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863–1880:						
Лівобережжя	8443	16 601	55 256,1	165 989,7	2 283 905	6 715 367
Правобережжя	372	861	18 683,4	55 580,1	252 503	1 048 452
Південь	3612	3941	280 822,9	945 151,2	6 900 728	22 243 047
Україна	12 427	21 403	354 762,4	1 166 721,0	9 437 136	30 336 866
1881–1900:						
Лівобережжя	31 623	50 789	114 851,9	536 571,4	17 744 581	47 236 911
Правобережжя	786	538	17 623,0	21 716,1	506 670	777 996
Південь	13 653	14 060	826 213,8	1 594 969,1	56 655 266	97 055 899
Україна	46 062	65 387	958 688,7	2 153 256,6	74 906 517	145 070 806
1901–1914:						
Лівобережжя	34 722	61 802	258 480,8	536 422,9	49 603 080	108 432 208
Правобережжя	386	401	28 072,4	29 658,2	2 533 612	1 583 636
Південь	1 1667	12 574	721 093,2	958 672,2	118 624 547	162 548 154
Україна	46 775	74 777	1 007 646,4	1 524 753,3	170 761 239	272 563 996
1863–1914:						
Лівобережжя	74 788	129 192	428 588,8	1 238 984,0	69 631 566	161 384 486
Правобережжя	1544	1800	64 378,8	106 954,4	3 292 785	3 410 084
Південь	28 932	30 575	1 828 129,9	3 498 792,5	182 180 541	281 847 100
Україна	105 264	161 567	2 321 097,5	4 844 730,9	255 104 892	447 641 670

Із метою виявлення ступеня участі козаків, колоністів та інших вільних сільських обивателів (крім селян-власників), які перебували на особливому становищі, у ринково-поземельних операціях на різних етапах життя суспільства післяреформеної доби їхні показники розподілені по трьох часових відрізках, котрі хронологічно відповідають трьом умовним періодам еволюції аграрного ринку в Україні. Дані таблиці 3 свідчать про те, що протягом 1863–1914 рр. об'єднані в єдину категорію особистих земельних власників козаки, колоністи й інші сільські обивателі, які у той час перебували на особливому становищі (крім селян-власників), упродовж 1863–1914 рр. здійснили загалом 266 831 торговельну операцію, у ході котрих 105 264 рази продавали землю, а 161 567 разів купували її. За той час разом останні продали понад 2,3 млн дес., купивши при цьому більш як 4,8 млн дес. землі. Їх загальний земельний прибуток становив таким чином понад 2 млн 523,6 тис. дес. Усе це свідчить про надзвичайно високу активність даної категорії особистих земельних власників на аграрному ринку другої половини XIX – початку XX ст. в Україні.

- ¹ Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К., 1967; Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – К., 2006.
- ² Українська радянська енциклопедія (УРЕ). – Т.13. – К., 1963. – С.36–41; Радянська енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 1972. – С.70–73; Енциклопедія українознавства. – Т.11: Доповнене і виправлене / Перевидано в Україні. – Л., 2003. – С.185–189.
- ³ Історія українського селянства. – Т.1. – С.9.
- ⁴ *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.* Энциклопедический словарь: Современное время. – Москва, 2005. – С.314.
- ⁵ Там же. – С.532; Історія українського селянства. – Т.1. – С.56.
- ⁶ Довідник з історії України. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К., 2001. – С.731–732.
- ⁷ *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994; Історія українського селянства. – Т.1. – С.252.
- ⁸ *Вернадський В.І.* Українське питання і російська громадськість // Вітчизна. – 1988. – №6. – 172.
- ⁹ Історія українського селянства. – Т.1. – С.260.
- ¹⁰ Там само. – С.359.
- ¹¹ Там само. – С.262; Радянська енциклопедія історії України. – Т.4. – С.317; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3. – К., 1978. – С.322.
- ¹² Історія українського селянства. – Т.1. – С.362; Історія Української РСР. – Т.3. – С.322; Радянська енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 1970. – С.133–134.
- ¹³ *Готье Ю.В.* Очерки истории землевладения в России. – Сергиев Посад, 1915. – С.133–134.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1990. – С.144.
- ¹⁸ Підраховано за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып.І – XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914 гг. – Москва, 1989.
- ¹⁹ *Теплицкий В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С.150.
- ²⁰ Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.22–23.
- ²¹ Русское крестьянство: этапы духовного освобождения. – Москва, 1988. – С.23–33.
- ²² *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: Соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007. – С.415.
- ²³ Складено за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып.І – XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914.
- ²⁴ *Порш М.* Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. до 1905 р. // Україна. – 1907. – Т.4. – С.146–180; *Иванов П.В.* Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки (Москва). – 1957. – Вып.60. – С.176–214; Статистика землевладения 1905 года. – Вып.9, 14, 16, 33, 41–43, 47–48. – Санкт-Петербург, 1906–1907.
- ²⁵ Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI–XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1912–1917.
- ²⁶ Історія українського селянства. – Т.1. – С.322.
- ²⁷ Підраховано за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып.І – XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914.
- ²⁸ *Кулініч І.М.* Німецькі колоністи на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 1990. – №9. – С.18–30; *Агашев И.К.* Немецкие колонисты в Волынской губернии (конец XVIII – начало XX вв.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –

Красноярск, 1999. – 22 с.; Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.). – Днепропетровск, 1999. – 232 с. та ін.

²⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К., 1992. – С.270.

³⁰ Багалій Д.І. Указ. праця. – С.110.

³¹ Полонська-Василенко Н. Указ. праця. – С.270.

³² Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – Москва, 1970. – С.71.

³³ Енциклопедія українознавства. – Т.3. – С.1068.

³⁴ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – Москва, 1981. – С.14.

³⁵ Підраховано за: Історія селянства Української РСР. – Т.1. – С.312; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.128. – Оп.1. – Спр.6346. – Арк.107.

³⁶ Дружинин Н.П. Юридическое положение крестьян. – Санкт-Петербург, 1897. – С.348.

³⁷ Шевченко В.М., Герасименко О.В. Століття повстання селян у селі Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 р. – Чернігів, 2004. – С.8.

³⁸ Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т.1. – Чернигов, 1898. – С.217.

³⁹ Сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел второй и третий. – Разряд IX. – 1915. – №76. – С.339.

⁴⁰ Там же. – №27. – С.127.

⁴¹ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.2–6. – Санкт-Петербург, 1898–1903.

⁴² Історія українського селянства. – Т.1. – С.322.

⁴³ Кулініч І.М. Указ. праця. – С.19.

⁴⁴ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.). – С.44.

⁴⁵ Кулініч І.М. Указ. праця. – С.24.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Агашев И.К. Указ. соч. – С.18.

⁴⁸ Кулініч І.М. Указ. праця. – С.24.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.6862. – Арк.21–22, 107.

⁵¹ Кулініч І.М. Указ. праця. – С.25.

⁵² Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.2–6. – Санкт-Петербург, 1898–1903.

⁵³ Дружинина Е.И. Указ. соч. – С.14.

⁵⁴ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.2–6. – Санкт-Петербург, 1898–1903.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.1. – XXV. – Санкт-Петербург, 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914.

⁵⁷ Складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.1. – XXV. – Санкт-Петербург (Петроград), 1896–1917; Динамика землевладения в России. – 1906–1914.

In the article was given the description of Christians-landowner, Cossacks and colonists, how the categories of landowners in Ukraine of second half of the 19th century the beginning of the 20th century. Also considered their participation in market-land operations in definite period.

С.В.Таранець*

БЛАГОДІЙНІСТЬ КУПЦІВ-СТАРООБРЯДЦІВ У СФЕРІ ОСВІТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті досліджено питання вищої освіти старообрядців у Російській імперії. Акцентовано на благодійності купців-старообрядців у цій сфері, популярності серед них окресленого кола дисциплін, розвитку гуманітарних і точних наук.

Проблема освіти старообрядців у Російській імперії актуальна не лише тому, що це питання не досліджувалося взагалі, але й тому, що російська офіційна статистика не відображала реальної кількості грамотного населення Росії у сфері освіти¹. Відомості про грамотність людей були спотворені недосконалою методикою обрахунку, перш за все – серед старообрядців². Високий рівень грамотності не фіксувався в місцях компактного розселення старовірів (Європейська Північ, Дон, Урал, Сибір).

Виховання старообрядської** молоді відбувалося у рамках традиційної культури, що формувала релігійну, моральну особистість, не лише сповідуючу, але й таку, що зберігала традиції своїх предків³. Виховання здійснювалося особистим прикладом людей старшого віку, які мали високий авторитет у родині, на прикладі житій святих, через виконання обряду, шляхом дотримання чистоти у побуті та здорового способу життя. Специфічне виховання старообрядців сформувало особливий тип стосунку людини до трудової діяльності, коли гроші накопичувалися не заради збагачення, а заради служіння спочатку громаді, а потім суспільству, його матеріальним і духовним запитам⁴.

Протягом двох із половиною століть старообрядцям заборонялося відкрито навчати своїх дітей церковнослов'янській грамоті, тому дітей вчили вдома, у громадах і монастирях таємно⁵. Вони усвідомлювали, що з книжним ученням пов'язується релігійне та моральне життя громади загалом і рядових її парафіян зокрема. І усвідомлення це «серед предків-старообрядців було міцним»⁶. До офіційного відкриття початкових старообрядських шкіл грамоті навчали інваліди, старці «... допотопним способом, збираючи по дюжині-другій діточок та кормлячись від цього «ремесла»»⁷. Діди та баби навчали дітей читати й писати за Псалтирем, Часословом та Катехізисом.

На рубежі ХІХ – на початку ХХ ст. т. зв. «класична» старообрядська освіта увійшла у стадію кризи. Через заборони уряду завдання просвіти не реалізовувалися, а точні та природничі науки не вивчалися. Традиційне навчання старообрядців страждало відсутністю підготовлених учителів, незнанням методики викладання, відсутністю систем і планів⁸.

Масове відкриття старообрядських навчальних закладів відбулося після оприлюднення указу про дарування свободи віросповідання в Росії в 1905 р. та закону про розвиток освіти у 1908 р.⁹ Через свої з'їзди старообрядці намагалися отримати широку інформацію, яка стосувалася шляхів організації навчальних закладів на місцях та максимального використання у цій справі допомоги держави. Питаннями організації шкіл займалися найбільші старообрядські конфесії: Білокриницька ієрархія, біглопопівці, часовенні та по-

* Таранець Сергій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.

** Нормативне написання слів «старообрядницький», «старообрядництво» і похідних подається в редакції автора статті (прим. ред.).

морці¹⁰. Висока ступінь грамотності старообрядців вимагала шкіл другого та вищого типу. У 1912 р. Білокриницькою ієрархією був відкритий Московський старообрядський інститут, який став кузницею кадрів для усіх старообрядських згод¹¹. У питаннях шкільної освіти старообрядці намагалися ухилитися від надмірної опіки офіційної Церкви, оскільки ці навчальні заклади сприяли охолодженню дітей до «старої віри»¹².

Міф про сліпоту та розумову нерозвиненість старообрядців, сформований представниками панівної Церкви протягом декількох століть, не відповідав дійсності¹³. Із часів розколу Російської Церкви початкова освіта у старообрядців була поставлена достатньо добре. Можливо не зовсім справедливими, однак усе ж такими, що мають під собою твердий ґрунт, є свідчення старообрядського дослідника І.А.Кирилова, який відзначав, що серед старообрядців мало хто був неграмотним, тоді як серед новообрядців мало хто був писемний.

Підтверджував цю думку у своїх виступах і видатний російський учений ХХ ст. академік Д.С.Лихачов: його дивувала позиція президента Академії наук СРСР академіка О.П.Олександрова, який на загальних зборах Академії декілька разів повторював, що «... наша країна з країни майже суцільної безграмотності при царському уряді» стала країною освіченою. Кожен раз Д.С.Лихачов ставив собі питання: «Звідки узято це твердження? Зі старих статистичних даних? Але тоді записували у неписьменні усіх старообрядців, які відмовлялися читати книги цивільного друку. А ці «неграмотні» любили книги, знали свої книги краще, ніж збирачі свідчень – свої. І читали більше»¹⁴.

Д.С.Лихачов наполягав на тому, що хоча Давня Русь не мала своїх університетів, вона була грамотною країною, із самобутньою культурою, яка дозволяла створити руським найцінніші рукописи, ікони, фрески та мозаїки¹⁵. Д.С.Лихачов розглядав культуру Русі як особливий тип культури без університетів, а людей, які її сформували і підняли на такий високий рівень, за його справедливим зауваженням, не можна було назвати «безграмотними».

Про це у т. ч. засвідчують і біографії купців-старообрядців. У старообрядських родинах дітей виховували у строгості та аскетизмі, згідно з установленими церковними правилами. Батько Павла Михайловича Третякова – Михайло Захарович – достатньо пильно стежив за навчанням своїх дітей, часто був присутній на уроках. Учителів, які навчали читанню, письму, лічбі та Закону Божому, Третякови наймали у місті. Михайло Захарович не лише дітей тримав у строгості, а й сам не любив баловства та марнування часу¹⁶. У подальші роки суворість у сімейному вихованні стала примітною рисою Третякових.

У юні роки Павло Михайлович багато уваги приділяв самоосвіті: вивчав літературу, відвідував художні виставки у Москві, Петербурзі та за кордоном. У Європі складно було віднайти музей, де б не встиг побувати цей видатний колекціонер.

На відміну від свого батька, діти П.М.Третякова отримали гідну освіту. У будинок засновника першої в Росії громадської картинної галереї були запрошені гарні вчителі та гувернантки, які займалися вихованням та освітою підростаючого покоління знаменитих меценатів.

Діти Михайла Яковича Рябушинського вчилися грамоті самостійно, оскільки батько не приділяв особливої уваги їх навчанням¹⁷. Його син Павло від природи був обдарованим та цікавим хлопчиком. Ставши дорослим, він завжди намагався самостійно поповнювати свої знання, заводив знайомства в музичних та літературних колах Москви, у його будинку збиралися артисти Малого театру. Він приділяв багато уваги навчанням своїх дітей. Удо-

ма вони займалися іноземними мовами з гувернерами-іноземцями, які, природно, досконало володіли мовами. Шестеро дочок від першого шлюбу виховувалися у міському пансіоні¹⁸, дочки від другого шлюбу (всього було 16 дітей) вчилися в гімназії, а сини – у Практичній академії наук та реальному училищі Воскресенського. Із метою вдосконалення практичних навичок літом хлопчики відправлялися безпосередньо на фабрики. Важливо відзначити, що більшість із них закінчили школу із золотими медалями. Після завершення навчання у Росії Павло Михайлович відправив старших синів за кордон, де вони проходили практичне знайомство з текстильною справою.

Батьки Т.С.Морозова наймали гувернанток та гувернерів, які навчали дітей не лише іноземним мовам, але й світським манерам. Син Тимофія Савовича – Сава – відвідував Московську четверту гімназію. Діти знаменитої благодійниці В.О.Морозової отримали непогану домашню та шкільну освіту. Син Михайло навчався у гімназії, Іван – у реальному училищі. Дома з ними займалися гувернери іноземними мовами, музикою, живописом, хлопчики вивчали правила поведінки.

Купці-старообрядці йшли в ногу з часом, незважаючи на те, що власних вищих навчальних закладів вони не мали. Питання про організацію вищої освіти неодноразово ставилося у старообрядському середовищі, проте в силу різноманітних причин воно не могло бути вирішеним. На початку 80-х рр. XVIII ст. наставник Вигівської пустині – Андрій Борисов хотів організувати у кіновії старообрядську академію, але реалізувати задумане завадили три сильних пожежі, які винищили обитель у 1787 р.¹⁹ У 1844 р. ставилося питання про відкриття старообрядського училища на Рогозькому кладовищі. В училищі планувалося вивчати не лише російську словесність та чистописання, а й грецьку, латинську, німецьку та англійську мови, проте уряд не дозволив відкрити цю школу.

Не маючи власних вищих навчальних закладів, старообрядці загалом не ігнорували державних університетів, академій та інститутів. Особлива активність купців у сфері здобування вищої освіти припадає на кінець XIX – початок XX ст., оскільки вона стала необхідністю для багатьох купецьких родин, що займалися фабрично-заводською промисловістю та торгівлею. Одними з перших представників старообрядства, хто закінчив Московський університет (до речі, був створений за ініціативою старовіра-помора М.В.Ломоносова) у 70-ті рр. XIX ст., були діти знаменитих купецьких династій Росії – Гучкових та Рябушинських.

Відомий російський виробник порцеляни М.С.Кузнецов закінчив Ризьке комерційне училище²⁰; син відомого київського 1-ї гільдії купця, комерції радника Миколи Попова – Микола – Київську приватну гімназію, а 1916 р. – Київське Миколаївське військове юнкерське училище²¹. Сини відомого одеського підприємця-старообрядця Микити Івановича Тюрина – юридичний та медичний факультети Одеського університету. Г.А.Крестовников – природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. Він опублікував низку робіт з органічної хімії у журналах Російського фізико-хімічного товариства та Берлінського хімічного товариства²².

Костромську гімназію закінчив нащадок старообрядців, депутат 4-ї Державної думи від Костромської губернії Олександр Іванович Коновалов. Він навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Московського університету, проходив спеціальне стажування у Мюльгаузені (Німеччина) та Ельзасі (Франція). Для потреб робітників ним було споруджено 2 школи на 300 місць, відкрито безкоштовну бібліотеку²³. Після Жовтневої революції Сергій Олександрович емігрував у Європу, де став професором одного з англійських університетів²⁴.

У старообрядських начотчиків, а потім самостійно, вчився поморець В.А.Кокарев. Отримана в домашніх умовах освіта не завадила купцю стати хорошим оратором, мислителем, людиною глибокої культури, яка володіла прекрасним літературним талантом²⁵. В.А.Кокарев написав низку відомих у свій час творів, до числа яких належать «Русские провалы» і «Миллиард в тумане». Володіючи неординарними здібностями, іваново-вознесенський купець Мефодій Іванович Гарелін увесь свій вільний час також присвячував самоосвіті. Із великою цікавістю він читав книги, журнали та газети, що по-трапляли до його рук²⁶.

Сава Тимофійович Морозов вчився на природничому відділенні фізико-математичного факультету Московського університету. Після його закінчення він поїхав у Кембриджський університет, де продовжував вивчення хімії, знайомився з текстильним виробництвом на британських підприємствах²⁷. Молодший син Т.С.Морозова – Сергій – закінчив юридичний факультет Московського університету, захистив кандидатську дисертацію з юриспруденції. Син С.М.Третьякова – Микола – закінчив юридичний факультет Московського університету. Він став одним із лідерів російського руху ліберальних промисловців початку ХХ ст. Микола Сергійович був головою Економічної ради при Тимчасовому уряді. Михайло Абрамович Морозов разом зі своїм другом і також старообрядцем О.І.Гучковим закінчив історико-філологічний факультет Московського університету.

Загалом Олександр Іванович Гучков належав до когорти видатних державних та громадських діячів Росії початку ХХ ст. Він був крупним підприємцем, дійсним статським радником, членом Державної ради від промисловості та торгівлі, не лише головою Центрального комітету, але й ідеологом, організатором та лідером партії «Союз 17 жовтня», однією з яскравих фігур Державної думи. У 1881 р. Олександр із золотою медаллю закінчив 2-гу Московську гімназію, 1886 р. – історико-філологічний факультет Московського університету, потім навчання продовжив у Берлінському та Гайдельберзькому університетах Німеччини²⁸. Старообрядець поморського безпопівського напрямку Гучков був головою 3-ї Державної думи²⁹.

Д.А.Циганков вивчав алфавітні списки студентів Московського університету з 1898 по 1916 рр.³⁰ Із 1900 р. формуляр став більш детальним та включав (у т. ч.) і дані про конфесійну приналежність студентів. До цього часу інформацію про старообрядців-студентів можна було виявити лише зі звітів про стан та діяльність Московського університету.

За даними списків, представників зі старообрядців-дворян і старообрядського духовенства в університеті не виявилось. Старообрядці були представлені вищими державними чинами – 1 особа, потомственими почесними громадянами – 22 особи, купцями – 36 осіб, нижчими державними службовцями – 1 особа, козаками – 5 осіб, міщанами – 46 осіб та селянами – 36 осіб. Найбільша кількість студентів від старообрядців навчалася в університеті з Москви – 45 осіб, з Астрахані – 6 осіб, з Єгор'ївська – 4 особи, Калуги та Ржева – по 3 особи. Загалом на початку ХХ ст. у Московському університеті вищу освіту здобувало близько 150 студентів-старообрядців³¹.

Широкою була і географія старообрядців, які вступали до Московського університету. Тут навчалися вихідці з Москви, Санкт-Петербурга, Астрахані, Варшави, Воронежа, Гомеля, Єгор'ївська, Єкатеринбурга, Казані, Калуги, Коврова, Костроми, Моршанська, Новочеркаська, Оріхово-Зуєва, Ржева, Риги, Ростова-на-Дону, Рибінська, Саратов, Тули, Уфи, Чухломи, Царицина, а також губерній: Володимирської, Воронежської, Єкатеринбурзької, Калужької, Костромської, Могилівської, Московської, Рязанської, Саратов-

ської, Смоленської, Тверської, Тульської, Чернігівської, Херсонської та Обласі Війська Донського.

Діти старообрядців училися на медичному, математичному, природничому та філологічному факультетах, проте найпопулярнішим факультетом університету не лише серед старообрядців, але й всього студентства, був юридичний. Із 1897 по 1910 рр. кількість студентів на юридичному факультеті виросла більш, ніж удвічі, із 1587 до 3800 осіб. У 1910 р. на юридичному факультеті вчилася не менше як 24 студенти-старовіри. За словами Д.А.Циганкова, старообрядці йшли на цей факультет для того, щоби підвищити свій соціальний статус, а основним мотивом вступу до Московського університету була господарча діяльність старообрядців та можливість реалізуватися у середовищі московського старообрядського купецтва. Другим за значимістю у старообрядському середовищі був медичний факультет, на якому вчилася близько 10 осіб³².

У 1908 р. (за свідченнями Десятого Всеросійського з'їзду старообрядців Білокриницької ієрархії) у Московському імператорському технічному училищі навчалося 68 студентів-старообрядців, у Московському університеті – 49, у Московському сільськогосподарському інституті – 19, у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті ім. імператора Миколи I – 19, Санкт-Петербурзькому інституті інженерних шляхів сполучення ім. імператора Олександра I – 7, Санкт-Петербурзькому електротехнічному інституті ім. імператора Олександра III – 7, Харківському технологічному інституті ім. імператора Олександра III – 6, Ризькому політехнічному інституті – 5, Харківському університеті – 5, Санкт-Петербурзькій військово-медичній академії – 3, у Санкт-Петербурзькому гірничому інституті ім. імператриці Катерини II – 3, Вищому художньому училищі при імператорській Академії художеств – 2, Донському політехнічному інституті – 2, Варшавському політехнічному інституті ім. імператора Миколи II – 1, Варшавському імператорському університеті – 1, Томському університеті – 1, Санкт-Петербурзькому жіночому медичному училищі – 1³³.

Знаковою виявилася благодійна діяльність купців-старообрядців у сфері просвіти. На кошти старообрядців будувалися та утримувалися не лише початкові, середні та середньо-спеціальні навчальні заклади, ними засновувалися науково-дослідні центри, премії, стипендії для студентів, інженерів та робітників.

Розпорядниця Тверської мануфактури Варвара Олексіївна Морозова відкрила при фабриках для навчання дітей робітників спеціальне училище, школу рукоділля та бібліотеку³⁴. Морозови щедро роздавали кошти на підтримку навчання дітей службовців та робітників своєї мануфактури. Наприклад, у 1911/1912 навчальному році загальна сума пожертвувань цих купців складала 4045 руб. Щорічно на утримання Тверської Маріїнської гімназії В.О.Морозова виділяла 760 руб. У 1910 р. на ремонт навчального корпусу гімназії вона пожертвувала 17 тис. руб. і 50 тис. руб. – на будівництво Народного університету. Із 1908 по 1918 рр. до цього університету вступала молодь, незважаючи на стать, національну та віросповідну належність, у ньому викладали кращі вчені міста. На свої кошти В.О.Морозова побудувала Московське ремісниче училище, початкову школу, заснувала Пречистенські курси для робітників, які стали кращим просвітницьким центром для робітників Москви і збирали до 1,5 тис. слухачів. Тут викладали крупні російські вчені: фізіолог І.М.Сеченов, хімік А.Н.Реформатський, скульптор А.С.Голубкіна, історики В.І.Пічета та Н.А.Рожков, мистецтвознавці Є.Б.Вахтангов та О.І.Сумбатов-Южин.

На кошти тієї ж В.О.Морозової видавалися журнал «Русское богатство» і газета «Русские ведомости», в яких друкувалися такі видатні письменники та вчені, як Л.М.Толстой, М.Є.Салтиков-Шчедрін, Г.І.Успенський, М.Г.Чернишевський, А.П.Чехов, І.І.Мечников, К.А.Тимірязєв, О.М.Горький та багато ін.

Тимофієм Савовичем Морозовим при Імператорському технічному училищі були засновані спеціальні стипендії для навчання молодих інженерів за кордоном³⁵, хоча сам Тимофій Савович отримав лише дякову домашню освіту. Він витрачав значні суми грошей на видавничу справу свого зятя, професора Г.Ф.Карпова³⁶. У 1891 р. у Московському університеті на кошти Морозових була затверджена премія імені Г.Ф.Карпова, яка присуджувалася за найкращі історичні праці. Дружина мецената, Марія Федорівна Морозова, пожертвувала 125 тис. руб. на спорудження лабораторії волокнистих речовин при Московському технічному училищі³⁷. Сергій Тимофійович Морозов сприяв розвитку кустарного мистецтва. У Леонтіївському провулку Москви він створив Кустарний музей³⁸.

Т.С.Морозов входив до Товариства цінителів комерційних знань. Він заснував стипендії для робітників Нікольської мануфактури, які навчалися в функціонуючому при фабриці училищі. Брати Михайло Абрамович і Іван Абрамович Морозови пожертвували 30 тис. руб. на заснування при Московському університеті Інституту злоякісних пухлин. За свідченнями В.П.Рябушинського, цей інститут являв собою місто у місті. У московській садибі Михайла Абрамовича була облаштована власна електростанція, що стало незвичайною подією для свого часу, оскільки електрику лише починали запроваджувати у повсякденне життя³⁹. І.А.Морозов входив до попечительської ради Московського комерційного інституту, у якому викладали такі видатні вчені, як С.М.Булгаков, П.І.Новгородцев, А.А.Мануйлов та ін.

Сини відомого російського благодійника Арсенія Івановича Морозова опікувалися навчальними закладами Москви та Московської губернії. Так, Сергій Арсенійович був головою ради при Богородському реальному училищі, а Петро Арсенійович – головою ради при Московському ткацькому училищі⁴⁰. При самій Богородсько-Глухівській мануфактурі було відкрито початкове училище вищого типу. На кошти директорів цієї мануфактури – Давида Івановича та Арсенія Івановича Морозових – видавався журнал «Русское образование»⁴¹.

Морозови не лише підтримували винахідницьку справу, але й займалися літературною творчістю. Засновник Викульської мануфактури Єлисей Савович Морозов, наприклад, значну увагу приділяв релігійним питанням. Ним були написані трактати «О пришествии антихриста» і про Іллу та Іону⁴².

К.Т.Солдатенков протягом багатьох років регулярно підтримував Московський університет і Рум'янцевський музей. У 1856 р. він виділив 1 млн. руб. на будівництво ремісничого училища⁴³. С.І.Щукін на власні кошти організував при Московському університеті Інститут психології. Він майже досконало володів французькою та німецькою мовами⁴⁴. Іванівський фабрикант Д.Г.Бурилін був почесним попечителем Іваново-Вознесенської школи малювання. Він створив Музей промисловості та мистецтва, у якому була зібрана представницька колекція мануфактурних товарів, а також історичний та етнографічний матеріал, пов'язаний з історією та культурою м. Іванова⁴⁵. На кошти відомого російського порцелянозаводчика М.С.Кузнецова функціонувало декілька двокласних шкіл, у яких готували художників порцелянових виробів⁴⁶.

На кошти дійсного статського радника Павла Григоровича Шелапутіна у 1893 р. був споруджений Гінекологічний інститут для лікарів ім. Анни Ше-

лапутіної, у 1902 р. відкрита гімназія ім. Григорія Шелапутіна, у 1903 р. – три міських ремісничих училища, у 1908 р. – Московський педагогічний інститут та реальне училище ім. А.Шелапутіна, у 1910 р. – жіноча учительська семінарія⁴⁷.

С.М.Третяков був попечителем Арнольдівського училища. Для потреб глухонімих дітей він вибудував триповерхове приміщення, а також споруди Московського та Олександрійського училищ, субсидував діяльність Московського художнього товариства і Російського музичного товариства. Він заповів Московській міській управі 120 тис. руб. на утримання міських міщанських училищ, Московської консерваторії, Московського університету та Московського училища живопису, архітектури та здочества⁴⁸.

Дружина С.І.Мамонтова – Єлизавета Григорівна (яка походила зі старовинної старовірської родини Алексеевих) – 20 років була попечителем Басманного жіночого міського училища. 1882 р. для селян вона організувала в Абрамцево столярно-вирізувальну майстерню та побудувала школу.

Помітна діяльність у галузі просвіти династії Рябушинських. У Вишньому Волочку Тверської губернії за власний рахунок вони утримували фабричну школу⁴⁹. Два молодших брати Рябушинських присвятили своє життя науці. Федір Павлович став ініціатором та організатором експедиції на Камчатку, провів перед цим ґрунтовну роботу з вивчення географії, антропології та історії краю, створив спеціальну бібліотеку, акумулював досвід іноземних експедицій. На їх проведення Федором Павловичем було витрачено 200 тис. руб.⁵⁰ Проте через хворобу, а потім і передчасну смерть, йому не вдалося завершити своє дослідження. У 1904 р. на р. Пехорці Дмитро Павлович Рябушинський побудував першу в Росії аеродинамічну лабораторію, яку згодом було реорганізовано в інститут. Після Жовтневої революції він емігрував у Францію, де продовжив свою наукову кар'єру у статусі професора Сорбонського університету. За значний внесок у розвиток науки Д.П.Рябушинський був обраний членом-кореспондентом Французької академії наук⁵¹.

У 1889 р. брати Парфеній Михайлович та Микола Михайлович Красильщикови відкрили училище при своїй фабриці у с. Родниках Юр'євського повіту Костромської губернії, де спочатку навчалось 70 дітей робітників, через 10 років – 180, через 20 – 430. У розміщених поряд із фабрикою поселеннях на їхні кошти (79 тис. руб.) споруджено 6 початкових училищ. За їхній рахунок утримувалося ще шість подібних училищ. Широка благодійна діяльність Красильщикових у галузі просвіти привела до скорочення чисельності неписьменних робітників на підприємствах, що їм належали. Якщо в 1885 р. у них було лише 5% грамотних, то в 1913 р. – 83%⁵². Зусилля із розповсюдження грамотності серед робітників дозволили вивести Родниківську фабрику Костромської губернії у розряд підприємств із високим рівнем культури робітників. Невипадково власне від «Товариства мануфактур Ганни Красильщикової із синами» у 4-ту Державну думу був обраний робітник Микола Романович Шагов. Із 1903 р. він відвідував фабричні курси для робітників, де зблизився із членами соціал-демократичної партії, ставши її членом, а потім одним із організаторів профспілки текстильників у Родниківському районі⁵³.

Таким чином, пожертвування старообрядців на потреби організації початкових, середніх, середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів були надзвичайно великими. Послідовники «старої віри» були новаторами у

різноманітних сферах вітчизняної науки. На відміну від панівного віросповідання, розвиток старовірської конфесійної, суспільної та державної освіти здійснювався не за рахунок держави, а за рахунок добровільних пожертвувань старообрядців.

Значну увагу старообрядці приділяли отриманню вищої спеціальної освіти. Особливою популярністю користувалися юридичні, медичні, технічні та фізико-математичні спеціальності, а серед освітніх закладів – Московський університет, Московське технічне училище, Московський сільськогосподарський інститут і Санкт-Петербурзький технологічний інститут. Подальше вдосконалення знань та практичних навичок студентів-старообрядців відбувалося у країнах Західної Європи, у Берлінському, Гайдельберзькому, Кембриджському та ін. університетах.

На кошти купців-старообрядців були споруджені провідні наукові та навчальні центри країни: Інститут злоякісних пухлин та Інститут психології при Московському університеті, Народний університет, перший у Росії Аеродинамічний інститут, Гінекологічний інститут, гімназія ім. Григорія Шеллапутіна, Московська жіноча учительська семінарія, Реальне училище ім. А.Шеллапутіна, Московське технічне училище, чотири московських ремісничих училища, відкриті Пречистенські курси для робітників, засновані стипендії для студентів та робітників. Старообрядцями регулярно вносилися пожертвування на розвиток вищої освіти. У старообрядському середовищі достатньо активно розвивалися гуманітарні та точні науки. Купцями-старообрядцями фінансувалися журнали «Русское образование» і «Русское богатство», газета «Русские ведомости», підтримувалися наукові дослідження у галузі історії, юриспруденції, хімії та фізики.

¹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1. – Санкт-Петербург, 2003. – С.265.

² *Лихачёв Д.С.* Русская культура. – Санкт-Петербург, 2007. – С.413.

³ *Апанасенко А.В.* «Старая вера» в центральном Черноземье: XVII – начало XX вв. – Курск, 2008. – С.257.

⁴ *Ордынский И.* Раскол и благотворительность в Гуслице. – Санкт-Петербург, 1863. – С.13; К истории Куренёвского старообрядческого монастыря и состоящего при нём женского скита // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1884. – №20–21. – С.405; Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии (Приложение к Братскому слову) / Изд. *Н.Субботин.* – Москва, 1899. – С.350.

⁵ *Юхименко Е.М.* Выговская старообрядческая пустынь. Духовная жизнь и литература. – Москва, 2002. – Т.1. – С.65.

⁶ Село Городище Екатеринославской губернии. Открытие школы церковнославянской грамоты // Церковь: Старообрядческий церковно-общественный журнал (далі – Церковь). – 1910. – №52. – С.1303.

⁷ Успехи общественности в среде старообрядцев г. Тирасполя Херсонской губернии // Церковь. – 1909. – №27. – С.844.

⁸ Вопросы народного образования среди старообрядцев. – Москва, 1909. – С.69.

⁹ Село Городище Екатеринославской губернии. Открытие школы церковнославянской грамоты // Церковь. – 1910. – №52. – С.1303; Старообрядческая школа. Посад Вилково Бессарабской губернии // Там же. – 1908. – №25. – С.836; Город Измаил Бессарабской губернии // Там же. – №46. – С.1403; Золотарёвка Херсонской губернии // Там же. – №45. – С.1377; Открытие школы. Село Никольское Херсонской губернии // Там же. – №47. – С.1433; Золотарева Херсонской губернии // Там же. – 1909. – №5. – С.178; Тирасполь Херсонской губернии // Там же. – №6. –

С.217; Одесса // Там же. – 1910. – №10. – С.275; Село Красный Яр Херсонской губернии // Там же. – 1913. – №33. – С.802; *Слесарев Ф.* Материалы по истории старообрядчества. Село Городище // Там же. – 1909. – №46. – С.1299; Село Городище Екатеринославской губернии. Открытие школы церковнославянской грамоты // Там же. – 1910. – №52. – С.1303; Хутор Никитин Екатеринославской губернии // Там же. – 1908. – №50. – С.1532; **Ольховатская Свято-Покровская община** Екатеринославской губернии, старообрядцев приемлющих священство Белокрыницкой иерархии // Там же. – №21. – С.706; **Запорожье-Каменское** Екатеринославской губернии // Там же. – 1910. – №18. – С.476; Школа старообрядцев // Там же. – 1908. – №17. – С.596; Харьков // Слово церкви: Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1917. – №27. – С.588; Посад Клинцы Черниговской губернии // Там же. – 1910. – №45. – С.1124; Щедрый благотворитель. (Н.А.Степунин) // Там же. – 1913. – №36. – С.873; Клинцы Черниговской губернии // Там же. – 1909. – №41. – С.1182; Посад Воронок Черниговской губернии // Там же. – 1913. – №49. – С.1186; Первый епархиальный съезд Киевской епархии // Там же. – 1915. – №32. – С.749.

¹⁰ *Кириллов И.А.* Правда старой веры. – Барнаул, 2008. – С.209.

¹¹ *Рыбаков А.* Старообрядческий институт // Церковь. – 1913. – №19. – С.461.

¹² *Скворцов Д.И.* Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии. – Чернигов, 1901. – С.25.

¹³ *Мельников П.* Исторические очерки поповщины. – Москва, 1864. – Ч.1. – С.1; Из наблюдений над старообрядцами // Кишинёвские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1889. – №16. – С.685; **Старообрядческий мужской монастырь и женский скит** в с. Куренёвке Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1881. – №52. – С.620.

¹⁴ *Лихачёв Д.С.* Русская культура. – Санкт-Петербург, 2007. – С.413.

¹⁵ Там же. – С.59.

¹⁶ *Боханов А.Н.* «Колоссальный, необыкновенный подвиг!» (Братья Третьяковы) // Подвижники России: Исторические очерки. – Москва, 2006. – С.473.

¹⁷ Энциклопедия купеческих родов. 1000 лет российского предпринимательства. Из истории купеческих родов. – Москва, 1995. – С.149.

¹⁸ Там же. – С.163.

¹⁹ Неизвестная Россия. К 300-летию Выговской старообрядческой пустыни. – Москва, 1994. – С.7.

²⁰ Матвей Сидорович Кузнецов // Церковь. – 1911. – №7. – С.169.

²¹ Николай Николаевич Попов // Там же. – 1916. – №52. – С.1044.

²² Энциклопедия купеческих родов... – С.220.

²³ *Петров Ю.А.* Коновалов Александр Иванович // Государственная дума Российской империи. – Т.1: 1906–1917 гг. – Москва, 2006. – С.295.

²⁴ Энциклопедия купеческих родов... – С.217.

²⁵ Там же. – С.210.

²⁶ Там же. – С.260.

²⁷ *Боханов А.Н.* Коллекционеры и меценаты в России. – Москва, 1989. – С.91.

²⁸ Гучков Александр Иванович // Государственная дума Российской империи. – Т.1: 1906–1917 гг. – Москва, 2006. – С.161.

²⁹ Там же. – С.162.

³⁰ *Цыганков Д.А.* Студенты-старообрядцы в Московском университете // Мир старообрядчества: история и современность. – Москва, 1999. – Вып.5. – С.100.

³¹ Там же. – С.112–117.

³² Там же. – С.108.

³³ Вопросы народного образования среди старообрядцев. – Москва, 1909. – С.121.

³⁴ *Думова Н.* Московские меценаты. – Москва, 1992. – С.68.

³⁵ Энциклопедия купеческих родов... – С.128.

³⁶ Там же. – С.136.

³⁷ Там же. – С.129.

³⁸ Там же. – С.137.

- ³⁹ Думова Н. Московские меценаты. – Москва, 1992. – С.83.
⁴⁰ Энциклопедия купеческих родов... – С.132.
⁴¹ Там же. – С.140.
⁴² Там же. – С.129.
⁴³ Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – С.19.
⁴⁴ Думова Н. Московские меценаты. – Москва, 1992. – С.21.
⁴⁵ Энциклопедия купеческих родов... – С.257.
⁴⁶ Там же. – С.287.
⁴⁷ Щетинин Б.А. Ревнитель просвещения // Исторический вестник. – Москва, 1914. – №7. – С.230.
⁴⁸ Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – С.69.
⁴⁹ Энциклопедия купеческих родов... – С.173.
⁵⁰ Там же. – С.174.
⁵¹ Там же. – С.176.
⁵² Там же. – С.280.
⁵³ Николаев А.Б. Шагов Николай Романович // Государственная дума Российской империи. – Т.1: 1906–1917 гг. – Москва, 2006. – С.717.

The article explored the issue of higher education among the Old Believers of the Russian Empire. It was accentuated on the charity of the merchants-oldbelievers in this field, with their humanities and exact sciences popularity.

Д.В.Кудінов*

ДО ПИТАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ У НІЖИНІ 1905 Р.: СЕЛЯНСЬКИЙ ВИМІР

У статті висвітлені події жовтня 1905 року, коли відбулися сутички між селянами Ніжинського повіту та соціалістичною молоддю. Реконструється картина єврейського погрому. Аналізуються причини консервативної позиції місцевого селянства стосовно демократичної опозиції царському режиму, поразки революціонерів.

Перша російська революція 1905–1907 рр. стала значним випробуванням для суспільства і держави. У неї були втягнуті всі соціальні групи, які по-різному окреслювали свою політичну позицію щодо державного ладу. Водночас спостерігались особливості розгортання революційних процесів в окремих регіонах. Зокрема, у Ніжині та Ніжинському повіті у «дні свобод» у жовтні 1905 р. населення не просто розділилося на дві протилежні групи, а й вступило у протиборство. На відміну від решти соціально активного селянства Лівобережжя ніжинські землероби не підтримали демократичну опозицію, а, навпаки, зайняли ворожу по відношенню до революції позицію. Громадянський конфлікт був припинений лише за допомогою втручання військ. Вочевидь ситуація, в якій місцеві селяни, на відміну від селянства інших регіонів, виступили захисниками режиму, зумовлювались особливими причинами й умовами. Тож з'ясувати їх, відтворити картину подій жовтня 1905 р. у Ніжині, проаналізувати їхні наслідки і є метою даної статті.

* Кудінов Дмитро Валерійович – в.о. доцента кафедри педагогіки та інноваційних технологій Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com

Ніжинським подіям, попри їхній великий розголос у період революції, не судилося стати об'єктом окремого історичного дослідження. У дожовтневий період представники революційного табору, які вивчали характер та наслідки революції, їх замовчували. Для авторів консервативного напрямку, навпаки, жовтень 1905 р. у Ніжині став хрестоматійним зразком єдності народу з монархом, неприйняття республіканізму. Проте, їхнім творам бракувало об'єктивності. Виступи селян проти революціонерів подавалися не з науковою, а з ідеологічною метою. Цим вирізняється, зокрема, нарис революції 1905–1907 рр. П.Алмазова, а також спогади анонімого свідка ніжинських подій¹.

Радянська історіографія замовчувала факт розгону селянами демократичних організацій у Ніжині або повідомляла лише про демократичну демонстрацію 18 жовтня 1905 р. без подальшого висвітлення подій². Сучасні дослідники В. Борисенко і Г. Непорожня у монографії, присвяченій суспільно-політичному руху вчителів та учнів, чітко кваліфікують розгін студентсько-учнівської демонстрації у Ніжині як чорносотенну провокацію, посилаючись на роботи радянського дослідника селянського руху Чернігівщини І. Дроздова, що не відповідає дійсності³. Таким чином, події жовтня 1905 р. у Ніжині вимагають своєї об'єктивної характеристики та аналізу.

Ніжин із самого початку демократичної революції перетворився на один із центрів демократичного руху, де переважну роль відігравала молодь, що навчалася, – студенти і гімназисти. Уже 27 січня 1905 р. розпочався страйк студентів історико-філологічного інституту. Близько 200 студентів, скориставшись розгубленістю поліції, вчинили маніфестацію вулицями міста⁴. Навесні – влітку 1905 р. політичне життя у місті та повіті дедалі ставало динамічнішим. Найактивнішими політичними організаціями стали ліві партії – РУП, Бунд, ПСР, РСДРП, а також анархісти. Опозиціонери організували демонстрації і так звані «біржі» – зібрання членів організацій та їхніх симпатиків, перед якими виступали партійні агітатори. За підрахунками С.Наумова, у Ніжині протягом літа 1905 р. було проведено 15–20 подібних «масовок», в яких брали участь до 50–60 осіб, переважно робітники та студенти⁵. Подібна агітаційна робота проводилася і по селах. У с. Веркіївці Ніжинського повіту на сходки, влаштовані РУП, збиралося до 600 селян. Активно працювали серед селян члени РСДРП, есери і бундівці, які також у повітовому центрі видавали прокламації⁶. Проте більш успішно агітація йшла у місті. Зокрема, лише Ніжинський комітет РУП утворив 11 пропагандистських гуртків. Міська організація РУП збільшилася до 150 осіб⁷.

Надалі поведінка революціонерів ставала все більш агресивною. Так, ніжинська група анархістів у складі 12 осіб влітку 1905 р. здійснила збройне пограбування друкарні Гледера. Прихоплені ними верстати були встановлені на підпільній друкарні у с.Куринівці, де ніжинці разом із київськими анархістами друкували журнал «Набат». Щоправда, підпільна типографія терористів проіснувала недовго. 13 серпня 1905 р. вона була розкрита поліцією; нелегальну літературу, у тому числі єдиний наклад «Набату» конфіскували, а розпорядника друкарні Є.Гелецького заарештували⁸.

Ніжинські анархісти не тільки вдавалися до пограбувань задля поповнення каси, але й до прямого терору проти представників влади. У липні 1905 р. робітник-анархіст Абрам (Малиш) здійснив збройний напад на ніжинського поліцейського пристава М.Крещанівського, за що був засуджений до смертної кари, яку потім замінили 20 роками каторги. 12 вересня того ж року під час підготовки нового терористичного акту група бойовиків була оточена поліцією. У перестрілці було вбито одного з революціонерів, поранено пристава та кількох козаків. Четверо терористів були схопле-

ні і з часом засуджені до каторги⁹. За анархістів вступився місцевий комітет РСДРП, який 20 вересня влаштував демонстрацію із вимогою звільнити Малиша та інших політв'язнів. За наказом поліцмейстера козаки розігнали демонстрантів, що лише розлютило революціонерів. У відповідь на дії поліції 22 вересня анархісти, що залишалися на волі, підірвали приміщення поліцейської дільниці. Внаслідок теракту загинули двоє поліцейських¹⁰.

Решта партій, хоча і не вдавалася до терору, демонструвала готовність вступити за необхідності у двобій із представниками влади, влаштовуючи поза містом військовий вишкіл своїх членів. Подібні дії революціонерів можливо і приваблювали частину нігілістичної міської молоді, проте зустрічали повне неприйняття та ворожість з боку селянства. Поява озброєної молоді по селах дратувала селян, які почали вимагати роззброїти городян¹¹.

Активність революціонерів дедалі зростала і сягнула свого піку у «дні свобод» у жовтні 1905 р. 18 жовтня після проголошення царського маніфесту про впровадження демократичних свобод за закликem соціалістів почався страйк студентів історико-філологічного інституту. Близько 300 студентів, до яких приєдналася єврейська молодь міста, із червоними прапорами рушили вулицями Ніжина до технологічного училища та жіночої гімназії, примусили адміністрацію останніх припинити заняття та залучили учнів до демонстрації. Повсюдно чулися стрілянина та заклики ліквідувати самодержавство. У технічному училищі студенти розірвали портрет царя¹².

Від училища і жіночої гімназії демонстранти рушили центральними вулицями міста. На їхню вимогу припинили роботу громадські і приватні заклади, серед яких були поштово-телеграфна контора, окружний суд, повітове земство, товариство взаємного кредиту і навіть повітове поліцейське управління. Припинилася й базарна торгівля¹³. Опівдня за закликem лівих партій на подвір'ї історико-філологічного інституту почався мітинг, на якому зібралося до 3 тис. осіб. Голоувало на заході бюро під керуванням студента М.Шеремета. Воно порушило питання про звільнення політв'язнів. Для цього з числа лівих активістів була обрана депутація, яка відправилася до окружного суду. Прокурор, враховуючи настрій юнаків, розпорядився звільнити Ю.Гаврилея, члена РУП, відомого агітатора із с.Веркіївка. Після цього депутація разом зі звільненим бранцем повернулася на мітинг, де його зустріли оваціями. Мітинг продовжився читанням маніфесту і промовами, в яких оратори закликали продовжувати боротьбу за встановлення демократичної республіки¹⁴. Мітинг завершився вшануванням загиблих борців за свободу співом «Вічної пам'яті» та «Марсельези»¹⁵.

Увечері того ж дня групи радикально налаштованої молоді фактично взяли під свій контроль вулиці міста. Ними були закриті купецький і дворянський клуби, відсторонена від виконання своїх обов'язків поліція. В інституті в той же день відбулося міжпартійне зібрання, учасники якого домовилися взяти владу в місті у свої руки, відсторонити від управління думу та повітову управу, а замість них впровадити тимчасовий «установчий комітет». Захоплення влади в місті було призначене на 19 жовтня. Була вироблена і відповідна стратегія захвату. Зранку за закликem «установчого комітету» за допомоги озброєних дружин повинні були зупинити роботу всі підприємства міста та навчальні заклади. Політичний страйк повинен був перерости у багатолюдний мітинг, на якому б і відбулася передача влади від думи до «установчого комітету»¹⁶.

Зранку 19 жовтня, відповідно до планів революціонерів, у місті припинилося пасажирське перевезення і почали закриватися крамниці. Проте, коли озброєна молодь намагалася припинити базарну торгівлю, то наразилася на спротив селян, що приїхали із передмість та окраїнних сіл продава-

ти сіно. Один із юнаків відкрив стрілянину, чим остаточно розлютив селян. Останні, озброївшись голоблями, почали бити своїх кривдників, які кинулися в бік Гоголівської вулиці. Вожак «установчого комітету» спробували зупинити бійки і вмовити селян повернутися до базару для поновлення торгівлі, але марно. Зупинити збентежену селянську масу стало неможливим. Весь день селяни, яких прибувало все більше і більше, виловлювали «демократів», били їх та роззброювали. Серед постраждалих були і революційні лідери. Зокрема, веркіївці жорстко побили свого ж односельця Ю.Гаврилея, який невдовзі помер від завданих йому тоді травм¹⁷.

Із базарної площі селяни почали розтікатися вулицями міста, розганяючи студентів та єврейську молодь. Останні були притиснуті в кінці Інститутської вулиці. Розгорнувшись у бік юрби селян, юнаки відкрили вогонь із револьверів. Великих людських жертв вдалося запобігти завдяки лише діям поліції та козаків, що своєчасно прибули на місце події. Команда поліції і козаків роз'єднала селян і «демократів», ставши живою стіною між супротивниками. Проте, запобігти появи жертв все одно не вдалося. У результаті сутички 14 осіб було поранено, із них 11 – від вогнепальної зброї¹⁸.

Опівдні 19 жовтня сутички знов відновилися на базарній площі. Тут бійки з «демократами» поступово перетворилися на єврейський погром. Спочатку нападу були піддані базарні лавки євреїв, а потім погромники взялися трошки приватні оселі єврейських обивателів. Невеликий наряд козаків та поліції у цей час перебував на іншому боці міста біля інституту. Тож зупинити погромників виявилось нікому. Цим скористалися звичайні злочинні елементи, які розкрадали майно торговців. Із базарної площі погромники рушили вулицями міста, де грабували та били єврейських мешканців до пізньої ночі.

Аби припинити безладдя начальником ніжинського гарнізону були виділені розквартировані в місті частини 42-ї артилерійської бригади. Кінні роз'їзди розганяли погромників та відбирали в них награвоване. Врешті, спільними зусиллями військових та поліції погром було припинено¹⁹.

Уночі в будинку земської управи лідери місцевих революційних партій разом із гласними земства та представниками дворянського зібрання приготувалися обговорити підсумки дня. порушувалося питання негайного припинення погромів у місті, пошуку компромісу між опозицією та легітимною міською владою. Після тривалих обговорень було прийняте рішення влаштувати хресну ходу. Зранку 20 жовтня до церков відправилися депутації від партій і земства із проханням «поговорити по-пасторськи із народом з метою його заспокоєння»²⁰.

Ще одне засідання відбувалося увечері 19 жовтня на квартирі міського голови, куди були запрошені вищі офіцери ніжинського гарнізону, виконуючий обов'язки поліцмейстера, предводитель дворянства, прокурор окружного суду та інші високопосадовці. Офіційні особи міркували над тим самим питанням, що і опозиціонери, – як припинити безлад у місті. Водночас на порядку денному стояло питання вгамування революційного свавілля. Для припинення погрому було вирішено виділити з особового складу артилерійської бригади до 200 кіннотників, а при в'їзді до міста встановити пікети, які б загородили прохід до міста селян. На допомогу військовим прийшли представники єврейської громади, які виразили бажання співробітничати із владою у справі припинення погрому. Озброєні піші та кінні групи євреїв разом зі студентами затримували грабіжників. У результаті на виїзді з міста утворилися цілі склади пограбованого майна²¹.

Не дивлячись на прийняті заходи, запобігти новому насиллю владі не вдалося. Через суперечність розпоряджень, дислокація військ у місті завер-

шилася не о 6 годині ранку, як планувалося, а на три години пізніше. Зранку до Ніжина прилинув потік селян із різних сіл повіту, стурбованих розповідями про вчорашні сутички і святотатські виступи проти царя. Селяни йшли «повчити» кривдників своїх братів-селян із числа «демократів», євреїв, які визнавалися ними чи не найголовнішими винуватцями мітингів та знущання над царем та Богом (серед селян поширювалися чутки, що євреї висміювали релігійні почуття християн). Погром почався ще до передислокації військових, і за своїм масштабом перевершив учорашній. Цього разу озброєними були і дехто із селян. У результаті перестрілки на базарі було поранено двоє військових²². Згідно з підрахунками поліції за два дні погрому були розбиті і пограбовані 112 мануфактур і лавок, 22 будинки, 11 квартир, булочна, маслобійня і винний льох. Загалом, єврейській громаді було нанесено збитку на 300 тис. руб.²³ Водночас хвиля погромів прокотилася по всьому повіту. Особливо руйнівним виявився погром у с.Веркіївці 21–22 жовтня, де єврейські міщани зазнали збитків на суму в майже 80 тис. руб.²⁴

Тим часом ситуація дедалі загострювалася. 20 жовтня відкрилося екстрене засідання міської думи, на яке були запрошені представники від партій, станів, урядових і громадських організацій. У ході дебатів щодо припинення безладу в місті було прийняте рішення просити благочинного влаштувати хресну ходу, яка так і не відбулася на прохання опозиції 19 жовтня; закрити всі винні лавки та шинки; посилити з боку військових та поліції контроль на вулицях; просити казенного та духовного рабинів вплинути на єврейську молодь, аби вона склала зброю задля заспокоєння селянства²⁵.

21 жовтня у день сходження на престол Миколи II після урочистого богослужіння в соборі і військового параду на Соборній площі почалася хресна хода, яка швидко переросла на патріотичну маніфестацію. Коли вона дійшла до історико-філологічного інституту, на вимогу селян із його стін вийшли студенти. Селяни примусили студентів нести портрети царя і хоругви до самого собору та співати державний гімн. Згодом почалася імпровізована акція присягання на вірність цареві. Студентів примушували ставати в болото на коліна перед портретом Миколи II, цілувати його та повторювати вслід за священником слова присяги на вірність цареві²⁶. Далі процесія направилася до міської управи. До селян звернулися гласні думи з проханням розійтися із миром. Від імені євреїв виступив рабин Бері, який у своїй промові доводив, що більшість представників його народу є законотрудами і поважають главу держави²⁷. Надалі маніфестанти розійшлися головними вулицями міста, де хапали «демократів» та приводили їх до присяги у той самий спосіб, як і на соборній площі. Увечері, по завершенні маніфестації, селяни висунули зібраним на Соборному майдані лідерам партій вимогу до ранку скласти відкритий список усіх «демократів» та здати зброю²⁸.

Наступного дня селяни почали вимагати від студентів видати своїх партійних товаришів. За поданим ними списком селяни весь день виловлювали «демократів» та збирали їх за огорожею собору. За розпорядженням прокурора 40 затриманих юнаків під конвоем відправили до арештантського приміщення при повітовому земстві. Але і цей захід не задовольнив селян, які надвечір увірвалися до інституту, де побили кількох викладачів, працівників закладу та студентів. Вимоги селян все більш радикалізувалися. Так, селянська делегація прийшла до міського голови з вимогою закриття інституту, виселення євреїв із міста або позбавлення їх права оренди чи торгівлі²⁹.

Погроми в повіті і можливість нового прояву насилля в його центрі вимагали негайного втручання влади. 23 жовтня в Ніжин прибув чернігівський віце-губернатор М.Родюнов. Він звернувся до селян, які знов зібралися в центрі Ніжина, із вимогою розійтися по домівках, припинити погроми, попереджаючи,

що дасть наказ військам стріляти в будь-яких порушників порядку. При цьому чиновник зазначив, що прибув оберігати життя та майно всіх жителів Ніжина без різниці віросповідань та політичних поглядів³⁰.

Не дивлячись на попередження віце-губернатора, 24 жовтня у Ніжині зібралася ще більша маса селян, які наполегливо вимагали розправи над «демократами» та євреями, що виступають проти самодержця. М.Родюнов стримав своє слово і наказав військовим розігнати юрбу. Водночас для заспокоєння селян на вимогу поліції представники єврейської громади видали до 100 одиниць вогнепальної зброї³¹.

Так скінчилася череда подій, відомих як «ніжинська революція та контрреволюція». Не дивлячись на те, що Ніжин зазнав погромів і на його вулицях була пролита кров, масштабної конфронтації із масою людських жертв вдалося уникнути. Від перетворення Ніжина на театр бойових дій врятували як рішучі дії з боку влади з угамування революціонерів і погромників, так і поступливість з боку революційних лідерів, які були готовими до боротьби із владою, але ніяк не бажали зіпсування відносин із селянством, яке ними продовжувало сприйматися як поживне середовище для революції.

Факти беззаперечно стверджують відсутність чорносотенного сліду в ніжинських подіях. Загалом, у жовтні 1905 р. на території Росії відбулося 690 погромів у 660 населених пунктах Російської імперії (із них 24 – у Ніжинському повіті). Коли на місцях утворилися організації чорносотенців, то відбулося лише два погроми. При цьому селяни серед погромників склали 83%³². Про відсутність будь-якої чорносотенної пропаганди вказують і поліцейські розслідування погромів у Ніжинському повіті. Намагання силовиків припинити безлад разом із єврейською громадою, спростовують версію про провокаційний характер погрому. Отже, погром у містах та селах Ніжинського повіту був цілком стихійним явищем. Йому передував розгін селянами соціалістів. Оскільки серед них було чимало євреїв, то це вплинуло на звинувачення в очах селянства всіх представників єврейської національності у причетності до революційного розгулу в місті. Щоправда це не виправдовувало злочинного характеру погрому, який супроводжувався насиллям та грабунками.

Жовтневі дні 1905 р. також стали кульмінацією політичного життя міста та повіту під час революції. Після виступу селян проти соціалістів опозиція втратила свій вплив на жителів міста. «...помітне отверезіння в нашому суспільстві. Дожовтневій контрреволюції неможна було й слова мовити проти мнимого «визвольного руху» із розривними бомбами й кинджалами, а нині ж є багато перебіжчиків і тільки й чутно, що все що було, то «вакханалія» і «революція хлопчиків», – згадував свідок ніжинських подій³³. Демонстрація сили, відкрита неповага до влади, яка століттями вкорінювалася у свідомості селянської маси як священна і легітимна, надовго підірвали авторитет соціалістів. Громадськість, яку намагалися вести за собою революціонери, опинилася розколотою на дві непримиренні групи. При цьому протистояння виходило за рамки класового розуміння характеру революції. Це позначилося на політичній диференціації селянства. Одна його частина йшла за революціонерами, інша – за прибічниками монархії. Про це свідчать дані про подальший політичний розвиток регіону. Так, 8 червня 1906 р. ніжинський справник повідомляв про зростання революційних настроїв серед селянства повіту у зв'язку із відкриттям Державної Думи: «Всі особи із селянського середовища із революційним напрямком [...] майже повсюдно корис-

туються приязню сільського населення і обираються сходами на різні посади селянських правлінь»³⁴. Наявність селянських лівих партійних груп підтверджують і архівні дані³⁵. Водночас монархічний Союз російського народу, за даними Чернігівського ГЖУ, користувався найбільшою популярністю серед сільського населення повіту. Ніжинське відділення було найчисельнішим у Чернігівській губернії, мало 11 сільських підвідділів і нараховувало до 3 тис. членів³⁶.

Отже, події жовтня 1905 р. відіграли неабияку роль у зміцненні цезаризму серед селян. Слідуючи стратегічній лінії демонтажу абсолютизму, революціонери, тим самим, добилися протилежного результату – відсторонення частини селянства, політичне мислення якої залишалося консервативним. «Ніжинська революція» 1905 р. – це історія поразки соціалістів і демократії. Поразки, суть якої крилася, насамперед, у недостатній політичній культурі і досвіді соціалістів, в їхній нездатності на початку революції ідейно завоювати селянство, у невірній тактиці боротьби із режимом.

¹ Алмазов П. Наша революция (1902–1907): Исторический очерк. – К., 1908; Нежинская революция и контрреволюция (18–24 октября 1905 г.) // Исторический вестник. – 1906. – №104. – С.160–185.

² Кудлай П.Д. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 році // Наукові записки КДУ ім. Т.Г.Шевченка. – 1955. – Т.14. – Вип.6: Историчний збірник. – С.45–68; Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905–1907 рр. – К., 1959.

³ Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К., 2002. – С.73.

⁴ Леценко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1978. – С.115.

⁵ Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). – Х., 2006. – С.122–123.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.14–24.

⁷ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х., 1996. – С.74; Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р. – К., 1999. – С.129.

⁸ Лебеденко О.М. Анархісти на Україні в 1903–1908 рр. // Укр. іст. журн. – 1991. – №11. – С.37; ЦДАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.4.

⁹ Лебеденко О.М. Указ. праця. – С.37.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.127. – Оп.1. – Спр.10570. – Арк.39–41; Лебеденко О.М. Анархізм в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1994. – С.35; ЦДАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.9.

¹¹ Нежинская революция и контрреволюция... – С.183.

¹² Государственный архив Российской Федерации. – Ф.102. – Оп.233. – Д.1350. – Ч.55. – Л.28–29.

¹³ Нежинская революция и контрреволюция... – С.160–163.

¹⁴ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.18. – Спр.60. – Арк.106–107; Нежинская революция и контрреволюция... – С.163–164.

¹⁵ Нежинская революция и контрреволюция... – С.166.

¹⁶ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.18. – Спр.60. – Арк.107; Нежинская революция и контрреволюция... – С.165–166.

¹⁷ Головченко В. Указ. праця. – С.75; Наумов С.О. Указ. праця. – С.181; Нежинская революция и контрреволюция... – С.167–168.

¹⁸ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.18. – Спр.60. – Арк.107; Нежинская революция и контрреволюция... – С.169.

¹⁹ Нежинская революция и контрреволюция... – С.170–171.

- ²⁰ Там же. – С.171.
²¹ Там же. – С.172.
²² Там же.
²³ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.18. – Спр.60. – Арк.107.
²⁴ Там само. – Арк.112.
²⁵ Нежинская революция и контрреволюция... – С.173–174.
²⁶ Алмазов П. Указ. соч. – С.583–585; Нежинская революция и контрреволюция... – С.175–177.
²⁷ Нежинская революция и контрреволюция... – С.177.
²⁸ Там же. – С.178.
²⁹ Алмазов П. Указ. соч. – С.585.
³⁰ Нежинская революция и контрреволюция... – С.182.
³¹ Там же. – С.183.
³² Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Політичні партії та суспільно-політичні рухи в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: Монографія. – К., 2007. – С.152.
³³ Нежинская революция и контрреволюция... – С.185.
³⁴ Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва, 1989. – С.236.
³⁵ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.18. – Спр.60. – Арк.1–697.
³⁶ Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). – К., 2000. – С.96.

The article depicts the events of October 1905, when a conflict between the peasants of Nizhyn district and the socialist youth took place. A picture of Jewish pogrom is thoroughly reviewed. Also the reasons of peasants' conservatism and their defeat are analyzed.

Р.Нахтігаль*

ДАРНИЦЬКИЙ ТАБІР ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Стаття присвячена проблемі військового полону під час Першої світової війни. Розкривається історія розташованого у селищі Дарниця (нині у межах Києва) табору військовополонених, що існував із весни 1915 р. і через який пройшла більша частина військових бранців Центральних держав.

Коли в 1992 р., невдовзі після розпаду СРСР, двері російських державних архівів широко відчинилися у тому числі й для іноземних дослідників, стала можливою розробка наукової теми про військовополонених Першої світової війни, долі й чисельність цих людей. До відкриття російських архівосховищ це питання могло досліджуватися на широкій, солідній документній основі тільки у західних країнах, де доступ до матеріалів не обмежувався¹. У СРСР та окремих країнах Варшавського договору, зокрема в НДР та Угорщині, із кінця 1960-х рр. також досліджувалася тема військового полону у царській Росії та Центральних державах, але тогочасних істориків, фактично, цікавило одне-єдине питання: участь військовополонених у революційних рухах у тій країні, де їх утримували. Про реальні долі та становище бранців, їх проблеми, специфіку полону в окремих країнах, і, перш за все, у царській Росії та ранній РРФСР вони повинні були мовчати. Тож справедливо буде стверджувати, що подробиці про полонених у Росії ми дізналися тільки з кінця 1990-х рр., коли з'явилися перші статті й монографії, підготовлені на основі документальних джерел із російських архівів².

Автор широко дослідив питання військового полону в Росії у часи Першої світової війни, має публікації про різні його аспекти. Дана стаття присвячена важливій і невід'ємній частині всесвітньої історії – Дарницькому табору, через який (із весни 1915 р.) пройшла більшість військовополонених Центральних держав. Зокрема, доля привела сюди таких відомих осіб, як чеський письменник Ярослав Гашек, угорські комуністи-інтернаціоналісти Бела Кун та Імре Надь, австрійський літератор Гайміто фон Додерер, а також, цілком імовірно, майбутній югославський президент Йосип Броз Тіто. Перший керівник Чехословаччини Томаш Масарик як політичний емігрант відвідував у 1917 р. табір, щоби вести там пропаганду серед своїх співвітчизників.

На початку ХХ ст. ніхто не міг навіть припустити, що невелике дачне село Дарниця, відокремлене від Києва течією Дніпра, невдовзі стане частиною майбутньої столиці незалежної України. На планах і схемах міста, складених до початку Першої світової війни, її навіть не позначали. Про Дарницю заговорили у воєнні часи, оскільки саме тут вирішувались питання життя і смерті великої кількості людей. Із початком бойових дій Київ став важливим тиловим пунктом російського Південно-Західного фронту. До війни в місті розташовувався штаб Київського військового округу, який від серпня

* Райнгард Нахтігаль – доктор філософії (спеціалізація: історія), фахівець з історії Східної Європи, викладач Фрайбурзького університету (земля Баден-Вюртемберг, Німеччина).

** Переклад – М.Кучеренко (Київ), Р.Нахтігаль (Фрайбург).

1914 р. набуває статусу прифронтового, включаючи Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Курську та Харківську губернії – більшість цих територій перебували під особливою військовою юрисдикцією³. Такого важливого значення Київ набув головним чином завдяки військовій логістиці, а саме Печерській фортеці та залізничному вузлу. У півдастрійській Галичині та Буковині, а також на підросійській Волині армії російського Південно-Західного фронту воювали проти австро-угорських військ, які також були багатонаціональними, маючи у своїх лавах, зокрема, значну частину військовослужбовців південно- і західнослов'янських національностей, багато з яких симпатизували неославізму та русофільству.

Некомпетентність військового командування та слабкість збройних сил Австро-Угорщини призвели до того, що імператорська австрійська та королівська угорська армії на Східному фронті в боях, які точилися на польських землях, а з серпня 1915 р. – на північ від ріки Прип'ять, втратили полоненими набагато більше солдатів, ніж їх німецькі союзники. За роки Першої світової війни в російському полоні опинилося 2,4 млн вояків армій Центральних держав, з яких приблизно 2,1 млн становили австрійці⁴ (для порівняння: німців потрапило у полон тільки 170 тис.). Долю австрійців розділили близько 80 тис. турків і кілька сотень болгар, яких перекинули з інших ділянок фронту. Оскільки з 1915 р. на австрійсько-російському театрі бойових дій німецькі та австрійські війська воювали разом (німці були направлені до Галичини на підкріплення), то в полоні загалом виявилось близько 40 тис. німців із загальної кількості полонених 170 тис. осіб⁵.

Після Німеччини, де протягом Першої світової війни сконцентрувалося майже 2,5 млн військовополонених із країн Антанти, царська Росія стояла на другому місці за чисельністю військових бранців. При цьому вона значно випереджала Австро-Угорщину, яка зі своїми 1,9 млн полонених посідала третє місце. Так, до жовтня 1917 р. до Росії прибуло 2,4 млн військовополонених, але з них 400 тис. померли вже за перші два роки війни – перш за все від таких інфекційних хвороб, як тиф, дизентерія та пневмонія. Це означає, що реально одночасної кількості 2,4 млн військовополонених за час війни Росія ніколи не досягала. Навпаки, через вибуття різних категорій полонених, яких російське керівництво «визволило» з полону чи послало до таких союзних країн, як Сербія, Італія, а згодом і Румунія, можна зробити висновок, що в російському полоні одночасно перебувало, як видається, не більше 1,9 млн солдатів Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія). Військовому відомству царської Росії до кінця війни так і не вдалося забезпечити задовільні умови утримування цієї маси людей. Проте вже у жовтні 1914 р. було запроваджено систему привілеїв для полонених шляхом сортування їх за категоріями благонадійних і неблагонадійних – відповідно до національності кожного бранця. Подібна «національна політика», яку продовжував і Тимчасовий уряд (особливо щодо австро-угорських військовополонених), мала різні військові та політичні цілі, що стали предметом уважного вивчення закордонної й російської історіографії, особливо протягом останніх вісімнадцяти років – із моменту відкриття російських архівосховищ (1992 р.) для західних істориків.

У системі військового полону Російської імперії місто Київ, а невдовзі і селище Дарниця, відігравали надзвичайно важливу роль, оскільки сюди прибула величезна кількість військовополонених Центральних держав. Відносно пощастило тим, які відразу після захоплення в полон були доставлені у Київ товарними потягами за трьома залізничними напрямками – через Люблін – Холм – Ковель, Львів – Дубно – Шепетівку або Тернопіль – Про-

скурів – Вінницю. Поїздка тривала не один день. Збереглося чимало розповідей колишніх полонених, які нерідко частину цього шляху, особливо від лінії фронту до найближчої великої залізничної станції, були змушені долати пішки, діставшись, нарешті, Києва виснаженими та навіть хворими.

Із понад 2 млн полонених, яких доставили з фронту, приблизно 1,8 млн осіб судилось або бути ввезеними у підросійську Україну, або ж проїхати транзитом через українські терени⁶. Шлях переважної більшості з них проліг через Київ. У перші дев'ять місяців війни, які позначилися величезними втратами з обох боків фронту, у Києві (район Печерської фортеці) було облаштовано прийомно-збірний пункт для військовополонених⁷. Його цілком вистачало протягом перших зимових місяців війни, коли австрійська та російська сторони протистояли одна одній у кривавій позиційній Карпатській битві. На той час солдати армій Центральних держав потрапляли в полон відносно рідко. Та коли 22 березня 1915 р. капітулювала австрійська фортеця Перемишль, ситуація різко змінилася. Починаючи з 25 березня протягом шести тижнів углиб Росії було відправлено 118 тис. полонених австрійських військовослужбовців, до яких додалися бранці, захоплені на фронті в Карпатах⁸.

Частину контингенту полонених узагалі не доставили до Києва, відразу спрямувавши їх через Білорусію до Москви, а потім далі на схід. Незважаючи на це, Київське тилове управління дійшло висновку, що розміри Печерської фортеці більше не відповідають завданням сортування тисяч полонених, багато з яких були вражені інфекційними та іншими хворобами або поранені (уже на кінець 1914 р. сюди щоденно надходило по 5 тис. полонених, з яких близько 10% становили хворі, що потребували лікування у військовому шпиталі). Варто зауважити, що в часи Першої світової війни протиборствуючі сторони досить гуманно ставилися до хворих чи поранених полонених, принаймні тогочасні російські джерела свідчать, що їх лікували, зокрема, у шпиталі Печерської фортеці. Багатьох, не дочекавшись повного видужання, відправляли углиб Росії, оскільки були потрібні місця для нових полонених (Київ, як і раніше, залишався важливим пересильним пунктом). Із часом, у зв'язку з переповненням фронтових пунктів прийому військовополонених та інтернованих в європейській частині Росії, було прийняте рішення посилати масу новоприбулих полонених до Сибіру й Середньої Азії. Захоплені австрійські вояки слов'янських національностей уважались «благонадійними» і мали привілеї порівняно з іншими військовополоненими, тож їх залишали на території європейської Росії⁹. Це дозволяло підданам монархії Габсбургів, у першу чергу західним і південним слов'янам, уникнути багатотижневих переїздів за умов холодної російської зими у непристосованих «телятниках».

На початку літа 1915 р. саме з огляду на медико-санітарні причини на невеликій станції Дарниця Московсько-Воронезько-Київської залізниці (лівобережжя Дніпра) було створено новий ізоляційно-пропускний пункт, необхідність облаштування якого відчувалася вже досить довгий час. До цього функції ізоляційно-сортувального пункту для полонених виконували кілька стаціонарних товарних потягів, що стояли на станціях Київ-I (Пост-Волинський, нині Київ-Волинський Південно-Західної залізниці) і Київ-II Товарна (нині Київ-Московський), яка була розташована неподалік від фортечного військового шпиталю.

Згадані пропускні пункти виявилися тимчасовими і були цілком переповнені після прибуття перших «перемишлян» – так називали австрійських військовополонених, захоплених у фортеці Перемишль. Пропускний пункт на станції Київ-I, навіть попри велику небезпеку можливого інфекційного за-

раження цивільного населення Києва від потягів із полоненими, продовжував працювати по-старому, особливо щодо хворих, яких привозили до військового шпиталю трамваем по Караваєвській вулиці. Крім того, за період з 17 по 23 березня начальник київського евакуаційного пункту повідомив про доставку ще 6,6 тис. військовополонених. Значною проблемою продовжувала залишатися дезінфекція та дезінсекція військовополонених. Фортечний шпиталь приймав у ці місяці у середньому по 2 тис. хворих із числа полонених. Решта, не тяжкохворі, приймалися іншими ізоляційними пунктами. Приблизно половина хворих страждали на інфекційні шлунково-кишкові захворювання, чверть – на інші інфекційні недуги і тільки у 25% військовополонених не було виявлено жодних інфекційних хвороб. У цей період Київському відділу евакуації довелося повною мірою зіткнутися з проблемою переповнення лікарень, яку спробували вирішити шляхом вимушеної виписки полонених, більшість з яких ще не повністю видужали.

У квітні 1915 р. до Києва прибуло понад 100 тис. полонених австрійської армії, а ще через кілька тижнів новий збірно-пересильний табір у Дарниці був готовий до прийому військовополонених. Відповідно до документів, табір був відкритий 14 липня 1915 р., хоча, найвірогідніше, він почав приймати військовополонених на кілька тижнів раніше¹⁰. Місце його розташування (малонаселена місцевість Чернігівської губернії) давало кілька суттєвих переваг – тут було достатньо продовольства, табір краще відповідав вимогам санітарної та поліцейської безпеки і містився на перетині залізничних магістралей, що мало важливе значення для евакуації полонених на схід, углиб Російської імперії. Таким чином, зв'язана з Києвом ланцюговим і залізничним мостами Дарниця була надійним місцем утримування військовополонених.

На початку війни здорові полонені могли вільно пересуватися територією міста. Деякі з привілейованих бранців, перш за все з австрійських слов'ян, користуючись ейфоричним настроєм, в якому перебували росіяни у зв'язку зі своїми початковими перемогами, переміщалися надто вільно, шукаючи можливостей зав'язати контакти з цивільним населенням, що не заохочувалося. Проте австрійські південні слов'яни та чехи, відчуваючи російську прихильність до себе, могли й надалі непогано проводити час свого полону в Києві та інших українських містах. Так, чехи, користуючись настроями переконаних у своїй перемозі російського керівництва та громадської думки, перебували під патронатом таких панславистських організацій, як «Чеська дружина» («Česká družina»), Союз чехословацьких товариств у Росії («Svaz československých spolků na Rusi»), які надали гарантії того, що чеські й словацькі військовополонені залишаються вірними антиавстрійській ідеї. Тож вони мешкали на приватних квартирах і працювали за своїм цивільним фахом¹¹. Коли ж революційного 1917 р. ситуація у Києві почала набувати дедалі непередбачуваного характеру, політичне і військове значення Чеського легіону зросло, що призвело до його небажаної самостійності¹².

Із 1915 р. російська політика щодо військовополонених австрійської армії зводилася до того, що їх ділили за національною ознакою. Перш за все це здійснювалось у найважливішому збірному таборі фронту – у Дарниці. В інших центральних збірних таборах вказаний поділ не досяг такого повійськовому логічного завершення, адже ці табори містилися переважно північніше – у Вільнюсі, Брест-Литовську (до літа 1915 р.) та Мінську, і тамтешні полонені були військовослужбовцями німецької армії. Решта таборів залишалися, перш за все, невеликими пересильними пунктами, тоді, як у Києві / Дарниці поділ за національністю незабаром перетворився на головне завдання. Це можна виразно простежити завдяки поступовому розши-

ренню інфраструктури табору. Цікаво, що його перший комендант, полковник і колезький радник Грибоєдов, головну увагу приділяв вирішенню двох основних проблем – небезпеці інфекційного зараження, що йшла від полонених, і занадто великій свободі бранців, які блукали у глибокому російсько-му тилу восени 1915 р.¹³

Таким чином, Дарниця зуміла виконати своє завдання розподілу за національністю вже під час важких боїв літньої кампанії. На кінець 1915 р. в таборі нараховувалося 117 осіб основного персоналу з полонених австрійців і рудиментарна інфраструктура. Під час інспекції взимку 1915–1916 рр. Дарницю відвідали американський консул та російський генерал-інспектор. На їхню думку, існувало 39 нездорових бараків. Крім того, деякі корпуси все ще не були завершені, відтак не було можливості проводити дезінфекцію, не було лазні, відзначалися проблеми з харчуванням тощо. Особливої критики з боку перевіряючих зазнало те, що реєстрацією полонених займалися австрійські євреї, котрі мали вирушати на схід разом з іншими непривільйованими полоненими – такими, як німці, австрійці та угорці. Не секрет, що царська Росія недолюблювала навіть власних підданих єврейської національності, підозрюючи їх у німецьких симпатіях уже хоч би й тому, що ті користувалися мовою ідиш, так схожою на німецьку. За залізницею було відкрито нове додаткове кладовище. Під час війни тут поховали понад 2 тис. військовополонених, хоча, імовірно, ця цифра була значно більшою. У лікарняних бараках був відсутній водогін, а можливість прати одяг існувала тільки біля лікарні. У таборі були операційна й аптека.

На початку 1916 р. основний табірний персонал із полонених нараховував 306 осіб. 1170 бранців із Дарниці використовувалося на вуличних роботах, а всього на той момент табору було передано понад 2 тис. осіб. При цьому до початку літнього наступу 1916 р. (Брусилівський прорив) нових військовополонених з Південно-Західного фронту майже не надходило. У цей сіркозно-спокійний час Дарниця під керівництвом Грибоєдова, який, до того ж, був доцентом військово-медичної академії і вважався досвідченим фахівцем-управлінцем, переживає поступове розширення. На початку липня пост керівника табору обійняв генерал-майор Ярюгін. У той час, коли десятки тисяч полонених, перш за все австрійців, перебували на пішому марші до Києва, до табірному персоналу належали вже 209 осіб.

10 червня в Дарниці отримали наказ імператора, що передбачав якнайскоріше вислати всіх полонених до внутрішньої Росії. В одній з останніх службових інструкцій Грибоєдов ще запитував про заходи, яких слід застосовувати щодо очікуваних полонених. Чи потрібно їх, як і раніше, розподіляти за етнічною ознакою? Чи можна їх передати на роботи до Києва та його околиць, а чи повертати на фронт для будівництва укріплень? Якщо так, то яке процентне співвідношення австрійців* та угорців могло бути в тій партії полонених? Але коли з кінця липня почалося їх масове прибуття, практика показала, що все попереднє планування та підготовка виявилися недостатніми. Особливо великим провалом відзначилася систематична реєстрація полонених, коли щодня через Дарницю проходили тисячі осіб¹⁴. Цей захід, що його воюючі держави мали виконувати згідно з нормами міжнародного права, у Києві повністю реалізувати не вдалося. І чи найбільшим наслідком незадовільної реєстрації стало те, що в роки війни між Південно-Західним фронтом та областями постійного інтернування (у російських джерелах –

* Тут і в деяких інших місцях німецькомовного варіанту своєї статті означення «німці» Р.Нахтігаль часто застосовує не лише щодо власне німців, але й щодо етнічних австрійців – титульної нації Австрійської імперії. В українській версії статті цей народ за згодою автора називаємо австрійцями (прим. М.Кучеренка).

«места постоянного водворения») у внутрішній Росії «загубилося» близько 10 тис. полонених австрійців. Уже в 1915 р. кілька тисяч із них були повернуті з Дарниці на фронт для будівництва укріплень.

Відповідальність за відсутність точних даних про кількість військовополонених та їх смертність на території Російської імперії лежить як на невіданих діях київського армійського штабу, так і на керівництві самого Дарницького табору, про що воно заявляло у 1916 р. У червні – вересні 1916 р. в таборі, за статистичними даними, що надходили звіди, майже завжди перебувало понад 5 тис. осіб. Наприкінці червня було зафіксовано понад 25 тис. полонених. Цю кількість «населення» Дарниці було перевершено лише 1941 р. – вже за нацистської окупації періоду Другої світової війни. У середині липня 1916 р. чисельність військовополонених становила 20 тис. Тоді до табору щодня прибувало по 8 ешелонів з полоненими, а до районів внутрішньої Росії вирушало 6 евакуаційних поїздів. Таким чином, улітку 1916 р. Дарниця залишалася найбільшим табором військовополонених в європейській частині Росії. Лише Москва, центральний пункт евакуації, з її 20 зведеними військовими шпиталями час від часу приймала у подібному до Дарниці збірному таборі на Московській лінії окружної залізниці таку ж значну кількість полонених.

Наказ царя відразу розподіляти по місцях праці всіх здорових і придатних для роботи полонених виявився тим заходом, що частково розвантажив Київ і Дарницю в 1916 р.¹⁵ Місця цих робіт визначалися здебільшого в європейській частині Росії, у тому числі й на території України, що для багатьох полонених було справжньою удачею. В останньому випадку на них чекали порівняно короткі переїзди, а роботи було достатньо не тільки у сільському господарстві – десятки тисяч бранців прийняла індустрія, перш за все гірничо-промисловість Криворіжжя й Донбасу. Це було вигідно як полоненим, так і російському військовому керівництву. Навіть у 1917–1918 рр. українські губернії забезпечувалися продовольством краще, ніж величезні російські простори. Тут була розгалужена медична і транспортна інфраструктури, чому сприяла важлива обставина – майже вся Україна залишалася тиловою базою російського Південно-Західного фронту. Тут розміщувалися хворі, поранені й одужуючі солдати, а також знаходили пристанище біженці¹⁶. Україна під час війни була найважливішою житницею армії та найбільшою кузницею озброєнь Російської імперії, а кліматичні умови тут були значно більш сприятливими, ніж на півночі чи на сході. Таким чином, зовсім не випадково у численних споминах військовополонених Центральних держав відгуки про Україну були у переважній більшості позитивними.

Таким чином, у другій половині 1916 р. згадані вище причини призвели до того, що на території України загалом розміщувалася третина всіх військовополонених Центральних держав. Протягом 1917 р. ця цифра доходила приблизно до 660 тис. осіб, і це після того, як уже приблизно 400 тис. осіб із загального числа утримуваних у Росії полонених уже померли¹⁷. В українських губерніях бранці використовувалися на різних роботах, а, крім того, чехи, словаки і південні слов'яни передавалися у національні легіони, які мали воювати проти Центральних держав. Збірні пункти Сербського добровольчого корпусу містилися в Київській губернії, чеських і словацьких формувань – на Волині і в Києві (казарми на Подолі). У 1917 р. для румунської королівської армії у Дарниці набирались румуни – колишні австро-угорські військовослужбовці¹⁸.

Під час Брусиловського прориву основний табірний персонал із полонених майже потроївся і сягнув 609 осіб. Наприкінці літа змінилося керівни-

цтво табору – спершу його начальником став полковник Ушаков, потім полковник Симонов. У цей час основним завданням Дарниці був відбір полонених для національних військових підрозділів, який проводився головно чехами, що прагнули заснувати власну державу на чолі з чеським королем, відтак Дарниця отримала репутацію «чеського господарства» («Tschechenwirtschaft»). Слід зазначити, що вже на 1915 р. чехи становили в Дарниці найбільшу етнічну групу військовополонених, крім того, вони займали найважливіші посади в управлінні табором.

1 вересня 1916 р., коли до основного табірному персоналу з полонених належало вже 525 осіб, надійшли роз'яснення щодо структури управління табірним господарством. Дивно, але сюди було направлено дуже невелику кількість росіян – 2 штабних офіцери, 18 унтер-офіцерів, 8 медсестер, 17 фельдшерів, а також приблизно 250 охоронців¹⁹. 35% загального табірному персоналу з військовополонених становили чехи, з яких 184 особи працювали на реєстрації полонених і в поштовому управлінні, інші були старшими бараків чи їх представниками. До фізичної роботи чехів майже не залучали. Натомість у санітарну службу або у службу очистки направили 99 полонених поляків (19% загального табірному персоналу з військовополонених). У листопаді 1916 р. в Дарниці служили вже 915 полонених, з яких майже половина (444 особи) були чехами, що у таборі займали посади, не пов'язані з виконанням фізичної роботи. Із 31 барака 13 (за іншими даними 7) передбачалися тільки для чехів, решта призначалися для інших національностей і мали поряд зі старшим по бараку – чехом – ще й заступника-нечеха, який, як правило, належав до тієї національності, що займала барак. Таким чином, було 7 югославських бараків, 3 – румунських, 2 – ельзаських і по одному бараку з італійцями та русинами (русини/рутени (Ruthenen) – австрійське найменування для півавстрійських українців). Крім того, існувало ще кілька бараків, де були чеські коменданти, але їх не називали «чеськими» бараками. Можливо, вони були передбачені для всіх інших національностей, наприклад, для німців з Німеччини, угорців, поляків, євреїв тощо.

Тут слід зазначити, що австрійські українці, на відміну від майже всіх інших етнічних слов'ян з дуалістичної австро-угорської монархії, не перевербовувалися російською стороною у період Першої світової війни. Незважаючи на те, що мовознавство підтвердило статус окремого українського етносу у Російській імперії він уперше був визнаний тільки після революції 1905 р. і скликання Держдуми. Проте, ненадовго, адже вже перед Першою світовою війною реакційні погляди російського керівництва знову звернулися до тези, що про українців слід говорити лише як про «малоросіян», які послуговуються «діалектом» російської мови. Не дуже відрізнялося ставлення і до півавстрійських українців (русинів), яких росіяни розглядали як «земляків», проте ніяких політичних чи культурних поступок для них у Росії не робилося, хоч, як правило, із русинами росіяни добре спілкувались і легко домовлялись. І все ж, у Росії їх не помічали до кінця 1917 р. Привілейоване поводження з півавстрійськими українцями і створення для них національних закладів, подібних до тих, що існували для чехів, південних слов'ян і поляків уже з першого року війни, було передбачене тільки Тимчасовим урядом. Те, що для непривілейованих чи незавербованих національностей не було спеціального житла, видно з розповіді молодого німецького офіцера Вільгельма фон Бюлова, який наприкінці жовтня 1916 р. перебував у Дарниці. Він дізнався, що для певних категорій полонених тут існує жорстка система розподілу за національностями та привілеями, але не зрозумів суті внутрішньої структури табору, що непрямо розкривають рядки

його спогадів: «У канцелярії [...] австрійські військовополонені були зайняті головним чином як писарі. Ми сподівалися, що нарешті зможемо передати звідси додому звістку про нашу долю, а також отримувати листи. Проте коли я доставив написані листи до канцелярії, австрійський солдат показав мені цілі ящики, повні листів і поштівок [...], відсилку яких суворо заборонив комендант табору. [...] За спальне місце нам указали на підлогу зали очікування [на залізничній станції Дарниця]. [...] Це була жалюгідна ночівля. Коли наступного ранку я пішов табірне подвір'я, то побачив, що звідти виносили кілька трупів австрійських солдатів, які померли за ніч. У барака мешкала тільки частина військовополонених. Решта проводили ніч просто неба. Ними виявились майже всі німецькомовні австрійці. Вони виглядали обірваними й занедбаними. В одному бараку, де почався висипний тиф, лежали тільки хворі. Для них також не вистачало місця [...] лікар до цього табору прибував тільки раз на тиждень. Щодня були померлі також і серед полонених, які тимчасово розташувалися на дворі. У решті бараків були розміщені тільки австрійські піддані слов'янських національностей. [...] Вони наймалися тут на російську військову службу. Німців із Німеччини та угорців у цьому таборі не було»²⁰.

Система розподілу за національностями і велика різниця між «благонадійними» та «ворожими» військовополоненими вдосконалювалася й упорядковувалася за нового коменданта табору – генерал-майора Ейхе, який вступив на цю посаду на початку жовтня 1916 р. На кінець року Ейхе дещо збільшив основний табірний персонал із полонених до 915 осіб. Як мінімум, 15 житлових бараків для полонених перебували під безпосереднім контролем чехів. Німців, австрійців та угорців після короткочасного перебування в таборі або вивозили геть залізницею, або направляли на роботи у Чернігівській губернії. Те, що офіцеру В. фон Бюлову довелося ночувати на підлозі залізничної станції, а не просто неба, можна пояснити тим, що офіцери не повинні були бути свідками табірної системи і втручатись, протестуючи проти табірних порядків. Із повідомлень Ейхе також знаємо, що він збирався зайнятися вербуванням непривілейованих національностей обережніше, аніж його попередники, які не мали для цього часу через велику кількість австрійців улітку 1916 р. Його заходи були спрямовані на створення ефективнішої структури для вербування добровольців серед полонених і їх подальшого перерозподілу. Із кінця 1916 р. кількість полонених у таборі становила від 3 тис. до 5 тис. осіб, включаючи основний персонал табору з полонених та інших добровольців.

Для розділених за національною ознакою «лояльних» військовополонених Дарниця була пеклом, з якого вони прагнули вислизнути якнайскоріше. Поряд із розподілом за національною ознакою більшість новоприбулих бранців зазнавали в таборі ще й безсоромного грабунку. Маємо повідомлення про те, що військовополонених змушували віддавати останні особисті речі, які вони могли викупити за гроші (якщо ті ще залишалися). Мабуть, усього цього зазнав і найславетніший австрійський військовополонений у Росії Ярослав Гашек (1883–1923 рр.). Його літературний послідовник Карел Ванек (1887–1933 рр.) повідомляє щось подібне у своєму романі «Пригоди хороброго вояка Швейка в російському полоні» («Osudy dobrého vojáka Švejka v ruském zajetí»).

Багато хто з полонених виносив свій вирок існуючій у Дарниці системі таким чином, що коли вже їм і судилося загинути в російському полоні, то тільки не в Дарниці. Проте найгіршим було ставлення до «Габсбург-лояльних» полонених із «благонадійних» націй, які не бажали вербуватися

до національних легіонів чи відмовлялися брати участь у бойових діях. Німецький офіцер А.Мартін стверджував, що в Дарниці не було міжнародно-правового захисту і з бранцями тут поводитись особливо жорстоко²¹.

За останній рік війни кількість «добровольців» із полонених, завербованих для російських військових цілей, значно зросла (наприкінці лютого їх чисельність доходила до 1000 осіб). Із цього моменту, як бачимо з листування між керівництвом табору і штабом Київського військового округу, розподіл полонених на «слов'ян» і «неслов'ян» знаходить своє яскраве вираження. Під час підготовки до літнього наступу, який був ні чим іншим, як перенесеним на кілька місяців унаслідок Лютневої революції весняним наступом, добровольці з національних легіонів становили найбільше угруповання в таборі. У цей час кількість військовополонених у прямому значенні цього слова досягала тільки кількох сотень осіб. На початок червня 1917 р. в таборі було понад 5 тис. таких добровольців, до середини місяця, під час наступу на австрійсько-російському фронті, їх кількість скоротилась до 2 тис. осіб, однак у другому тижні липня їх кількість знову зросла й досягла 6 тис. Невдовзі після початку літнього наступу Чеський легіон здобув першу тактичну перемогу над австрійськими військами у Зборові (Східна Галичина). У липні налічувалося 6 тис. чеських і словацьких добровольців. Тоді ж у Дарницю прибули перші військовополонені армій Центральних держав числом близько 6 тис. осіб, захоплені під час російського наступу. У результаті кількість бранців у таборі знову зросла і з 10 липня досягла свого піку для 1917 р. – 12 тис. осіб.

Наприкінці липня – на початку серпня до Дарниці прибув полонений офіцер австрійської авіації, який перебував тут близько двох тижнів, і де його намагалися завербувати з огляду на його італійське прізвище. Проте лейтенант Рікко Піцціні був лояльним щодо Австрії. Він навіть спробував утекти з Дарниці, що не вдалося, хоча й залишилося непоміченим. Його опис табору у серпні 1917 р., коли літній наступ уже зазнав невдачі, нагадує опис, зроблений десятьма місяцями раніше німецьким офіцером В. фон Бюловим: «Розташований у маленькому лісі барачний табір, оточений загорожею з колючого дроту, перебував [...] у руках чеських і сербських легіонерів та інших перебіжчиків. [...] Уся його охорона складалася з чехів, сербів, італійців, румунів та ельзасців. [...] Відразу ж після нашого прибуття нас ввели до канцелярії й ділили на групи [...]. Усіх тих, хто вважався належним до однієї з вищезгаданих «ненадійних» націй і видаляв розетку [з ініціалами австрійського імператора], прикріплюючи натомість кокарду з національними кольорами, розміщували у пристойних чистих бараках. Вони користувалися всіма можливими свободами [...]. У третій, останній, групі, до котрої, на жаль, належав і я, були люди, яких на підставі їхніх імен могли вважати належними до однієї зі згаданих вище [«ненадійних»] націй, проте вони, хоч і були чехами, сербами, румунами, італійцями тощо, уважали себе німцями і зберігали вірність своїй вітчизні [...]. Мучили нас жахливо, щоби добитися від нас заяв у бажаному дусі»²².

Лейтенант авіації Р.Піцціні чув також промови чеського емігранта Томаша Масарика, згодом президента Чехословаччини і друга лідера партії російських кадетів історика П.Мілюкова. Можливість приїхати до земляків у російському полоні Т.Масарик одержав лише після падіння царського режиму. Зробивши у 1916 р. ставку на встановлення демократичного республіканського ладу й угоду з державами Антанти, Т.Масарик не підтримував утопічну ідею особистої унії між Чеським королівством і російським імператором. Проте, як показує повідомлення Р.Піцціні, російсько-чеське керів-

ництво табору й надалі не застосовувало обмежень при вербуванні австрійських підданих. Це відбувалося незважаючи на те, що 1916 р. в таборі знову побували інспекції з нейтральних держав та, власне, Росії. До вступу у війну США це був американський консул, російські сестри-візитерки, а згодом – делегати данського Червоного хреста, які з квітня 1917 р. представляли інтереси Данії. Остання, своєю чергою, як міжнародно-правовий захисник репрезентувала інтереси Австро-Угорщини в Росії. Данець Міккельсен зміг відвідати табір у жовтні 1917 р., незадовго до більшовицького перевороту. Він підтвердив, що політика розподілу за національностями, яку продовжував практикувати Тимчасовий уряд, досі існує і навіть розширюється. Панування привілейованих над військовополоненими, які залишалися вірними своїй вітчизні, ставало проявом їх самостійності, оскільки у цей час російське військове командування поволі розкладалося й чеські організації займали вакуум влади.

У травні 1917 р. російським комендантом табору став генерал-майор Кузьмін-Караваєв, якого зазвичай на місці не було – замість нього табором керував чеський комітет. Існувало дві системи продовольчого постачання: для інтернованих та добровольців і для військовополонених у повному значенні цього слова. Чехи збиткувалися над рештою полонених більше, ніж інші добровольці. Від них також пішло розпорядження зняти австрійські кокарди²³. Незабаром після цього вербування добровольців збільшилося, допоки йому не поклали край революційні події. Чехи поступово залишали табір, рухаючись на Київ, у казарми Чеського легіону.

Після розкладу російської армії з табору втекли останні утримувані тут в'язні – військові бранці (листопад 1917 р.). Проте, одночасно прибули військовополонені з областей інтернування у внутрішній Росії, які прагнули потрапити до Києва, щоб потім вибратися на Захід. 19 листопада до Дарниці з Царицина добралися двоє полонених офіцерів австро-угорської армії – Євген Коновалець та Андрій Мельник, які негайно почали формувати український добровольчий легіон Січових стрільців. Невідомо, як довго вони перебували у спорожнілому таборі. На початку грудня тимчасовий російський комендант табору повідомив, що в Дарниці ще перебуває 400 південних слов'ян. У січні 1918 р. там розміщувався підрозділ Чеського легіону. Із цього всього можна зробити висновок, що взимку 1917–1918 рр. Дарниця часто служила пересильним табором для військовополонених певних національностей, які більше не вважалися полоненими і розміщувалися тут тимчасово під час перевезення до місць призначення. У ту пору військові власті не користувалися авторитетом і чи не половина Росії перебувала у стані переміщення. Один із данських уповноважених у справах військовополонених повідомляв, що у січні 1918 р. в Дарниці все ще перебували 2230 полонених, які сиділи без роботи і збиралися вирушати у Київ.

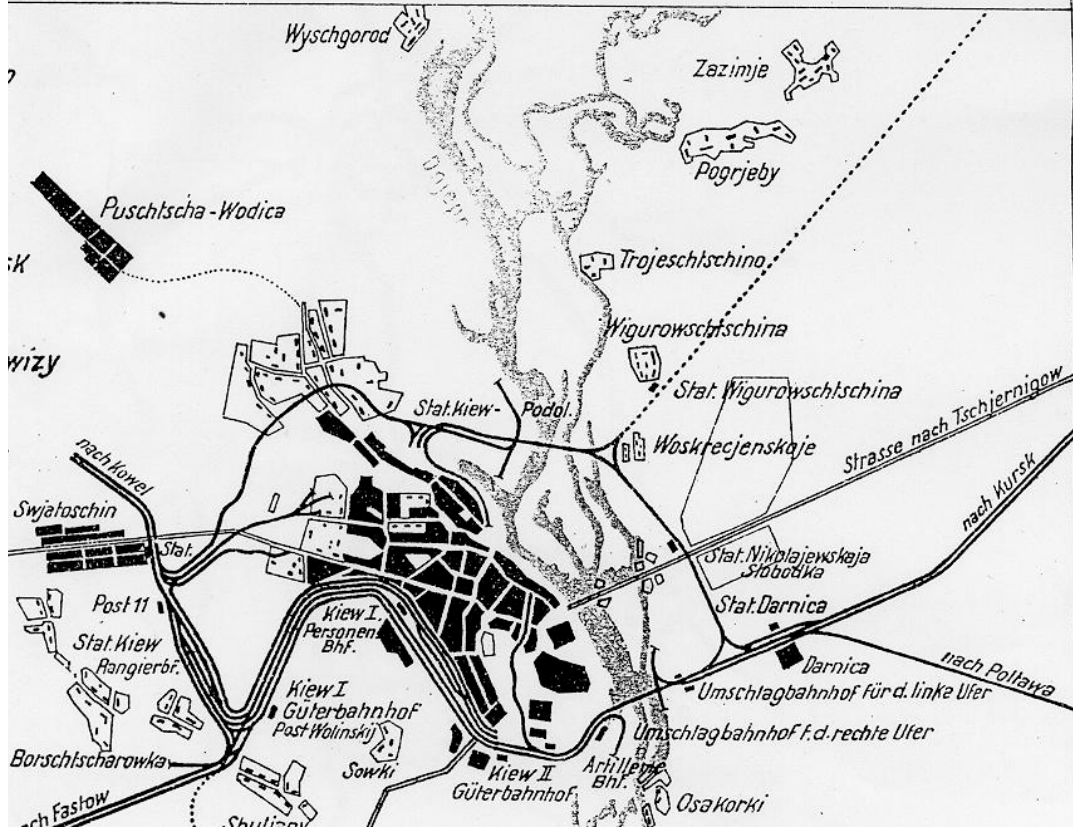
22 січня 1918 р. Українська Центральна Рада видала IV Універсал, за яким проголошувалася повна незалежність України. Як відомо, це викликало військове втручання з боку більшовицької Росії. На початку лютого 1918 р. загони М.Муравйова захопили Київ, витіснивши сили Центральної Ради. 8 лютого між новопосталою Українською Народною Республікою та Центральними державами було укладено сепаратний мир. В Україну прийшли німецькі та австро-угорські війська. 1 березня разом із більшовицькими загонами останні батальйони Чеського легіону спішно перейшли Дніпро, відбиваючись від наступаючих німців. Чехи рухалися старим залізничним евакуаційним маршрутом через Конотоп, Курськ, Пензу й далі за Урал, де за три місяці вони справлять значний вплив на розгортання громадянської війни у Росії.

Із березня 1918 р. в Києві, куди знову повернулася Українська Центральна Рада, перебували німці та австрійці. У цей час Дарниця служила табором для німецьких військовополонених, які повертались на Батьківщину. У Федеральному військовому архіві Німеччини (Bundesarchiv-Militärarchiv; м.Фрайбург) зберігається детальний службовий розклад, написаний рукою німецького коменданта табору 6 травня 1918 р., буквально через тиждень після падіння Центральної Ради внаслідок підтриманого німцями перевороту генерала Павла Скоропадського²⁴. Серед іншого, тут згадується «російський шпиталь» із російськими лікарями. Можливо, що крім колишніх полонених у Дарниці перебували також солдати колишньої царської армії або военні біженці.

Якщо два з половиною роки Дарниця була місцем сортування та відбору в основному військовополонених з Австро-Угорщини, то з лютого 1918 р. вона стає пересильним табором для повернення на Батьківщину суто німецьких полонених (попри те, що країною блукала маса колишніх австро-угорських бранців). Німці були добре поінформовані про вдале розташування Дарниці у системі транспортних комунікацій і використовували табір винятково у своїх цілях. Натомість для австро-угорських поверненців терміново було відведено армійський табір за 4 км на південь від Києва. На жаль, джерела не подають його точного місця розташування, відомо лише, що цей новий табір дислокувався далеко від залізниць, не мав огорожі, але міг приймати в літній час понад 8 тис. осіб. Оскільки австро-угорці прибували туди у величезних кількостях, там склалися зовсім інші відносини, ніж у Дарниці (де, утім, ще у квітні 1918 р. «гуляв» висипний тиф). До кінця квітня 1918 р. австрійська місія військовополонених у Києві зареєструвала, що тільки через Київ прагнуть повернутись на Батьківщину понад 380 тис. колишніх австро-угорських бранців²⁵. Німців із Німеччини у цей час було порівняно менше – приблизно кілька десятків тисяч осіб. У цю кількість входили й тисячі інтернованих у Росії цивільних німців. У літні місяці загальна кількість полонених-репатріантів із Центральних держав – військовослужбовців, цивільних осіб і навіть російських німців, які через Київ і Дарницю прагнули потрапити на Захід, могла становити понад 100 тис.

Призначення Дарниці знову змінюється після відходу у грудні 1918 р. – січні 1919 р. німецьких військ і втечі гетьмана П.Скоропадського. Існують свідчення, що після поразки Української революції, коли більшовицькі війська заповнили Україну, у Дарниці було інтерновано бранців з рядів Армії УНР (як табір для цих осіб вона використовувалася до 1921 р.). Із 1935 р. Дарниця стає міським районом Києва. Наприкінці 1941 р., уже під час німецько-радянської війни, тут знову розташовувався табір для військовополонених²⁶, в якому до 1943 р. утримувалися червоноармійці, а згодом – солдати вермахту. Таким чином, вкотре за багато років Дарниця стала місцем людського горя й масової смертності. Цим вона була «зобов'язана» тільки своєму зручному розташуванню. Той факт, що вже перед Другою світовою війною старіша частина Дарниці ввійшла до міської смуги Києва, дозволяє зробити висновок, що табір для військовополонених під час обох світових воєн лежав на південь від залізничної лінії, на місці сучасного району Нова Дарниця. Нині майже тридцятирічна історія Дарниці як місця ув'язнення – це забута сторінка.

Kijewer Knotenpunkt.

Київський залізничний вузол за даними австрійського генерального штабу (1918 р.).
Чорним квадратом, імовірно, позначено Дарницький табір військовополонених
(джерело: Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv (Австрійський державний архів,
військовий відділ). – Generalstab Kart. 909)

¹ Цією можливістю вперше широко скористався американський історик Джеральд Девіс (див. його статті: *Deutsche Kriegsgefangene im Ersten Weltkrieg in Russland // Militärgeschichtliche Mitteilungen.* – 1982. – №31. – S.37–49; *National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914–1918 // Journal of Contemporary History.* – 1993. – №28 [1]. – P.31–52; *The Life of Prisoners of War in Russia 1914–1921 // Essays on World War I. Origins and Prisoners of War.* – New York, 1983. – P.163–196.

² Серед перших праць західних істориків, написаних на матеріалах російських архівів – монографія італійської дослідниці Марини Россі (*Rossi M. I prigionieri dello zar. Soldati italiani dell'esercito austro-ungarico nei lager della Russia 1914–1918.* – Milano, 1997). Із російських авторів слід відзначити Євгенія Сергєєва (*Sergeev E. Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны // Новая и новейшая история.* – 1996. – №4. – С.65–78; *Sergeev E. Kriegsgefangenschaft aus russischer Sicht. Russische Kriegsgefangenschaft in Deutschland und im Habsburgerreich 1914–1918 // Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte.* – 1997. –

№2. – S.113–135). Див. також статті Райнгарда Нахтіґаля (*Nachtigal R.* German Prisoners of War in Tsarist Russia: A Glance at Petrograd/St. Petersburg // *German History*. – 1995. – №13(2). – P.198–204; *Idem.* Seuchen unter militärischer Aufsicht in Russland: Das Lager Tockoe als Beispiel für die Behandlung der Kriegsgefangenen 1915/1916 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 2000. – №48. – S.363–387).

³ Отечественная история: Энциклопедия. – Т.1. – Москва, 1994. – С.433–434 (ст. «Военный округ»); Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.1759. – Оп.3. – Д.4. – Л.14–15; *Florinsky M.* The End of the Russian Empire. – New Haven, 1931. – P.69–72; *Кавтарадзе А.* Войсковое управление генерального штаба русской армии // *Военно-исторический журнал*. – 1978. – №6. – С.76–82.

⁴ *Brandstrom E.* Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien, 1914–1920. – Leipzig, 1927/1931. – S.16.

⁵ *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen 1914–1918. – Remshalden, 2003. – S.16, 82.

⁶ За авторськими підрахунками (див.: *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen. – S.80–81).

⁷ РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.433, 434; Оп.4. – Д.1474, 1503.

⁸ Там же. – Ф.2148. – Оп.3. – Д.41 б; Ф.1759. – Оп.3. – Д.439; Оп.4. – Д.1503.

⁹ Там же. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.433. – Л.83, 189. Про національну політику російського керівництва у прифронтовій зоні України див.: *Hagen M. von.* War in a European Borderland. Occupation and Occupation Plans in Galicia and Ukraine. 1914–1918. – Washington, 2007. – P.23–53; *Бахтурина А.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – Москва, 2004. – С.117–208.

¹⁰ РГВИА. – Ф.1759. – Оп.4. – Д.1503; Оп.3. – Д.449–450, 460.

¹¹ Там же. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.183, 447; Российский государственный исторический архив. – Ф.1876. – Оп.11. – Д.864.

¹² Див.: *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen. – S.303–304; РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.470. У Києві постійно перебувало кілька тисяч полонених для праці та вербування в легіони. Контроль над ними здійснювали чеські легіонери. У сільських районах Київщини, Волині й Поділля вони мали ще більшу владу, а з літа 1917 р. почали діяти як тилова міліція, застосовуючи, зокрема, репресивні заходи щодо селян, які намагались заволодіти панським майном.

¹³ Про Грибоедова і перший рік існування Дарницького табору див.: РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.449–450, 460, 466–467.

¹⁴ РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.450, 460, 466–467.

¹⁵ Там же. – Д.450. – Л.62–63.

¹⁶ На цю інфраструктуру могла спиратись влада гетьмана П.Скоропадського (а також Українська Центральна Рада та Директорія) для допомоги мільйонам біженців, військовополонених, інвалідів та російських солдатів, які поверталися з фронту і блукали українськими теренами (див.: *Жванко Л.* Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Х., 2007).

¹⁷ *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen. – S.80–89; *Idem.* Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg // *Militär-geschichtliche Zeitschrift* 67 (2008). – S.365–371.

¹⁸ *Nachtigal R.* Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen. – S.227–286.

¹⁹ Єсі дані щодо внутрішньої структури Дарницького табору за 1915–1916 рр. див.: РГВИА. – Ф.1759. – Оп.3. – Д.450. Дані за 1917 р. див.: Там же. – Оп.479. – Д.471, 477.

²⁰ *Bülow W. von.* Durch Stacheldraht und Steppe. Die Flucht eines Neunzehnjährigen aus russischer Gefangenschaft. – München, 1937. – S.8–9.

²¹ *Martin A.G.* Mother Country, Fatherland. The Story of a British-born German Soldier. – London, 1936. – P.226.

²² *Pizzini R.* Durch! März bis Dezember 1917. Ein Erleben im Weltkrieg. – Graz, 1934. – S.97–99, 108–111.

²³ Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv (далі – ÖStA KA). – КА-КМ 1917 10KgA10-7/7-803.

²⁴ Bundesarchiv – Militärarchiv. – MSg 201/55-26118, MSg 201/659, MSg 201/970.

²⁵ ÖStA KA. – КА-КМ 1918 10KgA10-20/1-1069; КА-КМ 1918 10KgA10-20/1-553, 855–856, 879–880, 897–998, 1048.

²⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). – К., 2000. – С.222.

The article is dedicated to the problem of war imprisonment during World War I. It reveals the history of the camp of prisoners of war situated in the Darnytsia village (now it is the part of Kyiv), that existed since the spring of 1915 and was inhabited by most of army prisoners of Central states.

П.Г.Усенко*

У ВОЄННО-РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ВИРІ: 100 ОСТАННІХ ДНІВ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ ВІЦЕ-АДМІРАЛА О.КОЛЧАКА (28 лютого – 7 червня 1917 р.)

Статтю присвячено подіям на Чорноморському театрі Першої світової війни після повалення самодержавства у Росії. Висвітлено роль командува-ча флоту О.Колчака в бойових операціях на Чорному морі, а також проце-си, які призвели до його відставки влітку 1917 р.

28 лютого (13 березня) 1917 р. керівництво Чорноморського флоту (кот-рий на своєму театрі Першої світової війни з осені 1914 р. вів бороть-бу проти німецько-турецької ескадри, від 1915 р. – ще й із болгарськими ВМС, та, крім того, посилюючи з пониззя Дунаю стратегічну Експедицію особливого призначення, понад два з половиною роки протидіяв австро-угорській річковій флотилії) вирішило не розголошувати конфіденційну депешу помічника начальника Морського генерального штабу (МГШ), капітана першого рангу графа О.Капініста, що «у Петрограді великий роз-рух, місто в руках заколотників, гарнізон перейшов на їхній бік». Браку-вало змістовніших вістей. Протягом доби додалася сенсація про виникнен-ня виконавчого Тимчасового комітету щойно розпущеної царем Державної думи¹.

2 (15) березня верховний головнокомандувач (головковерх) імператор Микола II, у літерному потязі приїхавши зі своєї ставки до Пскова, рап-том зіткнувся з гострим наполяганням керівників фронтів щодо передачі престолу юному цесаревичу Олексію. Екстраординарна справа згуртувала високі військові чини, причому здебільшого за твердим переконанням². Командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал Олександр Васильович Колчак, 42-річний виходець із безмаєткових «малоросійських» дворян, чії фамільні корені сягали бузького козацтва, син одеситів за народженням, оперативно просигналізував начальникові штабу голововерха, генерал-ад'ютантові М.Алексєєву про свою абсолютну прихильність до такого кар-динального кроку³.

* Усенко Павло Георгійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Руйнація монархії відчутно вплинула на десятки тисяч військових чорноморців (їх чисельність коливалася, за різними даними, від 38 до 76 тис., а поточний перепис зафіксував понад 61 тис. – приблизно 43 тис. моряків із 19-тисячним сухопутним вояцтвом при комфлоту⁴). Якщо 2 (15) березня О.Колчак лише інформував підлеглих, що «в Петрограді відбулися збройні сутички з поліцією і заворушення за участю військ петроградського гарнізону»⁵, й одразу після феноменального перевороту, зманіфестованого «для найскорішого досягнення перемоги»⁶, закликав «непорушно та безустанно виконувати свій обов'язок перед государем імператором і Батьківщиною»⁷ (дезорієнтувавшись через технічну перерву зв'язку, він поквапився під фантомний скіпетр Михайла Романова, якому старший брат зовсім несподівано відписав корону і котрий рішуче відхилив цей «подарунок»⁸), то невдовзі, 5 (18) березня, флотський командувач організував у Севастополі святковий парад із приводу повалення царату, після молебну виступив на мітингу, енергійно ратуючи зберігати бойову міць в умовах демократії⁹.

М.Родзянкові – голові Держдуми та її Тимчасового комітету – О.Колчак рапортував: «Від імені Чорноморського флоту й севастопольської залози прошу прийняти та передати Раді міністрів запевнення, що Чорноморський флот і фортеця цілком перебувають у розпорядженні нового, народного уряду й докладуть усіх зусиль для доведення війни до переможного кінця»¹⁰. Делегація, під його патронатом направлена до столиці Севастопольським об'єднаним комітетом у складі депутатів від офіцерів армії та флоту, солдатів, матросів і ратників морського ополчення з обраним його головою Л.Зараховичем – сином заможного сімферопольського комерсанта, легко порозумілася з новими властями.

8 (21) березня комендант Севастополя, контр-адмірал «почту його імператорської величності» М.Весьолкін відмовився від генерал-губернаторства, і О.Колчак звільнив із-за ґрат політичних в'язнів на підпорядкованих йому теренах. Наступного дня газета «Крымский вестник» опублікувала наказ №1 столичної Ради робітничих та солдатських депутатів від 1 (14) березня про унормовані метаморфози, за якими зневажливе визначення рядового «нижнім чином» замінювалося на терміни «солдат» або «матрос», титулування офіцерів («ваше превосходительство», «ваше благородіє» тощо) докорінно спрощувалося: слово ввічливості «господин» («пан») безпосередньо пов'язувалося з конкретним званням будь-кого від мічмана до адмірала. Скасовувалося також вимога віддання честі поза контактами, зумовленими службою.

Під тиском частин Ізмаїльського гарнізону було усунуто начальника переведеної сюди з Балтики для оборони гирл Дунаю Морської дивізії контр-адмірала С.Фабрицького, адже він пропонував ставці головноверха використати свою морську піхоту для придушення «крамоли» і намагався заборонити не тільки прапори, а й дрібнішу атрибутику червоного кольору.

19 березня (1 квітня) Чорноморський флот та севастопольська залога у присутності члена Держдуми І.Тулякова на міському Куликовому полі присягнули Тимчасовому урядові, де міністром – головою й внутрішніх справ став князь Г.Львов, закордонних справ – історик П.Мілюков, чия мрія про захоплення Росією проток Дарданелли і Босфор зі Стамбулом (Константинополем) була справжньою ідеєю-фікс, військовим та морським – глава Центрального військово-промислового комітету й член Державної ради, учасник процесу детронізації, але протестувальник (як і П.Мілюков)

проти відмови великого князя Михайла Олександровича від влади, прапорщик запасу О.Гучков (із помічником на правах керуючого Морським міністерством, контр-адміралом М.Кедровим).

Найвище командування зосередилося в М.Алексеева; штаб у нього перебрав генерал від інфантерії В.Клембовський, котрого незабаром заступив генерал-лейтенант А.Денікін. Начальником Головного морського штабу (ГМШ) після адмірала К.Стеценка було призначено капітана першого рангу В.Єгор'єва. Морський штаб верховного головнокомандувача (а також МГШ) адмірал О.Русін очолював до заміни його віце-адміралом А.Максимовим.

2 (15) квітня О.Гучков анулював закоснілі правила кар'єрного просування, аргументувавши це необхідністю знищити протекціонізм, штучні бар'єри, застарілі гальма «старшинства». Він намірявся вдатися до ефективних заходів, аби віджили кадрові засади поступилися правилу висування найбільш гідних претендентів.

У штаті збройних сил на Чорному морі найпомітнішим у ту пору було підвищення віце-адмірала С.Васильківського з капітанів у головні команди Севастопольського порту (він став начальником флотського тилу). Його попередник, віце-адмірал П.Новицький, потрапив до резерву чинів флоту. Навчальний загін, куди входило до 3 тис. чорноморців, замість контр-адмірала Ф.Вінтера очолив капітан другого рангу С.Євдокимов. Дунайська флотилія – спадкоємиця Експедиції особливого призначення – перейшла безпосередньо під керівництво недавнього начальника військово-морського управління при верховному головнокомандувачеві віце-адмірала Д.Ненюкова.

22 березня (4 квітня) у Севастополі під проводом прикомандированого до місцевої військово-авіаційної школи старшого унтер-офіцера К.Сафонова виникла Рада робітничих, солдатських та матроських депутатів. За тиждень вона злилася із Севастопольським центральним військовим виконавчим комітетом, виділенням, за благословення О.Колчака й І.Тулякова, з первісного Об'єднаного комітету. Трансформовану інституцію – Севастопольську раду депутатів армії, флоту і робітників – з її Центральним виконавчим комітетом (ЦВК) теж очолив К.Сафонов¹¹.

31 березня (13 квітня) О.Колчак оголосив великодушні вітання від М.Родзянко й міністра юстиції О.Керенського. Перший із них від імені Тимчасового комітету Держдуми турбувався про «повну згоду» між матросами та офіцерами, щоб «відбити зухвалого ворога й тим самим забезпечити завойовані російським народом засади нового життя вільної Росії», а «товариш Керенський» емоційно адресував «товаришам солдатам і офіцерам, робітникам і матросам» захоплення ними, їхніми чеснотами – «витримкою, солідарністю та високим зразком громадянського подвигу», прямо до них звернувшись: «Ви – варта держави на Чорному морі, сміливість та її сила – маєте бути непереможними й не зламані ніким і нічим. У ваших руках доля Росії, доля її свободи. Згуртуйтеся остаточно й підтримайте Тимчасовий уряд остаточно». Ці послання було прочитано командам кораблів, у ротах, сотнях, батареях, портовикам, заводчанам та місцевому населенню¹².

6 (19) квітня прокадетська газета «Речь» у Петрограді надрукувала надіслану «офіцерами і командою одного із суден Чорноморського флоту» телеграму, в якій симпатички «партії народної свободи» радо підтримали П.Мілюкова. «Босфор та Дарданелли потрібні Росії задля її свободи, міжнародної справедливості й миру на Близькому Сході», – у такому па-

фосному стилі демонструвалося демагогічне підґрунтя накресленого курсу, трохи замаскувавши одкровення глави зовнішньополітичного відомства: «Зміна уряду не змінила наших устремлінь. Ми більш, аніж колись, бажаємо володіти Константинополем, який потрібен для нашої економічної свободи»¹³.

Якщо на Петроградській січнево-лютневій союзницькій конференції тимчасовий начальник штабу ставки, генерал від кавалерії В.Гурко пояснював делегатам Англії, Франції та Італії, що «Росія не бачить особливого інтересу в операції прямо проти Константинополя, оскільки це місто впаде саме собою того дня, коли буде завдано вирішального удару головним її ворогам», то П.Мілюков реанімував надії на швидке вторгнення до Стамбула локальними силами, автономно від глобальних пріоритетів Антанти¹⁴. Суспільній свідомості прищеплювалася думка, що Росії личить зазіхати наймасштабніше. «Її часткою і винагородою повинна стати вся Мала Азія! Мілюков не знайде у собі наснаги на таке «зухвальство». І це має бути сказане вчасно [...] устами іншого міністра, та має бути сказане», – пристрасно доводила столична «Маленькая газета»¹⁵.

Ксенофобія затятих квазіентузіастів спровокувала біду на наймогутнішому у Севастополі лінійному кораблі «Императрица Екатерина Великая»: матроси знічев'я роздмухали безглузді претензії щодо вигнання з борту офіцерів із німецькими прізвищами, почали шельмувати їх як шпигунів. У цій атмосфері, нервово зреагувавши на свавільне запламування підозрою в умисній диверсії (начебто з метою «відволікти команду від революційних подій»), застрелився молодий мічман Фок – людина російського походження з В'ятської губернії. Після зустрічі з О.Колчаком екіпаж припинив цькування невинних, а самогубця було поховано з почесностями¹⁶.

Попри все, як акцентував командуючий, «заняття, підготовку й оперативну працю нічим не було порушено, і звичайний режим не уривався ні на годину». Ескадра у складі згаданого лінкора, міноносців та крейсерів при літаках, попрямувавши до Босфору, 14 (27) березня успішно провела блокування цієї стратегічної протоки¹⁷.

Типові рядки листівки «Якого нам треба миру?», 12 (25) квітня 1917 р. випущеної органом, нареченим гостроязикими громадянами «канцелярією Колчака», – ЦВК: «Останніми днями у Севастополі гаряче обговорюється питання про те, за яких умов ми можемо укласти мир і, головне, чи потрібні нам Босфор та Дарданелли [...] Згадаємо, як почалася війна. Хіба ми бажали анексії й контрибуції? Ні [...] Німці без війни підкорювали нас. Вони, не соромлячись, писали, що росіяни і слов'яни – це гній на німецьку ниву... А на Босфорі й Дарданеллах німці поставили своїх офіцерів, генерала Сандерса, свої гармати, свій флот: «Гебен» та «Бреслау». Без шуму й крику німці забрали вихід із російського Чорного моря і накинули зашморг на шию Росії... Війна почалася з того, що: 1) німці хотіли нас уярмити поступово захопленням земель, торговельною угодою, впливом на все наше життя, вносячи всюди деспотизм та рабство; 2) німці змушували нас витрачати одну третину всіх народних грошей на військові потреби; 3) німці, захопивши Босфор, одягли нам зашморг на шию... А потім, яка ж наша мета війни?.. Прийде час, уся Росія погляне на свій Чорноморський флот і Чорноморську дивізію та запитає: чи є ще порох у порохівницях?»¹⁸.

Представницький одеський з'їзд посланців навколишніх рад та солдатських і матроських комітетів, до якого 15 (28) травня долучилися

О.Колчак й О.Керенський, створив Центральний виконавчий комітет солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської округи (Румчород), умотивувавши «революційну війну» насущною потребою¹⁹. Тоді ж відбулися перші збори Одеської української військової ради на чолі з членом Центральної Ради, лікарем І.Луценком, котрий тієї ж весни ввійшов у Києві до Українського генерального військового комітету. На їх порядку денному було утворення Одеського українського військового коша²⁰.

Паралельно буяло національне відродження севастопольців, на велилюдних зборах яких постала Рада Української чорноморської громади, обравши своїм головою вчителя гімназії В.Лашенка, його заступниками – педагога М.Коломійця й матроса М.Пащенка, секретарем – курсанта авіашколи М.Михайлика, а до свого проводу наблизила також таких особистостей, як командир стрімко українізованого флотського напівекіпажу В.Савченко-Більський – майбутній генерал-хорунжий адміралтейства УНР, юрист-підполковник В.Богомолець (згодом – головний військово-морський прокурор Української Держави), підполковник корпусу корабельних інженерів М.Неклієвич, підприємець В.Вітинський, старший унтер-офіцер Ф.Сліпченко, котрий на шпальтах газети «Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов» влітку 1917 р. вмістив програмну статтю «Хто такі українці та які їхні вимоги?»²¹. До цієї понад 4-тисячної організації, переважно матроської, записалася й С.Колчак – дружина командувача, уродженка Подільської губернії²².

Принагідно слід зауважити, що в історіографії з порушеної тематики створено міф: під егідою академічного Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича автори спеціалізованої монографії із серії «наукових видань» без жодного доказу стверджують, що В.Савченко-Більський «1917 р. організував та очолив Раду Української чорноморської громади» (див.: *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адміралаи. – Л.; Х., 2007. – С.173). Тобто вкотре повторено помилку, що її вони припустилися як мінімум десять років тому: «Після утворення Української Центральної Ради організував і очолив Раду Української чорноморської громади» (див.: *Литвин М., Науменко К.* Савченко-Більський Володимир Олександрович // Довідник з історії України. – К., 1999. – Т.3. – С.111; пор.: Довідник з історії України. – К., 2001/2002. – С.708). Хоча достатньо було просто зіставити викладене з прижиттєвою біографією героя: «Він був членом Ради Української чорноморської громади у Севастополі у 1917 р., заступником голови ради по справах культурно-освітніх» (*Шрамченко С.О.* Рідкий ювілей // Літопис Червоної Каліни. – 1937. – Ч.9. – С.7).

Своєрідний і також незалежний від історичних фактів сюжет – у книзі О.Олійниківа, випущеній на державне замовлення за Національною програмою соціально-значущих видань: «У червні 1917 р. у Севастополі була створена Українська рада, її очолив підпоручик Величко (на жаль, ім'я та по батькові не збереглися)» (*Олійників О.С.* Сторінки історії українського військово-морського флоту. – Одеса, 2004. – С.101). Тим часом звали Величка – Костянтин (Кость) Павлович, що було добре відоме 1917 р., коли він став членом Центральної Ради й від Української партії соціалістів-революціонерів балотувався до Всеросійських установчих зборів по Чорноморському округу.

7 (20) квітня 1917 р. у Севастополі відбулася перша українська демонстрація. За оповіддю М.Михайлика, О.Колчак нібито компліментарно виступив перед маніфестантами: «Ось мені припадає честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити своє існування, наочно його засвідчити. Чорноморський флот, керувати яким я маю собі за честь, на 90% складається з синів цієї нації. Я не можу не вітати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують на світі»²³. Ці фрази неодноразово цитувались як некритично, так і зі скепсисом²⁴. Наприклад, сучасний дослідник українського руху 1917 р. Г.Савченко, навівши їх не за часописним першодруком «Літопису Червоної Калини» (червень – серпень 1932 р.), а за книжкою, де, на подив, не згадано ані мемуариста, ані архівний оригінал споминів, мимохідь прокоментував: «На наш погляд, ці патетичні слова адмірала Колчака дещо ідеалізують його ставлення до українців. Не виключено, що вони суттєво різняться із можливим першоджерелом»²⁵.

Без сумнівів у науці ніяк не обійтися. Адже важко довести достеменність репрезентованого й набагато досконалішим інструментарієм, ніж пам'ять і перо. М.Михайлик добре володів секретарськими навичками, тож логічно, що за свою оповідь поручився: «Такою майже дослівно була промова команданта, вкрита гучними «Слава!»»²⁶.

Навесні 1917 р., відвідавши Петроград та Псков і відхиливши запрошення командувати практично бездоглядним флотом на Балтиці, О.Колчак проникливо обмізкував прояви кризи. У глобальному аспекті він рельєфно змалював її серцевинну суть: «Ми живемо в епоху найбільшої війни, в епоху розв'язання міжнародних та національних питань збройною силою [...] Поточна війна є нині для всього світу справою значно важливішою, ніж наша велика революція»²⁷. І слухно резюмував: «Внутрішня політика зростає як сніговий клубок і помітно поглинає війну», «Гасла «війни до перемоги», навіть «протоки та Константинополь», чутні, дійсно, у нас, але жах у тому, що це нещиро. Усі говорять про війну, а думають і прагнуть усе кинути, замкнутися на собі й зайнятися використанням ситуації задля власних цілей та вигод – ото настроїв мас. Гасло і правило дня: скоротіть строк служби, відпустіть додому у відпустку, 8 годин праці, з котрих 4 – на політичні розмови, вибори тощо»²⁸. Командувач вбачав перемогу Росії «найголовнішою й найважливішою справою, яка здійснюється понад усім – і способом правління, і політичними міркуваннями»²⁹.

25 квітня (8 травня) він тріумфально виступав на зборах делегатів армії, флоту та робітництва у севастопольському цирку Труцці та в морському офіцерському зібранні, ретельно аналізуючи кризові реалії й запально закликаючи соратників примножувати зусилля для наближення спільної перемоги. Ажіотаж серед слухачів яскраво відбив навіть офіційний протокол: «О 2-й годині дня прибуває командуючий Чорноморським флотом, віце-адмірал Колчак. Делегатські збори вітають адмірала Колчака нескінченними оплесками. Колчак звернувся до делегатських зборів із промовою, в якій виклав стан справ на фронті. По закінченні промови збори знову вітають його. За Колчаком виступає товариш Баткін, громом довго не стихаючих оплесків збори покривають закінчення його промови. За товаришем Баткіним виступає лейтенант Ромушкевич. За Ромушкевичем виступає голова [зборів] Конторович. Збори аплодують йому. А після Конторовича виступив Біяльницький [Бялиницький]-Бируля. Збори вітають його. За ним виступає командуючий Чорноморським флотом, віце-

адмірал Колчак; по закінченні його промови збори аплодують йому, і Колчак залишає збори; вийшовши на арену цирку, присутні беруть його на руки й несуть»³⁰.

Доповідь віце-адмірала «Становище нашої збройної сили та стосунки із союзниками», того дня продубльовану, підхопила преса. Для задоволення попиту читачів знадобилось опублікувати текст величезним накладом, «мільйонами примірників», як свідчив капітан першого рангу М.Смирнов, котрий саме очолив штаб флоту³¹.

Урядове завдання «позбавити південний берег Криму від контрреволюційних спроб і контрреволюційної пропаганди» командувач поклав на начальника штабу Окремої Чорноморської дивізії й товариша голови ЦВК, підполковника Генерального штабу О.Верховського (котрий улітку 1917 р. стане командувачем Московського військового округу, який частково охоплюватиме і терени Слобідської України, військовим міністром, членом республіканської Директорії Росії). Щоб обшукати фамільні резиденції Романових та дачі близьких їм людей в Ялті й навколо неї в ніч на 26 квітня (9 травня) півторатисячний загін на суднах та автомобілях узяв під варту «старорежимні» об'єкти. У паперах перлюстрованого листування екс-головковерха, великого князя Миколи Миколайовича та його пасерба, капітана другого рангу князя С.Романовського герцога Лейхтенберзького контролери знайшли й передали до флотського штабу намічену останнім і капітаном першого рангу О.Немітцем (у другій половині 1917 р. командувачем чорноморців) схему здобуття Босфору та Дарданелл шляхом атаки з плацдарму на азійському березі³².

8 (21) травня з острова Березань після скорботних церемоній в Очакові й Одесі севастопольці з почестями перенесли до Покровського собору прах революціонера-ідеаліста 1905 р. П.Шмідта і його сподвижників – старшого баталера С.Частника, комендора М.Антоненка та машиніста О.Гладкова, страчених 1906 р. (їх останки 1923 р. перепоховано на цвинтарі Комунарів). До похоронної процесії 1917 р., учасником котрої став син П.Шмідта – поручик Є.Шмідт-Очаковський, приєднався й О.Колчак, повернувшись із бойової експедиції.

Лютнева революція 1917 р. збурила хвилю перейменування кораблів. Утвердилися їх нові назви: «Воля» (колишній «Імператор Александр III»), «Свободная Россия» («Императрица Екатерина Великая»), «Республиканец» («Император Александр I»), «Авиатор» («Император Николай I»), «Алексей» («Великий князь Алексей»), «Георгий» («Цесаревич Георгий»), «Ксения» («Великая княгиня Ксения») та т.д. Крейсер «Кагул» ремонтувався вже як «Очаков», а команда панцерника «Пантелеймон» принципово зреклася не тільки цієї вторинної назви, а й рідного, хоч і кон'юнктурно урізаного 31 березня (13 квітня) найменування «Потёмкин-Таврический» (до 1905 р. – «Князь Потёмкин-Таврический»), домігшись для корабля назви «Борец за свободу». Ім'я П.Шмідта було присвоєне офіцерському клубу³³.

Із кораблів прибрали символи самодержавства – двоголових орлів як кормові прикраси, обличчя царських осіб. Ситуації на морі такі перипетії торкалися поволі. «Майже щоденно російські ескадрені міноносці та підводні човни з'являлись уздовж Анатолійського узбережжя і топили кожне судно, що потрапляло їм до рук. Перед Босфором постійно з'являлись нові міни», – констатував командир турецького лінкора «Torgud Reis», згодом німецький історик Г.Лорей³⁴.

У ніч з 12 (25) на 13 (26) травня 1917 р. два вибухи пролунали біля входу в Босфор: на севастопольських моторках, встановлюючи мінне загродження, підірвалися чорноморці. 15 із них загинули, 28 – зазнали поранень. Тіла загиблих знайшли турецькі солдати, котрі «прогавили» не лише цю невдачу акцію (коли севастопольці встановили 66 зарядів), а й подібну, таємно виконану в ніч на 12 (25) травня, коли 120 мін удалося доправити до протоки. Не будучи викритим, там довгий час дрейфував із поламаним двигуном чорноморський баркас, поки його команда на веслах не втекла подалі від місця трагедії, діставшись ескадреного міноносця (есмінця) «Пронзительный». Герой цієї подвійної секретної операції мічман П.Старченко удостоївся ордена Св. Георгія 4-го класу.

Наступні мінні акції відбулися 4–6 (17–18) червня. Спочатку катери, буксирувані есмінцями «Пронзительный» та «Счастливый», установили 40 зарядів перед Гераклійським вугільним районом, а потім – стільки ж на Босфорі. О.Колчак неабияк інтенсифікував діяльність у цьому напрямі – до 1040 морських мін, встановлених в акваторії протоки від осені 1914 р. до червня 1916 р., за рік додалося втричі більше³⁵.

Активно розгорнулася на флоті розвідувальна аерофотозйомка. 24 лютого (9 березня) 1917 р. волонтер С.Скоробогатов, будучи пораним, спромігся посадити свій літак, не ушкодивши фотокамери, і отримав за це Георгіївський хрест 4-го ступеня та погони мічмана. Смертельно пораним приземлився після спостереження за акваторією моря штабс-капітан Кавказького кінногірського артилерійського дивізіону І.Скирмунт, чию жертвовність посмертно було відзначено Георгіївською зброєю. Поряд із такими асами кваліфікованим авіаспостерігачем за півроку став штабс-капітан 534-го пішого Новокиївського полку А.Чернавін. Він настільки природно оволодів своєю справою, що вже влітку удостоївся Георгіївської зброї.

Чорноморська повітряна дивізія, сформована на початку 1917 р. під командуванням капітана першого рангу М.Федоровича, мала у своєму складі дві бригади й корабельний дивізіон. Першою бригадою, створеною з авіачастин північно-західного району та загону дирижаблів, командував старший лейтенант І.Стаховський, який ще 1914 р. завідував заводками чорноморської авіації, за його ініціативи виокремленої зі служби зв'язку флоту, і, врешті, став капітаном другого рангу. Її частини базувалися на станційно-постовій мережі, де центральними були аеродроми Кругла Бухта, Одеса та Бухта Нахимова. Друга бригада орієнтувалася на схід морської акваторії з перспективою домінувати й на її південному узбережжі.

Літаки досягали Стамбула, не уникаючи повітряних дуелей. Так, машина, пілотована прапорщиком Й.Кулевичем із спостерігачем поручиком Остроградським на борту, незважаючи на три десятки кульових пробіів у корпусі, витримала підряд шість боїв. Й.Кулевич був нагороджений орденом Св.Георгія 4-го ступеня³⁶.

Рідкісна пригода сталася 13–14 (26–27) березня 1917 р. Після бомбардування водокачки Деркоса, яка подавала воду у Стамбул, літак лейтенанта М.Сергеева й унтер-офіцера Тура було збито (О.Колчак навіть устиг занотувати: «Загинув у нас один апарат із двома льотчиками»³⁷). Проте приводившись із пробитим паливним баком у південно-західного узбережжя Чорного моря екіпаж зміг, погрожуючи своїм кулеметом, ревізувати невелике османське судно. 19 березня (1 квітня) авіатори під вітрилом доправили пошкоджений літак до Джарилгача, звідки ескадре-

ний міноносець «Громкий» провів їх у Севастополь. М.Сергеев за цей подвиг одержав Георгіївську зброю. 5 (18) травня його літак буде підбито над Констанцею, а сам пілот потрапить у полон. У 1920-х рр. він командуватиме чорноморсько-азовською авіацією, а потім стане заступником начальника військово-повітряних сил Червоної армії³⁸.

5 (18) травня 1917 р. аварія спіткала і поручика Б.Нагорного, котрий бомбардував станцію дирижаблів у Констанці. Вимушено сівши на німецький аеродром, він кілька годин не дозволяв себе полонити, поки не підійшов есмінець «Лейтенант Шестаков» – корабель старшого лейтенанта В.Воциніна відкрив вогонь, подолав мінне загородження та евакуював співвітчизника. За мужність кавалер ордена Св.Володимира з мечами й бантом Б.Нагорний був представлений до Георгіївської зброї.

Коли наприкінці літа командувати повітряною дивізією став капітан першого рангу М.Чернилівський-Сокіл, вона складалась із підрозділу корабельної авіації та дев'яти авіазагонів на шести станціях (у бухті Нахімова, Круглій бухті, Євпаторії, Ак-Мечеті, Одесі, Батумі) й восьми постах. У складі формування налічувалося 152 літаки, а його штаб розташовувався у севастопольській Кілен-бухті.

Бортова авіація могла дислокуватися на кораблях «Республіканець», «Авиатор», «Алмаз», «Очаков», «Пам'ять Меркурія» і п'яти румунських транспортах (1916 р. до дивізіону гідрокрейсерів потрапив 106-метровий пароплав «Romania», у першій половині 1917 р. – ще чотири румунські літаконосії). Не всі авіаматки підключалися до бою, проте у цілому за їхнього сприяння чорноморці до літа ліквідували 223 ворожі судна й 17 – полонили, з моря та повітря обстрілювали й бомбардували Сіноп і Самсун³⁹.

На боці Антанти 24 березня (6 квітня) 1917 р. у війну вступили Сполучені Штати Америки. Безпосереднім приводом до цього стало розгортання Німеччиною необмеженої підводної війни, хоча раніше президент В.Вільсон конструював доктрину миру й без перемоги над нею. П.Мілюков підкреслив, що збіг у часі американського підключення з російською революцією вбачається символом боротьби «за втілення всіх великих цілей»⁴⁰.

Чітких обрисів набула перспектива босфорської операції; однак ставлення до неї Тимчасовий уряд змінив через економічні труднощі та деморалізацію армії. О.Гучков (хоча Чорноморський флот визначався ним як «гордість і надія Росії») згорнув переобладнання суден під десантну операцію. Спорадичні епізоди боротьби на морі віддзеркалила хроніка ставки: «12-го квітня [...] Нашим крейсером зруйновано портову споруду в Керасунді й спільно з одним із міноносців знищено три турецькі шхуни. У районі Босфору нашим підводним човном потоплено дві шхуни»; «14-го квітня [...] Наш міноносець артилерійським вогнем зруйнував кілька жандармських постів у районі Бафра – Самсун, спалив у цьому ж районі інтендантські склади, знищив більше 10 фелюг та захопив одну велику шхуну з вантажем зерна»; «19-го квітня [...] Наш підводний човен у районі Босфору потопив великий вітрильник у 1000 тонн і пароплав буксирного типу. Команди вітрильника й пароплава втекли на берег. Під час розстрілу пароплава човен своєю чергою потрапив під вогонь тридюймової батареї з берега, котру човен трьома вдальми влученнями змусив замовкнути» (цією субмариною була «Нерпа», а бій, який описується, відбувся поблизу селища Арче-Шари, що на східному боці однойменної річки – П.У.); «29-го квітня [...] Нашим загonom гідроаеропланів скинуто на Махмудію (на Дунаї) 120

бомб; помічено великі руйнування. Попри сильний шрапнельний вогонь противника, усі апарати та льотчики неушкоджені»; «16-го травня [...] Нашими суднами під час обходу Анатолійського узбережжя висадженою партією знищено біля Чиви (на схід від Самсуна) відмінно обладнаний телефонними й телеграфом жандармський пост. Там спалено інтендантський склад із зерном і 2 великі вітрильники витягнуті на берег; інші ж два спущено на воду та приведені на буксирі до Трапезунда».

Далі петроградський місячник «Морской сборник» зазначав, що флотська праця «стала, можливо, навіть продуктивнішою, ніж раніше». Наведений у ньому перелік фактів уточнювався в ретельному огляді: «Під час обходу Анатолійського узбережжя нашими суднами 16 травня [...] в Уньє зруйновано казарми, млин і пристань. В Орду знищено спостережний пункт, управління командира порту, штаб тилу армії й телеграф, казарми та різноманітні склади. Усього судна, які обходили узбережжя, знищили 147 завантажених різними припасами вітрильників»⁴¹.

Активізувалися також бойові дії на Дунаї. На катерах лейтенанта О.Цитовича загін із командиром 2-го морського полку Балтійської морської дивізії полковником військово-морського судового відомства М.Жебраком розстрожив німецьку батарею і водну станцію під Тульчею.

Прапорщик Герма, який взимку 1917 р. вміло відбив напад біля прирічного села Редері (Режеле)-Кароль, у травні отримав орден Св.Георгія 4-го класу. А В.Чехурський, на початку року ставши мічманом, заслужив Георгіївський хрест 4-го ступеня за проведення успішних розвідок⁴².

Рейди до південно-західних чорноморських берегів здійснювали підводники. За 19 перших одиночних походів 1917 р., завершених до червня, вони потопили понад півсотні турецьких шхун і 8 пароплавів⁴³. Однак були й втрати. 4 (17) квітня на субмарині «Кашалот» під час ризикованої висадки групи десантників загинув георгіївський кавалер лейтенант П.Яришкін, «за мужність, доблесть та розпорядливість» удостоєний ордену Св.Станіслава 2-го ступеня з мечами⁴⁴.

28 квітня (11 травня) зник підводний човен «Морж» (командир – старший лейтенант А.Гадон). Ідучи із Севастополя на позицію під Босфор, він потопив щонайменше чотири шхуни (без відірваної корми був виявлений британськими аквалангістами у 2000 р. на 90-метровій глибині; тоді народилася версія про його фатальне зіткнення з міною)⁴⁵.

На початку 1917 р. 129 пароплавів транспортної флотилії, сформованої для Чорноморського флоту віце-адміралом О.Хоменком, було розподілено на десять загонів, котрі базувалися в Одесі (тут розміщувався й штаб флотилії), Севастополі, Маріуполі, Новоросійську та Батумі. Протягом лютого з цієї армади через шторми та обледеніння у північно-західній частині моря ви-йшов із ладу ледь не кожен сьомий основний плавзасіб (18 пароплавів), але регулярні рейси з Дніпра й Одеси на Дунай сприяли доставці тисяч тонн вантажів, яких чекали російські війська, що готувалися до наступу, планованого новим головковерхом генералом від кавалерії О.Брусилівим⁴⁶.

Удосконалювались ескадрені міноносці. Навесні 1917 р. зі стапелів миколаївських заводів товариств Російського суднобудівного і «Наваль» зійшли есмінець «Фидониси», за ним улітку – «Керчь», восени додалися «Гаджибей» та «Калиакрия». Швидкість цієї четвірки була рекордною для регіону й перевищувала 31 вузол. Недарма Тимчасовий комітет Державної думи звернувся «до офіцерів, матросів і робітників у місті Миколаїв» із

полум'яною відозвою «дружними товариськими зусиллями створити грізний оплот проти ворога, захистити здобуту народом свободу». З «особливою вагою тієї праці на Чорному морі й у Севастополі та Миколаєві, де споруджуються нові судна», зазорили сподівання «зламати ворогів на Південному фронті»⁴⁷. Хто тоді міг уявити, що наступного року «Керчь», реалізуючи вказівку В.Ульянова (Леніна), розстріляє в Новоросійську «Фидониси» та дредноут «Свободная Россия», примусить до самознищення низку кораблів, у тому числі «Гаджибей», «Калиакрия», «Пронзительный», «Капитан-лейтенант Баранов», «Лейтенант Шестаков», «Сметливый», «Стремительный», «Лётчик» і буде потоплений власним екіпажем?!

Із кінця 1916 р. О.Колчак поповнив арсенал флоту 444 хімічними дванадцятидюймовими (305-міліметровими), 3000 шестидюймовими (152-мм) та 4000 120-міліметровими снарядами, нагромадив запаси шрапнелі важкого й середнього калібру, до того небачені на Чорному морі. Російський знавець артилерії О.Широкоград висловив здогад, що вони «призначалися для ведення вогню по берегу», і висунув гіпотезу: «Російські кораблі мали буквально закидати укріплення Босфору хімічними снарядами. Замовклі батареї захоплювалися б десантом. А при наближенні польових частин турків кораблям належало відкрити вогонь шрапнеллю»⁴⁸. Оригінально він пояснив і вірогідність перевезення севастопольської берегової артилерії: на Дарданеллах чорноморські гармати відкрили б вогонь по англійцях та французах, якби ті «поткнулися до проток»⁴⁹. У пов'язанні з плановим кидком на Босфор досить логічно сприймається демонтаж кримських цитаделей, але так чи інакше сміливі припущення не завадять підкріпити документально.

Щоб оволодіти зокрема Сінопом і «спрямувати всі сили на підготовку великої босфорської операції», у Миколаєві йшла добудова велетенського лінійного корабля «Воля», самохідних барж-ельпидифорів, маневрених субмарин «Утка», «Гагара», «Буревестник» і «Орлан». Командир О.Свечин (генерал-майор Генштабу, майбутній голова радянської Військово-історичної комісії узагальнення досвіду війни 1914–1918 рр.) та О.Верховський готували Окрему Чорноморську дивізію. Долати перепони до Середземного моря випадало її 15-тисячному поповненню, насамперед із добірних рот гвардійських Преображенського, Семеновського й Ізмайловського полків. О.Колчак проектував також долучити до них Царгородський, Нахимовський, Корниловський та Істомінський полки. «Перший полк – наша ідея, а славетні імена нададуть дивізії колишні севастопольські традиції, – зазначав він, моделюючи вторгнення до проток і Стамбула. – Морські знаменні прапори будуть вашими прапорами. Ми створимо справжню морську піхоту, вправну й навчену десантній справі»⁵⁰.

За планами морського штабу верховного головнокомандувача та штабу Чорноморського флоту, основні плюси вторгнення на Босфор полягали у застосуванні прийомів і навичок, набутих 1916 р. насамперед у наступі на Трабзон (Трапезунд), з урахуванням досвіду невдалих спроб штурму Дарданелл англійцями й французами (1915–1916 рр.). Спершу, після нічного тралення підходів до протоки, на світанку, коли б сонце сліпило турецьких артилеристів, почався б корабельний артобстріл разом з атакою обох босфорських берегів двома дивізіями, а після з'ясування ситуації – десантування третьої з важким корпусним озброєнням. На цій стадії флот міг би потрапити до протоки, а транспортна флотилія повернулася б за підкріпленням – двома дивізіями другого ешелону. На четверту добу всі ра-

зом мали ввійти до Стамбула і розташуватися на позиціях, щоб ізолювати Туреччину від Балкан⁵¹.

У захваті від планів О.Колчака представники флоту, севастопольського гарнізону, артилеристів та робітників обнародували резолюцію, екзальтовано узагальнивши, що «Росії потрібен вихід у море», а судовий комітет флагманського корабля «Георгій Победоносець» у відповідь на звернення О.Гучкова як «першого військового міністра-громадянина» миттєво підхопив вираз «Вітчизна в небезпеці!». Севастопольці закликали Петроград «вжити негайно всіх заходів для організації порядку, піднесення дисципліни і приборкання типів, подібних до Леніна, котрі агітують проти Тимчасового уряду й вимагають сепаратного миру»⁵².

Місто Севастополь із 11-тисячною залогою та Чорноморський флот 28 квітня (11 травня) 1917 р. для стимулювання російської армії на «війну до переможного кінця» виділили майже дві сотні ораторів: моряків, портових працівників і солдатів із головою президії тієї делегації – заангажованим авантюристом Ф.Баткіним, одягнутим в однострій матроса 2-ї статті висуванцем місцевої молодіжної спілки. Останній прославився як талановитий оратор та за заслуги в піднесенні духу військ був нагороджений Георгіївським хрестом 4-го ступеня. Він і його колеги, «словом та ділом» утілюючи девіз «Флот у бій – армія в наступ!», кружляли далекими маршрутами з мандатами інспекторів Балтики й фронтів. У Севастополі функції комісара «чорноморської делегації» з вербування добровольців взяв на себе георгіївський кавалер лейтенант К.Любі.

4 (17) травня збори делегатів флоту, гарнізону і робітників 340 голосами проти 20 (45 утрималось) «категоричною ухвалою» зажадали «недопущення приїзду Леніна до Севастопольського фортечного району та узбережжя Чорного моря». Директиви у цьому дусі циркулювали від Одеси до Кавказу й окупованої частини Анатолії.

І все-таки політична ситуація завадила штурму босфорських берегів. Симптоматично, що на тому ж засіданні 4 (17) травня розглядалася скарга командира есмінця «Жаркий» лейтенанта Г.Веселага, що екіпаж не бажає виходити у море під його командуванням. Для того, щоб розібратися у скандальній ситуації, судно терміново навідав «летючий загін» ЦВК, а О.Колчак спорядив інспекцію під головуванням начальника бригади лінійних кораблів контр-адмірала В.Лукіна, за участю секретаря полковника Палізена і ще двох офіцерів – Євдокимова та Ніколя, а також чотирьох виборних матросів – по одному від дредноута «Свободная Россия», повітряної дивізії, підводної й лінкорної бригад⁵³.

Одіозного пияка і самодура Вєсьолкіна у севастопольській фортеці терміново заступив начальник штабу генерал-майор Ф.Рерберг. Уже з травня комендантом став командир лінійного корабля «Євстафій», капітан першого рангу М.Остроградський (Остроградський-Апостол) – «свідомий українець», начальник 2-ї лінкорної бригади восени 1917 р., майбутній контр-адмірал, уповноважений керувати флотом України навесні 1918 р., товариш міністра морських справ за Директорії УНР⁵⁴.

«У пошуках, де знайти порятунок, де знайти елемент, на котрий можна поклатися, звернулися до українізації, спочатку боязкої, потім ширше та ширше, й незабаром низка кораблів оголосила себе українцями, і маса матросів та офіцерів стала ходити з «жовто-блакитними» стрічками на грудях. З'явилися українські прапори, «спілки», і видавалося, що українізація піднімає дух, згуртовуючи, як земляцтво»⁵⁵, – згадував ко-

мандир полку Окремої Чорноморської дивізії капітан першого рангу Кришевський. Невипадково Українській чорноморській громаді передала своє старе приміщення на Нахимовському бульварі Севастопольська рада депутатів армії, флоту та робітників.

О.Колчак протегував влаштованій громадою 21 травня (3 червня) демонстрації з масовим збиранням коштів до Українського національного фонду і на Позику свободи, зобов'язавши офіцерів «допомогти організації процесії» директивною повісткою⁵⁶. «Було то справді величаво-гарне, чаруюче, національно-українське відзначення Зелених свят – символічне видовище, яке, на жаль, у Севастополі вже більше не повторилося», – підсумував один з учасників демонстрації, додавши, що дружина віце-адмірала тоді була на ній у старовинному вбранні полтавської козачки⁵⁷.

Тим часом О.Свечин у розпачі попросився на передову, адже ввірена йому дивізія, заражена дезертирством нерафінованих кадрів, протягом весни «розтанула», зменшившись до чверті колишнього складу. Новий начальник її, генерал-майор Й.Пожарський (у минулому – командир Георгіївського батальйону, майбутній гетьманець, учасник білого руху, 1919 р. – начальник залоги Харкова, зрештою, емігрант, евакуйований 1920 р. із Севастополя) зробив подання про розформування з'єднання⁵⁸.

15–16 (28–29 травня) 1917 р. Одесу й 17–18 (30–31) того ж місяця Севастополь, підкреслюючи повагу до комфлоту, відвідав новий військовий та морський міністр О.Керенський, який дозволив офіцерам карати порушників субординації під час бойових акцій і передовірів виключно вищим чинам призначення командирів, їх переміщення й відставки⁵⁹.

Проте ініціативність чорноморців уже занепадала. Чутку, що О.Колчак нібито «великий землевласник», підкинули приїжджі з півночі агітатори⁶⁰. «Внаслідок незначної кількості бажаючих і посиленої контрпропаганди сформувати ударні батальйони не видається можливим. Піднесення минуло, агітація кращої частини офіцерів, і солдат, і Центрального комітету залишилася марною, надії на успіх надалі немає», – 31 травня (13 червня) телеграфував до ставки М.Смирнов⁶¹.

«Я бажав вести свій флот шляхом слави й честі, я бажав дати Батьківщині зброю силу, як я її усвідомлюю, для розв'язання тих завдань, котрі так чи інакше, рано чи пізно розв'язуватимуться, проте безтямний та дурний уряд і знавіснілий дикий (та позбавлений подобі), нездатний вийти з психології рабів народ цього не захотіли»⁶², – пізніше зазначав у приватному документі О.Колчак.

Він домагався від Г.Львова персональної ротації собі, тим більше, що раніше застеріг, що відмовиться від посади за таких особливих обставин: «1) відмова якогось корабля вийти в море або виконати бойовий наказ; 2) зміщення з посади без згоди командуючого флотом когось із начальників окремих частин на вимогу згори чи знизу; 3) арешт підлеглими свого начальника»⁶³. Двічі він даремно звертався з цього приводу, однак улітку події набули несподіваного оберту: 5 (18) червня на флоті здійнявся бешкет, наступної доби мітингова стихія позбавила командувача влади, зажадавши його арешту, подібно, як напередодні затримала помічника командира флотського екіпажу полковника по адміралтейству Грубера (він наполягав на відданні честі) й трьох офіцерів, котрим інкримінувалося зберігання «зайвої» зброї⁶⁴.

«Вважаю, що моя подальша діяльність на Чорному морі, так само, як і діяльність начальника мого штабу, більше не може бути корисною, і для

блага Вітчизни необхідно негайно призначити нового командуючого флотом та нового начальника штабу», – увечері 6 (19) червня конфіденційно переконував міністра-голову О.Колчак. Зі свого боку М.Смирнов доповів про інцидент тієї доби «нагору», запропонувавши для виходу зі скрути викликати свого безпосереднього шефа до столиці, та вмотивував це загрозою ескалації конфлікту.

Як зазначав флаг-капітан морського штабу верховного головнокомандувача О.Бубнов (приятель О.Колчака, пізніше – начальник військово-морського управління ставки), він, коли йому не пощастило екстрено розшукати О.Керенського, власноруч склав розпорядження за міністра. Ніяк не зваживши на те, що неадекватний репресивний радикалізм не підтримала абсолютна більшість судових і полкових комітетів, Тимчасовий уряд 7 (20) червня у різкому тоні офіційно звелів «адміралові Колчаку та капітанові Смирнову, котрі допустили явний бунт, негайно виїхати до Петрограда для особистої доповіді» (передавши командування флотом В.Лукіну заради відновлення «на Чорному морі порядку») й на докір нагадав чорноморцям, що їх флот «шанувався всією країною як флот свободи і революції»⁶⁵.

Цікаво, що саме 6 (19) червня О.Колчак просив верховне головнокомандування повернути до Севастополя «частину делегації, яка перебуває у Петрограді на чолі з Баткіним, а також частину делегації, яка перебуває на фронті»⁶⁶, фактично визнавши, що хибно розпорошив потенціал тих, кого йому тепер не вистачало, щоб запобігти крахові... Натомість преса продовжувала висвітлювати досягнення чорноморців: вдалося знищити ще три сотні моторок та вітрильників допоміжних сил османської армії, зруйнувати споруди й сховища кількох портів і придушити берегові батареї, що чинили опір⁶⁷.

«Закликаю офіцерів, аби уникнути можливих ексцесів, добровільно підкоритися вимогам команд та віддати їм усю зброю. Віддаю і я свою георгіївську шаблю, заслужену мною в обороні Порт-Артура. У завданні мені та офіцерам образ не вважаю за можливе звинуватити доручений мені Чорноморський флот, оскільки знаю, що злочинну поведінку нав'язно заїжджими агітаторами. Залишатися на посту командувача флоту вважаю шкідливим і з цілковитим спокоєм чекаю на рішення уряду», – так прощався з Кримом О.Колчак у наказі, доведеному до підрозділів та розтиражованому газетою «Утро России» 9 (22) червня. Здобутий на російсько-японській війні 1904–1905 рр. клинок із золотою рукояткою й георгіївською китицею він жбурнув за борт⁶⁸.

Швидко передавши свої повноваження контр-адміралу В.Лукіну, колишній комфлоту ввечері 7 (20) червня 1917 р. відбув зі М.Смирновим, чий обов'язки почав виконувати капітан першого рангу О.Зарін⁶⁹. На севастопольському вокзалі їх проводжали віце-адмірал С.Васильківський і чимало моряків⁷⁰.

Із пошани до О.Колчака офіцерські каюти незабаром прикрасили його портрети. В особистій кореспонденції він підбив персональний чорноморський баланс: «Досі мені вдалося протягом 3-х місяців утримати флот від ганебного руйнування й створити йому ім'я частини, котра зберегла відому дисципліну та організацію [...] За 11 місяців мого командування я виконав головне завдання – здійснив повне панування на морі, ліквідувавши діяльність навіть ворожих підводних човнів»⁷¹.

У ніч на 8 (21) червня В.Лукін доповів О.Керенському, що севастопольські «делегатські збори» повністю підкорилися вимогам: «1) негайно повернути всім офіцерам зброю, яка є приватною власністю, тобто холодну й вогнепальну неказенного зразка; 2) припинити обшуки та арешти, про всіх підозрюваних повідомляти Центральному комітетові; 3) негайно виконати розпорядження командувача, котрий працює за участю комісії, обраної делегатськими зборами»⁷². Не минуло й доби, як надійшла відповідь: «Радий переконалися, що у Чорноморському флоті, котрий був завжди оплотом свободи і революції, узяли гору розум та вірне усвідомлення революційного, громадянського й військового обов'язку. Комісія для розслідування виїздить. Про день прибуття її до Севастополя буде повідомлено додатково. Морський міністр Керенський». Наступного дня К.Любі через «чорноморську делегацію» оптимістично запевнив, що «у Севастополі цілковитий спокій» і що набір добровольців до маршових батальйонів триватиме. Відтак за дві доби його було включено до Всеросійського центрального комітету з організації добровільної революційної армії⁷³.

Надзвичайна комісія під керівництвом О.Зарудного (майбутнього міністра юстиції, колишнього адвоката П.Шмідта на суді над «очаковцями»), до якої було включено також ветерана революційного руху К.Брешко-Брешковську, її товариша по партії есерів І.Бунакова-Фундаминського й члена виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, соціал-демократа М.Борисова, не забарилася з'ясувати «факти насильницького позбавлення офіцерів зброї, вимоги усунення командувача флоту, відвертих закликів до насильства над представниками влади та зокрема відмови команди міноносця «Жаркий» виконувати бойові накази й усунення командою ескадреного міноносця «Керчь» свого командира»⁷⁴.

Обстеживши чорноморські судна і берегові частини, 26 червня (9 липня) О.Зарудний на зборах у Севастополі уточнив, що його комісія не слідча й не каральна, а ознайомлювальна. Зроблені ж нею прискіпливі висновки виявили як першопричини «виникнення непорозумінь» антидемократичні явища: «Після перевороту все залишилося по-старому, у тому сенсі, що ніхто з офіцерів не був увільненим, хоча між ними багато прихильників старого ладу, котрі налаштовували команди проти себе своїм ставленням». Іншими негативними факторами було визнано відсутність зближення між офіцерами та матросами, недовірливе ставлення до ЦВК, агітація балтійців, що приїздили до Севастополя, а також поголоска (спростована як абсурд), що офіцери гуртуються у контрреволюційну спілку (насправді, з'ясувалося, що обструкція зачепила саме тих, котрі, за рекомендацією О.Керенського, намагалися на рівних спілкуватися з підлеглими)⁷⁵.

Угамувавши надміру збурених чорноморців, О.Зарудний заспокоїливо відвідував перед Тимчасовим урядом у Петрограді. Після бесіди з О.Колчаком він лояльно характеризував його як постраждалого від бешкетників, підігрітих «анархо-більшовицькими» настроями⁷⁶. Запрошений на урядове засідання до столичного Маріїнського палацу віце-адмірал констатував, що збройні сили розбещено, та обґрунтував альтернативу – укласти мир або здолати пацифізм, узаконивши страти як засіб дисциплінування вояцтва⁷⁷.

Культивувалася «рятівна» думка про ймовірність вручення державних важелів авторитетному морякові із Севастополя. «Нехай князь Львов поступиться місцем голови у Кабінеті адміралові Колчаку. Це буде міністерство перемоги. Колчак здатен грізно піднести російську зброю над

головою німця, і скінчиться війна. Прийде довгоочікуваний мир», – виразно задекларувала «Маленькая газета» 10 (23) червня 1917 р. А П.Мілюков розпочав законспіровані переговори про встановлення в Росії диктатури О.Колчака – свого сподвижника по омріяному проекту десантування на Босфорі⁷⁸.

Пізніше, восени 1918 р., вельми далеко від Петрограда – аж у Сибіру – колишній комфлоту стане міністром так званого Тимчасового всеросійського уряду, погодиться на регалії повного адмірала та диктаторське звання верховного правителя Росії. Після закінчення світової війни він продовжив на антикомуністичній платформі вкрай криваву громадянську бійню – несамоовиту, злу, безжальну, в якій і загинув, будучи розстріляним у позасудовому порядку...

Улітку ж 1917 р. «верхи» відіслали його за океан: 28 червня (11 липня) Тимчасовий уряд відрядив «до Америки, на задоволення прохання уряду Північно-Американських Сполучених Штатів для надання флоту республіки даних досвіду ведення морської війни спеціальну морську місію у складі віце-адмірала Колчака і трьох офіцерів». Серед тих, хто завізував дане рішення, був і О.Зарудний (у Петрограді він запевняв О.Колчака, що прикрість, котра спровокувала його відставку, це «плід німецької агентури», прохав повернутися до чорноморців, розраховувати на «більшість кращих елементів», та все таки віце-адмірал не подарував завданої йому на флоті кривди)⁷⁹.

Після розгрому липневого петроградського повстання, спровокованого більшовиками проти уряду Г.Львова, останнього як лідера замінив О.Керенський. У ролі «міністра-президента» (як сам себе назвав)⁸⁰ він, за сумісництвом військовий і морський міністр, «беручи до уваги жаль, висловлений командами Чорноморського флоту щодо допущених в їх середовищі безпорядків», поблажливо задовольнився сентенцією про потребу «самозреченого подвигу» за безперечної покори владі «військових начальників»⁸¹. Таким чином необачно зігнував струс доти непохитної системи флоту, а її подальша деградація вщерть розвіяла ілюзорні сподівання на реалізацію погодженого в колі Антанти мандата на гегемонію над обширним регіоном європейсько-азійського порубіжжя. Менше, ніж за півроку, уже піднявшись на висоти верховного головнокомандування, О.Керенський з воєнної й політичної арени канув у розбурхану каламуть хаосу...

¹ Смирнов М.И. Адмирал А.В.Колчак во время революции в Черноморском флоте // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г. – Москва, 1991. – С. 78. Штабній структурі ВМС Росії присвячено спеціальні статті: Козлов Д.Ю. «Центр тяжести оперативной работы должен лежать в Морском штабе его величества...» // Военно-исторический журнал (далі – ВИЖ). – 2005. – №12. – С.35–40; Его же. Штабы морских сил (флотов) накануне и в годы Первой мировой войны: опыт организационного строительства и функционирования. 1908–1917 гг. // Там же. – 2006. – №7. – С.34–40.

² Катков Г.М. Февральская революция. – Москва, 2006. – С.356–358; Мельгунов С.П. Мартовские дни 1917 года. – Москва, 2006. – С.229–234; Данилов Ю.Н. Великий князь Николай Николаевич. – Москва, 2007. – С.356–358.

³ Бубнов А.Д. К истории действий русского флота в мировую войну // Зарубежный морской сборник. – 1931. – №13. – С.15; Его же. В царской ставке. – Москва, 2008. – С.189, 219; Дроков С.В. Александр Васильевич Колчак // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1991. – №1. – С.50–56; Смирнов А.В. Адмирал Колчак // Звезда. – 1994. – №4. – С.130; Верховный правитель России: Документы и материалы след-

ственного дела адмирала А.В.Колчака. – Москва, 2003. – С.19–24; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – Москва, 2003. – С.313–314; *Рунов В.А., Португальский Р.М.* Адмирал Колчак. – Москва, 2007. – С.166–167.

⁴ Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). – Москва, 1925. – С.24; *Хесин С.С.* Русский флот накануне Октября (положение, численность, состав) // Исторические записки (далі – ИЗ). – 1968. – Т.81. – С.91. Пор.: «Станом на 13 квітня 1917 р. флот мав 1556 офіцерів, 526 кондукторів, 35 487 рядових» (Черноморский флот России. – Симферополь, 2002. – С.141); «Особовий склад флоту із сухопутними військами, що входили до нього (27 787 чол.), становив 75 522 чол.» (Там же. – С.143).

⁵ *Широкорад А.Б.* Черноморский флот в трёх войнах и трёх революциях. – Москва, 2007. – С.167.

⁶ *Гурко В.М.* Царь и царица. – Москва, 2008. – С.128–129.

⁷ *Богданов К.А.* Адмирал Колчак. – Санкт-Петербург, 1993. – С.89, 292.

⁸ *Смирнов М.И.* Указ. соч. – С.80–81.

⁹ *Жуков В.К.* Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. – Москва; Ленинград, 1931. – С.16–20; *Семен Г.И.* Севастополь. – Москва, 1955. – С.308–309; *Рерберг Ф.П.* Вице-адмирал Колчак на Черноморском флоте // ВИЖ. – 2008. – №11. – С.57.

¹⁰ Цит. за: *Гончаренко О.Г.* Последние битвы императорского флота. – Москва, 2008. – С. 104.

¹¹ *Милюков П.Н.* Почему и зачем мы воюем? (Война, её происхождение, цели и последствия). – Петроград, 1917; От Временного правительства // Русский инвазид (далі – РИ). – 1917. – 7.03; *Р.* Делегация из Севастополя // Там же. – 17.03; Новый порядок назначения на высшие командные посты // Речь. – 1917. – 5.IV; *Первые шаги* // Морской сборник (далі – МС). – 1917. – №3. – С.V–VI; *Егоров Н.* Борьба за советскую власть на Дунае и Измаильский район в феврале – октябре 1917 года // Красная Бессарабия. – 1928. – №1. – С.93–96; *Истрати Е.Н.* Демократическое движение за мир на Румынском фронте в 1917 году. – Кишинёв, 1973. – С.15, 18–20, 127; *Грозов К., Боголепов С.* Примечания // Минувшее. – Москва, 1990. – С.170–171; *Смирнов М.И.* Указ. соч. – С.78–84; *Боханов А.Н.* Александр Иванович Гучков // Исторические силуэты. – Москва, 1991. – С.68, 93–96; *Его же.* Александр Иванович Гучков // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – Москва, 1991. – С.80–104; *Думова Н.Г.* Павел Николаевич Милюков // Там же. – С.208–209; Александр Иванович Гучков рассказывает...// ВИ. – 1991. – №9/10. – С.203; *Сенин А.С.* Александр Иванович Гучков // Там же. – 1993. – №7. – С.69–88; *Плотников И.Ф.* Александр Васильевич Колчак: Жизнь и деятельность. – Ростов-на-Дону, 1998. – С.78–84; *Сокольский Ю.М.* Цари и министры. – Санкт-Петербург, 2002. – С.413–429; *Залесский К.А.* Указ. соч. – С.109–110; *Евдокимов С.В.* Воспоминания контр-адмирала // ВИЖ. – 2006. – №8. – С.71; *Крестьянников В.В.* Офицеры Черноморского флота – Георгиевские кавалеры Первой мировой войны // Севастополь: Лит.-ист. альманах (Севастополь). – 2007. – №29. – С.205; Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 гг. – Симферополь, 2007. – С.5–31; *Широкорад А.Б.* Указ. соч. – С.168; *Бубнов А.Д.* В царской ставке. – С.203–236.

¹² *Похилевич Д.Л.* Чорноморська фльота 1917 р. // Архів Радянської України. – 1932. – №4/5. – С.14–15.

¹³ *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – Москва, 1988. – С.145.

¹⁴ Конференция союзников в Петрограде в 1917 г. // Красный архив. – 1927. – Т.20. – С.46; *Игнатьев А.В.* Внешняя политика Временного правительства. – Москва, 1974. – С.152–153.

¹⁵ Кто они? // Маленькая газета. – 1917. – 5.III.

¹⁶ *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.15–16, 38–43.

¹⁷ *Шавров А.* Превратности жизни адмирала Колчака // МС. – 1990. – №9. – С.84–86.

¹⁸ *Верховский А.И.* Россия на Голгофе (Из походного дневника 1914–1918 гг.) // ВИЖ. – 1993. – №4. – С.39.

¹⁹ Дыков И.Г. Румчерод и борьба за установление Советской власти на Румынском фронте // ИЗ. – 1956. – Т.57. – С.4–5.

²⁰ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С. 119; Український національно-визвольний рух: березень – листопад 1917 р. – К., 2003. – С.338, 344, 956–957.

²¹ Михайлик М. Український національний рух у Криму в 1917 році // Хроніка-2000 – К., 2000. – Вип.34. – С.246–247.

²² Дописи // Нова Рада. – 1917. – 18.V.

²³ Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.7/8. – С.24.

²⁴ Трембіцький В. Чорноморська проблема України // Альманах Українського народного союзу на 1998. – Парсіппані; Нью-Йорк, 1998. – С.147; Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С.64; Савченко Г. Український рух у гарнізонах російської армії Кримського півострова у 1917 р. // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С.172, 194.

²⁵ Савченко Г. Указ. праця. – С.194.

²⁶ Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р.

²⁷ Колчак А.В. Сообщение в Офицерском союзе Черноморского флота и Собрании делегатов армии, флота и рабочих в Севастополе // Звезда. – 1994. – №4. – С.135–136.

²⁸ Шавров А. Указ. соч. – С.86–87.

²⁹ Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. – Москва, 1994. – С.302.

³⁰ Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.19–20.

³¹ Смирнов М.И. Указ. соч. – С.86.

³² Жуков В.К. Указ. соч. – С.38–43.

³³ Семин Г.И. Указ. соч. – С.247, 314–316; Петлицын С.Л. Корабли революции. – Одесса, 1984. – С.62; Мельников Р.М. Броненосец «Потёмкин». – Ленинград, 1981. – С.252; Его же. Крейсер «Очаков». – Ленинград, 1986. – С.244; Чикин А.М. Севастополь – летопись времён: 1773–2003. – Севастополь, 2003. – С.125; Бабкин М.А. Участие духовенства в революционных торжествах // Вестник Московского университета: Серия 8 (История). – 2006. – №1. – С.70–90; Гончаренко О.Г. Указ. соч. – С.107–109.

³⁴ Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – Санкт-Петербург, 2004. – С.20, 398.

³⁵ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Действия русского флота на Чёрном море // Флот в первой мировой войне. – Москва, 1964. – Т.1. – С.526–527; Лорей Г. Указ. соч. – С.400; Крестьянников В.В. Указ. соч. – С.203; Заблоцкий В.П., Левицкий В.А. Первые «Новики» Черноморского флота: Эсминцы типа «Дерзкий» // Морская кампания. – 2008. – №8. – С.55. За раніше введеними до наукового обігу даними, Чорноморський флот під командуванням О.Колчака від липня 1916 р. до червня 1917 р. перед Босфором виставив до 3,5 тис. мін (Петров М.А. Морская оборона берегов в опыте последних войн России. – Ленинград, 1927. – С.197; Доценко В.Д. Балтийский и Черноморский флоты в первой мировой войне // МС. – 1994. – №9. – С.42). Віднедавна можна знайти й інші цифри: «З листопада 1916 р. по червень 1917 р. за наказом О.Колчака поблизу Босфорських укріплень Туреччини було поставлено більше 5 тис. мін, на яких підірвалося 6 ворожих підводних човнів» (Крушина В.О. Колчак Олександр Васильович // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т.4. – С.465; див. також: Учёный и диктатор // История России в портретах. – Смоленск; Брянск, 1996. – Т.2. – С.98). Це надто відрізняється від опублікованих відомостей про значно меншу кількість (340 мін) у листопаді – грудні 1916 р. та 1160 – до середини 1917 р. Отже, із листопада 1916 р. по червень 1917 р. не «більше 5 тис.», а 1,5 тис. 6 субмарин у Першій світовій війні на Чорному морі загинули сумарно з протилежних сторін: «Морж» – 1917 р., німецькі UC-13 – у 1915 р. (тобто в усякому разі до командування тут О.Колчака), UC-15, UB-7, UB-45,

УВ-46 – у 1916 р., причому тільки останній човен, дійсно, зник неподалік від Босфору; інші загинули на великій відстані від протоки й не завжди на мінах. Принаймні щодо деяких із них просто не встановлено причин загибелі (див.: *Шерешков О.С.* Незвістна війна на Чёрном морі 1914–1917 гг. – Л., 1999. – С.21–27; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.385; *Усенко П.Г.* З історії Великої війни 1914–1917 рр. на Чорному морі // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.79, 83–84).

³⁶ Обзор военных действий // Всероссийский земский союз: Бюллетень комитета Юго-Западного фронта: На правах рукописи. – 1916. – №41. – С.2; Приказ начальника морского штаба верховного главнокомандующего. – Б.м., 1916. – 7.XII. – №456; Русские официальные сообщения о войне // МС. – 1917. – №4. – С.135–138; *Новицкий В.* Очерки мировой войны на море // Там же. – 1917. – №5/6. – С.172; *Крестьянников В.В.* Указ. соч. – С.189, 201–202, 208.

³⁷ *Шауров А.* Указ. соч. – С.85.

³⁸ *Новицкий В.* Указ. соч. – С.171–172; *Иванов П.Н.* Крылья над морем. – Москва, 1972. – С.9; *Дорохов А.* Рождение авиации южных морей (Из истории ВВС Черноморского флота) // МС. – 1981. – №8. – С.56; *Герасимов В.Л.* Создание нового рода сил флота // ВИЖ. – 2002. – №12. – С.70; *Его же.* Создание системы подготовки авиационных кадров флота в годы первой мировой войны // Там же. – 2003. – №7. – С.32–37; *Алтабаева Е.Б.* Смутное время: Севастополь в 1917–1920 гг. – Севастополь, 2004. – С.31–32.

³⁹ Приказ начальника морского штаба... – 1916. – 13.XI. – №388; 31.XII. – №484; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.534–536, 540–544; *Апальков Ю.В.* Российский императорский флот 1914–1917 гг. // Морская коллекция: Приложение к журналу «Моделист-конструктор». – 1998. – №4. – С.20; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770–1920). – Севастополь, 2003. – С.74; *Герасимов В.Л.* Авианесущие корабли русского военного флота // ВИЖ. – 2004. – №2. – С.30–32; *Его же.* «Сформировать в Балтийском и Черноморском флоте по одной воздушной дивизии» // Исторический архив. – 2004. – №3. – С.103, 108; *Рохмистров В.Г.* Авиация великой войны. – Москва, 2004. – С.655; *Ширококорд А.Б.* Указ. соч. – С.170; *Чикин А.М.* Севастополь. – Севастополь, 2008. – С.182–183.

⁴⁰ Русско-американское сближение // Речь. – 1917. – 11.IV. – *Игнатьев А.В.* Указ. соч. – С.153; *Алексеев М.* Военная разведка России: Первая мировая война. – Москва, 2001. – Кн.3. – Ч.2. – С.342, 372.

⁴¹ Русские официальные сообщения о войне // МС. – №5/6. – С.112–116, 127; №7. – С.89–90; *Новицкий В.* Указ. соч. – С.183.

⁴² *Бубнов А.Д.* К истории действий русского флота... – С.22; *Чернушевич А.М.* На Дунайских гирлах // Морские записки. – 1943. – №5. – С.156–159; *Брусилов А.А.* Мои воспоминания. – Москва, 1963. – С.275–278; *Крестьянников В.В.* Указ. соч. – С.180, 183, 208–209.

⁴³ Підрах. за: *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.521–525.

⁴⁴ *Крестьянников В.В.* Указ. соч. – С.210.

⁴⁵ *Золотарёв В.А., Козлов И.А.* Три столетия российского флота, 1914–1941. – Москва; Санкт-Петербург, 2004. – С.109; *Монастырёв Н.А.* На «Морже» // Бизертинский морской сборник. – Москва, 2003. – С.39–45; *Стрельбицкий К.* Примечания // Там же. – С.46; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.400–401; *Алексеев И.В., Гончаров А.С., Заблоцкий В.П.* Подводные лодки типа «Морж» // Морская кампания. – 2006. – №3. – С.29–31, 38–39.

⁴⁶ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.545–547; *Лукин В.К.* Значение флота на Чёрном море (По пережитому в войне 1914–1918 гг.) // Красный флот. – 1922. – №2. – С.46.

⁴⁷ Революция в Петрограде // МС. – 1917. – №8. – С.68; *Юрковский Н.К.* Революционный эсминец «Керчь» // Судостроение. – 1978. – №11. – С.55–58; *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Эскадренный миноносец «Новик». – Ленинград, 1981. – С.117–118; *Зубов Б.Н.* Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград, 1990. – С.360.

⁴⁸ *Широкоград А.Б.* Чудо-оружие Российской империи. – Москва, 2005. – С.364.

⁴⁹ *Широкоград А.Б.* Черноморский флот... – С.172–173.

⁵⁰ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января – 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции, издаваемый И.В.Гессеном. – Берлин, 1923. – Т.10. – С.204; *Кришевский Н.* В Крыму (1916–1918 гг.) // Там же. – 1924. – Т.13. – С.73.

⁵¹ *Бубнов А.Д.* В царской ставке. – С.197–202; *Квашин-Самарин Е.* Операция наступления Черноморским флотом на Босфор (Докладная записка, поданная начальнику Морского генерального штаба 4 сентября 1915 г.) // Зарубежный морской сборник. – 1929. – №6. – С.31–42; *Данилов Ю.Н.* Письмо в редакцию // Там же. – 1931. – №13. – С.24–35; *Калачов В.* Стратегическая оценка возможностей блокады Босфора Черноморским флотом и десантной операции в его окрестностях в войну 1914–1918 гг. // МС. – 1926. – №7. – С.27–45; *Сорокин А.И., Краснов В.Н.* Корабли проходят испытания. – Ленинград, 1985. – С.99; *Шигин В.В.* Босфорская операция осталась на бумаге // ВИЖ. – 1995. – №1. – С.60–66; *Айрапетов О.Р.* На восточном направлении: Судьба Босфорской экспедиции в правление Николая II // Последняя война императорской России. – Москва, 2002. – С.243–252.

⁵² *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.19–25.

⁵³ *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.46–56; *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.27–30.

⁵⁴ *Мельников Р.М.* Крейсер «Очаков». – С.242; *Рерберг Ф.П.* Указ. соч. // ВИЖ. – 2008. – №12. – С.59, 64.

⁵⁵ *Кришевский Н.* Указ. соч. – С.75–88.

⁵⁶ *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.23–24.

⁵⁷ *Христич Я.* Українські Зелені свята у Севастополі (Спогад учасника) // Дороговказ (Торонто). – 1969. – Ч.24. – С.10.

⁵⁸ *Кришевский Н.* Указ. соч. – С.91–94.

⁵⁹ А.Ф.Керенский на Чёрном море // РИ. – 1917. – 19.V; *Морской Н.* Кто такой Колчак? – К., 1919. – С.5–6; *Платонов А.П.* Черноморский флот в революции 1917 г. и адмирал Колчак. – Ленинград, 1925. – С.77–95; *Его же.* Февраль и Октябрь в Черноморском флоте. – Севастополь, 1932. – С.35–45; *Гарпан Г.* Боевые страницы Черноморского флота. – Москва; Ленинград, 1929. – С.21–29; *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.56–60; *Сьомін Г.Л.* Революційний Севастополь. – К., 1958. – С.134; *Верховский А.И.* На трудном перевале. – Москва, 1959. – С.159–253.

⁶⁰ Протоколы допроса... – С.231–232; *Квакин М.В.* Между белыми и красными: Русская интеллигенция 1920–1930 гг. в поисках третьего пути. – Москва, 2006. – С.343.

⁶¹ *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.29.

⁶² *Спирин Л.М.* Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. – Москва, 1987. – С.230.

⁶³ *Смирнов М.И.* Указ. соч. – С.82.

⁶⁴ *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.63–65; *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.29.

⁶⁵ *Бубнов А.Д.* В царской ставке. – С.239–241; *Косенко О.Н., Козлов Д.Ю.* Вице-адмирал А.В.Колчак: «Считаю, что моя дальнейшая деятельность в Чёрном море ... не может быть полезна» // ВИЖ. – 2008. – №1. – С.24–25.

⁶⁶ *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.29.

⁶⁷ О событиях в Севастополе // РИ. – 1917. – 9.VI; Севастопольские события и адмирал Колчак // Там же. – 10.VI; Морские вести // Современное слово. – 1917. – 7.VI; *Набег на турецкое побережье // Война и мир. – 1917. – 8.VI; События в Севастополе // Там же. – 9.VI; Новицкий В.* Указ. соч. // МС. – 1917. – №7. – С.142.

⁶⁸ Протоколы допроса... – С.233; *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.66; *Громов К., Боголепов С.* Указ. соч. – С.171–172; *Рерберг Ф.П.* Указ. соч. // ВИЖ. – 2008. – №12. – С.64.

⁶⁹ Черноморский флот России. – С.149–151; Штаб российского Черноморского флота. – Симферополь, 2002. – С.30; *Косенко О.Н., Козлов Д.Ю.* Указ. соч. – С.25–26.

⁷⁰ *Смирнов М.И.* Указ. соч. – С.93.

⁷¹ Шавров А. Указ. соч. – С.88.

⁷² События в Севастополе // Современное слово. – 1917. – 9.VI.

⁷³ К событиям в Севастополе // Там же. – 10.VI; В Черноморском флоте // Там же. – 10.VI; Крестьянников В.В. Указ. соч. – С.190.

⁷⁴ Черноморский флот // Южная мысль. – 1917. – 29.VII; Сьомін Г.І. Указ. праця. – С.134–135. Волков С.В. Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. – Санкт-Петербург; Москва, 2002. – С.74; Крестьянников В.В. Указ. соч. – С.178. Про О.Колчака докл.: Геронимус А.И. Помощь Соединённых Штатов Америки Колчаку // ИЗ. – 1949. – Т.29. – С.33–47; Иоффе Г.З. Колчаковская авантюра и её крах. – Москва, 1983; Князев В.В. «Жизнь для всех и смерть за всех». – Тюмень; Кирово-Чепецк, 1991. – С.8–11; Колчак Александр Васильевич – последние дни жизни. – Барнаул, 1991; Адмирал Александр Васильевич Колчак. – Москва, 1992; «Земли Санникова не существует», – заявил лейтенант А.Колчак на учёном совете Императорского русского географического общества в январе 1906 г. // МС. – 2000. – №6. – С.82–86; Плотников И.Ф. Александр Васильевич Колчак: Исследователь, адмирал, верховный правитель России. – Москва, 2003; Восточный фронт адмирала Колчака. – Москва, 2004; Мельгунов С.П. Трагедия адмирала Колчака. – Москва, 2004; Козлов Д.Ю., Подсобляев Е.Ф., Грабовский В.Ю. «Должен признать ... что к делу развития морской силы Колчак имел громадное влияние» // ВИЖ. – 2006. – №2. – С.28–36; Флеминг П. Судьба адмирала Колчака: 1917–1920. – Москва, 2006; Усенко П.Г. Воєнні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. – К., 2007. – С.34–55.

⁷⁵ Жуков В.К. Указ. соч. – С.68–69; Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С.6; Сьомін Г.І. Указ. праця. – С.134–135; Хесин С.С. Октябрьская революция и флот. – Москва, 1971. – С.309.

⁷⁶ Спирин Л.М. Указ. соч. – С.177.

⁷⁷ Смирнов М.И. Указ. соч. – С.93–94; Журналы заседаний Временного правительства. – Москва, 2002. – Т.2. – С.251; Верховный правитель России. – С.51.

⁷⁸ Думова Н.Г. Кадетская партия... – С.171–172.

⁷⁹ Протоколы допроса... – С.236, 242; Журналы заседаний... – С.458.

⁸⁰ Керенский А.Ф. Россия в поворотный момент истории. – Москва, 2006. – С.284.

⁸¹ Приказ по флоту и морскому ведомству // Война и мир. – 1917. – 28.VII.

This article is devoted to events at the Theater of the Black Sea in the First World War after the autocracy falling in Russia. It was made the role of Navy Commander A.Kolchak clear in combat operations at the Black Sea and also the processes, that led to his resignation in the summer of 1917.

П.М.Бондарчук*

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ У СЕРЕДИНІ 1940-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

У статті висвітлюється релігійна ситуація в Україні в повоєнний період. Аналізується політика радянської влади у сфері релігії, взаємини між державою і церквою, внутріцерковне життя. Автор також розглядає мережу релігійних організацій, кількісний склад віруючих та духівництва різних конфесій.

Зміна соціально-політичного ладу нерідко спонукає істориків до реінтерпретації історичних подій. Із проголошенням незалежності Україна стала на шлях розбудови власної державності. Ця подія неминуче мала призвести до перегляду багатьох сторінок вітчизняного минулого. Однією з них був період пізнього сталінізму, який деякі дослідники релігійних питань ще називають «релігійною відлигою». Тоді радянське керівництво на чолі зі Й.Сталіним, відмовившись від попередньої жорсткої боротьби з церквою, стало на шлях примиренства щодо тих релігійних течій, які заявили про свою лояльність до радянської влади. У цій статті автор розглядає релігійну ситуацію в Україні, що склалася в повоєнний період.

У вітчизняній історичній науці з'явилися монографії та статті, в яких висвітлювалася зазначена тематика. Більшість цих праць присвячені загальним питанням функціонування церкви в радянському суспільстві. Серед досліджень, в яких розглядається релігійно-церковне життя, слід відзначити монографії О.Лисенка¹, В.Пащенко², В.Войналовича³, О.Бажана і Ю.Данилюка⁴ та ін. Регіональний аспект церковної тематики висвітлено у працях українських дослідників І.Андрухива (одноосібно⁵ та у співавторстві з П.Кам'янським⁶), С.Яремчука⁷, Я.Стоцького⁸, колективній монографії «Держава та церква на Полтавщині за радянської доби» (автор розділу В.Войналович)⁹ тощо. Із-поміж російських видань варто відзначити монографії М.Шкаровського¹⁰, Т.Чумаченко¹¹. Серед західних учених, які досліджували питання функціонування церкви у СРСР – Д.Поспеловський¹², Б.Боцюрків¹³, У.Строєн¹⁴, В.Флетчер¹⁵, Р.Конквест¹⁶, Д.Пауелл¹⁷, Г.Зімон¹⁸, К.Лейн¹⁹, Дж.Елліс²⁰, М.Бурдо²¹, Т.Бісон²², Д.Ранс²³ (щоправда, обмеженість доступу до джерел суттєво позначилася на висвітленні теми).

У роки війни державне керівництво СРСР на чолі зі Й.Сталіним переглянуло свої позиції щодо церкви та релігії. Становище релігії і церкви, на боротьбу з якими у передвоєнні роки спрямовувалася міць радянського режиму, значно покращується. Жорстка антирелігійна боротьба поступається місцем більш виваженій та менш активній критиці релігії і примиренському ставленню до існування церковних інституцій і духівництва. Кардинальні зміни курсу уряду у церковній політиці зумовлювалися низкою важливих обставин, що проявилися під час Другої світової війни, зокрема зростання релігійності населення. Воєнне лихоліття сприяло цьому процесові. Під час війни на окупованих територіях спостерігалось відновлення діяльності храмів, закритих у передвоєнні роки. Там, де культових споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Позаяк окупаційна німецька влада не чинила перешкод відродженню релігійного життя, то з релігією мала рахуватися і радянська влада, яка

* Бондарчук Петро Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

представляла державу, що боролася з німецьким агресором. В очах широких мас вона мала зберігати певний позитивний імідж. Тому в нових умовах методи воєнничого періоду 1920–1930-х рр. уже не підходили.

Влада усвідомила можливість у нових умовах використати церкву у власних цілях – за допомогою релігійного чинника консолідувати суспільство у роки війни. На той час верхівка православної церкви та низки протестантських конфесій відмовилася від конфронтації з радянським режимом, намагаючись пристосуватися до нових умов. Державне керівництво також вважало, що Руська* православна церква (РПЦ) може служити важливим фактором посилення радянського впливу у світі, зокрема в тих регіонах, де православ'я було панівною релігією. У 1945 р. М.Калінін заявив новообраному патріархові Московському і всієї Русі Алексію: «Наш уряд із повагою ставиться і віддає належне великій громадській діяльності вашої святості. Але люди чекають більшого від вашої святості. Москва вже стала світовим центром міжнародної політики. Вона повинна стати ще й духовним ядром»²⁴. У надісланому 1945 р. парторганізаціям УРСР «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії» зазначалося, що партія і держава не змінювали свого ставлення до релігії та церкви, натомість церква у ході війни змінила своє ставлення до радянської держави. А позаяк церква у своїй діяльності має на меті допомогти радянському уряду в боротьбі з гітлерівською Німеччиною, радянська держава цінує цю діяльність церкви»²⁵. У листі також відзначалося, що мільйони слов'ян Європи перебувають під сильним впливом православної церкви, і якщо цей вплив спрямований на мобілізацію всіх сил задля загальної боротьби з німецьким милітаризмом, така діяльність церкви заслуговує схвалення»²⁶.

Лібералізацію релігійної політики у СРСР до певної міри також можна вважати поступкою західним союзникам, які не схвалювали жорстких антирелігійних дій радянської влади. На цьому акцентували увагу й окремі лектори, які пояснювали населенню причини та характер змін у ставленні радянської влади до церкви й релігії. Зокрема, на Харківщині лектор відповів: «Це вирішено зараз, під час війни, тому що союзники нам запропонували»²⁷. Такі відповіді, як правило, не були власними умовиводами лекторів, а «диктувалися» згори.

Варто зазначити, що намагання замінити релігію державною ідеологією зумовлене самою природою тоталітарної держави. Видатний швейцарський психолог К.Г.Юнг писав: «Щоб дати повну владу вождям, які маніпулюють нею (державою – П.Б.), усі соціально-політичні течії, що дотримуються цього напрямку, незмінно намагаються вибити ґрунт з-під ніг релігії. Адже, щоб перетворити індивіда на осередок держави, необхідно досягти головного – змусити його розраховувати лише на державу й ні на що інше»²⁸. Тому поступки у релігійній сфері можна трактувати як тимчасовий захід.

Під час війни та після неї влада вжила низку заходів для уніфікації та централізації близьких релігійних течій із метою поліпшити контроль над ними, зокрема це стосується переходу обновленських православних громад у лоно РПЦ. У доповіді голови Ради у справах РПЦ Г.Карпова (12 жовтня 1943 р.) зазначалося, що очолювана ним рада, «виходячи з того, що обновленська течія зіграла свою позитивну роль на відомому етапі і в останні роки не має того значення і бази, та беручи до уваги патріотичні традиції сергіївської церкви, вважає доцільним не перешкоджати розпаду обновленської церкви і переходу обновленського духовництва й парафій у патріаршу сергіївську церкву»²⁹. Радянське керівництво вирішило, що обновленство віді-

* Так в автора статті (прим. ред.).

грало свою роль в ослабленні РПЦ, відтак, маючи «слухняну» церкву, варто знову розпочати уніфікацію та централізацію релігійного життя для посилення контролю над ним.

До складу РПЦ увійшли й громади УАПЦ. Після вигнання з території УРСР німецьких військ частина священнослужителів відродженої у роки війни УАПЦ залишила Батьківщину. Багатьох було заарештовано. Так, у Волинсько-Рівненській єпархії протягом 1944–1950 рр. засуджено і заслано на Північ 42 священники й диякони³⁰. Щоб уникнути переслідувань, частина священників «покаялися» і через пересвяту влилися у РПЦ³¹. Сюди ж увійшли і громади Автономної православної церкви, що виникла 1941 р. унаслідок розколу в УАПЦ та визнавала зверхність Московської патріархії.

Російський дослідник М.Шкаровський зауважує, що вибір Й.Сталіна на користь РПЦ був зумовлений насамперед міркуваннями прагматичного характеру. Обновленство не користувалося у СРСР підтримкою віруючих. Його не визнавала й більшість помісних православних церков. До того ж, німецьке командування закрило майже всі обновленські храми на окупованій території, натомість з'явилися тисячі патріарших. Московська патріархія також обстоювала переважно національні традиції, що було важливо у воєнний період³². На наш погляд, вагомим чинником на користь розпаду обновленства було те, що влада на той час дотримувалася політики централізації у церковній сфері, намагалась об'єднати окремі релігійні течії (зокрема баптистів, п'ятидесятників тощо) для кращого їх контролю. Отже, тим релігійним течіям, які довели свою прихильність до влади, судилося стати таким собі «релігійним абсорбентом», який поглинув би догматично близькі до них напрямки, спростивши для радянського режиму контроль за релігійним життям країни.

Зміни у сфері державної політики стосовно церковних інституцій не означали, що влада відмовляється від усталених ідеологічних засад щодо релігії і церкви. Це відобразилося вже у постанові ЦК ВКП(б) (вересень 1944 р.), яка закликала «до посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропаганди наукового світогляду»³³ та в пізніших державних і компартійних рішеннях, постановах.

У вересні 1943 р. у Москві відбувся архієрейський собор православної церкви, скликаний для виборів патріарха Московського і всієї Русі й утворення Священного Синоду. У соборі взяло участь 19 архієреїв, тоді, як кількадесят архієреїв перебували у в'язницях і на засланні. За чотири дні, що минули з моменту зустрічі Й.Сталіна з митрополитом Сергієм (Страгородським) (якого на соборі було обрано патріархом), деяких із них неможливо було звільнити й доправити на зібрання. А дехто, можливо, залишався б в опозиції до політики Сергія (Страгородського)³⁴. Було змінено назву церкви (у російськомовному варіанті) – замість слова «российская» з'явилося «русская».

Для «опікунського нагляду» за релігійними течіями було створено відповідні державні органи. 14 вересня 1943 р. вийшла постанова РНК СРСР про організацію Ради у справах РПЦ (далі – РСРПЦ), а 7 жовтня 1943 р. Й.Сталін підписав постанову «Про утворення Положення про Раду у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР». До обов'язків ради входили: попередній розгляд питань, які порушував патріарх і які вимагали вирішення союзним урядом; розробка проектів законодавчих актів і постанов, що стосувалися РПЦ, інструкцій та інших вказівок для їх застосування і винесення на розгляд РНК СРСР; нагляд за втіленням законів і урядових постанов, що стосувалися РПЦ; подання до РНК СРСР висновків із питань діяльності РПЦ; ін-

формування уряду про стан РПЦ у СРСР, її становище та діяльність в окремих регіонах; облік храмів і складання статистичних зведень за даними місцевих органів³⁵. При РНК союзних та автономних республік, обл(край)виконкомах Рада у справах РПЦ мала своїх уповноважених³⁶. Власне, РСРПЦ фактично мала не лише контролювати церкву, а й скеровувати її діяльність.

19 травня 1944 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про організацію Ради у справах релігійних культів» (далі – РСРК), на яку покладалося завдання здійснювати зв'язок між урядом і керівниками релігійних об'єднань, що належали до різних конфесій, крім РПЦ, тобто фактично контролювати ці релігійні організації за допомогою чиновників³⁷.

Існував ще інститут уповноважених РСРПЦ та РСРК, основними завданнями яких був систематичний нагляд за дотриманням законодавства в релігійній сфері; інформування органів влади про випадки його порушення, уживання заходів щодо їх запобігання, а при неодноразовому порушенні законів – ініціювання зняття з реєстрації духівництва чи релігійного об'єднання; сприяння релігійним організаціям у вирішенні питань, які вони ставили перед державними установами тощо. Уповноважені контактували з релігійними громадами та їх духовними центрами з питань, що вимагали дозволу з боку органів вищої та місцевої влади, приймали й розглядали заяви і скарги, які стосувалися релігійних об'єднань. Формально вони не повинні були втручатися у внутрішнє життя релігійних організацій (канонічну й догматичну діяльність)³⁸, проте на практиці таке траплялося.

Український історик І.Андрухів із цього приводу зазначав: «Сталін зробив із РПЦ фактично те ж саме, що Петро I у 1721 р., коли ліквідував Московську патріархію і створив Святійший Синод на чолі з підпорядкованим йому обер-прокурором, який здійснював нагляд і контроль над церквою. Сталін, навпаки, відродив Синод, але обов'язки обер-прокурора поклав на голову Ради у справах РПЦ і його помічників – уповноважених у республіках та областях, перетворивши РПЦ на державну структуру»³⁹. Із цими словами, очевидно, можна погодитись, якщо поглянути на проблему ширше.

31 січня – 2 лютого 1945 р. у зв'язку зі смертю патріарха Сергія та необхідністю обрання нового предстоятеля і вирішення низки важливих питань відбувся помісний собор РПЦ. На нього були запрошені патріархи помісних православних церков та зарубіжні ієрархи РПЦ. На соборі було ухвалено «Положення про управління РПЦ». Документ закріплював домінуючу роль кліриків у церковному житті. Раніше парафію очолював церковний актив – «двадцятка» (група віруючих не менше 20 осіб, чії підписи стояли на заяві про реєстрацію релігійної громади⁴⁰) та її виконавчі органи. Відповідно до нового «Положення», на чолі парафіяльної громади стояли настоятелі храму, яких призначали архієреї⁴¹. Роль церковного активу у житті релігійної громади відсувалася на другий план. Владі значно легше було контролювати одного священика, чия роль після ухвалення документа ставала більш ваговою, ніж церковний актив, що складався з багатьох осіб.

Учасники собору, звертаючись до уряду СРСР, наголошували: «Наша церква, дякувати Богові, живе повним життям, згідно з нашими канонами та церковними звичаями. У всій життєдіяльності наша церква зустрічає повне сприяння у своїх потребах і з боку уряду, і, найближчим способом, із боку Ради у справах РПЦ при РНК СРСР». Представник уряду, голова РСРПЦ Г.Карпов у своєму виступі висловив подяку церкві за внесок у «боротьбу із фашизмом»⁴².

Лібералізація радянської релігійної політики щодо РПЦ у повоєнний період дорого коштувала самій церкві. Священик-дисидент Г.Якунін зазначав:

«Московська патріархія постійно низько вклонялася, плазувала й духовно солідаризувалася із цивільною владою»⁴³. Часто це плазування доходило до відкритого блюзнірства – месіанських сподівань, прив'язаних до особи Й.Сталіна. Так, патріарх Алексій говорив: «Церква вчить, що благословенного миру, міцного добробуту і справжнього спокою для праці можна досягнути не інакше, як шляхом правди; що зі справами правди народів невидимим, але дієвим союзом поєднані справи правди Божої, що в такий спосіб із правдою Божою поєднано і прагнення сучасних миролюбних народів жити в мирі і справедливості. Ми щасливі, що цю правду здійснює наш народ під твердим провідом усім світом визнаного вождя і натхненника миролюбних народів Йосипа Віссаріоновича Сталіна». Не менш блюзнірський образ створив митрополит Миколай (Ярушевич), який на конференції всіх церков і релігійних об'єднань у СРСР 1952 р. промовив: «Непрístupною цитаделлю миру піднімається Радянський Союз над каламутними хвилями неспокойного океану. Наша цитадель вища від Монбланів та Еверестів. На вартовій вежі її беззмінно стоїть перша людина світу. Пильні очі його, міцна рука, яка вказує людям дорогу життя, розмірено б'ється його всеохопне серце, яке ввібрало у себе весь біль страждених, наповнене спокійним, але невтомним гнівом до катів і великою любов'ю до людей. Він не дасть приректи на нові муки людство, що його недавно порятував. [...] Слава великому Сталіну!»⁴⁴.

Так Й.Сталіна прославляло не лише духівництво РПЦ, а й інших конфесій. У телеграмі-співчутті з приводу його смерті на ім'я уповноваженого РСРК в УРСР П.Вільхового від старообрядців (Руської* православної старообрядницької церкви (РПСЦ) Білокриницької згоди) диктатора називали «великим вождем всього радянського народу»⁴⁵, у телеграмі євангельських християн-баптистів – «найвизначнішим прапороносцем світу, вождем усього прогресивного людства, творцем великої сталінської Конституції, нашим рідним і любимим»⁴⁶ тощо.

Російський історик В.Якунін пояснює хвалу Й.Сталіну і радянській владі та невихід за межі дозволеного тим, що РПЦ намагалася використати сприятливий момент для зміцнення церковних позицій і боялася повтору ситуації 1920–1930-х рр.⁴⁷ Німецький дослідник Г.Зімон зазначав, що після безуспішних спроб опозиції патріарша церква бачила в покірній терпимості єдину надію спротиву⁴⁸. Відтак, «одержавлення» РПЦ і жорстка підпорядкованість православних ієрархів радянським чиновникам дозволяла церкві офіційно функціонувати за доволі ліберальних, порівняно з минулими роками, обставин.

Хоча РПЦ й отримала дозвіл на легальне існування і розвиток відносно великої мережі, однак, це не означало, що так триватиме довго і не вимагатиме вагомих послуг від неї. Загалом тодішнє ставлення радянської влади до церкви та релігії чітко відображене у «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії» (1945 р.), де наголошувалося: комуністи не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить «марксистсько-ленінському світоглядові», що вона «реакційна» й, зрештою, має бути подолана. Тому члени партії щодня повинні вести боротьбу проти «ідеалістичної і містичної ідеології церкви та її реакційної діяльності»⁴⁹. Як бачимо, зміна у ставленні влади до церкви не означала змін у ставленні до релігійної ідеології, проте засвідчувала бажання використати церкву для реалізації своїх цілей.

Після війни було послаблено жорстку антирелігійну пропаганду, характерну для довоєнного періоду. Союз воєвничих безбожників Української РСР фактично припинив своє функціонування на початку війни, проте фор-

* Так в автора статті (прим. ред.).

мально ще існував⁵⁰. Постановою РМ СРСР від 29 квітня 1947 р. його функції було передано новоутвореному Всесоюзному товариству з поширення політичних і наукових знань, відтак існуванню цієї одіозної організації було покладено край⁵¹. Влада відмовляється від гострої критики релігії. Проте з кінця 1940-х рр. робляться спроби активізувати антирелігійну пропаганду.

Зміна пріоритетів політики щодо церкви не вимагала суттєвої зміни нормативної бази, яка регулювала відносини держави й церкви. Ухвалені у 1920–1930-х рр. відповідні акти у своїй основі зберегли чинність і після війни. Загального законодавства про релігійні культу не було, а спроб його створення у добу пізнього сталінізму не робили. Прийняті в 1940-х рр. нормативно-правові акти, які регулювали правове життя, необхідною умовою функціонування релігійних громад вважали їх реєстрацію. Одним із таких документів була постанова РНК СРСР «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 р., в якій відображався механізм цієї процедури, обґрунтовувалися основні напрями діяльності православних релігійних організацій, за які можна було виходити. Також були внесені дані про активи громад, склад їх виконавчих органів і священнослужителів. Процедури й механізми, які, однак, стосувалися діяльності інших релігійних течій, були відображені в постанові РНК СРСР «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культур» від 19 листопада 1944 р.⁵²

Механізм реєстрації релігійних громад створював значні перепони для зростання їх кількості. До того ж контрольні органи ретельно перевіряли позиції їх лояльності у ставленні до радянської влади та діяльності в період окупації. Багато громад не пройшли реєстрацію. Приміщення, які під час окупації правили за культові, було відібрано. Наведемо кілька прикладів аргументації причин закриття храмів. У додатку до листа місцевого уповноваженого РСРПЦ Ф.Репи до Чернігівського облвиконкому зазначалося, що молитовний будинок у с.Красне Батурицького району відвідує всього 15–20 осіб⁵³. На основі цього було ухвалене рішення про передачу будівлі у порядкування завідувача відділу культосвітньої роботи.

У листі уповноваженого РСРПЦ у Херсонській області К.Плахотного від 22 червня 1948 р. під грифом «таємно» до уповноваженого РСРПЦ в УРСР зазначалося, що релігійність населення с.Білозерка (райцентр), за винятком членів «двадцятки», незначна, проте відвідуваність церкви, особливо у дні великих свят, неабияка – 300–400 осіб. Цю цифру місцева влада пояснювала тим, що всередині церковної огорожі стояв пам'ятник загиблим воїнам, який був об'єктом паломництва родичів загиблих. Однак, попри високу релігійну активність громадян, місцева обласна влада з релігійних питань вважала за доцільне передати храм під клуб⁵⁴. Такі випадки на той час не були рідкістю.

Інколи місцева влада, забираючи у громади храм, обіцяла, що це тимчасово і що приміщення потрібно ненадовго використати для господарських потреб, а потім віруючі знову ним користуватимуться. Таке сталося у с.Вербки Чечельницького району Вінницької області. Тут 1950 р., як зазначається у скарзі вірних, громада «віддала на два місяці храм свій під зсипку хліба, щоб зберегти урожай. Із нами було вчинено несправедливо і без нашого відома храм закрили назавжди»⁵⁵. Нестача приміщень для релігійних відправ спонукала звертатися у державні інстанції із заявами та скаргами.

Відроджена в роки війни РПЦ мала велику мережу (утім, до кількісного стану 1917 р. їй було дуже далеко). Так, за даними листа голови РСРПЦ Г.Карпова до ЦК КП(б)У від 20 січня 1949 р., перед війною лише у Централь-

ній і Східній Україні діяло 66 церков, із них 20 – у Кам'янець-Подільській області⁵⁶. На 1 січня 1948 р. в УРСР діяло 8931 церква та молитовний будинок. Представників духовництва налічувалося більше 9 тис. осіб. Понад 300 тис. осіб – члени зареєстрованого церковного активу («двадцятки», ревізійні комісії) і того, що не підлягав реєстрації, – сестринства й т. ін.⁵⁷ Інституційний ріст невдовзі завершився, і на 1 квітня наступного року в УРСР налічувалося 9094 церкви та молитовних будинки⁵⁸, із подальшим незначним скороченням. На 1 січня 1952 р. в республіці діяло 8765 церков та молитовних будинків. Найбільше їх було у Тернопільській (819), Вінницькій (666), Дрогобицькій (649), Львівській (611), Станіславській (606), Закарпатській (542) та Київській (503) областях. Найменше – у південних Николаївській (67), Херсонській (101), Запорізькій (114) та Ізмайльській (115) областях⁵⁹. У південних і східних районах була і найбільша середня відстань між церквами – 15 км у Сталінській, 15,4 км у Херсонській та 16,7 км у Николаївській областях (1948 р.)⁶⁰. Очевидно, через велику віддаленість храмів у багатьох областях більшість віруючих не могли задовольнити своїх релігійних потреб.

У повоєнний період частка вірян від загальної кількості населення була високою, хоча і знизилася за останню чверть століття. Якщо до революції, за тодішніми офіційними даними, віруючі становили понад 90% населення Російської імперії, то вже наприкінці 1920-х рр. А.Луначарський (на основі статистичних і соціологічних досліджень) повідомляв про їх у СРСР 80%⁶¹. Очевидно, що в 1930-х рр. ця цифра значно знизилася, але навряд чи це зниження, навіть за умови потужної антирелігійної боротьби, за десятиліття (до 1941 р.) могло становити половину від цієї цифри. Хоча зазвичай дослідники називали показник до 50% (1/3 віруючих серед міського населення і 2/3 – серед сільського) на середину 1930-х та 1/4 міського населення і близько половини сільського – на кінець 1930-х рр.⁶² Однак ці цифри засвідчують радше бажане, а не дійсне. Отже, ми можемо говорити про те, що перед війною у СРСР віруючі становили не менше половини населення. У роки війни горе й тяжкі втрати повернули до релігії ще частину людей, які в попередні роки відійшли від неї. В Україні частка віруючих була вищою, ніж у Росії, за рахунок західноукраїнських областей та Бессарабії, що опинилися у складі УРСР перед війною та після неї. Релігійність населення цих територій не була підірвана антирелігійною боротьбою.

Але у цей період не лише відкривалися храми. Як зазначалося раніше, часто в релігійних громад культові приміщення забирали (тільки протягом 1949–1950 рр. було відібрано 229)⁶³. До того ж, лише у частині діючих храмів богослужіння проводилися щотижня. Наприклад, у Волинській області в 1951 р. у 392-х діючих храмах кількість богослужінь була такою: у 190 – служби проводилися по неділях та у святкові дні, у 173 – один – два рази на місяць, у 13 – лише на великі релігійні свята⁶⁴. Ця ситуація була типовою для всієї України.

Російський дослідник М.Шкаровський відзначає, що перші ознаки охолодження державно-церковних стосунків припадають на 1947 р., коли стало зрозуміло, що використання Московської патріархії на міжнародній арені має обмежені можливості. Як наслідок – зменшення майже вдвічі кількості відкритих храмів порівняно з попереднім роком. Відповідно до вказівок з уряду, патріарх дав доручення припинити внесення мільйонних коштів на суспільно-політичні цілі, адже це підвищувало авторитет церкви. Натомість духовництво було зобов'язане підписуватися на позики для відновлен-

ня народного господарства. Було також підвищено податки⁶⁵. Максимального кількісного розвитку в післявоєнний період Московська патріархія досягає у 1948 р.

У другій половині 1948 р. відбувається злам у державно-церковних стосунках. Влада намагається скувати випущені в роки війни духовні сили. У серпні того року під тиском РСРПЦ Синод ухвалює рішення про заборону хресних ходів із села до села, духовних концертів у храмах поза богослужіннями, заборону молебнів на полях просто неба, друкування акафістів в епархіях без дозволу Синоду тощо. Із серпня 1948 р. до смерті Й.Сталіна офіційно не було відкрито жодного православного храму. Натомість починається відбирання церковних споруд і переобладнання їх під клуби. Виявляються та закриваються нелегальні молитовні будинки⁶⁶. За спротив вказівкам влади священнослужителів знімають із реєстрації.

Одна з найактуальніших для РПЦ проблем – нестача священників. У роки війни ними часто ставали люди, які не мали відповідної освіти і підготовки. Запроваджена державними органами обов'язкова реєстрація духовенства відсіювала подібних⁶⁷, зменшуючи в такий спосіб кількість кліриків. У духовних навчальних закладах навчалася невелика кількість студентів. Діяльність Київської духовної семінарії було відновлено лише у 1947 р.⁶⁸, і тоді до неї було зараховано всього 12 осіб⁶⁹, а на квітень 1956 р. там навчалася 72 особи⁷⁰ і працювало 14 викладачів⁷¹. Кількість випускників Волинської семінарії 1948 р. становила 9 осіб, 1949 – 14, 1950 – 16, 1951 – 11, 1952 р. планувалося випустити 7 осіб⁷². Із 1945 р. до 1 січня 1958 р. духовну академію закінчило лише 12 осіб, духовні семінарії – 137 священників і дияконів, які працювали в УРСР. У храми багатьох областей республіки у той час не було розподілено жодного випускника духовної академії чи семінарії. Ізпоміж інших це Закарпатська, Запорізька, Тернопільська, Харківська і Чернівецька області⁷³. Як свідчать наведені цифри, така кількість випускників духовних навчальних закладів була мізерною для обслуговування потреб майже 9 тис. православних парафій. Перепони на шляху здобуття спеціальної духовної освіти призвели до того, що священниками ставали люди з низьким загальноосвітнім рівнем і неглибокими релігійними знаннями. Це сприяло відповідному ставленню населення до церкви. У такий спосіб влада, не зломивши церкву безпосередньо, створювала суттєві перешкоди для її нормального функціонування.

Неодноразовими були випадки відмови священнослужителів від церковної діяльності. В інформаційному звіті за січень – травень 1949 р. уповноваженого у справах РПЦ в УРСР П.Ходченка зазначалося, що ця тенденція не тільки не послабилася, а, навпаки, посилилася. Чимало представників духівництва не лише залишали церковне служіння, а й узагалі відмовлялися від сану⁷⁴. Доповідаючи керівництву РСРПЦ у Москві, уповноважений П.Ходченко давав таку характеристику стану справ із кадровим забезпеченням церкви на червень 1949 р.: «Поза сумнівом, церковні організації на Україні будуть неспроможні впоратися із завданням ліквідації розриву між кількістю діючих молитовних будинків і наявністю в них духівництва навіть при збільшенні скорочення церков і молитовних будинків». Митрополит київський і галицький Іоанн у розмові з уповноваженим зазначив: «У нас у церкві з кадрами катастрофічне становище. Священників немає і взяти їх ніде»⁷⁵. Штучні перепони щодо обмеження кількості студентів духовних навчальних закладів із боку держави мали на меті не дозволити церкві утвердитися у суспільстві як впливовій силі.

Влада намагалася тримати духівництво на «короткому повідку». На тісну співпрацю українських архієреїв, виконання вказівок РСРПЦ чітко вказують слова митрополита київського і галицького Іоанна. На своїй першій зустрічі (на третій день після приїзду до Києва) з уповноваженим РСРПЦ П.Ходченком у присутності підполковника держбезпеки Каріна 6 квітня 1944 р. митрополит заявив: «Якихось особливих інструкцій із питань управління православною церквою на Україні патріархією дано не було. Це питання загального порядку, і я прошу допомагати мені у цьому порадами. На Україні я не був, за місцем народження – москвич, специфіки українських умов не знаю. Моя тактична лінія – це повна лояльність. Я старий. Мені 67 років. Ваші поради мені будуть корисні»⁷⁶. За цими словами прихований підтекст: готовий виконувати ваші вказівки.

Слід зазначити, що попри більш-менш лояльну політику керівництва СРСР щодо РПЦ, в останні воєнні та повоєнні роки для місцевих посадових осіб часто були характерні свавільні дії щодо священнослужителів і віруючих. Зокрема, у вересні 1944 р. голова колгоспу ім. Леніна Ново-Санжарського району Полтавської області вибив шибки у молитовному будинку і наказав зносити туди зерно. Голова сільради с.Олексіївка Гребінківського району того ж року заборонив священникові здійснювати богослужіння, коли той відмовився передати йому ключ від храму⁷⁷.

Таке траплялося і по війні. Наприклад, 1946 р. у містах Києві, Смілі, Фастові та інших населених пунктах мали місце випадки насильницького вилучення у священників продовольчих карток чи відмови їх видавати⁷⁸. Бувало, що місцеві чиновники примушували церковнослужителів залишати парафії. Так, 7 квітня 1951 р. під час богослужіння заступник голови колгоспу у с.Дмитрівка Новоіванівського району Ізмаїльської області, викликавши священника, запропонував йому залишити село «поки цілий», а голова сільради вигнав вірян із церкви⁷⁹. У с.Козлиничі Маневицького району Волинської області голова сільської ради вигукував на адресу священника образливі слова й погрожував вкинути до його помешкання гранату. У с.Нова-Руда тієї ж області голова сільради вимагав призначити у село священника Барановського, інакше погрожував використати церкву для нерелігійних цілей⁸⁰.

Відбувалося цькування віруючих та їхніх рідних. Нерідко членів зареєстрованих релігійних громад, зокрема евангельських християн-баптистів (ЄХВ), пропагандисти у своїх лекціях називали «агентами американського імперіалізму»⁸¹. У с.Покровському (нова назва – Покровка) Веселинівського району Миколаївської області звільнили з роботи вчительку К.Капсиз за те, що її чоловіка було поховано за участю священника. До того ж, панотця запросила не вона, а її свекруха Д.Іванченко⁸².

Із православних течій, що існували в УРСР, крім РПЦ, найбільшою за кількістю громад була РПСЦ (Білокриницької згоди). Існували ще старообрядницькі громади безпопівців. На 1951 р. РПСЦ (Білокриницької згоди) налічувала 52 громади, а безпопівці – 16. Найбільше громад РПСЦ (Білокриницької згоди) було в Ізмаїльській (13) та Вінницькій (11) областях, громад безпопівців – у Житомирській області (14)⁸³. Старообрядцями були переважно етнічні росіяни.

Серед представників інших православних течій були прибічники істинно-православної церкви (ІПЦ) та істинно-православні християни (ІПХ). Хоча багато радянських науковців їх ототожнювали, вважаючи, зокрема, що це назви опозиційних до влади організацій православних віруючих у різні періоди (до і після війни), чи відносили ІПХ до тих громад ІПЦ, що не мали духів-

ництва. Однак насправді відмінності існували. На них, зважаючи на суперечливість питання, нижче зупинимось детальніше.

Прибічники ІПЦ діяли у Харківській⁸⁴, Ворошиловградській⁸⁵ та інших областях, і навіть на Тернопільщині, де вони (здебільшого мешканці Рівненщини) вели мандрівне життя, збиралися у Почаївській лаврі і там пропитували своє вчення. З інших областей теж приїздили прибічники ІПЦ. В околицях Почаєва вони облаштували собі землянки й провадили місіонерську діяльність. Ченці Почаївської лаври були налаштовані антагоністично щодо прихильників ІПЦ⁸⁶, які відрізнялися виразною опозиційністю стосовно радянської влади.

Істинно-православні християни жили здебільшого на Сумщині, Чернігівщині, Вінниччині, Рівненщині⁸⁷, Полтавщині⁸⁸. Їх групи діяли у глибокому підпіллі. Зокрема, в Остерському районі Чернігівської області був поширений такий напрям ІПХ, як «червонодраконовці» («червоним драконом» для них виступала радянська влада), представники якого жили у селах Євминка та Красулька⁸⁹. Місцеве населення називало істинно-православних християн «білосорочечниками», адже вони, очікуючи кінця світу, носили білі сорочки⁹⁰. У своєму негативному ставленні до радянської влади істинно-православні християни заходили ще далі, ніж прибічники ІПЦ. Інколи це виявлялося в їх поведінці, що набувала характеру соціально аномальної.

Зупинимось детальніше на характеристиці ІПЦ та ІПХ і відмінностях між ними. Термін «істинно-православна церква» вперше було використано 1928 р. в одному з листів митрополита петроградського Іосифа (Петрових). Започаткували рух прибічники митрополита Іосифа – іосифляни (одна з груп «незгадуючих» цивільної влади і митрополита Сергія (Страгородського), виникла у 1927 р.)⁹¹, які доволі швидко, до 1928 р., поширили свій вплив на Центрально-Чорноземний район, Південь Росії, Сибір (у перших двох регіонах десятки іосифлянських парафій очолював єпископ Алексій (Буй), тому їх називали буєвськими)⁹².

Іосифлянський рух, можливо, найбільше відображав ті суперечності, які були характерні для релігійного життя як УРСР, так і СРСР загалом. Це виявилось, зокрема, у різних відмінностях релігійної свідомості та поведінки членів багатьох громад, що приєдналися до руху. Дуже сильно відрізнялися громади, де представники інтелігенції та особи з високим рівнем освіти й культури становили суттєву частку (у зв'язку із цим цікава історія громади, описана у книзі С.Білоконя⁹³), від тих, що функціонували у сільській глушині, де низька освіченість укупі зі специфічним сприйняттям релігійного віровчення (часто дуже далеким від церковного), народними віруваннями, набожним фанатизмом на тлі сильних антирадянських настроїв породжували незвичайні релігійно-світоглядні сплави, які важко не назвати еретичними щодо РПЦ.

Рух істинно-православних християн, на думку М.Шкаровського, остаточно сформувався протягом 1927–1928 рр. Початковим його етапом було виникнення після приходу до влади більшовиків таємних, опозиційних, напівсектантських груп віруючих. Деякі з них навіть обожнювали своїх лідерів⁹⁴. До руху ІПХ пізніше приєдналися і деякі угруповання ІПЦ. Зважаючи на неоднорідність, для віруючих різних груп були характерні несхожі у багатьох моментах погляди й релігійна поведінка. Проте було й багато спільного.

Репресії проти іосифлянського духівництва призвели до того, що вже у другій половині 1940-х рр. (попри деяку релігійну активність воєнного періоду) їх громади залишилися з відносно невеликою кількістю священників і майже без ієрархів. Храмів, де ще служили представники духівництва, не-

згадуючі радянську владу і митрополита Сергія (Страгородського) і куди ходила частина іосифлян, на кінець війни не залишилося. «Повне припинення легальної діяльності, – як зазначає М.Шкаровський, – сприяло відмові не лише від державної реєстрації громад віруючих і духовництва, а й від виконання низки інших радянських законів: участі у виборах, різних громадських заходах, відзначенні революційних свят, зобов'язанні на позики і т.ін.»⁹⁵. Поступово впродовж досліджуваного періоду межа між ІПЦ та ІПХ стиралася, і багато дослідників класифікували їх як спільну релігійну течію.

Тут варто зауважити один момент. На початку розколу (1920-ті рр.) русійською силою ІПЦ було священство та достатньо освічені представники вищих і середніх верств населення. Тоді, як поява істинно-православних християн була зумовлена здебільшого протестом малоосвіченого селянства проти антирелігійної політики радянської влади, одночасного існування кількох православних церков, зокрема обновленської, а також виявом дестабілізації в інституалізованому православ'ї у 1920-х рр. Щодо ІПХ, слід зазначити, що ми говоримо не про їх громади як стабільні релігійні організації із чітко визначеною догматикою, а про певний тип культової практики. Історія ІПХ нагадувала історію різних народних релігійних рухів, які на початку свого існування були слабо виокремлені з лона тієї чи іншої конфесії. Упродовж тривалого часу частина таких рухів поверталася до «материнської» конфесії, а частина, набуваючи нового забарвлення, проголошувала себе (або їх називали) новою релігійною течією. Що стосується ІПЦ, то тут ідеться не так навіть про певний тип культової практики, відмінний від РПЦ (він у частині громад певний час залишався незмінним), як про ставлення до радянської влади, різко відмінне від ставлення РПЦ, керівництво якої було лояльне до радянського режиму, починаючи з другої половини 1920-х рр. Проте позбавлені у ході репресій священства громади ІПЦ, пристосовуючись до ситуації, яка склалася, також змінювали культову практику. Частина з них ставала невіддільною від ІПХ.

Відзначимо, що поділ істинно-православних на прибічників ІПЦ та ІПХ до певної міри умовний. Багато віруючих ІПЦ називали себе істинно-православними християнами, але деякі з них могли не вживати цього терміна. У радянських документах до ІПЦ та ІПХ нерідко зараховували катакомбників (уже згадуваний М.Шкаровський виділяв їх окремо). Проте застосування поділу на ІПЦ та ІПХ дозволяє виокремити дві основні групи істинно-православних – ті, що були менше відірвані від РПЦ у культово-віронавчальному сенсі (ІПЦ), і ті, що більше відірвані (ІПХ). Хоча не все було так однозначно.

Жорсткішу, порівняно з РПЦ, позицію влада зайняла й щодо інших релігійних об'єднань, які існували на території УРСР і в яких вона вбачала супротивників. Зокрема, на перешкоді зміцненню радянських впливів у Західній Україні стояла католицька церква. Історик С.Горбач наголошує: «Добре організована в міжнародному плані, сильно централізована католицька церква була дійсно серйозним супротивником на шляху поширення радянського впливу на територіях, населених мільйонами католиків»⁹⁶. Католики в Україні були доволі численними і поділялися на два відгалуження – західного та східного обрядів. Найбільш драматичною виявилася доля греко-католиків, існування яких перешкоджало подальшій радянізації Галичини та Закарпаття. Щоб краще зрозуміти вплив і масштаби греко-католицької церкви в Україні, звернімося до статистики. У 1939 р. вона, за даними архієпископа І.Бучка, мала 4400 храмів, 2950 священників, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів і майже 4,3 млн віруючих⁹⁷. Загальна

кількість греко-католиків на середину 1944 р., за даними А.Шептицького, становила 5 млн осіб (ця цифра була вказана у листі на ім'я голови РСРК при РНК СРСР від 17 серпня 1944 р.). У польській пресі за 1938 р. наводилася цифра близько 3 млн⁹⁸.

На кінець 1945 – початок 1946 р. на обліку, за даними архівних документів, перебувало 2290 храмів УГКЦ. Майже всі з них припадали на Дрогобицьку, Львівську, Станіславську, Тернопільську області, і лише по 2 – на Волинську й Чернівецьку. На той час було обліковано 1294 представники греко-католицького духовництва⁹⁹. Із них 859 (66%) приєдналися до відомої ініціативної групи¹⁰⁰. Як бачимо, мережа греко-католицьких храмів покривала переважно Галичину. Велика кількість католицьких парафій східного обряду існувала у Закарпатті. На середину 1947 р. тут функціонувало 330 церков, в яких служило 260 священників¹⁰¹. Зарубіжний дослідник Б.Боцюрків наводить таку цифру: у 1944 р. Мукачівська єпархія налічувала 461 555 вірян, 281 парафію із 459 храмами й каплицями, 8 (5 чоловічих і 3 жіночих) монастирів¹⁰². Така значна релігійна мережа, підпорядкована антирадянськи налаштованому зарубіжному центру, становила загрозу новій владі, відтак її слід було ліквідувати. У квітні 1945 р. органи держбезпеки заарештували митрополита Й.Сліпого, єпископів М.Будку, М.Чарнецького, Г.Хомишина, І.Ляшевського¹⁰³. Радянське керівництво вважало, що позбавивши УГКЦ проводирів, її легше буде знищити.

Для агітації віруючих греко-католиків за перехід їх у лоно РПЦ у західні регіони надсилалися численні відозви, листівки й послання. Так, 10 тис. примірників звернення патріарха Московського і всієї Русі Алексія «Пастирям і віруючим греко-католицької церкви, жителів західних областей Української РСР» було направлено нещодавно призначеному єпископу львівському і тернопільському Макарію (Оксіюку). 19 березня 1945 р. текст звернення було узгоджено з В.Молотовим. У ньому московський предстоятель висловлював жаль із приводу «одірваності» греко-католиків від православ'я, критикував діяльність греко-католицької церкви та її керівництва, закликав розірвати зв'язок із Ватиканом, «який веде вас у темряву, у духовну погибель завдяки своїм релігійним помилкам», і «повернутися в обійми вашої рідної неньки», маючи на увазі російську церкву¹⁰⁴.

Одне з таких звернень, авторства єпископа львівського і тернопільського Макарія, було опубліковане 24 червня 1945 р. у день П'ятидесятниці. У ньому єпископ закликав греко-католиків до «повернення до віри своїх дідів і батьків», а православних – до молитви за повернення греко-католиків у лоно православ'я¹⁰⁵. Використовуючи православне духовництво у справі ліквідації греко-католицької церкви, радянська влада намагалася зміцнити свій вплив у Західній Україні.

Після публікації у львівській обласній газеті «Вільна Україна» та в республіканській «Радянська Україна» статті В.Росовича¹⁰⁶ «З хрестом чи з ножем» серед греко-католицького духовництва виник рух за «возз'єднання» греко-католицької церкви із православною. Він також був інспірований радянською владою. Окремі представники священства УГКЦ підтримали його частково через тиск із боку радянських органів, а також розуміючи, що згода на добровільне приєднання – це надія на збереження християнства у західних областях.

У Львові було створено ініціативну групу, до складу якої ввійшли представники єпархій західноукраїнських областей. Її очолив настоятель Преображенської церкви у Львові Г.Костельник, який водночас був представником Львівської єпархії. Поряд з іншими членами ініціативної групи були М.Мельник,

парох Нижанковичів і генеральний вікарій Перемишльської єпархії Дрогобицької області, представник Перемишльської єпархії; А.Пельвецький, парох Копиченців, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії¹⁰⁷. Більшість представників ініціативної групи були змушені приєднатися до неї внаслідок тиску з боку радянських органів. Про це неодноразово заявляли й самі священнослужителі. Греко-католицький декан В.Лиско згадував розмову в органах МДБ, під час якої начальник йому погрожував: «Коли не підете за Костельником, то зігнієте ось тут, – і показав пальцем на підлогу. (Я вкоротці пізнав, що під його підлогою є в'язниця)»¹⁰⁸. Такі погрози застосовували й до самого Г.Костельника, шантажуючи його попередньою антирадянською діяльністю та майбутньою долею синів, які вступили в дивізію ваффен-СС «Галичина». Вони перебували у британському полоні, і про те, що вони живі й що їх не збираються видавати, він не знав¹⁰⁹.

Члени ініціативної групи звернулися до уряду СРСР із заявою затвердити її склад та санкціонувати право керувати «возз'єднанням» греко-католицької церкви з РПЦ¹¹⁰. Ця заява й відповідь уповноваженого РСРПЦ в УРСР були опубліковані у львівській обласній газеті «Вільна Україна» 6 липня 1945 р. У ній також було вміщено статтю старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К.Гуслистою «З історії боротьби українського народу проти церковної унії»¹¹¹. За цими публікаціями хлинув потік антиуніатської публіцистики.

Інформація про діяльність греко-католиків жорстко фільтрувалася. Навіть брошура Г.Костельника «Апостол Петро і римські папи, або догматичні підстави папства», видана у Львові 1945 р.¹¹² і спрямована проти церковної унії, окремими радянськими функціонерами сприймалася як реакційна. Так, у рецензії А.Лихолата на цю книгу, поданій заступникові начальника управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) М.Іовчуку, вказувалося, що автор не «є переконаним противником римської церкви, навпаки, він за переконаннями римлянин»¹¹³. А.Лихолат зазначав, що книга може завдати шкоди політичній просвіті населення західноукраїнських областей і внести ще більшу плутанину в питання взаємин православних і греко-католиків¹¹⁴.

По-своєму зреагувала на радянську політику, спрямовану проти греко-католицької церкви, ОУН. В інструкції «Надрайонним провідникам до виконання» від 12 листопада 1945 р. зазначалося: «Бойкотувати всіх священників, які перейшли на православ'я чи підписали заяву про входження до ініціативної групи Костельника. Батюшок, котрі приїхали зі Сходу, із села виганяти. Якщо більшовики замикають церкви, хай народ силою розмикає і молиться. Викрити перед населенням священників, які перейшли до ініціативної групи. Якщо вони конспірують – вислати стрільців, переодягнених в енкаведистський однострій, щоб ті підмовляли цього священника до переходу в православ'я. Тоді він буде оправдуватись і покаже документ переходу. Потім спокійно стрільці відходять, а через кілька днів на зібранні населення його розконспірують»¹¹⁵. Бійці УПА не вдовольнялися самою лише інструкцією, використовуючи різні методи для захисту католицизму східного обряду.

8–10 березня 1946 р. відбувся відомий Львівський собор УГКЦ. На ньому були присутні 216 делегатів-священників і 19 делегатів-мирян (із запрошених 225 делегатів-священників і 22 делегатів-мирян) від трьох єпархій – Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської¹¹⁶. У рішенні зазначалося: «Відкинути постанови Берестейського собору з 1596 р., зліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Російської православної церкви»¹¹⁷. Отже, офіційне існу-

вання греко-католицької церкви в Україні було заперечене як владою, так і частиною місцевого духівництва.

У Закарпатті влада діяла подібним чином. Декретом Закарпатської народної ради від 24 березня 1945 р. було спрощено перехід греко-католицьких парафій у православ'я, що дало поштовх для відбирання храмів у греко-католиків. У книзі Ю.Коссея зазначається: «Робилося це все цинічно і брутально. Сільські ради скликали збори, на яких один – другий із залу викрикував про перехід у православ'я. Голос таких агітаторів приймався як воля народу»¹¹⁸. Тут влада теж намагалася створити ініціативну групу, яка ініціювала б «навернення» у православ'я. Однак єпископ Теодор Ромжа перешкоджав цим планам. Тоді радянська влада вирішила ліквідувати його. Уважаємо за необхідне детальніше зупинитися на цій брутальній акції. У листі до секретаря ЦК КП(б)У за підписом православних єпископів Антонія (станіславський), Михаїла (дрогобицький), Нестора (мукачівський) від січня 1948 р. зазначалося, що восени 1947 р. управління МДБ Закарпатської області спланувало напад на греко-католицького єпископа Т.Ромжу. Після побоїв єпископ залишився живий, тому співробітники органів подали таку версію: «Повідомили міську лікарню про випадок, що, мовляв, автомашина наїхала на повозку, де їхав єпископ і 6 чоловік духівництва». Коли в лікарні єпископові стало краще, співробітники МДБ, побоюючись компрометації, наказали отруїти єпископа. Це зробила медсестра зі східного регіону України. Місцевих медиків до хворого не допустили. Православні єпископи повідомляли, що ця подія обурила все населення, зокрема й православне, та нашкодила православ'ю¹¹⁹. Такі випадки, звісно, не сприяли виявам лояльності місцевого населення щодо православ'я, а, радше, залякували людей.

Жорстка позиція радянської влади щодо греко-католицького духівництва у Закарпатті зовсім не означала, що воно не готове було співпрацювати. Так, єпископ Т.Ромжа після зайняття Закарпаття радянськими військами відвідав народну раду, де заявив про лояльність греко-католицької церкви до влади і закликав священнослужителів до участі у суспільному житті¹²⁰. Проте влада вимагала не лояльності, а переходу місцевих католиків східного обряду у православ'я. Після вбивства Т.Ромжі у квітні 1948 р. греко-католицькі священники та голови церковних рад були викликані до Ужгорода уповноваженим РСРК у Закарпатській області Распутьком. Їх зобов'язали приєднатися до РПЦ, інакше громади не реєструватимуться. Після того, як усі священники відмовилися, на початку 1949 р. розгорнулися відкриті репресії¹²¹. Багато священників, не встоявши перед тиском і залякуваннями, приєднувалися до РПЦ. Деякі з них пізніше повернулися до лона вже каткомбної греко-католицької церкви. Із-поміж заходів радянської влади проти греко-католиків було створення в уніатських парафіях православних «двадцятки», які потім клопоталися про «передачу» їм греко-католицьких храмів¹²². Практично католицька церква східного обряду у Закарпатті була «возз'єднана» з РПЦ у серпні 1949 р. Так була ліквідована Ужгородська унія 1646 р.

Протягом 1945–1951 рр. в Україні, за наведеними у праці Н.Сердюк даними, було заарештовано 556 греко-католицьких священнослужителів. За період 1948–1950 рр. було закрито 48 монастирів, в яких перебувало понад 1000 монахів¹²³. Інші дослідники, зокрема І.Андрухів і П.Кам'янський, наводять значно менші цифри¹²⁴. Лише у Львівській області органи МДБ у 1950 р. заарештували 35 священників¹²⁵. Під тиском влади ті мусили підписувати «возз'єднання» із православ'ям. Окремі автори розглядали ліквідацію УГКЦ як акцію російщення західноукраїнських областей¹²⁶. Зокрема, П.Панченко

зауважував, що у цій справі РПЦ відводилася «особлива, далеко не друго-рядна, роль»¹²⁷. Власне, і саме російщення було не лише метою, а радше інструментом радянзації краю.

Проте ліквідація унії не означала, що влада позбулася католицизму східного обряду. Уповноважений РСРПЦ в УРСР Г.Корчовий у своїй доповідній записці (від 6 березня 1952 р.) до завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Я.Пашка зазначав, що у західноукраїнських областях, особливо у Станіславській, є багато сіл, в яких віруючі не прийняли православних священників¹²⁸. Таких населених пунктів на початку 1950-х рр. налічувалися сотні.

Не відмовлялися від чернечого життя і ченці ліквідованих монастирів. Так, у с.Ясень Рожнятівського району троє черниць ордену василіянок 1948 р. відновили покинутий дім й оселилися там, ведучи чернече життя. Їм надавали матеріальну допомогу деякі місцеві жителі¹²⁹. Пізніше греко-католицькі ченці стали важливим фактором збереження католицизму східного обряду в Україні.

До того ж, багато колишніх греко-католиків, які перейшли у православ'я, виявилися не готовими розпрощатися зі своїми звичаями і традиціями. У посланні новопризначеного єпископа мукачівського й ужгородського Іларіона від 24 травня 1950 р. до православних віруючих Закарпаття зазначалося, що не всі греко-католики, які «навернулися» у лоно православної церкви, розпрощалися з «нав'язаними Заходом» звичками. Тому об'єднання з православ'ям для них виявилось неповним¹³⁰. У викреслених рядках зазначалося: «Ще до цих пір колишні греко-католики продовжують звичай та обряди західної римо-католицької церкви. Звідси серед староправославних проявилась обережність у спілкуванні з воз'єднаними уніатами, що доходить у багатьох випадках до ворожнечі як з однієї, так і з іншої сторін»¹³¹. Кожна зі сторін сприймала іншу як еретичну, неправильну з погляду віровчення і виконання обрядових дій.

Чимало греко-католицьких священників, які «воз'єдналися» з РПЦ, не поспішали «оправославнювати» свою духовну практику. Їхні настрої відображає, зокрема, заява благочинного Чинадіївського округу Дюрка на параді благочинних Мукачівсько-Ужгородської єпархії (жовтень 1950 р.): «Викоринення латинських нововведень, які суперечать догматам і духу православної церкви, не є сьогодні головним. [...] Народ звик до існуючих обрядів, і ми маємо бути задоволеними, що він до нас ходить, а не змінювати обряд і цим відштовхувати його від церкви». Інколи «воз'єднані» священники проявляли неприховано ворожі настрої щодо РПЦ. Так, тимчасовий виконувач обов'язків благочинного Рахівського округу у Закарпатті заявив священникові Соколовичу: «Ти, слухай, нас тільки двоє залишилося в Рахівському окрузі, і я думаю, що ти не такий, яким себе виявляєш. Ти підлабузнюєшся батюхам-кацапам, яким не місце у Закарпатті. У мене серце болить, що їх у недалекому майбутньому вбиватимуть як бліх, повір, що бажаю написатися їх крові»¹³².

Ліквідація УГКЦ у всіх регіонах відбувалася неоднаково. Відповідальний редактор «Журнала Московской патриархии» Шишкін після поїздки Станіславською областю відзначав, що оправославнення церков там відбувається повільніше, ніж у Львівській області¹³³. На Станіславщині католицизм східного обряду зберігало свої позиції аж до початку «перебудови».

Набагато суворішим, ніж у ситуації з РПЦ, було ставлення влади й до римо-католицької церкви (РКЦ). Ватикан був налаштований проти радянської влади, тому керівництво СРСР сприймало РКЦ як значну перешкоду

для поширення радянської ідеології у свідомості «широких народних мас». На 1 січня 1950 р. на обліку перебувало 210 римо-католицьких громад і 66 священнослужителів¹³⁴. Найбільше їх було у Закарпатській (62 парафії, 28 священників), Кам'янець-Подільській (29 парафій, 2 священники), Житомирській (28 парафій, 1 священник), Вінницькій (27 парафій, 1 священник), Чернівецькій (15 парафій, 2 священники), Дрогобицькій (14 парафій, 15 священників), Львівській (11 парафій, 6 священників), Тернопільській (8 парафій, 6 священників) областях¹³⁵. Службовці РСРК оцінювали приблизну кількість римо-католиків на 1948 р. у 90 тис. осіб¹³⁶. Однак ця цифра відображала лише кількість тих, хто відвідував храми. А кількість віруючих, які вважали себе римо-католиками, була значно більшою.

У другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. частину діючих костелів на Поділлі було передано різним радянським установам. На відміну від 1930-х рр. закриття храмів тепер мотивувалося різними технічними причинами – здебільшого аварійним станом будівлі та неспроможністю громади її відремонтувати¹³⁷. Ось як описували закриття культової споруди римо-католики із с.Красне Тиврівського району Вінницької області у своїй заяві (1954 р.) на ім'я голови уряду СРСР Г.Маленкова: «Користуючись сталінською Конституцією УРСР, наші парафіяни почали ремонтувати костел. [...] Однак 2 березня 1946 р. [...] закрили костел; він був засипаний зерном, доки буря не зірвала жерстяний дах. [...] Нам замість костелу відвели для молитви дві кімнати з коридором у будинку священника»¹³⁸.

Владу дуже турбувало традиційне для католицтва західного обряду існування гуртків та груп віруючих (ружанці, терціарії та ін.). Такі об'єднання обумовлювали особливу причетність і відповідальність віруючих за справи релігійної громади, слугували важливою підпорою для духівництва (оформлення костелу, підготовка дітей до першого причастя, допомога під час богослужінь тощо). Але радянське релігійне законодавство не передбачало їх існування. У листі П.Вільхового, уповноваженого РСРК в УРСР, від 16 березня 1949 р. до уповноважених в областях республіки було поставлено завдання: вживати заходів для виявлення та ліквідації цих організацій, знімати з реєстрації священників і виконавчі церковні органи та розпускати громади за порушення радянського законодавства¹³⁹. Так, осередкові ружанців у с.Слобідці-Красилівській (Хмельницька обл.) було категорично заборонено збиратися для групових молитов. Релігійні обряди дозволялося здійснювати віруючим лише в костелі чи каплиці¹⁴⁰. Такі заборони обмежували діяльність й інших римо-католицьких організацій. Унаслідок заборони релігійних товариств католицькій церкві західного обряду було завдано великої шкоди.

У 1940-х рр. влада планувала створення автокефальної римо-католицької церкви в Україні, незалежної від Ватикану, щоби краще контролювати вітчизняних римо-католиків. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР за IV квартал 1947 р. серед важливих завдань було «визначення ксьондзів римо-католицької церкви в площині виявлення осіб для організації автокефальної римо-католицької церкви на Україні (з метою відриву її від Ватикану)»¹⁴¹. Щоправда, згодом від цієї затії відмовилися.

Методи тиску влада застосовувала і до протестантських релігійних об'єднань, що існували на території УРСР. Перед війною вони перебували у підпіллі, а час окупації став періодом відновлення їх діяльності. Тим, які зайняли стосовно влади лояльну позицію (баптисти, частина п'ятидесятників та адвентистів тощо), було дозволено легально функціонувати, хоча чинилися спроби об'єднати деякі з них, що дозволило б краще контролюва-

ти діяльність. Також здійснювалися заходи щодо скорочення мережі, а релігійним об'єднанням, налаштованим проти радянської влади (частина п'ятидесятницьких громад, свідки Єгови тощо), не було надано права на реєстрацію, відтак і на легальне існування. Більш виваженим було ставлення до реформатської церкви у Закарпатті, що об'єднувала угорців. Вона єдина із протестантських громад уникла принизливої назви «секта».

Реформати-кальвіністи у Закарпатті на початку 1948 р. мали 91 церкву, 76 пасторів та близько 40 тис. вірян¹⁴². У повоєнний період були спроби приєднати реформатську церкву до Союзу євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Із метою врегулювати це питання у Закарпаття був відправлений член Всесоюзної ради ЄХБ І.Іванов. Керівний орган ЄХБ вважав, що співпраця з реформатами можлива за умови їх юридичної підпорядкованості ЄХБ. Та реформатські священники не були одностайні: угруповання на чолі з Ж.Шимоном виступало за об'єднання, прихильники Б.Дьюла були проти. Успішному завершенню переговорів сприяла позиція А.Генчі, який переконав більшість пасторів підписати угоду з Всесоюзною радою ЄХБ про співпрацю. Переговорний процес певною мірою вийшов із-під контролю апарату РСРК в УРСР. До того ж, прибічниками об'єднання виступали «фанатики». Радянський режим відмовився від об'єднання реформатської церкви з ЄХБ. Уповноважений РСРК в УРСР П.Вільховий зазначав: «Процеси, що відбуваються у внутрішньому житті реформатської церкви, свідчать про те, що цю церкву необхідно тримати, так би мовити, під «скляним ковпаком», а не ховати за ширму євангельських християн-баптистів»¹⁴³. На нашу думку, об'єднання реформатів з євангельськими християнами-баптистами не відбулося ще й тому, що перші були переважно етнічними угорцями, які проживали компактними групами у Закарпатті.

Деяким іншим легальним протестантським об'єднанням судилося пройти процедуру уніфікації та централізації, яка завершилася їх злиттям. У 1944 р. об'єдналися баптисти й євангелісти СРСР (було утворено Союз євангельських християн-баптистів¹⁴⁴), а у серпні 1945 р. до них долучилися християни віри євангельської (п'ятидесятники), хоча не всі їх громади об'єдналися із баптистами та євангелістами¹⁴⁵. Очолила об'єднання Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів, яка мала бути лояльною до радянської влади.

У 1947 р. на основі Серпневої згоди з ЄХБ також об'єдналися євангельські християни в дусі апостольському («єдинственники»). Роком раніше на конференції в Ужгороді до Союзу ЄХБ приєдналися 25 громад і груп вільних християн (дарбисти). Пізніше до нього влилося близько 70 громад Союзу церков Христових, що перебували на території Західної України та Західної Білорусії¹⁴⁶, а 1963 р. – братські меноніти¹⁴⁷. Таке об'єднання (інколи різних за своїм віровченням конфесій) дозволяло, на думку владних органів, краще контролювати ці релігійні організації.

Слід зазначити, що ці процеси були здійснені під тиском радянської влади. П'ятидесятницький пастор В.Франчук вказує, що за об'єднанням євангельських християн і баптистів стояв «жорсткий тиск Ради у справах релігій (неправильна назва – П.Б.), як на одну, так і на іншу сторону, тому що ні ті, ні інші не відчували надто великого бажання до таких об'єднань, адже віронавчальна база не була однаковою»¹⁴⁸. Рада у справах релігійних культур при уряді СРСР відмовила у затвердженні відновленого 1942 р. Союзу християн віри євангельської¹⁴⁹, не залишаючи п'ятидесятникам можливості для легального функціонування громад поза Союзом євангельських християн-баптистів.

Входження до складу Союзу ЄХБ п'ятидесятників, які тривалий час конкурували з баптистами й євангелістами, не сприяло загальній єдності. У Серпневій згоді 1945 р. («Згода про об'єднання ХВЄ і ЄХБ в один союз»), яка мала регулювати процес об'єднання, було записано, що незнайома мова без тлумачення є безплідним даром, тому під час громадських зібрань варто утримуватися від спілкування незнайомими мовами. Пересічні п'ятидесятники сприйняли це болюче, тому прийняті до громад ЄХБ, вони часто створювали конфліктні ситуації¹⁵⁰. Це злиття різних течій виявилось нежиттєздатним і могло функціонувати лише у радянській дійсності. Наприкінці 1980-х рр., коли проявилися сильні децентралізаційні течії, п'ятидесятники масово виходили з цього штучно утвореного союзу, хоча такі випадки були характерні й для досліджуваного періоду.

Загалом на кінець 1946 р. в УРСР було зареєстровано 1866 громад ЄХБ¹⁵¹, а на 1 січня 1950 р. в республіці функціонувала 1491 зареєстрована громада євангельських християн-баптистів, в яких налічувалося 91 395 віруючих¹⁵² (на початок 1948 р. було 94 640¹⁵³). Остання цифра із більш-менш невеликими змінами (близько 10%) у бік збільшення протрималася до другої половини 1980-х рр.

У 334 громадах ЄХБ (11 941 особа), обстежених радянськими органами, віковий склад членів був таким: до 25 років – 944 особи, від 25 до 40 – 1455, від 40 до 55 – 3386, понад 55 років – 6156¹⁵⁴. Як бачимо, люди старшого віку становили більшість громади. Щодо освітнього рівня: неписьменних налічувалося 4308 осіб, з початковою освітою – 7239, середньою – 384, вищою – 10¹⁵⁵. Тобто, неосвічені становили більш ніж третину членів громад, а з початковою освітою – понад 60%. Такий низький освітній рівень давав можливість радянській пропаганді розвивати тезу, ніби релігійність великою мірою пов'язана з неписьменністю або малописьменністю, а великий відсоток людей похилого віку серед віруючих дозволяв стверджувати, що релігійність буде швидко подолана.

Втручання влади у релігійну сферу призвело до першого серйозного розколу в лавах ЄХБ у повоєнний період. У середині 1940-х рр. на Донбасі виникає рух совершенців, або чистих баптистів. Вони виступали проти об'єднання баптистів з євангельськими християнами і п'ятидесятниками, вважаючи за необхідне, щоб віруючих з інших конфесій приймали лише після їх покаяння і покладання рук. Також вони обстоювали необхідність проповідницької діяльності всіх членів громади, не визнавали військової служби та державної реєстрації і дотримувалися думки, що наявний порядок хрещення не відповідає їхнім канонам¹⁵⁶.

Серед інших протестантських конфесій були також п'ятидесятницькі, які ми згадували у зв'язку зі створенням Союзу ЄХБ. В УРСР діяли напрями п'ятидесятників: християни євангельської віри (ХЄВ), яких ще називали воронаєвцями (за псевдонімом засновника течії); християни віри євангельської (ХВЄ); євангельські християни у дусі апостольському (ЄХДА, інша назва – смородинці – походить від прізвища їхнього лідера); євангельські християни п'ятидесятники-сіоністи (ЄХПС); євангельські християни святі сіоністи (ЄХСС); суботствуючі п'ятидесятники (СП). Найвпливовішими і найчисленнішими були ХЄВ і ХВЄ. Вплив інших напрямів був незначним.

У 1945 р. радянські органи запропонували керівникам п'ятидесятників-воронаєвців влитися у союз із ВР ЄХБ на основі Серпневої згоди. Проте до ВР ЄХБ увійшла лише частина громад. Багато з них перебували у союзі до 1989 р. Чимало членів п'ятидесятницьких громад були незадоволені об'єднанням із баптистами та євангелістами у складі ВР ЄХБ. У кінці 1940-х

і 1950-х рр. та й пізніше спостерігався їх відтік із легальних громад ЄХБ до нелегальних п'ятидесятницьких.

1948 р. у Дніпродзержинську Дніпропетровської області відбувся нелегальний з'їзд п'ятидесятників. На ньому було ухвалене рішення порушити клопотання перед радянським урядом про відновлення Союзу п'ятидесятників. Учасники цього з'їзду були заарештовані й засуджені¹⁵⁷. Влада у такий спосіб демонструвала, що на ідеї створення союзу п'ятидесятників поставлено крапку.

За даними РСРК, як зазначає дослідник п'ятидесятництва Т.Грушова, лише 1945 р. до громад ЄХБ приєдналося 15 тис. п'ятидесятників¹⁵⁸. Протягом 1946–1949 рр., за інформацією ВР ЄХБ, – 18 078 осіб (366 громад). Проте дані РСРК і ВР ЄХБ суперечливі. На 1 січня 1947 р. кількість груп п'ятидесятників, що влилися до ЄХБ, за даними ВР ЄХБ – 300, а за даними уповноваженого РСРК – лише 191¹⁵⁹. Таке розходження у цифрах свідчить про те, що в документах цих органів фігурувала не завжди вірна інформація.

За офіційними даними, мережа нелегальних п'ятидесятницьких громад 1950 р. налічувала 151 громаду (4886 осіб)¹⁶⁰. Але варто зауважити, що вказана кількість неповна, адже належні до цих груп віруючі конспірувалися і не повідомляли жодної інформації про себе¹⁶¹. Тому цифри, що їх подавали різні органи, дуже різнилися. За даними ВР ЄХБ на 1951 р., поза Союзом ЄХБ діяло 222 п'ятидесятницькі громади (7244 особи)¹⁶². Ця інформація, на нашу думку, точніше відображає реальне становище.

Серед легальних протестантських об'єднань, що діяли в УРСР у той період, були також адвентисти сьомого дня (АСД). У 1946 р. ця течія налічувала в Україні 13 257 осіб (понад 300 громад). Загальна кількість різних категорій священнослужителів до кінця 1946 р. становила 75 осіб¹⁶³. Об'єднання АСД у СРСР зазнавало сильнішого тиску з боку влади, ніж ЄХБ, і було більш замкненим¹⁶⁴. До 1979 р. (з 1911) течія АСД у СРСР була відірвана від усесвітнього керівництва адвентистів сьомого дня – Генеральної конференції. У різних регіонах України діяли також нелегальні громади адвентистів-реформістів. Лише у Закарпатті їх налічувалося близько десятка¹⁶⁵.

До течій пізнього протестантизму в УРСР у досліджуваній період належать свідки Єгови, нелегальні групи яких на кінець 1940-х – початок 1950-х рр. були розкидані по всій Україні, проте найбільші згуртувалися у західноукраїнських та Ізмаїльській області¹⁶⁶. Унаслідок глибокої конспірації та фігурування під іншими назвами точну кількість цих віруючих на кінець 1940-х рр. встановити важко. Зокрема, у Закарпатті свідки Єгови заховалися під назвою «вільних християн» (рутерфордівці)¹⁶⁷. За даними, наведеними К.Бережком, до 1951 р., коли відбулося масове виселення свідків Єгови до Сибіру, їх в Україні налічувалося близько 15 тис.¹⁶⁸ Лише у Волинській області до 1 січня 1951 р. було «викрито» 23 групи свідків Єгови (743 особи)¹⁶⁹. Ретельна законспірованість цих організацій зводила майже нанівець контролюючі заходи влади, відтак радянський режим вважав їх небезпечними.

Близькими до свідків Єгови були групи раселітів (русселітів), які діяли на Закарпатті, Волині, Рівненщині. Спочатку вони називалися згуртуваннями дослідників Біблії, потім – згуртуваннями вільних дослідників Біблії¹⁷⁰. Зокрема, на Львівщині на 1 листопада 1939 р. діяли 3 такі групи (близько 100 осіб)¹⁷¹. У роки радянської влади вони не мали чіткої організаційної структури. Цікаво, що за часів керівництва організацією Ч.Рассела, який був прихильником демократизму, усі організаційні ланки мали певну автономію, а за Дж.Рутерфорда (коли відбувся розкол у лавах організації, і

расселіти вийшли з неї – П.Б.) постанала суворо контрольована, керована згори донизу теократична організація¹⁷².

Для обмеження діяльності протестантських організацій закритого типу здійснювалися різні заходи. Місцева влада вдавалася до закриття, а інколи навіть до знищення їхніх молитовних будинків. Наприклад, у с.Пожарки Рожищенського району Волинської області у ніч із 12 на 13 березня 1952 р. було спалено діючий молитовний будинок адвентистів сьомого дня. Хоча ці факти свідчили, що до цієї справи були причетні представники місцевої влади, однак зловмисників підпалення так і не знайшли¹⁷³. Пізніше, наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр., акти підпалів церков і молитовних будинків стали ледь не звичаєм для місцевих чиновників.

Пресвітерів багатьох громад у західноукраїнських областях, на відміну від православних священиків, примушували виконувати трудові повинності на користь держави. За їх невиконання засуджували до багаторічних примусових робіт¹⁷⁴. Зауважимо, що такі заходи не вживалися щодо православного духовництва.

У боротьбі з нелегальними релігійними об'єднаннями влада вдавалася до депортацій. Протягом 1944–1953 рр. із району Західного, Білоруського й Українського Полісся вглиб СРСР було вислано 10 тис. баптистів і п'ятидесятників із родинами¹⁷⁵. Найбільше від таких депортацій постраждали свідки Єгови: 1951 р. відбулася їх примусова депортація до Сибіру – операція «Північ»¹⁷⁶. У доповідній МДБ СРСР на ім'я Й.Сталіна зазначалося: «Із метою покласти край подальшій антирадянській діяльності єговістського підпілля, МДБ СРСР вважає необхідним, поряд з арештом керівних учасників єговістської секти, вислати за межі України та інших республік виявлених єговістів до Іркутської і Томської областей. Усього виселенню підлягало 8576 осіб (3048 сімей)». Передбачалося довічне виселення віруючих, а їхнє майно підлягало конфіскації¹⁷⁷. Дозволяли брати лише 30 кг багажу на особу¹⁷⁸. Лише із Західної України до Сибіру вивезли понад 2 тис. сімей свідків Єгови¹⁷⁹. Цього можна було уникнути лише повністю зрікшись віри, на що йшли одиниці¹⁸⁰. Отже, належність до окремих релігійних груп на той час загрожувала депортацією, позбавленням майна і громадянських прав.

Більшість заарештованих свідків Єгови протягом 1947–1953 рр. були засуджені на 25 років виправно-трудова таборів із позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна¹⁸¹. Належність до цієї релігійної течії була достатньою підставою для ув'язнення. У документах окремих заарештованих причиною ув'язнення вказувалося лише одне – «член секти "Свідки Єгови"»¹⁸². Віруючим цієї конфесії в роки пізнього сталінізму судилося зазнати найтяжчих випробувань.

Серед протестантських об'єднань, що зникли з релігійної карти України в повоєнний період, були лютерани. У 1948 р. функціонували 3 молитовних будинки, що належали їм¹⁸³. На лютеран чекала та сама доля, що й на представників низки інших протестантських церков.

Після війни утисків зазнавали й інші конфесії. На 1948 р. в УРСР діяло 76 юдейських громад. Найбільше їх було у Чернівецькій (12) та Закарпатській (1 зареєстрована, 19 незареєстрованих) областях¹⁸⁴. Крім зареєстрованих громад діяли дрібні групи віруючих – міньяни, які збиралися у приватних помешканнях. На найбільших міньянах були присутніми близько 30–60 осіб¹⁸⁵. Характеризуючи становище юдеїв у той період, О.Вишиванюк зазначає: «Лібералізація сталінської церковно-релігійної політики наприкінці війни й у перші повоєнні роки не стосувалася юдейського культу. Для

режиму юдейська релігія була однією з головних ознак єврейської національної ідентичності. [...] Нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, які відбувалися у той час у СРСР, і було спрямоване на викорінення усього, що стояло на перешкоді всезагальної уніфікації»¹⁸⁶.

Інколи чиновники у поведженні з юдеями вдавалися навіть до дріб'язкових перешкод, аби продемонструвати свою владу. На початку 1950-х рр. в окремих населених пунктах (зокрема, у Кременчуці) юдеям не дозволяли випікати вдома мацу для власних потреб. Щоб змінити ситуацію потрібне було втручання уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР П.Вільхового¹⁸⁷. Практикувалися й інші заходи для реалізації намірів щодо припинення релігійних почуттів віруючих.

До релігійної мережі в УРСР входили і дрібні об'єднання, чисельність яких на досліджуваній період часто не перевищувала кількох сотень осіб. Із них легально діяли лише молокани. У 1949 р. було зареєстровано 8 молоканських громад: 5 – у Запорізькій області, 2 – в Ізмаїльській і 1 – у Сталінській. Однак уже 1950 р. їх було лише 6 (громади в Ізмаїльській області перестали фігурувати серед зареєстрованих)¹⁸⁸.

Апокаліпсисти проживали у Вінницькій, Житомирській і Київській областях¹⁸⁹. Діяли в УРСР також групи іоаннітів¹⁹⁰, підгорнівців¹⁹¹, інокентіївців¹⁹², вільних християн (які не приєдналися до ЄХБ; Закарпаття)¹⁹³, єговістів-ільїнців¹⁹⁴, мальованців¹⁹⁵, дівственників¹⁹⁶, христовірів (хлистів)¹⁹⁷, богомолів, карпівців, духоборів, постників, дациків (переважно Волинська область)¹⁹⁸, осташів (рух у православ'ї; Чернівецька обл.)¹⁹⁹, скопців²⁰⁰ та ін. Через нечисленність і велику ймовірність занепаду та зникнення влада на них різко не реагувала. Репресій зазнавали здебільшого ті, у діяльності яких проявлялися виразні антирадянські (іоанніти) чи антисоціальні (інокентіївці) настрої. Зокрема, така доля спіткала 1951 р. мальованців із сіл Чорногородки, Неграші та Жорнівки Київської області²⁰¹.

Отже, аналіз проблеми дозволяє констатувати, що у період війни радянське керівництво радикально змінило свою політику щодо церкви. Така лібералізація була зумовлена зовнішніми та внутрішніми обставинами. Можна говорити, що це був черговий тактичний крок влади. До релігійних течій, які опинилися у найбільш сприятливій ситуації по війні, належить насамперед РПЦ. Державне керівництво на чолі зі Й.Сталіним, послабивши тиск на російську церкву, використовувало її у своїх цілях – для посилення впливу в інших країнах, формування громадської думки у СРСР. «Право на існування» також отримали РКЦ, реформатська церква (у Закарпатті), більшість баптистських та адвентистських громад, частина п'ятидесятницьких (які ввійшли до союзу ЄХБ) та ін. Влада чинила неодноразові спроби об'єднати окремі конфесії, щоб полегшити нагляд за ними. Проте «примиренство» з її боку не стосувалося тих релігійних течій, які перебували в опозиції до радянської держави та її законів, – свідків Єгови, частини п'ятидесятницьких громад, що відмовилися від союзу з ЄХБ, прибічників ПЦ, істинно-православних християн та ін. Щодо цих релігійних течій проводилася жорстка політика, спрямована на їх усунення з релігійної карти країни. Українській греко-католицькій церкві судилося стати формально ліквідованою (такою, віряни і частина духівництва якої «добровільно возз'єдналися» із РПЦ), хоча частина її парафіян залишалися вірними своїм релігійним переконанням.

- ¹ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1997. – 404 с.
- ² Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997. – Ч.1. – 354 с.; Ч.2. – 2001. – 736 с.; *Його ж.* Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005. – 631 с.; *Його ж.* Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.
- ³ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.
- ⁴ Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні у другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К., 2000. – 329 с.
- ⁵ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.; *Його ж.* Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2006. – 432 с.
- ⁶ Андрухів І., Кам'янський В. (о.). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.; *Їх же.* Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2006. – 362 с.
- ⁷ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці, 2004. – 352 с.
- ⁸ Стоцький Я. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – Тернопіль, 2003. – 432 с.; *Його ж.* Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 роках. – К., 2008. – 510 с.
- ⁹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – 254 с.
- ¹⁰ Шкаровський М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1963 гг.). Изд. 3-е, доп. – Москва, 2005. – 424 с.
- ¹¹ Чумаченко Т.А. Государство, православная церковь, верующие (1941–1961). – Москва, 1999. – 248 с.
- ¹² Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – Москва, 1995. – 511 с.
- ¹³ Vociurkiw B. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet state (1939–1950). – Edmonton; Toronto, 1996. – 310 p.; Ukrainian churches under Soviet rule: The case studies. – Cambridge; Massachusetts, 1984. – 113 p.
- ¹⁴ Stroyen W. Communist Russia and the Russian Orthodox Church. 1943–1962. – Washington, 1967.
- ¹⁵ Fletcher W. Religion and Soviet Foreign Policy 1945–1970. – London, 1973; Russian Orthodox Church Underground. 1917–1970. – London, 1971.
- ¹⁶ Conquest R. Religion in the USSR. – New York, 1968.
- ¹⁷ Powell D. Antireligious Propaganda in the Soviet Union: A Study in Mass Persecution. – Cambridge; Massachusetts, 1975.
- ¹⁸ Simon G. Church, State and opposition in the USSR. – London, 1974. – 248 p.
- ¹⁹ Lane Ch. Christian religion in the Soviet Union: A sociological study. – London, 1978.
- ²⁰ Эллис Дж. Русская православная церковь: Согласие и инакомыслие / Пер. с англ. – Лондон, 1990. – 307 с.
- ²¹ Bourdeaux M. Patriarch and prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church today. – New York; Washington, 1970. – 359 p.
- ²² Beeson T. Discretion and Valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. – Glasgow, 1975. – 348 p.
- ²³ Rance D. Catholiques d'Ukraine: Des catacombes... à la lumière. – 2 éd. mise à jour. – Paris, 1992. – 350 p.
- ²⁴ Єленський В.Є. Церква України і зовнішня політика: уроки недавнього минулого // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С.39.
- ²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1638. – Арк.28–29.

- ²⁶ Там само. – Арк.29.
- ²⁷ Там само. – Арк.24–25.
- ²⁸ *Юнг К.-Г.* Нераскрытая самость и будущее // *Юнг К.-Г.* Психика: структура и динамика. – Москва; Минск, 2005. – С.302.
- ²⁹ *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С.191.
- ³⁰ *Борщевич В.* Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. – Луцьк, 1997. – С.9–10.
- ³¹ Там само. – С.10.
- ³² *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С.191–192.
- ³³ *Поспеловский Д.В.* Указ. соч. – С.256.
- ³⁴ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. – Ч.1. – С.104–105.
- ³⁵ *Лисенко О.Є.* Указ. праця. – С.58.
- ³⁶ Там само. – С.59.
- ³⁷ Там само. – С.61–62.
- ³⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.373. – Арк.2–3.
- ³⁹ *Андрухів І.* Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз. – С.16.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.185. – Арк.5.
- ⁴¹ *Лисенко О.Є.* Указ. праця. – С.180–181.
- ⁴² *Пащенко В.* Православна церква в тоталітарній державі... – С.37–38; *Його ж.* Православ'я в новітній історії України. – Ч.1. – С.116.
- ⁴³ *Якунин Г.* В служенні культу (Московская патриархия и культ личности Сталина) // На пути к свободе совести. – Москва, 1989. – С.201.
- ⁴⁴ Там же. – С.197–198.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.156. – Арк.15 б.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.15 б.
- ⁴⁷ *Якунин В.Н.* Укрепление положения Русской православной церкви и структура её управления в 1941 – 1945 годы // Отечественная история. – 2003. – №4. – С.91.
- ⁴⁸ *Simon G.* Op. cit. – P.72.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1638. – Арк.30.
- ⁵⁰ Там само. – Оп.30. – Спр.647. – Арк.1.
- ⁵¹ Там само. – Арк.2.
- ⁵² *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років. – С.104–105.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.318.
- ⁵⁴ Там само. – Арк.253.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.146. – Арк.108.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5667. – Арк.31.
- ⁵⁷ Там само. – Оп.70. – Спр.1281. – Арк.6.
- ⁵⁸ Там само. – Оп.23. – Спр.5928. – Арк.8.
- ⁵⁹ Там само. – Оп.24. – Спр.1950. – Арк.7.
- ⁶⁰ Там само. – Оп.23. – Спр.5377. – Арк.19.
- ⁶¹ *Ануфриев Л., Кобецкий В.* Религиозность и атеизм. – Одесса, 1974. – С.16; *Кобецкий В.Д.* Социологическое изучение истории и атеизма. – Ленинград, 1978. – С.21.
- ⁶² Див.: *Кобецкий В.Д.* Указ. соч. – С.21.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.76.
- ⁶⁴ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. – Ч.1. – С.250.
- ⁶⁵ *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С.340–341.
- ⁶⁶ Там же. – С.342–343.
- ⁶⁷ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – С.90–91.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.145. – Арк.2, 8.
- ⁶⁹ Там само. – Арк.3, 8 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Арк.3, 9.
- ⁷¹ Там само. – Арк.5, 9 зв.

- ⁷² *Милуш В.* Волинська духовна семінарія у м. Луцьку (1946–1964 рр.). – Луцьк, 2001. – С.19.
- ⁷³ ЦДАГО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.7.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5928. – Арк.9.
- ⁷⁵ *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-х – 1960-х років. – С.227.
- ⁷⁶ Там само. – С.216.
- ⁷⁷ *Волошин Ю.* До питання про діяльність православної церкви на Полтавщині у повоєнний період (1943–1953 рр.) // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. – Полтава, 1998. – С.21–22.
- ⁷⁸ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. – Ч.1. – С.228.
- ⁷⁹ Там само. – С.242.
- ⁸⁰ *Борщевич В.* Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2000. – С.181.
- ⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.149. – Арк.7.
- ⁸² Там само. – Оп.1. – Спр.90. – Арк.83.
- ⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.1572. – Арк.191.
- ⁸⁴ Там само. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.20; *Мащенко С.Г.* Характеристика еволюції секты «истинно-православные христиане» // Вопросы атеизма. – Вып.17. – К., 1981. – С.14.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1641. – Арк.11.
- ⁸⁶ *Стоцький Я.* Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – С.178.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4263. – Арк.253.
- ⁸⁸ Там само. – Спр.4038. – Арк.112.
- ⁸⁹ Там само. – Спр.12. – Арк.17.
- ⁹⁰ *Мащенко С.Т.* Указ. соч. – С.146.
- ⁹¹ *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С.217–218; Див. також: *Его же.* Иосифлянство: течение в Русской православной церкви. – Санкт-Петербург, 1999. – С.10–34.
- ⁹² *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве. – С.220; *Его же.* Иосифлянство: течение в Русской православной церкви. – С.38–48.
- ⁹³ *Білокін С.І.* Анатолій Жураковський і київські йосифляни: Док. досл. – К., 2008. – 117 с.
- ⁹⁴ *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве. – С.242–245.
- ⁹⁵ Там же. – С.237–238.
- ⁹⁶ *Горбач С.І.* Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.) // Укр. іст. журн. – 1998. – №6. – С.71.
- ⁹⁷ Літопис нескореної України: Док., мат., спог. – Кн.1. – Л., 1993. – С.309; *Баран В.* Влада і церква: З історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність. – 1995. – №5. – С.113; *Його ж.* Україна: Новітня історія (1945–1991). – Л., 2003. – С.64.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.156.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк.157.
- ¹⁰¹ Там само. – Спр.4555. – Арк.306.
- ¹⁰² *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950) / Пер. з англ. – Л., 2005. – С.189.
- ¹⁰³ *Ленчик В.* Визначні постаті української церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий. – Л., 2001. – С.366.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1638. – Арк.35.
- ¹⁰⁵ Божою милістю смиренний Макарій, єпископ львівський і тернопільський, священно-архимандрит Почаївської Св.-Успенської лаври пастирям і пастві православної церкви і всім чадам Галичини. – Л., 1945. – [4 с.].
- ¹⁰⁶ Під псевдонімом «В.Росович» ховався невідомий автор. Імовірно, це міг бути або Я.Галан, або Г.Костельник (див.: *Андрухів І., Кам'янський В. (о.).* Указ. праця. – С.287).

¹⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1638. – Арк.105.

¹⁰⁸ Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска / Упор. і текстологічне опрацювання Л.Купчик. – Л., 1999. – С.73.

¹⁰⁹ *Боцюрків Б.* Т.зв. «саморозпуск» Української греко-католицької церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. – 1998. – №1. – С.108.

¹¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1638. – Арк.105.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Див.: *Костельник Г.* Вибрані твори. – К., 1987. – С.3, 23–70.

¹¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.217. – Арк.3.

¹¹⁴ Там само. – Арк.5.

¹¹⁵ *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002. – С.273.

¹¹⁶ Діяння собору греко-католицької церкви у Львові 8–10 березня 1946. – Л., 1946. – С.53; Львівський церковний собор: Док. і мат.: 1946–1981. – Б.м., 1984. – С.62.

¹¹⁷ Діяння собору греко-католицької церкви у Львові. – С.128; Див. також: Львівський церковний собор... – С.94.

¹¹⁸ *Коссей Ю.* Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. – Ужгород, 2000. – С.20.

¹¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5069. – Арк.83, 85, 87.

¹²⁰ *Волошин Ю.* Повернення до православ'я на Закарпатті в 1946–1949 роках // Сучасність. – 1996. – №6. – С.78.

¹²¹ *Бендас Д. (о.)*. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 рр. // Ковчег. – 2000. – Ч.2. – С.296.

¹²² *Пащенко В.* Греко-католики в Україні... – С.120.

¹²³ *Сердюк Н.* Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Мат. міжнар. наук. конф.(20 вересня 2002 р., Київ). – К., 2003. – С.69.

¹²⁴ *Андрухів І., Кам'янський П. (о.)*. Указ. праця. – С.322.

¹²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.783. – Арк.49.

¹²⁶ *Панченко П.* Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. – Полтава, 1998. – С.104–107.

¹²⁷ Там само. – С.106.

¹²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.1950. – Арк.4.

¹²⁹ *Сергійчук В.* Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001. – С.381.

¹³⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.9.

¹³¹ Там само. – Арк.9–10.

¹³² *Пащенко В.* Греко-католики в Україні ... – С.138.

¹³³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.239. – Арк.70.

¹³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.74.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само. – Спр.4038. – Арк.125.

¹³⁷ *Сторчовий В. М., Нестеренко В. А.* Римсько-католицька церква на Поділлі 20-ті – 90-ті роки ХХ ст.: Історико-релігійне дослідження. – Коломия, 2001. – С. 40.

¹³⁸ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.174. – Арк.10.

¹³⁹ *Войналович В. А.* Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип.7. – К., 1999. – С.157–158.

¹⁴⁰ *Сторчовий В. М., Нестеренко В. А.* Указ. праця. – С.42.

¹⁴¹ *Войналович В. А.* Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики... – С.153.

- ¹⁴² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.55. – Арк.29; Спр.34. – Арк.33.
- ¹⁴³ *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр. – С.654–655; *Його ж.* Реформатська церква на Закарпатті у пошуках шляхів самозбереження (друга половина 40-х – 60-ті рр. ХХ ст.) // Наукові записки: Зб. – Вип.21. – К., 2002. – С.309–310.
- ¹⁴⁴ *Еришев А.А.* Евангельские христиане-баптисты (Их идеалы и мораль). – К., 1960. – С.9.
- ¹⁴⁵ Там же. – С.10.
- ¹⁴⁶ *Савинский С.Н.* История русско-украинского баптизма. – Одесса, 1995. – С.119; Див. також: *Домашовець В.* Український евангельсько-баптистський рух у його 150-літній ювілей. 1852–2002. – Морріс-Плейнс; Луцьк, 2002. – С.59–60.
- ¹⁴⁷ *Антонов А.П., Соломка А.П.* Под прикрытием веры. – Донецьк, 1985. – С.23.
- ¹⁴⁸ *Франчук В.И.* Просила Россия дождя у Господа. – Мариуполь, 1999. – С.294.
- ¹⁴⁹ *Савинский С.Н.* Указ. соч. – С.119.
- ¹⁵⁰ Там же.
- ¹⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4555. – Арк.45.
- ¹⁵² Там само. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.52.
- ¹⁵³ Там само. – Оп.70. – Спр.1281. – Арк.7.
- ¹⁵⁴ Там само. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.182.
- ¹⁵⁵ Там само.
- ¹⁵⁶ *Год Б., Вільховий Ю.* Громади ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип.18. – К.; Донецьк, 2001. – С.293–294.
- ¹⁵⁷ Церква християн віри евангельської-п'ятидесятників // Релігійна панорама. – 2001. – №7. – С.66–67.
- ¹⁵⁸ *Грушова Т.В.* Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – С.124.
- ¹⁵⁹ Там само. – С.127.
- ¹⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.16.
- ¹⁶¹ Там само.
- ¹⁶² *Грушова Т.В.* Указ. праця. – С.127.
- ¹⁶³ *Парасей А.Ф., Жукалюк Н.А.* Бедная, бросаемая бурей: исторические очерки к 110-летнему юбилею церкви АСД в Украине. – К., 1997. – С.52.
- ¹⁶⁴ *Вільховий Ю.В.* Протестантські церкви в Україні у середині 40-х – 50-х років ХХ ст. (євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня) // Історична пам'ять: Наук. зб. – №1/2. – Полтава, 2000. – С.138.
- ¹⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.17–18.
- ¹⁶⁶ Там само. – Арк.17.
- ¹⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.38.
- ¹⁶⁸ *Бережко К.* Історія Свідків Єгови на Житомирщині. – Житомир, 2005. – С.39.
- ¹⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.783. – Арк.195.
- ¹⁷⁰ Історія релігії в Україні. – К., 1999. – С.406–407.
- ¹⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.438. – Арк.3.
- ¹⁷² Історія релігії в Україні. – С.407.
- ¹⁷³ *Гаврилук О.* Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після Другої світової війни // Науковий вісник ВДУ. – 2000. – №10. – С.105; *Гаврилук О., Григоренко С.* Конфесія адвентистів сьомого дня на Волині у післявоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Вип.4. – Луцьк, 1999. – С.78.
- ¹⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.51. – Арк.7.
- ¹⁷⁵ *Грушова Т.В.* Указ. праця. – С.88.
- ¹⁷⁶ *Голько О.* «Сибирский маршрут». Преследование религии в СССР. Рассказы, воспоминания, архивные документы, собранные учёным-архивистом, очевидцем описанных событий. – Москва, 2007. – С.21.
- ¹⁷⁷ Там же. – С.23–24.

¹⁷⁸ Там же. – С.36.

¹⁷⁹ Там же. – С.34.

¹⁸⁰ Бережко К. Указ. праця. – С.39.

¹⁸¹ Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1947–1953 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – №1/2. – С.426.

¹⁸² Бережко К. Указ. праця. – С.42.

¹⁸³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.55. – Арк.2.

¹⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.783. – Арк.90.

¹⁸⁵ Там само. – Спр.3531. – Арк.189.

¹⁸⁶ Вишиванюк О. Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953) // Наукові записки / Ін-т політ і етнонац. досл. НАНУ. – Вип.28. – К., 2005. – С.241.

¹⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.127. – Арк.2.

¹⁸⁸ Там само. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.99. – Арк.1.

¹⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.19.

¹⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.56. – Арк.16–17; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1639. – Арк.15; Спр.1640. – Арк.20.

¹⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5205. – Арк.69.

¹⁹² ЦДАВО України. – Ф.4748. – Оп.7. – Спр.56. – Арк.16–17; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1639. – Арк.15; Спр.1640. – Арк.20.

¹⁹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.18.

¹⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.5. – Арк.26–27; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4263. – Арк.253; Спр.5205. – Арк.69.

¹⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4038. – Арк.112; Спр.5205. – Арк.69; Спр.12. – Арк.19; Оп.23. – Спр.1639. – Арк.15; Спр.1640. – Арк.19.

¹⁹⁶ Там само. – Оп.24. – Спр.5205. – Арк.69; Спр.12. – Арк.19; Оп.23. – Спр.1639. – Арк.15; Спр.1640. – Арк.20.

¹⁹⁷ Там само. – Спр.5205. – Арк.69; Спр.12. – Арк.19; Оп.23. – Спр.1639. – Арк.15; Спр.1640. – Арк.20.

¹⁹⁸ Там само. – Спр.4038. – Арк.112.

¹⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.459. – Арк.20.

²⁰⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.18.

²⁰¹ Шугаєва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації. – Рівне, 2007. – С.317–318 (дод. №24).

The article shows religious situation in Ukraine during post-war period. It analyses the policy of Soviet authorities in the sphere of religion, relations between the state and church, life inside church. The author also examines system of religious organizations, numerical strength of church members and clergy of different confessions.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.І.Яременко*

ІСТОРИЧНА ОНОМАСТИКА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті аналізуються оніми у творчій спадщині Тараса Шевченка, з'ясовується їх місце у процесі відображення ним минулого. За допомогою власних назв конкретизуються особливості та уточнюються визначальні риси Шевченкової історіософії.

Серед лінгвістичної групи історичних джерел вагоме місце займає та частина, яку вивчає спеціальна історична дисципліна ономастика¹. Історики хоч і зазначають, що «ономастика як лінгвістична дисципліна виникла раніше і досягла більших успіхів, ніж ономастика історична»², але все частіше вдаються до її послуг³. Мовознавці вже давно встановили: питання про денотат назви (про об'єкт, який називається) проникає настільки глибоко у сутність ономастичних досліджень, що ономастика якнайтісніше пов'язана з історією, але при цьому ономастичний матеріал «історик та лінгвіст аналізують різними методами і використовується він для доказів різних положень»⁴. Між тим є сфера, яка може певною мірою зближувати ті положення. Це – історіософія великих майстрів художнього слова. І серед них передусім слід виділити постать Тараса Шевченка, адже його творча спадщина як ніяка інша переповнена тією лексикою, яку відносять до архетипів, символів, словообразів. Тому якщо, на думку відомих лінгвістів, принципи називання якоюсь мірою відбивали спосіб мислення людини, її вищі ідеали, модель світу, а ім'я було образом або тінню душі⁵, то вивчення онімів у творчості Т.Шевченка може допомагати з'ясуванню та увиразненню і його знань про минуле, поглядів на історію.

Вивчення місця ономастикону у Шевченковій історіософії варто розпочати з топонімів, адже «історія кожного народу більшою чи меншою мірою проявляється в топоніміці»⁶. Історики вже торкалися цього питання в історіографічній площині⁷, а у шевченкознавстві є прекрасна монографія М.Фененка «Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка», автор якої встановив, що історизм виступає як найхарактерніша риса української топоніміки, уживаної в «Кобзарі»⁸. Продовжимо розпочатий аналіз.

Візьмемо топонім *Україна*. Лише за «Конкорданцією поетичних творів Тараса Шевченка» він вживається включно з варіантами творів 255 разів⁹, а сучасна Шевченкові офіційна назва *Малоросія* – жодного. М.Фененко наголошує на «винятковій у світовому масштабі» заслугі Т.Шевченка перед українцями в утвердженні імені України¹⁰. Звичайно, це досягалося не стільки частотою вживання відповідного слова та похідних від нього, а, передусім, цілеспрямованим донесенням до читача думки про *Україну* як давню, принаймні з козацької доби, історичну самоназву нашої землі. Для цього Т.Шевченко часто вводить це слово прямо або опосередковано в історичний контекст. А основне, він текстуально, через близьке розташування однокореневих слів *Україна, краї-*

* Яременко Василь Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету.

на, рідний край та лексеми *Батьківщина* спонукав читача до їх цілковитого ототожнення. Усіляко утверджував цей зв'язок і вживанням стосовно *Україна* архетипу *матері-неньки*, бінарної опозиції *материзна/чужина*¹¹ та розмаїття форм – *Україна, Вкраїна, Украйна*. Підтвердженням дієвості такого засобу є женецьке видання «Кобзаря» 1878 р., де замість авторського «країна» укладачі подали в поезії «І виріс я на чужині» слово «Україна»¹². Та й сам Т.Шевченко іноді міняв слово «країна» на «Вкраїна»: «А ти пишалася колісь / В добрі і розкоші! Вкраїно!» (варіант у поезії «Осія. Глава XIV. Подражаніє»). Власне, він утверджував давню традицію, яку С.Шелухин висловив так: «...слова й назви – Країна, Вкраїна і Україна – у вжитку є синонімами, а Вкраїна і Україна в літопису і в живій мові є ще й одним словом у двох формах»¹³. Т.Шевченко протистояв прищеплюваному в імперії уявленню про те, що назва «Україна» утворилася від поняття «приєднана окраїна чужої держави» й означає, як у російських чи польських джерелах, окраїну. У такому трактуванні цей топонім, як і «Малоросія» (ніби, менша за статусом, а не «стара» Русь, як насправді) не міг «скласти конкуренції» назві «Великоросія». А ось «Білорусія» – могла. Мабуть, і тому остання назва була заборонена указом імператора Миколи I в 1840 р.¹⁴

Осмилення Т.Шевченком назви рідної землі дуже яскраво відбите й у листі до чернігівського цивільного губернатора, генерал-лейтенанта П.Гессе від 1 жовтня 1844 р. з проханням про підтримку видання серії «Живописная Украина». У ньому є й нав'язана адміністративно-офіційна назва «Южная Россия»: «История Южной России изумляет каждого своими происшествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная»*. Є й книжно-офіційна – «Малороссия»: «Малороссия давно имела своих и композиторов, и живописцев, и поэтов». І є по суті твердження, що слово «Україна» – самоназва. Адже Т.Шевченко назвав свою плановану серію «Живописная Украина». Він писав: «Те, которые видели однажды нашу Краину, говорят, что желали бы жить и умереть на её прекраснейших полях». Українізм *Краина* подано з великої літери. Є в листі ще й такий промовистий вислів – «на славу имени Украины»¹⁵. Т.Шевченко прекрасно розумів, що назва «Малороссия» перешкоджала самоідентифікації українців, задовго до Є.Маланюка вважав, що «малоросійство» – це самоприниження і «капітуляція ще перед боєм». «Я в марті місяці їду за границю, а в Малоросію не поїду, цур їй, бо там крім плачу нічого не почую»¹⁶, – писав він до Я.Кухаренка в лютому 1843 р. У контексті листа, де перед тим вживається і слово *Україна*, можна прочитати й так: не поїду, бо там *Малоросія*, а не *Україна*.

У поезії «З передсвіта до вечора», яка є переспівом зі «Слова о полку Ігоревім», Т.Шевченко кілька разів уживає й іншу давню назву своєї батьківщини – *Руська земля*. В історичному контексті послідовно називає у своїй поезії територію сусіднього народу *Московією, Московщиною*: разом із *московський* та *Москва* у значенні політонімів – близько 30 разів¹⁷. Зустрічаються в його текстах й іронічні вкраплення: «Нехай за Нерона. / Росії / Тойді й на світі не було» (поема «Неофіти»); «Огромнейшая хлебная пристань на Волге, приволжский Новый Орлеан! И нет порядочного трактира. О Русь!» (запис у «Щоденнику» 6.09.1857 р. про Самару). Не переймався тим, що назва *Русь* та її грецький відповідник *Росія* поступово перейшли до сусідів. Можливо, він знав позицію свого приятеля О.Бодяньського, висловлену в магістерській дисертації «Про народну поезію слов'янських племен»: «З усіх слов'янських племен північні й південні руси – найвідмінніші між собою, незважаючи на

* Тут і далі російськомовні цитати Т.Шевченка подаються без перекладу.

однаковість їхнього спільного ймення, ймення, коли зважити на походження їх, по суті цілком чужого як одним, так і другим»¹⁸. У «Щоденнику» Т.Шевченка вживає назви *Росія* та *Русь* 8 разів, зустрічаємо й *Російську імперію* (лист до І.Ускова від 12.11.1857 р.). У повісті «Музикант» є й назва *Білорусія*, і теж з іронічним відтінком: «Они приближались к стране постоянно голодной, то есть к «Белоруссии»¹⁹. Уважаю, що позиція Т.Шевченка стосовно співвідношення топонімів *Русь (Росія)* та *Україна* була близькою до найвірогіднішої версії, яка нині побутує в історичній літературі: поняття «Русь», похідне від політоніма прибульців-русів, мало книжно-офіційний характер, а на народному рівні здавна побутувала самоназва території – «Україна»; називали свою землю «Україною», а писали «Руссю»²⁰.

Також Т.Шевченка не хвилювала дилема приймаєнникової конструкції: писав і *в Україні*, і *на Україні*, адже це також було притаманне народній традиції. Знайомий із козацькими літописами, він розумів, що топонім *Україна* не завжди вживався на означення всього етнічного ареалу українців, як про це, наприклад, свідчать авторські роздуми в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» або фрагменти із поем «Гайдамаки» та «Відьма». Тим швидше прагнув до його поширення. Це досягалося завдяки вживанню означального займенника *весь (вся Україна)* – не менше 23 разів) та активно прив'язування топоніма до козацької доби і політоніма *Гетьманщина*, що відповідало історичним реаліям поширення, закріплення та утвердження назви *Україна* на наших теренах. Т.Шевченко в такий спосіб непрямо добивався утвердження того, щоб назва *Україна* асоціювалася у свідомості з традиціями вільнолюбства українців. А у згаданій повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» є й **пряма спроба усталення назви саме в такому розумінні**. У ній в авторському відступі констатується «одна физиономия народа», і при цьому маємо наступне неவிпадкове своєрідне суб'єктивно-міфологічне «топонімічне протиставлення» як складову того, що автор називає «мрачной археологической задачей»: «Бедная, малосильная Волынь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражьем трупом неисчислимыя огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага деспота под ноги топтала и свободная, не растленная умирала. Вот, что значат могилы и руины»²¹.

Найконсервативнішою формою топонімів вважаються гідроніми. «На другому місці (після *Україна* – *В.Я.*) серед уживаної в поезії Т.Шевченка топоніміки, – фіксує М.Фененко, – ми бачимо *Дніпро*, згадуваний до 80 разів»²². Велика частота використання цього гідроніма у Шевченкових текстах, аж до наділення його рисами олюденої істоти, можливо, мала на інтуїтивному авторському рівні не лише етнонаціональну наповненість. Адже це впишеться у значно ширший історіософський контекст, якщо враховувати тезу американського історика Е.Кінана про певну географічно-культурну єдність всього басейну Дніпра і паралельних річкових систем, яка здавна складалася й існувала до ранньомодерного часу, і яку цей вчений назвав «втраченим континентом Дніпровією» (або «особливим світом Дніпровією»)»²³. У Шевченкових текстах подібне «цивілізаційне» сприйняття посилюється тим, що цей гідронім дуже часто подається у супроводі образу прадавніх високих гір-могил. На відміну від метафори Дніпра у «Страшній помсті» М.Гоголя, що має потужну географічну наповненість, у Т.Шевченка він набуває змісту сакрального символу – своєрідної життєвої артерії, що єднає, живить, поїть і очищує земляків поета. Так, у «Заповіті» ця річка понесе «у синее море кров ворожу», тобто хвору, недужу, затруєну гріхом»²⁴.

Третім за частотою вживання в «Кобзарі» є топонім *Київ* – до 50 разів²⁵. Столиця нашої держави постає не просто релігійним та освітнім центром України, а святим, небесним градом. Про історіософську спрямованість і цієї назви може свідчити наступне. У поемі-містерії «Великий льох» перша, «українська», ворона, згідно з традиціями казкового звуконаслідування, промовляє слова: «крав! крав! крав! / Крав Богдан крам. / Та повіз у Київ, / Та продав злодіям / Той крам, що накрав». Чому саме в Київ? За українсько-московськими домовленостями лише в Києві мав перебувати московський воєвода з військовою залогою. В.Липинський уважав, що гетьман Б.Хмельницький спеціально добивався перебування царських «ратних людей» у Києві, щоб тим самим ще раз офіційно засвідчити перед світом невідданство посталої козацької держави Речі Посполитій²⁶. Але ж осідок воєводи саме в Києві надавав більшої легітимності претензіям Москви на колишню спадщину Русі. Так, одна згадка про головне місто України здатна викликати цілий рій «історіософських думок». При високій частоті вживання слова *Київ* маємо лише єдине виокремлене сюжетне дійство, яке пов'язане з ним, і воно теж має історичну наповненість – прощання зі світом старого запорожця, колишнього козацького полковника Семена Палія в поемі «Чернець». Примітно також, що в повістях Т.Шевченка топонім *Київ* уживається ще більше, ніж у «Кобзарі» – понад 100 разів, а натомість співвідношення частоти використання у прозі та поезії слова *Чигирин* цілком протилежне – 0:31 (з варіантами). Адже Чигирин – це колишня столиця козацької Гетьманщини, і в «Кобзарі» він згадується суто в такій своїй історичній іпостасі. Водночас, з одного боку, він є символом державності та здатності українського народу до самоорганізації в історії взагалі, а, з іншого, певною алегорією нездатності козацької еліти належно розпорядитися вибороною волею. Така амбівалентність і навіть тривимірність цього топоніма прочитується в поезії «Чигрине, Чигрине».

Примітно, що у Шевченкових поетичних текстах є і пряме авторське посилення історизму топоніма порівнянням та вживанням епітетів, що виражені відносними прикметниками антропологічного спрямування: «З Переяслава старого, / з Виблої могили / Ще старішої...» («Сон» («Гори мої високі...»)). Так само історична наповненість образу могили, що виступає символом історичної пам'яті і навіть соціального фактора в історичному розвитку²⁷, у «Кобзарі» посилюється спорадичним вживанням назв *Трибратня*, *Вибла* та ін. А у прозі та листуванні вже маємо безліч найменувань могил-курганів²⁸.

Шевченкова топонімія охоплює, хай і не однаковою мірою, майже всі регіони нинішньої України. Зокрема, уживаються й назви історичних земель: *Волинь* (3 рази – поезія, 6 – проза), *Бессарабія* (1 – поезія, 1 – проза), *Поділля* (3 – проза), *Запорозжя* (6 – поезія), *Полісся* (1 – поезія), *Крим* (6 – поезія, 1 – проза). Безумовно, що Т.Шевченко знав і топоніми *Буковина* та *Галичина*²⁹. Регіональна символіка у поета могла відбивати і такі історичні нюанси, як особливості станової структури населення краю: «Із Полісся шляхта лізе...» («Заступила чорна хмара та білу хмару»).

По суті топонімія «Кобзаря» була спрямована на формування єдиного, цілісного образу України та українського народу, зокрема і за рахунок набуття спільної історичної пам'яті. Цьому ж слугувала й серія «Живописная Украина». Натомість в окремих повістях Т.Шевченка М.Фененко не лише виявив «територіальну прив'язаність до певної місцевості»³⁰, а й установив, до якої саме, назвавши, наприклад, твір «Капітанша» – «глухівською» повістю, «Близнецы» – «переяславською» і т.д. Це дозволяє нам висловити при-

пущення про своєрідний авторський намір подання України, що мав діалектичне спрямування: від «великої Батьківщини» – до «малої Батьківщини», а від неї, збагатившись конкретикою, знову – до «великої Батьківщини».

М.Фененко звернув увагу, що серед географічних назв у Т.Шевченка часто згадується *сине море* як синонім Чорного моря, і справедливо вважає, що за допомогою цієї назви поет теж відбив певну історичну тенденцію, коли «споконвічні степовики і поліщуки, наші предки, здавна тягнулися до «свого» Чорного моря» з наміром утвердитися на ньому³¹. Доповнимо, що оспівування Т.Шевченком Чорного (*синього*) моря, козацтва та степу теж містить потужний історіософський підтекст, який можна оперти на історіографію. Адже сучасні дослідники вважають, що саме козацтво як явище фронтиру та землеробська колонізація українського степу аж до узбережжя Чорного моря, що забезпечила прогрес індустріальної революції, великою мірою визначають місце та значення України у світовій історії³².

Використання топонімії у Т.Шевченка багатовекторне. Наприклад, для вираження абсурдності імперського устрою, що склався історично, він 8 серпня 1857 р. робить такий саркастичний запис у «Щоденнику»: «Московская улица. Существует ли хоть один губернский город в России без Московской улицы? Кажется, нет. А без колбасной лавки существуют многие губерньские города, в том числе и портовый город Астрахань»³³.

Слід ураховувати, що Т.Шевченко глибоко цікавився етимологією мікротопонімів. Так, у «Приписах» до поеми «Гайдамаки» він пояснював, чому шлях називається *Чорним*, ліс – *Гупалівщиною*, а в повісті «Наймичка» переповідає версію щодо походження назви *Ромоданівський шлях*. У щоденниковому записі за 7 вересня 1857 р. згадує, як колись з'ясував походження назви гори в наддніпрянському селі Мошни та критикує польського письменника М.Грабовського за поширення її штучної назви – *Святославова*. В.Щурат записав у Вишнівці на Волині розповідь 80-літнього Федора Кружилки про те, як Т.Шевченко реагував на переказ про походження назви села Підкамінь, куди він хотів поїхати «хоч на часок». За легендою, назва утворилася від того, що нечистий ніс камінь на кляштор, щоб його придушити, але спів півня перешкодив. «Це не так було, Федоре, – відказав Шевченко, – це чортяка нашого брата мав цим каменем придушити і придушив. От і Підкамінь!»³⁴. У цьому «топонімічному» жарті можна знайти і скептичне ставлення до тієї інформації про походження топонімів, що міститься в легендах, і певну історіософську «прив'язаність» до них Шевченкової думки.

У текстах Т.Шевченка простежується тенденція до утвердження саме української форми ойконімів та гідронімів – не тих, які були привнесені і закріплені у книжно-офіційному, канцелярському вживанні, а тих, які етимологічно й семантично є точнішими, оскільки історично успадковувалися місцевою людністю та усталювалися народним мовленням. Тобто, він волів вживати субстратні, а не адстратні оніми. Використовував не лише широковживану назву *Кубань*, а й суто українську – *Чорноморія* («Не спалося, а ніч як море» – запис у «Щоденнику» за 1.06.1857 р.), у листах і в «Гайдамаках» називає своє рідне село *Керелівкою* (або й *Карилівкою* – у «Приписах» до поеми), протиставляє офіційним топонімам *Ромни*, *Прилуки*, *Гельмязів* місцеві українські назви – *Ромен*, *Прилука*, *Глим'язів*. При цьому зустрічається і пряме протиставлення форм ойконімів. У повісті «Музикант» знаходимо діалог, в якому зустрічний «мужик» уживає назву *Прилука*, а «пани» – *Прилуки*. У повісті «Княгиня» в авторській оповіді нагадується, що українська місцева назва річки *Трубіж* – *Трубайло*³⁵. Увагу істориків має привернути той цікавий факт, що в поезіях та назвах своїх жи-

вописних творів Т.Шевченка, коли йдеться про давню першу столицю Гетьманщини, послідовно вживає форму *Чигрин*, а назва *Чигирин* використовується тоді, коли цього вимагає віршований розмір. В «Історії України-Руси» М.Грушевського зустрічаємо і топонім *Чигрин*, і антропонім *Чигринець*³⁶. На мапі французького військового інженера Г.Л. де Боплана у межах Київського воєводства бачимо *Czehrijn* і *Karilow Lac* (між Вільшаною та Лисянкою, на місці Керелівки)³⁷. У 1826 р. місту давався «План Киевской губернии города Чигрину»³⁸. Саме у *Чигрині* відбулося «українське національне свято» після повалення царату³⁹.

Назви міст, селищ, річок, лісів, урочищ у Шевченковій творчій спадщині не просто пов'язані з історичними подіями і нагадують про минуле (історіографічний аспект), а й часто стають складовою ланкою його осмислення як своєрідних номінантів історичного процесу (наприклад, той же *Чигрин*, *Переяслав*, *Берестечко*, *Великий Луг*, *Холодний Яр*, *Сибір* та ін. (історіософський аспект)). І такий авторський підхід не варто пояснювати лише потребами націєформування і самоідентифікації українців. Уважаю, що історична топоніміка тут є також засобом залюднення й олюднення художнього часопростору, гармонізації соціуму. Вона обумовлювалася й домінуванням антропоцентризму та христоцентризму в релігійному світогляді Т.Шевченка. Ю.Шевельов звернув увагу, що у словнику його мови при відносно великій кількості вживання назв *Україна* та *український* слова *Бог*, *Божий*, *Господь*, *Исус*, *Христос* та *Христів* лише в повному корпусі поезії зустрічаються набагато частіше – 1281, а в російських текстах – 1398 разів⁴⁰.

Історичною наповненістю Шевченкового ономастикону можна пояснити ту обставину, що окремі назви в його текстах, як *Гетьманщина*, іноді мають «розмити» омонімну спрямованість – прочитуються як політоніми і як топоніми. Особливо це стосується слова *Січ*, яке (та похідні від нього) в поезії зустрічаються 17 разів⁴¹. Пізній П.Куліш називав запорожців «напівлицарським, напіврозбійницьким братством»⁴². У Шевченкових текстах трактування запорожців більше відповідає першій складовій цієї характеристики. Деякі сучасні дослідники теж схильні вважати Січ своєрідним лицарським орденом⁴³.

Ю.Барабаш справедливо вважає, що з погляду свого предметного наповнення «ім'я України у творах Т.Шевченка – це етнонім, який окреслює територію реального Краю»⁴⁴. Але чому Т.Шевченко не вживав у своїй поетичній творчості етноніми *українець* або *українці*? Передусім треба мати на увазі, що сучасні етноніми з'явилися або почали активно використовуватися, головним чином, в епоху формування модерних націй і процес їх становлення мав приблизно таку сталу тенденцію – спочатку утверджувалися топоніми, як назви певної території або топонімічного чи станового походження (у Т.Шевченка – *шляхетчина*, *козаччина*), далі з'являлися похідні від них означувальні прикметникові конструкції («русский» є етнонімом на цій стадії), і лише тоді – стали етноніми, означувані іменниками. «История русов», яку Т.Шевченко добре знав і використовував у своїй творчості, свідчить про те, що серед освіченої верстви українського народу в Російській імперії тоді ще відбувався своєрідний напівстихийний пошук власного етноніма, щоб залишити за собою старокиївську спадщину. Т.Шевченко міг знати, хоча б і від спілкування з П.Лукашевичем, що галичани називали себе «русинами», а «українцями» вважали жителів Наддніпрянщини⁴⁵. І лише у матеріалах та листуванні кирило-мефодіївських братчиків слово «українці» вже набуває цілком етнічного змісту⁴⁶. «Зачем Вы говорите, что Вы не украинец? Что только из гумани[сти]ческой идеи вертитесь между нами? Мы даём вам пра-

во громадянства, притом же маменька Ваша – українка. Я не могу Вас так любити, как люблю, когда считаю украинцем. Можно ли отвергать столь драгоценное для нас имя?»⁴⁷, – палко запитував П.Куліш М.Костомарова у листі від 2 травня 1846 р. Очевидно, що і Т.Шевченко тоді у спілкуванні вживав цей етнонім. Тим паче, що вважав ідею слов'янської федерації утопічною й відповідно особливо прагнув до ідентифікації свого народу. У листі до Й.Бодяньського 6–7 травня 1844 р. він повідомляв, що вже виготовив три естампи для серії картин про *нашу Україну*, один з яких назвав «Дари Богданові і українському народові»⁴⁸. Остаточна назва офорту – «Дари в Чигрині 1649 року», але в авторському тексті під ним українською та французькою мовами є вислів *народ український*. По суті тут *український народ* є синонімом етноніма *українці*. І не випадково у Т.Шевченка він оприлюднюється у зв'язку з осмисленням того історичного процесу ранньомодерного часу, який відкривав дорогу для формування української нації та появи й утвердження терміна *українець*⁴⁹. У Шевченкових текстах, коли йдеться про різні етноси-народи в їх зв'язках з Україною, найчастіше використовуються стосовно давньоминулого і сучасного антоніми, що формують відчуття дихотомії: «ми – вони», «наше – їхнє». А в повістях та «Щоденнику», як помітив Ю.Барабаш, спостерігається один із рівнів структурних бінарних опозицій – етнокультурне, естетичне та етнопсихологічне зіставлення/протиставлення росіян та українців⁵⁰.

Уважається, що зовнішньою ознакою усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу є етнічна самоназва. «Ідеться саме про самоназву, а не про найменування етносу взагалі – етнонім»⁵¹, – наголошував російський дослідник М.Крюков. Очевидно і Т.Шевченко розумів, що етнонім має бути наслідком не нав'язування, а самоусвідомлення народом своєї самодостатності як результату історичного розвитку, бажав, щоб назва *українці*, як і слово *Україна*, стала самоназвою. У повісті «Музикант» автор із сарказмом пише про те, як зросійщені українці легко засвоюють нав'язане й образливе найменування. У ній одна великосвітська дама боїться «очерстветь между хохлами» (в першому варіанті стояло – *между провинциалами*) і хоче відправити своїх вихованок у Смольний інститут шляхетних дівчат у Петербурзі, бо «в Полтавском [...] они хохлачками сделаются»⁵².

Слід зазначити, що український топонімікон переважає над топонімікою, пов'язаною зі світовою історією, лише в текстах «Кобзаря», тобто при реалізації авторського головного надзавдання – творення та утвердження засобами високої поезії образу України з його обов'язковою історичною складовою. Уже у прозі, яка не вимагала таких творчих надзусиль, топоніми України за номенклатурою кількісно значно поступаються іншим.

Шевченкова схильність до олюднення художнього часпростору мала б, на перший погляд, проявлятися у домінуванні антропонімів над топонімами. За нашими підрахунками і даними М.Фененка⁵³, ураховуючи лише номенклатуру назв, маємо наступну картину. У Шевченкових повістях (прозі) ця теза підтверджується лише частково: у цілому – близько 430 антропонімів і 261 топонім (1,64:1), а стосовно України – усього 57 антропонімів і 168 топонімів (1:2,94). У «Кобзарі» (поезіях) співвідношення і зовсім протилежне: у цілому – 139 антропонімів і 215 топонімів (1:1,54), стосовно України – 49 антропонімів і 95 топонімів (1:1,93). Переважання топонімів є цілком закономірною ознакою з погляду Шевченкової історіософії. Звертаючись до минулого, зокрема і з метою ідентифікації українців, він мав спершу «маркувати» певну територію, а вже потім «заселяти» цей географічний простір конкретними людьми. Як в історіографії – історію будь-якої краї-

ни починають вивчати і викладати з історії її території. Шевченкові топоніми – це ніби словесне відбиття природно-географічних умов, необхідних для формування етносу, або частина етногенетичної ніші, про яку пишуть сучасні дослідники⁵⁴. Крім того, назви географічних об'єктів в історіософському плані «емніші» й «мобільніші», ніж прізвища та імена історичних персонажів. Т.Шевченко в поемі «Чернець» всього трьома топонімами означає трагічну сторінку у житті полковника Семена Палія: «Музика, танці і Бердичів. / Кайдани брязкають... Москва, / Бори, сніги і Єнісей...». Топонімами в «Гайдамаках» означено територію і розмах Коліївчини.

Утім, так само ефективно для есної передачі історичної інформації поет використовував й антропоніми, якщо, наприклад, узяті вислів «А за ними й Гордієнко...» з поеми «Іржавець». Можливо, що більша схильність до вживання топонімів є також зайвим доказом того, що для Т.Шевченка поняття Батьківщини важило не менше, ніж поняття рідного народу, і він не «витавав в емпіреях» стосовно етногенезу українців. У Шевченка-поета зі згаданих 49 українських антропонімів 9 припадає на князівський період і 35 – на козацьку епоху і Гетьманщину (разом близько 89%). У Шевченка-прозаїка дані аналогічні: із 42 імен на князівські часи – 8, козацтво і Гетьманщину – 31 (разом близько 92,8%). Тобто, Т.Шевченка передусім цікавили в історії України саме ті періоди, коли відбувалося зародження і формування українського народу, що цілком узгоджується із підходами сучасної історичної науки.

Знаково, що у творчості Т.Шевченка, крім імен персонажів, найуживанішим антропонімом є саме реальна постать з української історії – Богдан Хмельницький, який 23 рази згадується в поезії⁵⁵, 2 – у драматичних творах і 7 – у повістях. Як і топонім *Чигрин*, він багатофункціональний, адже використовується як ім'я-символ, чи навіть алегорія для історіософського осмислення змісту та наслідків союзу Війська Запорозького з московським царем у 1654 р. у творах «Розрита могила», «Великий льох», «Осія. Глава XIV. Подражаніє». І навіть ширше – як символ не до кінця продуманого та виваженого політичного кроку взагалі: *Богдану-недомудру* в повісті «Близнець» іронічно приписуються слова «Що буде, то те й буде. А буде те, що Бог нам дасть». Символічного і повчального наповнення набувають у Шевченкових текстах й імена зі світової історії, стаючи називними, різновидом кайноніма: *Р.Фултон* і *Дж.Уатт* (символи впливу технічного прогресу на суспільний устрій) у «Щоденнику», *Архімед* і *Галілей* (символи абсолютизації раціоналізму) в поезії «І Архімед і Галілей», *Джордж Вашингтон* (символ правопорядку) і *Сарданапал* (символ «держиморди») в поезії «Юродивий», *Наполеон III* (символ політичного ошукаництва) у вірші «Слава» та ін.⁵⁶ При цьому ім'я останнього з названих тут правителів у поезії не вказується. Так само не називаються імена інших історичних постатей, які мають одіозне забарвлення: «С мучителем покутила...» (про царя Івана Грозного в поемі «Великий льох»); «полковник поганій...» (про прилуцького полковника Гната Галагана в поемі «Іржавець»); «потомок гетьмана дурного» (про гетьмана Івана Скоропадського в поезії «П.С.»); «неудобозабываемый тормоз» (про імператора Миколу I) у «Щоденнику» за 3.11.1857 р.) тощо. Але буває, що автор так само прямо не іменує й осіб позитивного чину («Гамалія», «N.N.», «Іржавець», «Заступила чорна хмара...»). Зустрічаємо й часткове, «хронологічне»: «Первому – Вторая» в поемі «Сон». У поезії «У Вільні, городі преславним...» вдалим удаваним уникненням найменування Віленського університету, закритого після польського повстання 1830–1831 рр. із залишенням лише медичного факультету, автор висловив своє ставлення до національної політики російського царизму. Подібне табування імен у Т.Шевченка

веде початок від релігійної, біблійної традиції й об'єктивно виступає таким художнім прийомом, який активізує історіософську думку читача та одночасно свідчить про те, що сам автор прагне надати їй потужного етичного спрямування. Цій меті підпорядкована й антономазія, як своєрідне розтлумачення семантики історичного прізвиська правителя заміною його близьким за значенням словом: у «Щоденнику» поет іменує московського царя Івана Грозного – *Іваном Лютим*. Засобом є також і вживання прибраного імені замість власного. Адже називання князя Григорія Потьомкіна в поемі «Сліпий» та її редакції «Невольник» *Грицьком Нечосою* – іменем, яке він отримав 1772 р., коли записався до Кушцевського куреня Запорозької Січі⁵⁷ – значно увіразнює як лицемірну політику царату стосовно запорожців, так і характеризує його самого, бо ж він організував нищення столиці низових козаків (тобто, за формою, своїх побратимів) та загарбання їхніх земель. Припускаємо, що в поезії «Стоїть в селі Суботіві» автор спеціально вживає церковне ім'я Хмельницького («Отаке-то, Зіновію, / Олексієв друже!»), щоб посилити мотив «церкви-домовини», тобто релігійного чинника в українсько-московських взаєминах. Так само перелік імен-генонімів шляхетсько-старшинських родів у творі «Бували війни й військові свари», представники яких «уславилися» в історії своїм прислужництвом, примушувало задуматися над негативною роллю української еліти у збереженні прав і свобод, виборених у ході козацької революції, у прискоренні нівелювання українства.

Характерною особливістю Шевченкового ономастикону є своєрідне нагромодження онімів, навіть в описах природи⁵⁸. Отже, не випадково, що і для характеристики представників пануючої верстви в повісті «Княгиня» цей ефект теж використовується. Так, описуючи містечко Козелець та його околиці, автор згадує «величественный храм грациозной архитектуры Растрелевской, воздвигнутый Наталией Розумихою, родоначальницею дома графов Розумовских». І відразу продовжує: «В шести верстах от г.Козельца, в селе Лемешах, в бедной хате, на сволоке, или балке, читаешь: «*Сей дом соорудила раба Божия Наталия Розумиха, 1710 року Божого*». А в г.Козельце в величественном храме читаешь на мраморной доске: «Сей храм соорудила графиня Наталия Разумовская в 1742 году». Странные два памятника одной и той же строительницы!»⁵⁹. Примітно, що в повісті текст «напису на сволоку» виділено, а при авторському редагуванні тексту для посилення іронії додано акцентуючий вислів «одной и той же строительницы»⁶⁰. Своєрідним кодом для глибшого історіософського прочитання наведеного уривку є слова із поеми «Невольник», в якій із великим сарказмом і «табуванням» прізвиська згадується останній гетьман козацької України: «...Як Кирило з старшинами / Пудром осипались / І в цариці, мов собаки, / Патинки лизали». Між іншим, у сучасних історичних публікаціях фундування собору Різдва Пресвятої Богородиці в Козельці приписують гетьману Кирилу Розумовському⁶¹, хоч ще на початку 1980-х рр. місцеві жителі показували мандрівцям у підземеллі цього храму саркофаг із похованням «родоначальниці графів Розумовських»⁶².

М.Павлишин помітив, що у прозі та «Щоденнику» Т.Шевченко активно послуговується топонімічним протиставленням «Європа – Азія» й, мовляв, «стає мимовільним речником загальноєвропейської культурної зверхності над не-Європою»⁶³. Уважаю, що тут знову ігнорується символіка Шевченкових онімів, бо ж він просто використовує зрозумілу для сучасників опозицію «європейське – азійське» (різновиди – «тибетське», «японське» чи «індійське») як антонімічні пари «добре – погане», «прогресивне – відстале»

тощо. Згадаймо «азійський спосіб виробництва» у К.Маркса. Можливо, що використання такої, не зовсім вдалої, символіки пов'язане з релігійністю поета. Адже в його текстах *тибетське, китайське, японське, індійське* (так, як і *візантійське*) вживається на означення проявів ідолопоклонних рис обрядовірства⁶⁴. Вважаю, що й І.Качуровський теж ігнорував символіку Шевченкових антропонімів та поетову однозначність у характеристиці П.Дорошенка (*славний, неукротимий*), коли висловлював та обґрунтовував думку, що в поезії «Осія. Глава XIV. Подражаніє під скаженим Петром маєтьс на увазі не імператор Петро I, а гетьман Петро Дорошенко⁶⁵.

Примітно, що у Т.Шевченка семантика антропоніма, своєрідна «магія імені» історичного персонажа, «голосне ім'я», не заступають етичної складової його діянь. Так, прославленого князя Святослава у «Щоденнику» (запис від 5.09.1857 р.) він називає «п'яним варягом-разбойником», який із гори «любовался на свою шайку, пенившую святой Днепр своїми разбойничьими лодьями». Не такі у нього запорожці, бо вони, на відміну від Святослава, який, за літописом, «шукав чужої землі», не лише руйнували та грабували, а й визволяли «невольників». Це стосується і князя Володимира Великого, негідні дії якого дохристиянського періоду складають один із сюжетів поеми «Царі», чи Степана Разіна (запис у «Щоденнику» від 29.08.1857 р.). «Хоч яким спокусливим був для поета тієї доби романтичний сюжет про козака-претендента на престол, Т.Шевченко ним не скористався, а поєднав ім'я Підкови з морськими походами запорожців⁶⁶, – констатує і Ю.Івакін. Узагалі Т.Шевченко вважав негативним явищем в історії творення культу реальних правителів, вождів, земних царів. І, щоб «зогнать оскомю на коронованих главах» («Царі»), він понижує їх в «ономастичний» спосіб. Називає короля Речі Посполитої Стефана Баторія запанібрата українським іменем *Степан* («Гайдамаки»), а московського царя Алексея Романова – *Олексієм* («Стоїть в селі Суботові»). При вживанні імен для посилення історичного підтексту Т.Шевченко враховував і їх семантику: *Перебендя* – химерник, не такий, як усі; *Катерина* – чиста, непорочна; *Прися* (*Єфросинія* у «Великому льоху») – радісна, весела; *Гамалія* – вид шаблі, плата за перенесення речей.

Навіть імена літературних героїв Т.Шевченка дослідниками сприймаються як такі, що підносяться до символів⁶⁷. Це автором досягається, зокрема, і за допомогою історичного підтексту – майже непомітного, як у випадку з Катериною, героїнею однойменної поеми, яку В.Шевчук вважає алегорією «супряжництва з Москвою», історичною алюзією⁶⁸, чи відкритого, як у випадку з Яремою в «Гайдамаках». Адже в поемі «Великий льох» маємо епізод, коли ісправник, розлючений невдачею у пошуку Богданових скарбів, «Яременка в пику пише, по-московській лає» й авторська примітка: «Козака Яременка клуна на тім місці, де стояли Богданові палати»⁶⁹. Оскільки типове українське прізвище *Яременко* є паронімом, етимологічно і семантично означає *син Яреми* і належить до розряду типових козацьких прізвищ⁷⁰, воно примушує згадати головного героя поеми «Гайдамаки» і викликає за допомогою примітки цілий асоціативний ряд із минулого. Тим паче, що М.Антонович вважав на підставі останніх рядків поеми «Гайдамаки», що Ярема не загинув, а зі своєю Оксаною «доживав собі щасливо віку»⁷¹. При цьому він через поразку повстання міг і не закріпити прізвище *Галайда*, яке одержав при записі в козацький реєстр. А сам той запис свідчить, що гайдамаки, шануючи людську гідність скромного і роботящого хлопця, відкидають пропонувані родові наймення *Голий*, *Біда* й, можливо, *Байстрюк* (бо так у «Приписах» до поеми називає свого героя автор), та знаходять цілком відповідне прізвище, адже *Галайда* означає «блукач, бездомний». Етнічну гід-

ність демонструє в поемі «Гайдамаки» і кобзар, коли пояснює походження свого прізвища: «Та який я Волох! Був у Волощині, то й прозвали Волохом». І.Франко навіть узяв цей фрагмент за приклад у своїй науковій розвідці про українську ономастику⁷².

В епоху Просвітництва революціонери «свої імена вважали за честь брати з античного лексику: ім'я Гракха Бабефа найяскравіше тому свідчення»⁷³. У добу національно-визвольних рухів така практика мала іншу спрямованість. Я.Грицак констатує, що у слов'янських народів, зокрема й українського, спостерігалася тенденція до використання приборних імен для набуття загалом етнічної ідентифікації⁷⁴. Т.Шевченко через історіософське розуміння сучасності пішов далі. У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (1847 р.) він використав феномен антропонімізму, щоб показати, як в імперії через запроданство відбувається політика зросійщення і деконструювання української ідентичності. Для цього «прибавление к фамилии..., оканчивающейся на -о, слога -въ», як висловлювався М.Гоголь у «Старосветских помещиках», уже було недостатньо. Поет застосовує «приём конструювання особистих і персоніфікуючих найменувань із неантропонімів»⁷⁵, що посилює ефект деструкції: «Нехай би вже оті Кирпи-гнучкошиенки сутяги..., а то мужі мудрі, учені. Проміняли свою добру рідну матір – на п'яницю непотребную, а в придаток ще й -въ додали»⁷⁶. Сконструйований антропонім по суті складається з двох фразеологізмів, що мають в основі одне спільне дієслово: *гнути кирпу* і *гнути шию*. Тобто, «українське панство, як дволикий Янус, гнуло кирпу перед своїм народом і гнуло шию перед російським самодержавством»⁷⁷. Зросійщення українських прізвищ та імен, коли українська дівчина ставала *гусаркою Машою* (вірш «Не вернувся із походу»), Т.Шевченко вважав перепорою для утвердження свого народу. «Вчення, кажуть, світ, а невчення – тьма»⁷⁸, – таку фразу, за спогадами В.Аскоченського, кидає поет після того, як не одержав відповіді на своє питання, «який же гаспид перевернув» козацьке прізвище *Кочка-Сохран* на *Аскоченський*. Автор спогадів так і не зрозумів всієї глибини тієї Шевченкової іронічної репліки.

Знаний філолог А.Коваль зазначала: «Видозмінені імена по батькові стають своєрідними характеристиками людей. Такою сатиричною характеристикою є відомі слова Т.Шевченка: «Во дні фельдфебеля-царя Капрал Гаврилович Безрукий та унтер п'яний Долгорукий Україну правили»⁷⁹. Зважаючи, що в поезії «Юродивий» є табування імені царя Миколи I та правителя канцелярії генерал-губернатора М.Писарева, співвідношення неантропоніма *капрал*, прізвиськ *Безрукий* і *Долгорукий*, топоніму *Україна*, у ній мовиться не так про дії генерал-губернатора Д.Бібікова і М.Долгорукова, а наголошується на нав'язаній системі імперського управління Україною з такими рисами, як хабарництво, сервілізм, розпуста тощо. Є у Т.Шевченка й антропоніми-натяки. П.Филипович уважав, що у згаданій вище передмові до «Кобзаря» вживання імені шотландського поета Р.Бернса було відгомном або відповіддю на статтю журналіста М.Полевого, написану в дусі великодержавницької теорії «офіційної народності»⁸⁰.

У вступній частині до поеми «Гайдамаки» Т.Шевченко за допомогою певного нагромадження т.зв. ходових імен – образів тогочасної російської міщанської пісенної поезії⁸¹, оригінально ілюструє абсурдний за своєю суттю процес насильницького живлення імперської культури за рахунок культур поневолених народів. Водночас знаємо, що поет, за порадою П.Куліша, легко погодився на заміну прізвища-символу *Головатий* («Наш завзятий Головатий») у поезії «До Основ'яненка» на вислів «Наша дума, наша пісня...», бо він містив не лише історіософський, а й значно ширший загальнокультурний

турний контекст. Історичний підтекст прочитується навіть у літературному псевдонімі Т.Шевченка для повістей – «Кобзарь Дармограй». Якщо у творах М.Гоголя антропоніми мають переважно етичне наповнення, «говірливі»⁸², то у Т.Шевченка вони містять передусім історико-етичний зміст.

Підрахунки свідчать, що антропоніми в «Кобзарі», які пов'язані з історією України, за періодизацією розподіляються приблизно так: князівська доба – 9; козацькі часи – 35; інші періоди – 4; усього – 48. Ті ж, що стосуються світової історії: найдавніші часи – 1; античність (включно з теонімами) – 20; біблійна історія (включно з теонімами) – 36; середньовіччя – 21; нова історія – 13; усього – 91. У Т.Шевченка-прозаїка антропонімів, які стосуються України, 57 (із них 31 має стосунок до козацької епохи), а імен, які мають відношення до решти світу – у 6,5 разів більше, 373. І серед них реальних історичних постатей світової історії, якщо врахувати біблійну та античну історії, навіть більше, ніж персонажів української минувшини. У Шевченковій прозі зустрічаємо 41 ім'я з античної міфології, а найбільше в ній імен тих людей, що творили культурні цінності людства протягом усєї його історії: переважно визначні й великі художники, письменники, музиканти, архітектори, скульптори, артисти, науковці, усього – 255 антропонімів.

Свого часу автор цих рядків звернув увагу на використання у першій редакції поеми «Москалева криниця» ще одного виду онімів – неозначених фалеронімів (назва російських хреста і медалі за взяття в 1788 р. Очаківської фортеці), як одного з яскравих штрихів Шевченкового бачення наслідків політики царату щодо України у XVIII ст.⁸³ Показово, що у творі О.Пушкіна «Евгений Онегин» (гл. XXXVII) цей фалеронім («оचाковская медаль») згадується у зовсім іншому контексті. Для вираження наслідків певних історичних процесів, особливо в аспекті негативної оцінки позиції української еліти, Т.Шевченко послуговується фітонімами *бур'ян*, *будяки*, *рута*, *кропива*, *богила* (*богилова*) і зоонімом *шашелі*, що мають означення родових видів або підвидів у рослинному і тваринному світі («Чигрине, Чигрине», «Бували війни й військовії свари...» та ін.). Трагізм і масштабність історичних подій у його творах посилюють космоніми *місяць* або *сонце* («Тарасова ніч», «Гайдамаки»). Язичницькі, зокрема античні, теоніми значно увиразнюють історичне тло, а ім'я *Христос* виступає як мірило цивілізаційного рівня історичних діянь («Єретик», «Кавказ» та ін.).

Таким чином, дослідження ономастикону Тараса Шевченка і за кількісними параметрами, і за наповненістю найчисленніших форм підтверджує тезу Ю.Барабаша, що історична складова його творчої спадщини є «вельми значною за обсягом і чи найвагомішою за змістом художньо-світоглядною функцією»⁸⁴, а історіософічність – одна із сутнісних ознак Шевченкової музи взагалі. З іншого боку, топоніми, політоніми, антропоніми тощо є також органічними складовими Шевченкової історіософії й одночасно засобами донесення до загалу його поглядів на минуле. І такій їх поліфункціональності важко знайти аналоги у світовій літературі. Ономастичну лексику Т.Шевченка можна ділити на групи⁸⁵, але майже завжди його оніми дотичні до осмислення минулого, пам'яті про нього. Результати даних студій також є додатковим аргументом проти беззастережного сприйняття твердження, що історіософія Т.Шевченка «фундована на націософському підмурівку»⁸⁶ і цілком вписується в історіософію першої половини XIX ст. Уважаємо, що її первнем були загальнолюдські цінності та ідеали, сформовані передусім під впливом християнства, а націософського спрямування Шевченкова історіософія набувала тоді, коли осмислювалися історичні процеси формування та самоорганізації українців, перспективи перетворення їх на повноцінну націю.

- ¹ Див.: *Казакевич Г.* Ономастика // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С.399–407.
- ² *Компан О.С.* Ономастика як допоміжна історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – Вип.2. – К., 1996. – С.54.
- ³ Див.: *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. – Полтава, 2005. – С.162–183.
- ⁴ Историческая ономастика: Сб. – Москва, 1977. – С.4–5.
- ⁵ Там же. – С.8.
- ⁶ *Ташицкий В.* Место ономастики среди других гуманитарных дисциплин // Вопросы языкознания. – 1961. – №2. – С.5.
- ⁷ Див., напр.: *Брайчевський М.Ю.* Т.Г.Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С.36–59; *Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г.* За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1990. – 168 с.
- ⁸ *Фененко М.В.* Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. – К., 1965. – С.69.
- ⁹ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Едмонтон; Торонто, 2001. – Т.3. – С.1901–1905; Т.4. – С.2588–2589.
- ¹⁰ *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.26.
- ¹¹ Див.: *Барабаш Ю.* Україна // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008. – С.43–47.
- ¹² Див.: *Кобзарь Тараса Шевченка.* Репринтне відтворення женецького видання 1878 року. – К., 1991. – С.65.
- ¹³ *Шелухин С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Репринтне відтворення празького видання 1936 року. – Дрогобич, 1992. – С.107.
- ¹⁴ Див.: *История СССР с древнейших времён до наших дней: В 2 сериях, в 12 томах. – 1 серия. – Т.IV. – Москва, 1967. – С.377.*
- ¹⁵ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.6. – К., 1964. – С.31–32.
- ¹⁶ Там само. – С.25.
- ¹⁷ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. – Т.2. – С.1018–1020.
- ¹⁸ Цит. за: *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998. – С.46.
- ¹⁹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.3. – С.266.
- ²⁰ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. друге, перероблене. – К., 2005. – С.22–23.
- ²¹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.4. – С.319.
- ²² *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.26.
- ²³ *Кінан Е.* Чому неможливо збагнути російську історію, не збагнувши історії руської // Критика. – 2008. – Ч.7-8. – С.23–26.
- ²⁴ Див.: *Яременко В.* «Як понесе з України...» (Непроминальна символіка Шевченкового «Заповіту»: християнський та історіософський шари) // Сучасність. – 2002. – №6. – С.141–147.
- ²⁵ *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.30.
- ²⁶ *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659 (Розділ III) / Переяславська рада 1654 р. (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.60.
- ²⁷ Див.: *Брайчевський М.* Тарас Шевченко й історико-культурна спадщина українського народу // Світи Тараса Шевченка. – Нью-Йорк, 1991. – С. 240–245.
- ²⁸ Див.: *Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І. Г.* Указ праця. – С.15–30.
- ²⁹ Див.: *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – К., 1994. – С.101–102.
- ³⁰ *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.79.
- ³¹ Там само. – С.65.
- ³² Див.: *Галенко О.* Пошуки Криму в минулому та сьогоденні України // Критика. – 2004. – №2. – С.32.
- ³³ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.5. – С.99.
- ³⁴ Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.16.
- ³⁵ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.3. – С.183.
- ³⁶ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.VII. – К., 1995. – С.276, 530.

- ³⁷ Див.: *Боплан Г.Л. де*. Опис України. – К., 1990 (факсимільне видання з мапою).
- ³⁸ Див.: *Бажанова Т.* Малонок Чигирин з літопису Самійла Величка: спроба історико-містобудівної інтерпретації // *Пам'ятки України*. – 2002. – №2. – С.36.
- ³⁹ Див.: *Євтимович В.* Чигирин і околиця 1917 року // *Пам'ятки України*. – 2002. – №2. – С.140.
- ⁴⁰ *Шевельов Ю.* Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті // *Шевельов Ю.* Вибрані праці: У 2 кн. – Кн.2: Літературознавство. – К., 2008. – С.132.
- ⁴¹ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. – Т.3. – С.1629–1630.
- ⁴² *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. – К., 1994. – Т.2. – С.141.
- ⁴³ Див.: *Кравченко І.* Світ запорозький та його цінності // *Запорозжці: До історії козацької культури*. – К., 1993. – С.20–27.
- ⁴⁴ *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004. – С.4.
- ⁴⁵ Див.: *Шашкевич М.С., Вагилевич І.М., Головацький Я.Ф.* Твори. – К., 1982. – С.307–308.
- ⁴⁶ Див.: *Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.* – Т.1. – К., 1990. – С.165, 170, 267, 372.
- ⁴⁷ Там само. – С.269.
- ⁴⁸ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.6. – К., 1964. – С.29.
- ⁴⁹ Див.: *Балушок В.* Несподіванки української етнотопонімії // *Київська старовина*. – 2002. – №5. – С.30.
- ⁵⁰ *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України... – С.45.
- ⁵¹ *Крюков М.В.* «Люди», «Настоящие люди» (к проблеме исторической типологии этнических самоназваний) // *Этническая ономастика*. – Москва, 1984. – С.6.
- ⁵² *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.3. – К., 1963. – С.235.
- ⁵³ *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.115.
- ⁵⁴ Див.: *Балушок В.* Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу // *Народна творчість та етнографія*. – 2003. – №1/2. – С.3031.
- ⁵⁵ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. – Т.3. – С.103.
- ⁵⁶ Див.: *Яременко В.І.* Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання // *Укр. іст. журн.* – 2008. – №5. – С.178, 184.
- ⁵⁷ Див.: *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.522–523.
- ⁵⁸ Див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.3. – К., 1963. – С.265.
- ⁵⁹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.3. – К., 1991. – С.116.
- ⁶⁰ Там само. – С.281.
- ⁶¹ Див.: *Панашенко В.* Кирило Розумовський // *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети*. – К., 1995. – С.552–553.
- ⁶² Див.: *Куделя М.* По історичних та шевченківських місцях України. – Луцьк, 2004. – С.10.
- ⁶³ *Павлишин М.* Топос як аргумент: подорож і модерність // *Критика*. – 2009. – №3/4. – С.29.
- ⁶⁴ Див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.5. – К., 1963. – С.141, 201; *Дзюба І.* Тарас Шевченко. – К., 2008. – С.587–588.
- ⁶⁵ Див.: *Качуровський І.* Поет самоти та безнадії // *Українська мова і література в школі*. – 1992. – №3/4. – С.8.
- ⁶⁶ *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. – К., 1964. – С.60.
- ⁶⁷ *Пахаренко В.* Начерк Шевченкової етики. – Черкаси, 2007. – С.173.
- ⁶⁸ Див.: *Шевчук В.* «Personae verbum» (Слово іпостасне). Розмисел. – К., 2001. – С.37.
- ⁶⁹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.1. – К., 1963. – С.305.
- ⁷⁰ Див.: *Дзира Я.* Автопортрет нації. – К., 1997. – С.59; *Реєстр Війська Запорозького 1649 року*. – К., 1995. – С.122, 136.
- ⁷¹ *Антонович М.* Гарвардська невдала концепція шевченкознавства // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. – №8/9: У 2 ч. – Ч.2. – К., 2002. – С.317.

- ⁷² Див.: Франко І. Причинки до української ономастики // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.36. – К., 1982. – С.425.
- ⁷³ Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.). – Москва, 1985. – С.104.
- ⁷⁴ Грицак Я. Руслан, Богдан і Мирон: три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців // Україна модерна. – Ч.8. – К.; Л., 2003. – С.27.
- ⁷⁵ Пеньковский А.Б. Русские личные именованія, построенные по двухкомпонентной модели «имя+отчество» // Ономастика и норма. – Москва, 1976. – С.86.
- ⁷⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. – Т.6. – К., 1964. – С.315.
- ⁷⁷ Михайлин І. «Славних прадідів великих правнуки погані!». Шевченко і денационалізовані землячки-перевертні // Дніпро. – 1991. – №3. – С.85.
- ⁷⁸ Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.116.
- ⁷⁹ Коваль А.П. Життя і пригоди імен. – К., 1988. – С.135.
- ⁸⁰ Див.: Филипович П. Шевченкознавчі студії. – Черкаси, 2002. – С.159–160.
- ⁸¹ Див.: Івакін Ю.О. Указ. праця. – С.86–88.
- ⁸² Див.: Григорьев В.П. Ономастика Велимира Хлебникова (индивидуальная поэтическая норма) // Ономастика и норма. – Москва, 1976. – С.183.
- ⁸³ Див.: Яременко В.І. Про історизм поеми «Москалева криниця» (До проблеми історіософії Т.Г.Шевченка) // Укр. іст. журн. – 1993. – №4/6. – С.23.
- ⁸⁴ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.49.
- ⁸⁵ Див.: Русанівський В. У слові – вічність (Мова творів Т.Г.Шевченка). – К., 2002. – С.79.
- ⁸⁶ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.64.

Analyzed in the article are the proper names in Taras Shevchenko's literary works, the place of onomastics material in the poet's representation of the past is investigated, the defining features of Shevchenko historiosophy are specified by means proper names analysis.

О.С.Гейда*

ХТО БУВ АВТОРОМ СЕМИТОМНОГО ОПISУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ?

До сьогоденішнього часу історія створення опису Чернігівської єпархії вичена епізодично. Її відтворення дасть змогу конкретизувати авторство окремих частин, назвати прізвища організаторів, видавців та редакторів семитомної праці, яка вже понад 135 років є фундаментом для досліджень не лише церковної історії Чернігівщини, а й загалом усього краєзнавчого руху.

«Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (далі – «ИСОЧЕ») побачило світ у 1873–1874 рр. Під час підготовчої роботи до впорядкування опису вперше у такому обсязі було зібрано й узагальнено відомості з церковної історії регіону. Головна увага спрямовувалася на збирання матеріалів церковних та монастирських архівів. Саме публікація в «ИСОЧЕ» врятувала більшість із них для сучасної науки. Цінними є також відомості про культові споруди, ікони, старовинне церковне начиння, бібліотеки й архіви монастирів та приходських церков тощо. Зведені разом церковно-історичні нариси про міста і села являють собою унікальний комплекс відомостей з археології, топоніміки, історичної географії та статистики Чернігово-Сіверщини. Неабияке етнографічне значення мають відомості про народні традиції, звичаї та обряди місцевого населення.

Як відомо, при виданні «ИСОЧЕ» авторство незначалося і це вже саме по собі може стати першим аргументом на користь того, що праця є результатом колективних зусиль. Справедливості заради слід зауважити, що більшість як дореволюційних, так і сучасних дослідників приписують ідею створення опису та її реалізацію відомому історикові церкви, знавцеві місцевої церковної старовини чернігівському архієпископові Філарету (Гумілевському).

Проте навіть сучасники не були одностайними у позитивних оцінках праці. Зокрема, на прорахунках (помилки у датах, відсутність науково-довідкового апарату, необґрунтованість деяких висновків) наголошував колега Філарета по роботі у Чернігівському губернському статистичному комітеті, дослідник творчості історика Н.Константинович. У статті, присвяченій науковому доробку архієпископа, автор підсумовує: «Дивитися на труди Філарета як на завершену працю не можна [...] якби він продовжив [...], ми б побачили щось більш цілісне, складене на підставі місцевих джерел, з яких він використав далеко не всі. Навіть його найближчі плани залишилися невиконаними; не завершено опис повітів, невідомо, що робити із замисленою ним [...] мапою дотатарських поселень Чернігівської губернії»¹. Привертав увагу до неоднозначності проблеми авторства «ИСОЧЕ» і відомий чернігівський історик Г.Милорадович². Переважна більшість енциклопедичних та довідкових видань³, а також праць, присвячених науковому доробку архієпископа Філарета⁴, без вагань визнають саме його автором «ИСОЧЕ». Де кілька років тому чернігівські біографи Філарета зробили спробу з'ясувати істину⁵. Науковці дійшли висновку, що до складу опису, поряд із частиною авторського тексту Філарета, було включено церковно-історичні нариси знавців церковної історії краю з найближчого оточення архієпископа, а саме ви-

* Гейда Ольга Сергіївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

кладачів Чернігівської духовної семінарії Н.Докучаєва, Л.Білоусовича, архімандрита Новгород-Сіверського монастиря В.Круковського, протоієрея Чернігівського кафедрального собору А.Страдомського, відомого історика Г.Милорадовича, священника В.Комаровського.

Але в атрибутації частин опису крапку ставити ще зарано. Крім того, виявлені нещодавно архівні документи з колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського та оприлюднені цікаві матеріали з архіву Синоду⁶ дають можливість під іншим кутом зору подивитися на історію створення та публікації найширшого на сьогоднішній день опису церковної історії Чернігівщини.

Тож створення «ИСОЧЕ» бере початок у середині XIX ст., коли, згідно з розпорядженням Синоду від 6 жовтня 1850 р., місцевим архієреям пропонувалося розпочати в порядкування якомога повніших церковно-історичних та статистичних описів увіренних їм єпархій. Для цього вважалося за необхідне започаткувати активну роботу щодо виявлення, опису та збирання відомостей із церковної історії на основі актів, що зберігалися в консисторських, монастирських, соборних архівах і бібліотеках, при архієрейських домах та «інших місцях єпархіального відомства»⁷. До розпорядження додавалася узгоджена програма описів, що складалася з семи частин, які висвітлювали початки та поширення християнської релігії в межах єпархії, час утворення єпархії, історію єпархіальної ієрархії, історію заснування та діяльності монастирів (як діючих, так і закритих), відомості про собори та приходські церкви, життєписи святих, які прославили край, відомості про чудотворні ікони, опис місцевих християнських звичаїв та свят. Роботу з укладання описів пропонувалося доручити (за певну винагороду) наставникам місцевої семінарії або чиновникам церковних установ, «відомих своїми здібностями й любов'ю до історичних досліджень, а про успіхи у цій справі доповідати по завершенні кожного року»⁸.

Відповідне розпорядження чернігівського єпископа Павла (Подлипського) щодо збирання документальних відомостей для складання загального історико-статистичного опису єпархії було зроблено оперативно, адже вже 24 листопада 1850 р. єпископ доповідав у Синод, що всі наставники семінарії виявили бажання взяти участь у збиранні відповідних матеріалів, дано доручення консисторії та духовним правлінням «представити описи старовинних справ, а також дозволити вільний вхід у свій архів наставникам семінарії», «труд з описання монастирів прийняти на себе настоятелям і настоятельницям», опис парафій покласти на благочинних⁹. Очолити процес підготовки до укладання опису єпархії мали викладачі Чернігівської духовної семінарії ієромонах Никодим (Алешковський) та Микола Іванович Проценко-Михайлов.

Упродовж наступних семи років (1851–1857 рр.) під керівництвом архієпископа Павла в єпархії була виконана титанічна робота щодо виявлення, збору та публікації значного масиву документів з історії Чернігівської єпархії.

Згідно із синодальним розпорядженням, місцеві архієреї зобов'язувалися щорічно звітувати про хід підготовки до видання опису єпархії. Чернігівська єпархія, порівняно з іншими сорока, керівники яких подавали зазначені звіти, виглядала досить презентабельно. Донесення архієпископа Павла вирізнялися систематичністю (один раз на рік до 1858 р. включно), акуратністю та змістовністю, що дозволяє стверджувати про високий рівень та неабияку активність підготовчої роботи.

За 1851 р. було оброблено рукописи та стародруки семінарської бібліотеки, розпочалася робота з виявлення матеріалів в архівах церков та монастирів єпархії. У результаті духовні правління, настоятелі монастирів, благочинні представили у семінарське правління короткий життєпис архієреїв, історичні відомості про монастирі (за монастирськими актами і літописами), деякі храми та приходські церкви, чудотворні ікони тощо¹⁰.

Упродовж 1852 р. ієромонах Никодим уклав «Введение в историческое обозрение черниговской иерархии», опубліковане 1856 р. професором семінарії М.Проценком – історичні описи монастирів Преображенського (Новгород-Сіверський), Благовіщенського (Ніжин), Георгіївського (Козелець), Свято-Троїцького Іллінського (Чернігів), Різдво-Богородичного Домницького. За відтворення багатомістової історії Єлецького Успенського чернігівського монастиря взявся ректор семінарії, його настоятель архімандрит Никодим.

Крім того, згідно із затвердженою 1853 р. синодальною програмою «Об усовершенствовании способов сохранности в церквях и монастырях церковных и ризничных вещей, древностей и библиотек» за розпорядженням єпископа Павла (Подлипського) 1854 р. було створено місцеві комісії для складання описів церковному й монастирському «достоянню» при Чернігівській духовній консисторії, архієрейському домі та всіх діючих на той час монастирях єпархії. Членами комісій стали викладачі духовних навчальних закладів, чиновники духовних установ, благочинні та протоієреї місцевих церков. Описи було відправлено до Синоду. Деякі з них збереглися до сьогодні та являють собою найповніші реєстри пам'яток церковної старовини Чернігівської єпархії ХІХ ст. Імовірно, що на основі матеріалів цих реєстрів і було укладено нариси про монастирі єпархії. У 1853 р. М.Проценко підготував нарис про чернігівський Спасо-Преображенський собор та матеріали до біографії Феодосія Углицького, описи деяких чудотворних ікон Чернігівщини.

За роки плідної діяльності (1853–1857 рр.) ієромонах Никодим опублікував 36 письмових документів другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. з церковної історії краю з цінними авторськими примітками, а також детальною характеристикою зовнішнього вигляду та стану збереженості пам'яток¹¹. Ґрунтовне вивчення архівних збірок Єлецького, Троїцького монастирів, архіву духовної консисторії та казенної палати, а також рукописного відділу Чернігівської духовної семінарії дало можливість Никодиму першим серед історіографів скласти майже повну картину ієрархічного устрою єпархії, починаючи з часів її заснування у 992 р. і до початку ХІХ ст. Перу ієромонаха Никодима належать 11 наукових статей та начерків з історії чернігівської єпархії, присвячених опису життя та діяльності на місцевій кафедрі тридцяти чотирьох єпископів та архієпископів кінця Х – першої половини ХІХ ст., а також нарис історії Новгород-Сіверської єпархії (1785–1797 рр.)¹². Крім цього, у листі Н.Алешковського до О.Шишацького-Ілліча згадується рукопис «Про настоятелів чернігівського Єлецького монастиря», який на початку 1857 р. було направлено до Синодального цензурного комітету, але так і не опубліковано¹³. Світ побачили лише три начерки, присвячені єлецьким архімандритам Іоаникію Галятовському, Феодосію Углицькому та Ігнатію Максимовичу. До публікації також готувався рукопис «Життєпис святителя Феодосія Углицького»¹⁴. Ще одна наукова розвідка Никодима була присвячена питанням історичної хронології: перекладу датування письмових документів ХVІІ ст. «з літочислення від створення світу на літочислення від Різдва Христового, беручи до уваги різницю між вересневим та січнеvim літочисленням задля уникнення розбіжностей у визначенні часу деяких важливих

обставин життя чернігівських ієрархів». Автор проаналізував декілька грамот із ризниці Єлецького монастиря та вказав на суттєві помилки, що їх припустилися деякі дослідники при визначенні років життя, діяльності та смерті відомих чернігівських архієпископів Лазаря Барановича та Феодосія Углицького¹⁵. Крім того, у 1854 р. М.Проценко опрацював «рукописний літопис Боболінського», рукописну книгу «Глави хронографів», архівні справи Чернігівської духовної консисторії за 1702–1800 рр.

Ураховуючи значні успіхи у збиранні матеріалів щодо більшості церков і монастирів єпархії робота з укладання опису підходила до логічного завершення. У 1858 р. при семінарському правлінні було створено спеціальну комісію, яка мала наглядати за ходом справ в «описуванні Чернігівської єпархії». До її складу ввійшли найбільш підготовлені священники з різних повітів Чернігівщини, зокрема, ректор Вассіан (Чудновський), наставники Чернігівської духовної семінарії М.Проценко, ієромонах Никодим, Л.Білоусович, викладачі П.Зарчинський, Г.Діаконов, члени духовної консисторії П.Огієвський, І.Рклицький, А.Страдомський, С.Шугаєвський тощо¹⁶. Члени комісії активно взялися до роботи. Упродовж року було підготовлено нариси з історії батуринського Крупицького монастиря¹⁷ та П'ятницького храму Чернігова¹⁸. Протягом 1852–1853 рр. А.Страдомський склав начерк історії почепського Костянського монастиря Мглинського повіту¹⁹. На шпальтах «Черниговских губернских ведомостей» 1854 р. він уперше опублікував повний текст грамоти митрополита Сильвестра Косова про призначення Л.Барановича на чернігівську кафедру з ґрунтовним археографічним описом пам'ятки (стан збереженості, особливості правопишу, зовнішній вигляд, кегль шрифтів), маловідому грамоту Л.Барановича та лист Феодосія Углицького з власної архівної колекції, а також два листи Л.Барановича до царівни Софії з рекомендацією книги І.Галятовського «Боги поганські»²⁰.

Таким чином, на початок 1859 р. було підготовлено до друку та опубліковано у місцевих періодичних виданнях значний за обсягом матеріал майбутніх чотирьох книг «ИСОЧЕ». Тривала робота з укладання історії парафій Чернігівської єпархії, які згодом увійдуть до складу 5–7 книг опису. Так, протягом 1854–1856 рр. на шпальтах газети «Черниговские губернские ведомости» було опубліковано кілька історико-статистичних описів приходів єпархії, складених місцевими священниками за уніфікованою схемою: місцезнаходження села, кількість прихожан, час виникнення поселення на цій території, кількість церков, історія кожної з них (час заснування, фундатори, перебудови, сучасний вигляд, церковні старожитності з ризниці та бібліотеки). Іноді автори додавали етнографічні відомості про особливості мови, обрядів, одягу прихожан²¹.

У 1859 р. помер чернігівський архієпископ Павло (Подлипський) і на місцеву кафедру було переведено харківського архієпископа Філарета, який уже мав досвід упорядкування та видання історико-статистичного опису Харківської єпархії, що його було розпочато власне з ініціативи Філарета ще до офіційного розпорядження Синоду у 1848 р. Відомості про роботу комісії з підготовки опису Чернігівської єпархії під керівництвом Філарета вкрай обмежені. Згідно з документами, її склад у 1859 р. суттєво не змінився – до неї входили протоіерей Чернігівського кафедрального собору А.Страдомський, протоіерей І.Рклицький, інспектор Чернігівської духовної семінарії Л.Білоусович, учитель цивільної історії у семінарії П.Зарчинський, викладач церковної та біблійної історії Н.Докучаєв²². Пізніше до складу комісії ввійшов священник чернігівської Катерининської

церкви, наглядач місцевого духовного училища І.Кибальчич. Комісія плідно працювала, що підтверджує чимала кількість опублікованих матеріалів із церковної історії Чернігівщини, які пізніше частково (або й повністю) будуть включені до складу «ИСОЧЕ».

Так, на шпальтах часопису «Черниговские епархиальные известия» А.Страдомський оприлюднив доповнення до біографії Антонія Стаховського, чимало матеріалів з історії Чернігівської духовної семінарії²³, начерк історії будівництва семінарських корпусів у 1819–1859 рр., укладений за документами правління Л.Білоусовичем²⁴, ґрунтовний нарис історії заснування Чернігівського колеґіуму та семінарської церкви до 1817 р. Н.Докучаєва²⁵, описи деяких книг із семінарської бібліотеки. Згадані вище матеріали ввійшли до другої книги «ИСОЧЕ» у складі начерку, присвяченого Чернігівській духовній семінарії. Біографічну працю О.Ханенка про Феодосія Углицького²⁶ опубліковано у першій книзі опису²⁷. Привертають увагу ґрунтовна історія ніжинського Благовіщенського монастиря, написана священником Преображенської церкви Ніжина П.Огієвським на основі опрацьованих нових документальних джерел з архіву та бібліотеки цього монастиря²⁸, розвідка Л.Білоусовича про архімандрита Віктора²⁹ (обидві публікації знаходимо у складі опису монастиря у третій книзі «ИСОЧЕ») та опис документів з архівів Ніжина³⁰, укладений П.Огієвським (опубліковано у сьомій книзі у складі начерку про місто Ніжин). Нарис А.Страдомського з історії чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (опис будівництва настоятельських покоїв у 1752 р. та дзвіниці монастиря у 1770–1773 рр. на основі документів із монастирської ризниці)³¹ ввійшов до складу другої книги «ИСОЧЕ», хоча опублікований із зазначенням авторства був лише у 1874 р. Крім того, у 1869 р. та 1872 р. на сторінках часопису активно публікувалися описи міст і сіл Чернігівщини, що пізніше були включені до складу «ИСОЧЕ».

Проаналізувавши активну діяльність зазначеної комісії, постає питання: чи залишилися від неї архівні та рукописні матеріали щодо впорядкування опису єпархії і де вони перебувають? Відповідь дає архівна збірка А.Страдомського, яка, на думку дослідників ХІХ ст., була втрачена. Нещодавно авторові вдалося виявити та ідентифікувати її серед документів фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Архів А.Страдомського складається з декількох десятків начерків і ґрунтовних досліджень, присвячених різним питанням історії Чернігівської єпархії, а також численних копій документів, з яких деякі були оприлюднені, у тому числі і в «ИСОЧЕ».

У зібранні збереглася частина особистого щоденника Андрія Івановича, датованого листопадом 1864 р. – квітнем 1870 р., спираючись на матеріали якого можна частково відтворити епізоди роботи комісії з укладання опису. Серед записів 1864–1866 рр. особливо цікавими є нотатки про зустрічі А.Страдомського з Філаретом та передачу матеріалів і статей (власного авторства), імовірно, для редагування. Наприклад, запис під 14 листопада 1854 р. (цит. мовою оригіналу): «Перед вечерней доставлены мною владыке списки с писем преосвященного Л.Барановича к царевне Софье Алексеевне, о книге И.Галятовского «Боги поганские» и расписка вывезенных из Новгорода-Северского во время самозванца Отрепьева вещей. Владыка позвал меня к себе в кабинет, где я пробыл около получаса, пока позвали на вечерню». Запис від 19 березня 1854 р.: «В 6-м часу был у преосвященного Филарета, доставил ему пять переписанных мною ещё неизданных грамот Лазаря Барановича, одну грамоту Феодосия Углицкого. Беседовали, так продолжалось до окончания звона к утрени. Бездна ума и познания!». Запис

від 19 березня 1865 р.: «Был в Елецком монастыре на Всенощной, которую совершал Филарет. Получил от него воды, а ему поднёс записку мою о писателях духовного звания и их сочинениях, не вошедших в «Обзор». Сказано спасибо!»³².

Окрему групу нотаток та заміток архіву становлять матеріали до церковної історії краю, витяги з літописів (Никонівського, Іпатіївського, Лаврентіївського Чернігівського та Л.Боболинського), нариси історії 22 населених пунктів єпархії, виписки про монастирі з праці Амвросія Орнатського, списки архімандритів та настоятелів, складені на основі документів архіву Чернігівської духовної консисторії (з указівкою року та номера справи), доповнення до відомостей Філарета про церкви Чернігова (Воскресенську, Катерининську, дерев'яну св.Михайла на дитинці, Миколаївську Богоявленську, Стрітенську, Покровську, Воздвиженську та ін.), рукопис начерку історії Чернігівського кафедрального собору (до речі, опублікований в «ИСОЧЕ» без зазначення авторства). Крім того, в архіві знайдено декілька невеликих начерків з історії духовної семінарії та чернігівської друкарні. Наявність у збірці А.Страдомського великої кількості матеріалів, що пізніше були включені до «ИСОЧЕ», указує на активну діяльність останнього у процесі підготовки видання, а, можливо, і керівництво цією важливою для єпархії справою.

У 1865 р. Синод згорнув загальноросійській проект видання історико-статистичних описів єпархій, а в 1868 р. його було остаточно закрито. Із того часу впорядкування та видання відповідних матеріалів залежало лише від наявності в єпархії дослідників, які бажали б узяти на себе цю нележку та відповідальну справу за відсутності фінансування з боку церковної влади. Такими ентузіастами стали А.Страдомський, Є.Пучковський, В.Кизимовський, Ф.Дмитревський, І.Кибальчич, які впродовж 1865–1872 рр. узагальнили матеріали, зібрані комісією для складання опису єпархії³³ та видали під загальною назвою «ИСОЧЕ».

Як відомо, опис було видано через сім років після смерті Філарета. При виданні авторство зазначене не було. Традиція вважати саме Філарета єдиним автором «ИСОЧЕ» була започаткована наприкінці ХІХ ст. біографом архіпастиря І.Листовським, який у відповідній монографії докладно схарактеризував чернігівський період життя та діяльності й навів бібліографію праць ученого³⁴. Логічним підтвердженням Філаретового авторства «ИСОЧЕ» повинно було б стати існування архіву архіпастиря, в якому б зберігалися нотатки до означеної праці. Але, на жаль, доля цієї загадкової збірки до сьогодні залишається нез'ясованою.

На нашу думку, Філарет для своїх наукових досліджень користувався оригіналами документів, до яких він мав необмежений доступ. Опосередковано цю гіпотезу підтверджує рапорт архіваріуса архіву духовної консисторії М.Сербиновича від 27 травня 1867 р., в якому читаємо: «На вашу пропозицію від 22 травня №58 про те, чи в порядку утримується наш архів, що перебуває під моїм віданням, маю честь доповісти, що до прибуття на чернігівську паству покійного преосвященного Філарета всі справи архівні перебували у цілості. А коли цей архіпастир після ревізування архіву угледів, що справи зберігаються багато і без належного ладу, зажадав ветхим архівним справам описи, по яких зробив власноручні навпроти справ (написи – О.Г.). Для знищення і відібрання таких призначив комісію, про що в духовній консисторії є справа, котра й відібрала справи з 1722 по 1850 рр. Вони тепер зберігаються в окремій кімнаті при консисторії»³⁵. Ця інформація підтверджується і у записці секретаря консисторії О.Корнуха

від 1 червня 1867 р.: «Архів консисторії в даний час уже не має колишнього порядку, оскільки справи кожного року розподілено на дві частини, одна призначається для знищення, інша – для зберігання в архіві. При цьому для зразка додаються описи архіву, на яких преосвященний Філарет власноруч написав “до знищення”, “у семінарське правління” і т.д.»³⁶. Імовірно, що деякі справи, які передавалися у правління семінарії, і були використані для «ИСОЧЕ».

Частина архіву та бібліотека Філарета були передані його нащадкам. У щоденнику А.Страдомського знаходимо цікаві записи з цього приводу (цит. мовою оригіналу). Запис від 26 вересня 1866 р.: «Получено из св.Синода два указа о разборе бумаг преосвященного Филарета. Дела покойного архиепископа особенно экономические по обеим монастырям и по собственности его, неразборчивы, запутаны и темны». Запис від 7 серпня 1867 р.: «Наследниками к имуществу, оставшемуся после преосвященного Филарета, признаны Черниговским уездным судом сыновья родного брата его, диакона Василия Григорьевича, священники Иоанн и Дмитрий Гумилевские и Григорий Малиевский. Кроме их заявили ещё свои права жена заштатного священника Ивана Белоусова, Анисия Васильевна, урождённая Гумилевская, так же священник Александр и сестра его Любовь Орловские. Но они не указаны судом в числе оных». Запис від 19 березня 1868 р.: «Утром выдавал по указу консистории некоторые вещи из имущества покойного Филарета наследникам его». Запис від 7–8 травня 1868 р.: «Занимался с профессором семинарии А.Розовым и наставником Фёдором Дмитриевским передачей в семинарию книг собственной библиотеки архиепископа черниговского Филарета, пожертвованной наследниками его в семинарию. Одна перекладка их из ящиков в ящик продолжалась два дня сряду без отдыха. Всех ящиков передано девятнадцать. Есть много редких и дорогих книг».

Доля бібліотеки архієпископа склалася трагічно. Після передачі до семінарської книгозбірні 2000 найменувань книг³⁷ відомий історик, викладач семінарії М.Лілеєв уклав окремий каталог³⁸. Але до сьогодення зібрання не збереглося, загинувши 1941 р. у полум'ї пожежі під час бомбардування Чернігова німецькою авіацією.

Доля безцінного архіву, котрий зібрав учений при підготовці своїх наукових досліджень, маловідома. Значна його частина вважається втраченою. Після смерті архієпископа у вересні 1866 р., згідно з розпорядженням Синоду, було створено комісію для розбору паперів, опису майна преосвященного Філарета та ревізії архієрейського дому, членами якої стали А.Страдомський, Є.Пучковський, В.Кизимовський, Ф.Дмитревський³⁹. Саме у руках цих людей і залишилися деякі рукописи з власного зібрання Філарета, а також оригінали документів, що були вилучені з архіву Чернігівської духовної консисторії для підготовки опису єпархії, які пізніше були передані від згаданих осіб до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії.

Так, у 1874 р. вчитель семінарії Ф.Дмитревський, який був племінником Філарета⁴⁰, передав у музей при КДА двадцять шість рукописів і один стародрук із бібліотеки архієпископа⁴¹. Із них лише «Сборник слов и некоторых сочинений св.Дмитрия Ростовского и Стефана Яворского, перепис. 1788 г. №1439» безпосередньо стосується церковної історії Чернігівщини. Він же між 1875 та 1877 рр. передав до музею зі складу бібліотеки Філарета ще чотири одиниці: рукописний збірник творів св.Дмитра Ростовського та С.Яворського з власноручно складеним Філаретом змістом (№296), Мінею руським святим XVI ст. (№382), Стоглав XVIII ст. (№403), Збірник слів

та житій XVII ст. (№517)⁴². У 1899 р. від нього надійшли ще дві пам'ятки⁴³: копія середини XIX ст. з рукопису 1743 р. "Казанская иерархия" архімандрита Платона Любарського (№853) та шістнадцять рукописних зошитів автобіографії Фотія Спаського 1829–1838 рр. (№854)⁴⁴.

До церковно-археологічного музею при КДА впродовж другої половини XIX ст. передавалося ще понад десяток рукописних збірок та оригінальних документів, що безпосередньо стосувалися церковної історії Чернігівщини та частково або повністю були опубліковані в «ИСОЧЕ». Але які з них належали до архівної колекції Філарета, а які – до матеріалів комісії з укладання опису епархії можна встановити лише за безпосередніми згадками тих чи інших документів серед рукописів архіву Філарета. Тож частиною його архіву можна вважати й оригінали документів, переданих священником Катерининської церкви міста Чернігова, редактором «Черниговских епархиальных известий» І.Кибальчичем, а саме духовний заповіт Григорія Марковича, датований 1685 р. (№378)⁴⁵, текст послання патріарха Фотія до графині А.Орлової-Чесменської 1820 р. (№496)⁴⁶, опис мандрівки ієромонахів Рихлівського монастиря у 1722 р. до Константинополя (№514) тощо.

Інша частина переданих до церковно-археологічної комісії документів – це, умовно кажучи, архів комісії з упорядкування опису епархії: копії указів чернігівських єпископів за 1722–1800 рр. (№238), укази Ічнянської протопопії за 1720–1801 рр. (№289), історичний нарис про Миколаївський храм міста Козельця, складений 1861 р. священником А.Стариновським (№377; подарований Т.Кибальчичем), двадцять ставлених грамот та документів з історії Чернігівської епархії XVII–XVIII ст. (№408; дарувальника не зазначено, є лише запис «из Чернигова»), описи майна чернігівських монастирів 1786 р. (№472), збірка документів XVII–XVIII ст. чернігівського Троїцького монастиря (№476).

Невелика кількість пам'яток з архіву Філарета у 1908 р. була розшукана К.Карпинським та включена до складу колекції Чернігівського єпархіального древлєсховища (ЧЕД)⁴⁷. Можна припустити, що документи з фондів Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського потрапили туди з колекції ЧЕД, а саме листування Філарета з В.Тарновським і Л.Глібовим та офіційні папери⁴⁸.

Наведені вище факти підтверджують, що помилково віднесене до монографічних праць архієпископа Філарета (Гумілевського) «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» є плодом колективних і тривалих (понад двадцять років, 1850–1874 рр.) зусиль знаних дослідників місцевої церковної старовини, викладачів навчальних закладів, духівництва епархії тощо. Безпосередній внесок архієпископа Філарета, як видається, полягав в організаційній та редакторській сферах. Звинувачення у розкраданні членами комісії, уповноваженої описати архів архієпископа, паперів Філарета є безпідставними, адже переважна їх частина (згідно з підрахунками автора – 48 із 50 зазначених у власноруч складеному каталозі Філарета) впродовж 1874–1890-х рр. була передана до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Крім того, слід звернути увагу, що переважна більшість архівної колекції Філарета була зібрана ще до його призначення на чернігівську кафедру і не використовувалась при підготовці «ИСОЧЕ». Натомість, імовірно, існувала ще одна архівна збірка комісії, що укладала опис уже після смерті Філарета, залишки якої можуть бути ідентифіковані у документах із колекції церковно-археологічного музею при Київській духовній академії та в особистих архівах згаданих вище членів комісії.

Підсумовуючи, слід визнати, що до сьогодні історія укладання семи-томної енциклопедії церковної старовини Чернігівщини – «Історико-статистического описання Черниговской епархии» – є малодослідженою сторінкою церковно-історичних студій, яка потребує пильної уваги та подальшого ретельного вивчення.

¹ *Константинович Н.* Заметки о трудах архиепископа Филарета Гумилевского по описанию Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Кн.2. – Вып.5/6. – С.27–35.

² Киевская старина. – 1883. – №3. – С.657–658.

³ Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т. – Москва, 1995. – Т.3. – С.113–114; Русский биографический словарь (репринт издания 1901 г.). – Москва, 1999. – С.81; *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви 1848–1916: Сводный каталог и указатель содержания. – Санкт-Петербург, 2007. – С.30.

⁴ *Тарасенко О.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 36 с.; *Сластен А., протоіерей.* Жизнь и деятельность архиепископа черниговского и нежинского Филарета (Гумилевского) в историко-богословском осмыслении: Дисс. ... канд. богословия. – К., 2004.

⁵ *Коваленко О.Б., Тарасенко О.Ф.* До питання про авторство «Історико-статистического описання Черниговской епархии» // Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць на пошану проф. К.М.Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.195–206.

⁶ *Раздорский А.И.* Указ. соч.

⁷ Записка директора духовно-учебного управления при Синоде А.И.Карасевского «О составлении церковно-исторического и статистического описания епархий» // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.4. – С.579.

⁸ Определение Синода о составлении церковно-исторического и статистического описания епархий // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.4. – С.581.

⁹ Донесение архиепископа Павла (Подлипского) в Синод от 24 ноября 1850 г. // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.5. – С.644.

¹⁰ Донесение архиепископа Павла в Синод от 31 января 1852 г. // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.5. – С.644–645.

¹¹ Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №31; 1856. – №25–26, 29, 40, 45, 51–52; 1857. – №2, 9, 36; 1858. – №25–27, 35–39.

¹² *Никодим, иеромонах.* Начало Черниговской епархии после междухиерейства // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – №40; *Его же.* Епископы черниговские и Новгородка-Северского // Там же. – 1855. – №41/45; *Его же.* Антоний Стаховский, архиепископ черниговский, новгород-северский и всего Севера // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – №17. – С.129–131; *Его же.* Описание черниговской иерархии // Там же. – 1856. – №26–28; *Его же.* Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Там же. – 1858. – №42–47.

¹³ Листи Н.Алешковського до О.Шишацького-Ілліча // Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУ.ІР). – Ф.63. – №3/4. – С.91–95.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Никодим, иеромонах.* О грамотах, хранящихся в ризнице Черниговского архиерейского дома // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – №6. – С.39–43; №7. – С.48–51; також окрема відбитка (Чернигов, 1856. – 12 с.).

¹⁶ Донесение архиепископа Павла в Синод от 13 января 1859 г. // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.5. – С.647.

¹⁷ *Белоусович Л.* Николаевский Крупицкий батурицкий монастырь. – Чернигов, 1859. – 50 с.

¹⁸ *Шугаевский С.* Историческое описание Пятницкой церкви г.Чернигова. 1858 г. // Чернігівський обласний історичний музей ім. В.Тарновського (далі – ЧОІМ). – Фонди. – Спр. Ал-500. – 89 арк.

¹⁹ Костянский монастырь // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №51–52; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн.4. – С.189–197.

²⁰ Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854.

²¹ *Базилевич И.* Местечко Александровка Сосницкого уезда // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №12–14; *Бугославский Ф.* Село Каменка Новгород-Северского уезда // Там же. – 1854. – №40; *Его же.* Село Ображеевка Новгород-Северского уезда // Там же. – 1856. – №21; *Его же.* Село Юриновка Новгород-Северского уезда // Там же. – 1855. – №19–21, 26; *Корицкий Л.* Краткие исторические, статистические и этнографические сведения о м.Любече // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №37; *Стефановский Т.* О могилах и курганах близ села Плоского Нежинского уезда // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – №48; *Танский И.* Краткие исторические и статистические сведения о селе Орловке Глуховского уезда // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №32; *Его же.* Краткое описание местечка Ямполья // Там же. – 1854. – №46; *Его же.* Село Синин Стародубского уезда // Там же. – 1855. – №14; *Его же.* Село Стахорщина Новгород-Северского уезда. Село Бобрики Стародубского уезда // Там же. – 1858. – №12.

²² Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург). – Ф.814. – Оп.1. – Д.50. – Л.289–289 об.

²³ *Страдомский А.* Переписка префектов Черниговского коллегиума, иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской академии иеромонаха Георгия Конисского об учение коллегиума Петре Минце // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1866. – 15 ноября. – С.705–722; Окружная грамота епископа черниговского Иродиона Жураковского о сборе с церковью Черниговской епархии денег на содержание учеников семинарии // Там же. – 1866. – 1 декабря. – С.786–788; Из семинарской старины // Там же. – 1867. – 15 января; *Его же.* Список префектов, ректоров и инспекторов Черниговской семинарии со времён основания её до настоящего времени // Там же. – 1867. – 15 июня. – С.437–443.

²⁴ *Белюсович Л.* Для истории Черниговской духовной семинарии. (Построение новых зданий) // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1866. – 1 ноября, 15 ноября, 1 декабря;

²⁵ *Докучаев Н.* Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712 гг.) // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1870. – №14–16, 20; 1871. – №1–2; *Его же.* История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. // Там же. – 1871. – №12–13.

²⁶ *Ханенко А.* Святитель Феодосий Углицкий: Историко-биографический очерк // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1868. – №11–12; 1871. – №11–14.

²⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн.1. – С.49–63.

²⁸ Историчний опис ніжинського Благовіщенського монастиря, складений свящ. П.Огієвським, було відредаговано Л.Білоусовичем та надруковано під його прізвищем: *Белюсович Л.* Нежинський Благовіщенський второкласний монастирь, называемый «Назарет» Пресвятой Богородицы // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1867. – 1 октября, 15 октября, 1 ноября, 15 декабря; 1868. – №3 (про це див.: Лист П.Огієвського до О.Шишацького-Іллїча // НБУ. ІР. – Ф.63. – №99. – Арк.1; *Хойнацкий А.* Очерк истории Нежинского мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1882. – №31. – С.651.

²⁹ *Белюсович Л.* Архимандрит Виктор, настоятель нежинского Благовещенского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1867. – 15 марта, 1 апреля.

³⁰ Список подлинных жалованных грамот городу Нежину с 1650–1777 гг., хранящихся при Нежинской городской думе. Составлен П.Огієвським // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1867. – 1 июля, 15 сентября.

- ³¹ Страдомский А. О черниговском Троицко-Ильинском монастыре // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1874. – №21.
- ³² [Дневник А.И.Страдомского] // НБУ.ІР. – Ф.160. – Спр.837. – Арк.55–89.
- ³³ К्लीровая ведомость Черниговского уезда за 1875 г. // Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.679. – Оп.2. – Спр.4947. – Арк.6–7, 12–13.
- ³⁴ Листовский И.С. Филарет архиепископ черниговский. – Чернигов, 1894. – С.359–360.
- ³⁵ ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 5145 – Арк. 10 зв. – 11.
- ³⁶ Там само. – Арк.8–10.
- ³⁷ Черниговские епархиальные известия. – Часть официальная. – 1868. – № 12. – С. 545 – 546.
- ³⁸ Предисловие к издаваемому каталогу книг преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальна. – 1875. – № 6. – С. 179 – 183.
- ³⁹ К्लीровая ведомость Черниговского уезда за 1875 г. – Арк.6–7, 12–13.
- ⁴⁰ Фёдор Иванович Дмитревский. Некролог // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1907. – №4. – С.139–142.
- ⁴¹ Докладный список див.: Предисловие к издаваемому каталогу книг преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1875. – №6. – С.181–182.
- ⁴² Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875. – Вып.І-ІІ. – С.299, 369, 380, 451.
- ⁴³ Список рукописей, принадлежащих церковно-археологическому музею при Императорской киевской духовной академии // НБУ.ІР. – Ф.225. – №585. – Арк.102.
- ⁴⁴ У щоденнику А.Страдомський згадує цей рукопис у складі бібліотеки Филарета (Гумілевського) (див.: НБУ.ІР. – Ф.160. – №837. – Арк.85 зв.).
- ⁴⁵ Є підстави вважати, що після смерті О.Марковича деякі його рукописи, а саме «Історія Гамаліївського монастиря», та документи з родинного архіву потрапили до Филарета (Гумілевського). Підтвердженням тісних наукових контактів останнього з О.Марковичем є спільний проект заснування у Чернігові церковно-історичного товариства, підписаний ними (див.: Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – С.172; Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1908. – №14. – С.512–514).
- ⁴⁶ У щоденнику А.Страдомський згадує цей рукопис у складі бібліотеки Филарета (Гумілевського) (див.: НБУ.ІР. – Ф.160. – №837. – Арк.85 зв.).
- ⁴⁷ Дроздов В. Учреждение Черниговского епархиального древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1908. – №14/15. – С.518.
- ⁴⁸ ЧОІМ. – Фонди. – Спр. Ал-504, Ад-1933, Фч-2157.

Till the nowadays Chernihiv diocese description creation history was studied episodically. Her reproduction will gave a chance to specify the authorship of certain parts, call the names of the organizers, publishers and editors of the 7-volume description, that is already more than 135 years to be the foundation for research, not only ecclesiastical history of Chernihiv, but generally all regional movement.

В.М.Андрєєв*

ВІКТОР ПЕТРОВ: «СКІФСЬКИЙ СЮЖЕТ» ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ

2009 р. виповнилося 115 років від дня народження та 40 років із дня смерті В.Петрова. Цього українського інтелектуала з надзвичайною ерудицією й широтою наукових зацікавлень і поглядів, безумовно, можна назвати визначною постаттю гуманітарної думки ХХ ст. – історик, археолог, філолог, філософ і талановитий письменник із кола неокласиків. Проте він залишається маловідомим не тільки у світовому науковому просторі, а й на Батьківщині. Про В.Петрова написано мало, а його багатогранна інтелектуальна спадщина, як і «скіфська складова» творчості вченого, ще й досі залишаються поза увагою дослідників.

Народився Віктор Платонович Петров 10 (23) жовтня 1894 р. у Катеринославі. Навчався у гімназіях Одеси та Холма. По закінченню Холмської гімназії у 1913 р. вступив до Київського університету св.Володимира на історико-філологічний факультет (відділ слов'яно-російської філології), навчання на якому завершив зі срібною медаллю. Здібного молодого науковця залишили при кафедрі російської мови та літератури як професорського стипендіата (1917–1920 рр.)¹.

Практично з 1919 р. і до кінця життя, не враховуючи вимушену перерву у 1942–1956 рр., В.Петров присвятив себе українській академічній науці. Він був одним із перших співробітників Всеукраїнської академії наук, активно та плідно працюючи в різних її установах. Так, у 1919–1920 рр. В.Петров був секретарем комісії зі складання історичного словника української мови. Із січня 1920 р. почав працювати науковим співробітником, а згодом секретарем (1923–1927 рр.) та завідувачем (1927–1933 рр.) Етнографічної комісії Академії наук УРСР, редагував її видання. У 1930 р. за монографію про П.Куліша отримав ступінь доктора філологічних наук². Із 1933 р. В.Петров перебував на посаді наукового співробітника, а з 1939 р. – завідувача сектора дофеодалної та феодальної археології Спілки інституцій матеріальної культури (із 1934 р. – Інститут історії матеріальної культури, що згодом був реорганізований в Інститут археології АН УРСР). У лютому 1941 р. став директором новоствореного Інституту українського фольклору Академії наук УРСР. Цей період дослідницької діяльності В.Петрова представлений доволі значним науковим доробком (головним чином у ділянці етнології) – близько 100 праць³.

У роки радянсько-німецької війни Віктор Платонович Петров служив у лавах Червоної армії, виконуючи спеціальні завдання у тилу ворога. У 1945–1949 рр. працював у колах української еміграції в Баварії. Він став одним із фундаторів мистецького українського руху, редактором літературних періодичних видань, викладав у вищих навчальних закладах еміграції (Український вільний університет, Богословська академія УАПЦ, Український технічно-господарський інститут), займався науковою діяльністю. Офіційно ж до 1950 р. В.Петров перебував на службі у міністерстві зовнішньої торгівлі СРСР на посаді наукового співробітника. У 1950–1956 рр., після повер-

* Андрєєв Віталій Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

нення з Німеччини, він працював науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури АН СРСР у Москві, а з грудня 1956 р. і до самої смерті 8 червня 1969 р. – в Інституті археології АН УРСР⁴.

Перші археологічні дослідження В.Петрова датуються довоєнним часом і пов'язані з трипільською культурою. Учений виділив та інтерпретував пізньотрипільські пам'ятки так званого городського типу. Він одним із перших звернув увагу на відкриту видатним археологом В.Хвойкою «культуру полів поховань», пізніше відому як зарубинецька (III ст. до н.е. – II ст. н.е.) і черняхівська (III–V ст. н.е.). Загалом В.Петров докладав чимало зусиль до вивчення та введення у науковий обіг спадщини своїх попередників, насамперед В.Хвойки. Наприкінці 1930-х рр. він став ініціатором створення колективу дослідників для вивчення цих культур, безпосередньо пов'язаних із проблемою етногенезу слов'ян. За задумом ученого, результатом масштабної роботи повинна була стати колективна праця у кількох томах під грифом Інституту археології. Видати матеріали, які були опрацьовані і підготовлені до друку, завадила війна. Але всі здобутки цієї групи дослідників стали основою виданих у повоєнні роки низки томів із серії «Материалы и исследования по археологии СССР». Після війни вчений одночасно із вивченням черняхівської культури ретельно досліджував поселення ранньослов'янського періоду VI–VIII ст., а також киеворуські старожитності⁵.

До проблем скіфології В.Петров звернувся у 1940-х рр. Історія скіфів опинилася у колі його наукових зацікавлень у зв'язку зі студіюванням українського та слов'янського етногенезу. Скіфський сюжет знайшов відображення як у спеціальних працях дослідника, так і у відповідних розділах його монографій, присвячених походженню українського народу та слов'ян. Основні положення своєї оригінальної концепції історії та етногенезу скіфів він виклав у праці «Походження українського народу»⁶ та низці інших робіт⁷. Таким чином, можна стверджувати, що скіфська тематика займала помітне місце у науковій творчості В.Петрова.

Методологічним підґрунтям досліджень науковця стала теорія академіка М.Марра. У 1930-х рр., працюючи в академічному Інституті матеріальної культури, В.Петров, як і багато інших науковців, відстоював глотогонічну теорію, що акцентувала на автохтонному розвитку народів і протиставлялася міграціоністським концепціям західних учених. Підґрунтя теорії становив постулат про те, що мовний генезис відбувався через переміщення мов. Із цього випливало, що всі народи утворились автохтонним шляхом. Згідно з вченням М.Марра, мова, культура, раса, релігія тощо – це історичні категорії, а культури й мови, у тому числі й давні, були не просто мішаними, а ще й класовими за своєю суттю⁸. Крім того, М.Марр наполегливо виступав за міждисциплінарні дослідження, що мають об'єднати зусилля лінгвістів, археологів та інших гуманітаріїв. Нова комплексна наука отримала назву яфетидології⁹. В.Петров також наполягав на вирішенні питань етногенезу будь-якого народу, у тому числі і скіфів, за допомогою комплексного підходу, використовуючи дані лінгвістики, археології, історії та етнографії. Будучи вченим-універсалом, він вдало застосовував міждисциплінарні підходи у власних дослідженнях¹⁰.

У 1950–1960-х рр., вивчаючи історію скіфів, В.Петров застосовував марксистські підходи у своїх етногенетичних студіях, водночас застерігаючи від однозначно-спрощеного й огульного потрактування теоретичних напрацювань М.Марра та його послідовників¹¹. Метою історичних досліджень етносу,

на думку вченого, є об'єктивне і повне відтворення особливостей стану певної людності за наявності всіх джерел – мова, культура, соціально-економічний устрій і надалі вже визначення його положення у генетичній послідовності: «Перевагу слід віддавати не автохтонізму і не міграціонізму як таким, а історизму перш за все»¹².

Звертаючись до проблеми походження скіфів, В.Петров насамперед розглядав питання скіфської мови. Для нього, як мовознавця, саме скіфська доба була вихідною, адже саме у той час писемні джерела вперше надають матеріал конкретно-історичного змісту – мовні рештки визначені у часі та просторі. Лінгвістичний аналіз у його працях охоплює категорії назв, що стосуються імен скіфських божеств, племен і гідронімії Скіфії за античними джерелами¹³. Дослідження В.Петрова побудовані на широкому залученні індоєвропейського мовного матеріалу, що розширює коло етимологічних паралелей для назв скіфської доби і «пориває монополію скіфо-іранських відповідностей», характерну для досліджень попереднього часу¹⁴.

На думку В.Петрова, сучасна йому скіфологія пішла хибним шляхом, безапеляційно прийнявши іраномовність скіфів. Так, розглядаючи історіографію проблеми, він аналізує дослідження попередників, починаючи з К.Мюленгофа і В.Міллера, ірано-осетинська концепція яких виникла ще у другій половині XIX ст.¹⁵, була підтримана наступними поколіннями вчених (Ф.Юсті, В.Томашек, І.Маркварт, М.Фасмер, В.Абаєв, Я.Гарматта, Л.Згуста), набувши значення історіографічної норми, а теза про іраномовність скіфів перетворилася на принцип методики. Більшість археологів беззастережно прийняли це положення. Але такий підхід В.Петров вважав хибним, адже «тут не взято до уваги, що йдеться про вивчення решток мови, етнічна належність якої невідома». На його думку, названі дослідники ігнорували цю обставину, розглядаючи мову давнього населення Наддніпров'я як заздалегідь визначену. **Таким чином, «невідоме проголошувалося відомим», а умовне припущення, «яке належало ще довести, перетворювалося в непорушну догму»¹⁶.** Отже, у скіфології встановлювався своєрідний «паніранізм». Так, відомий учений-іраніст В.Абаєв проголошував: «Усе, що не пояснено з іранського, здебільшого взагалі не піддається поясненню»¹⁷.

Проте жоден із наступних дослідників не наважувався вказати на хибність, з погляду В.Петрова, подібної постановки питання. Він же вважав, що методичний прийом, «заснований на засаді одномовних зближень, пояснювання решток скіфської і сарматської мови за допомогою іранської», явно неприйнятний. Науковець наполягав на тому, що порівняльно-історичний метод вимагає «притягнення всіх тих мов, які входять до складу досліджуваної мовної спільності», а за допомогою одномовних ірано-осетинських аналогій не можна довести, що «скіфи – іранці і що вони прямі історичні предки осетин»¹⁸. У своїх працях В.Петров послідовно доводив, що скіфська мова не є іранською і, тим більше, праосетинською. На його думку, це була самостійна мова, одна зі східної групи індоєвропейських мов, яка виявляє «найближчу спорідненість із мовами суміжних територій, відповідно до свого географічного положення: на сході – з індоіранськими, на півночі – з балтійськими і на південному заході – з фракійською»¹⁹.

У 1940–1960-х рр., як і сьогодні, більшість дослідників визнавала іраномовність скіфів і подібні намагання В.Петрова спростувати усталені в історіографії погляди вимагали від вченого неабиякої наукової сміливості та впевненості у своїй правоті. Адже будь-які спроби окремих дослідників порушити «іранство» скіфів наражалися на доволі різку відсіч із боку «монолітних

лав» скіфологів та іраністів²⁰. Отже, більшість наукового співтовариства залишилася на старих позиціях і не поділяла поглядів В.Петрова. Утім, його висновки підтримав український археолог М.Брайчевський, вказавши на те, що усталена в науці думка про іраномовність скіфів не підтвердилася і що скіфи – це окремий індоєвропейський народ зі своєю власною мовою, яка має багато спільного з мовами іранців, фракійців, балтів, слов'ян та індо-аріїв. Він, слідом за В.Петровим, відзначив, що проголошення скіфів іранцями базувалося на використанні помилкової методики – апріорі прийнявши іранську гіпотезу, дослідники шукали порівняльний матеріал для інтерпретації скіфських глос та ономастичних імен лише у мовах іранської групи²¹.

Таким чином, у вітчизняній скіфології В.Петров став предтечею нових пошуків у мовній архаїці Припонтиди²², поставивши під сумнів постулат іраномовності та іраномовної єдності скіфів²³. В індоєвропейстиці лише згодом дослідники дійшли висновків, близьких до поглядів ученого. По-новому поглянувши на, здавалося б, уже вирішені у науці проблеми, В.Петров своїми дослідженнями стимулював подальший розвиток скіфології та виникнення нових підходів і теорій. Так, індоарійська гіпотеза, що транслювала ідею розселення індоаріїв у Східному Приазов'ї, хоч і розроблялася ще у 1920–1940-х рр., але остаточно була оформлена у працях відомого московського лінгвіста О.Трубачова у 1970–1990-х рр. Дослідник, локалізуючи прабатьківщину індоіранців у Східній Європі, вважав, що після поділу цієї спільності на індоарійську й іранську мовні відгалуження частина індоаріїв продовжувала проживати на півдні Східної Європи і була асимільована іраномовними скіфами. Попри асиміляцію, індоарійський мовний пласт, що фіксується О.Трубачовим за матеріалами північнопричорноморської ономастики й топоніміки, є доволі помітним на загальному іранському тлі, що свідчить про мовну неоднорідність населення Скіфії²⁴.

Роботу над визначенням індоарійського компонента та його ролі у складанні скіфо-сарматського світу продовжили московський учений-іраніст Л.Лелеков²⁵ та ленінградський дослідник Л.Клейн²⁶, які розвинули ідею про наявність індоарійських елементів у скіфській культурі. Так, дослідники вважають, що теза про більшу схожість скіфської культурної морфології з індоарійською, ніж з іранською, жодних сумнівів не викликає²⁷. До того ж, Л.Клейн наполягає на особливій, «в обхід іранців», спорідненості скіфів з індоаріями. На його думку, витоки схожості скіфської та індоарійської культур сягають не першого, як вважалося раніше, а другого тисячоліття до нашої ери²⁸.

Крім того, досліджуючи етногенез слов'ян, і у зв'язку із цим мовно та культурно пов'язуючи скіфів зі слов'янами та українцями, В.Петров висловив деякі думки, що певною мірою узгоджуються і з доказами інших учених (лінгвістів та антропологів) про те, що населення України ввібрало у себе скіфський субстрат²⁹.

Безумовно, найбільш важливим і водночас дискусійним аспектом скіфської проблематики залишається питання походження скіфів та їх культури. У своїх «скіфських студіях» 1940–1960-х рр. В.Петров наполягав на автохтонності скіфського населення на території України. Дослідник писав: «Вони (скіфи – В.А.) етногенетично продукт розвитку попередньої (післятрипільської, передскітської) епохи, наступний, пізніший етап деформації тубільної людності, як вона сформувалася на Україні в усатівсько-городському післятрипільлі»³⁰. Таким чином, учений рішуче обстоював тубільно-українське

походження скіфів, щоправда, царські скіфи, на його думку, були іранізовані внаслідок тривалого перебування у Передній Азії. Його позиція у даному питанні цілком органічно вписувалася у тогочасні дискусії щодо походження скіфів між прибічниками двох гіпотез, які умовно можна називати міграційною та автохтонною.

Автохтонна (або зрубна/волзька), за Л.Клейном³¹, гіпотеза походження скіфів вперше була висунута фінським археологом А.Тальгреном у 1926 р.³² і розроблена ленінградським ученим М.Артамоновим, учнем і послідовником академіка М.Марра. У подальшому ця теорія була підтримана московськими скіфологами Б.Граковим, Г.Мелюковою, О.Кривцовою-Граковою та ін.³³ «Автохтоністи» будували свою аргументацію на уявленні про генетичний зв'язок скіфів із носіями зрубної культури доби пізньої бронзи, яка, на їхню думку, передувала скіфській. Однак у середовищі автохтоністів були і певні розбіжності. Так, М.Артамонов уважав предками скіфів племена зрубників, але формування «тріади»³⁴, що надала скіфській культурі характерного вигляду, відбулося, на його думку, не на місцевій основі, а під час перебування скіфів у Передній Азії³⁵. На думку ж Б.Гракова, саме зрубна культура, що зазнала значних змін під час переходу від доби бронзи до залізного віку, стала основою суто скіфської культури, формування якої відбулось у перехідних пам'ятках чорногорівського і новочеркаського типів³⁶.

Міграційну концепцію активно відстоювали київські археологи В.Іллінська, О.Тереножкін та їхні послідовники. Відповідно до даних Геродота, дослідники пов'язували появу скіфських племен на території Східної Європи з їх просуванням із глибинних районів Азії³⁷. На думку О.Тереножкіна, не було жодної наступності, ані етнічної, ані культурної, між населенням Північного Причорномор'я доскіфського та скіфського часу – скіфи прийшли на ці території у VII ст. до н.е. і принесли в основному вже сформовану культуру³⁸. Отже, необхідно відзначити те, що від Геродота і до сучасних дослідників історична версія появи перших скіфів у Північному Причорномор'ї (їх прихід з Азії під тиском масагетів) традиційно користувалася більшою довірою, принаймні, що стосується одного з можливих компонентів складання причорноморської скіфської культури³⁹.

Проте, незважаючи на всю, здавалося б, несумісність двох концепцій етногенезу скіфів, у поглядах їх adeptів спостерігаються і певні спільні риси, адже більшість скіфологів, незалежно від того, якої концепції вони дотримуються, вважають, що формування етносу відбувалося в результаті взаємодії місцевого та прийшлого населення. Отже, розбіжності між автохтоністами та міграціоністами полягали лише у різній оцінці співвідношення місцевих і прийшлих компонентів у складі скіфського етносу та у визначенні вихідних районів міграції⁴⁰.

Через призму автохтонності скіфського населення на території України В.Петров розглядав і їх генеалогічну легенду⁴¹. Проаналізувавши записані Геродотом дві версії (скіфську й еллінську), учений дійшов висновку, що перша легенда є генеалогічним переказом скіфів-землеробів та волопасів, а друга належала скіфам – кінним лучникам. Його інтерпретація даної легенди, що базувалася на широкому колі писемних (Геродот, Діодор Сицилійський, Валерій Флакк) та археологічних (декоративне мистецтво) джерел, аналізі етнонімів і топонімів Північного Причорномор'я у цілому перебувала в рамках традицій тогочасної науки. У радянській літературі 1920–1970-х рр. найбільше поширення отримали господарсько-етнічне та етнічне трактування легенди. Майже всі дослідники, хоча й різною мірою і по-різному аргу-

ментуючи свої позиції, стверджували тезу про переважання в ній місцевих землеробських елементів над прийшлими кочовими⁴².

Сьогодні погляди В.Петрова на проблему походження скіфів виглядають дещо застарілими. Утім, на думку багатьох авторитетних скіфологів, автохтонна гіпотеза найбільш логічно поєднує дані археології, письмові свідчення та концепції суміжних наук, не втрачаючи і досі своєї наукової цінності⁴³. Таким чином, можна сміливо стверджувати, що участь у формуванні скіфського етносу автохтонного компонента не заперечується більшістю науковців, а, отже, і у дослідженнях В.Петрова виявляється раціональне зерно.

В.Петров, доводячи автохтонність скіфського населення, наполягав і на визнанні його етнічної однорідності на всій території Скіфії (Степової та Лісостепової). У зв'язку з цим він намагався спростувати пануючий у тогочасній науковій літературі принцип господарського та етнокультурного розчленування скіфських племен – протиставлення осілим хліборобським племенам кочових скіфів-скотарів (лісостеп – район хліборобських неіранських племен, степ – племінна зона іраномовних кочових скотарів)⁴⁴. Проаналізувавши історіографію проблеми, В.Петров підкреслює, що в даному випадку йдеться про «історіографічні стандарти», які «повторюються від праці до праці». Аргументуючи власну думку, він посилається на нові на той час дані досліджень скіфських курганів у лісостепу біля Борисполя (розкопки В.Іллінської) і зауважує, що нововідкриті пам'ятки за ознаками поховального обряду та матеріальної культури цілком тотожні степовим курганам Нижнього Подніпров'я. Отже, автор доходить висновку про те, що зональне розчленування скіфської культури є археологічно необґрунтованим, а тогочасні культури степу і лісостепу були єдиними. На його думку, «вершники і вершництво як соціальний прошарок були властиві однаково степовій та лісостеповій Скіфії. Так само кочівництво і хліборобство»⁴⁵. Утім, тут необхідно зазначити, що насправді кургани поблизу Борисполя сьогодні визначаються скіфознавцями як степові відповідно до ландшафту, оскільки вздовж Дніпра тягнеться степова смуга майже до широти Києва, де й було розкопано курганну групу, на яку посилається В.Петров. У сучасній скіфології інфільтрація степового вершницького населення у межі лісостепу сумнівів ні у кого не викликає, але ці пам'ятки, що були залишені степовиками, суттєво відрізняються від місцевих за поховальним обрядом⁴⁶.

Наступний аргумент дослідника у спростуванні концепції зонально-географічного поділу господарчих систем лісостепу і степу – розповідь Геродота про скіфів-землеробів та скіфів-орачів. В.Петров, згідно з повідомленням Геродота, вважав, що скіфська степова територія навколо Ольвії у пониззі Дніпра та Бугу була заселена скіфськими землеробськими племенами (геродотові «geōrgoi» та «aroterēs»). Проте локалізація скіфів-землеробів викликала у дослідників певні труднощі, адже, за археологічними даними, на вказаних територіях за часів Геродота і дещо раніше численного осілого населення не зафіксовано. Цю розбіжність між даними писемного джерела й археологічними реаліями згодом пояснив В.Абаєв. Він, досліджуючи питання скіфів «geōrgoi», переконливо довів, що етимологія даного етноніма не давньогрецька, а з кола іранських мов. На його думку, за терміном «geōrgoi» ховається не грецьке слово зі значенням «землероби», а грецька передача місцевої скіфської назви «gau-varga». Такий етнонім знаходить точну аналогію у назві іншого скіфського (сакського) племені «hauma-varga», зафіксованого у давньоперських клинописних текстах. Дослідник

запропонував виводити слово «geōrgoi» з іранської і вважати його огреченим скіфським етнонімом «gauvarga», який слід перекладати як «ті, що розводять худобу» («ті, що розводять» – *varga*, «худоба» – *gau*)⁴⁷ або «ті, що поклоняються (вшановують) худобі»⁴⁸. Таким чином, В.Абаєв з'ясував, як у Геродота з'явилися «скіфи-землероби» поряд з «орачами» – на всі питання грецьких колоністів і самого Геродота до місцевих жителів, як називається це плем'я, вони отримували єдину відповідь: «Gauvarga». У грецькій же передачі це скіфське слово мало перетворитися на «geōrgoi»⁴⁹. Отже, геродотові «geōrgoi» є тими самими скотарями і жодного відношення до рільництва не мають.

Намагаючись довести власні погляди та зруйнувати концепцію зонально-географічного поділу господарських систем лісостепу і степу, В.Петров пропонував використовувати й етнографічні джерела. Так, на його думку, у даному разі найкраще звертатися до матеріалів Середньої Азії, адже у тамтешніх народів довгий час зберігалися пережитки родової організації, що дає можливість зрозуміти окремі повідомлення, залишені Геродотом про скіфів. Крім того, учений апелює і до етнографічних досліджень ногайців Північного Причорномор'я А.Скальковського⁵⁰. Дослідник пише: «Говорячи про скіфів, звичайно кажуть про скотарські і землеробські племена. Мовляв, населення Скіфії поділялося на осіле хліборобське і кочове скотарське». Така концепція могла з'явитися лише через недостатню увагу до етнографічних даних, з яких видно, що у скотарських народів кровно-родові і господарсько-майнові зв'язки своєрідно перепліталися (тут В.Петров поєднує з відомим скіфологом І.Яценко – В.А.). Господарська діяльність залежала в межах роду від майнового становища глави сім'ї. Із цим були пов'язані кочівництво або осілість, пастушество або хліборобство, з тим, однак, що кровна спорідненість, племінна належність, родова взаємозалежність при цьому не порушувалися. «Відокремлюються не племена – господарства – зони, а майново-господарські угруповання і соціальні прошарки у середині того ж таки племені», – писав В.Петров⁵¹. Отже, він вважав, що кочували заможні члени суспільства та всі власники худоби, а ті з членів роду, які не мали достатнього поголів'я, незаможні, не кочували і займалися рільництвом. Так, на його думку, утворюється протилежність між скотарями і хліборобами, яка була зумовлена не географічними умовами ландшафтних зон, а майновою відмінністю двох господарських груп, спільних у родовій або племінній належності. Таким же чином дослідник вирішував і «господарськоселищну проблему» – зиму скіфи перебували разом (кочовики та хлібороби) на одному місці, пристосованому для стаціонарного життя зі стадами, а навесні заможна скотарська верхівка відкочовувала з місця зимівлі, переганяючи худобу з місця на місце; восени кочовики знову приганяли стада на зимівлю, «де залишалася незаможна безхудобна біднота»⁵². Такі погляди В.Петрова жодною мірою не суперечать висновкам сучасних дослідників історії кочових народів Євразії й, зокрема, причорноморських ногайців⁵³, а, отже, зберігають свою наукову цінність.

Значне розширення археологічної джерельної бази впродовж останніх десятиліть підтвердило тезу В.Петрова про два соціально-господарські масиви у межах Скіфії. Утім, у сучасній скіфології факт зонально-географічного, а водночас і етнічного поділу Скіфії вважається загально визнаним. Дані археології свідчать про традиційну господарську спрямованість степу на кочове господарство, а лісостепу – на рільництво і товарне виробництво зерна. Натомість із тезою В.Петрова про етнічну однорідність Скіфії сьогодні навряд

чи погодиться більшість дослідників. Так, П.Толочко пише, що населення Лісостепової Скіфії, напевно, було місцевим і продовжувало свій розвиток ще з попередньої епохи. Щодо Степової Скіфії, то тут повновладними господарями у VII–IV ст. до н.е. були кочові скіфи, в основі своїй іраномовні⁵⁴.

На думку сучасних скіфологів, населення Скіфії етнічно було неоднорідним, а скіфський етнос мав гетерогенний характер, тобто такий, що склався на основі як місцевого компонента (культури історичних кіммерійців, яка сформувалася на основі зрубної культури доби пізньої бронзи), так і прийшлих протоскіфських племен. Процес формування скіфського етносу відбувався в рамках єдиного етносоціального організму, що склався в результаті завоювання протоскіфами/ранніми скіфами кіммерійських племен. Стабільність даної етносоціальної структури, станової за суттю, забезпечувалася наявністю військово-політичної організації, що була зняряддям володарювання правлячої верхівки скіфського суспільства, яка спиралася на «природних» підданих, над підкореними групами кочового населення⁵⁵.

Оригінальний підхід В.Петрова до проблеми скіфського етносу хоча й не знайшов підтримки у науковому співтоваристві (за винятком М.Брайчевського⁵⁶), але й не був ніким спростованим (хоча серед деяких іраністів та скіфологів і відчувалося дещо неприязне ставлення до поглядів дослідника⁵⁷). Таким чином, дане питання у скіфології певною мірою залишається відкритим⁵⁸.

Не витримала випробування часом і теза В.Петрова про існування єдиної скіфської (вершницької) імперії, що простягалася від Альп до Алтаю. Щонайбільше Велика Скіфія, як політичне об'єднання, за часів свого піднесення у V – першій половині IV ст. до н.е. охоплювала межі зон степу й лісостепу на території сучасної України, а також Молдову і Добруджу. Водночас кочові народи скіфського культурного вигляду насправді займали величезні, здебільшого степові простори Євразії – від Подунав'я до Монголії і Північного Китаю⁵⁹. Крім того, за даними сучасної скіфології, розвиток скіфської державності мав дискретний характер, адже для стабільності кочових утворень були необхідні не лише внутрішні, а й зовнішні об'єкти експлуатації. Саме останні відігравали значну роль у кочовиків унаслідок обмежених економічних можливостей екстенсивного скотарства, а також завдяки військовій перевазі над осілими народами. Протягом усієї своєї історії скіфи не гребували такими джерелами доходів, як грабіжництво та збирання данини з підкореного населення, а також іншими подібними засобами отримання продуктів ремесла та рільництва⁶⁰. Сучасні дослідники вважають, що об'єктом експлуатації скіфів-кочовиків було населення Закавказзя і Передньої Азії (за часів «царства Ашкуза» у VII – першій половині VI ст. до н.е.) та землеробські племена Українського Лісостепу часів існування північнопричорноморської Скіфії (VI–IV ст. до н.е.). Крім того, на консолідацію кочового населення Скіфії впливало протистояння номадів і землеробів лісостепу⁶¹.

Узагалі сьогодні скіфологи говорять про дискретність розвитку культури європейських скіфів, що відбилася в археологічних, політичних, економічних та географічних даних. Розрив в історії Європейської Скіфії припадає на другу половину VI ст. до н.е. Археологічні матеріали демонструють відсутність поступового переходу від архаїчної до класичної культури. Серед найбільш вірогідних причин дослідники називають появу нової групи населення, яка принесла із собою нові традиції в усіх сферах життя, що призвело до припинення існування культури Старої Скіфії або, принаймні, до її значної трансформації⁶².

Загалом слід зазначити, що хоча й не всі ідеї, у тому числі в ділянці скіфознавства, висловлені В.Петровим, були «почуті» сучасниками або витримали перевірку часом. Утім, його праці відзначаються широтою підходу до етнічної проблематики, розв'язують її не з позицій національної упередженості, а на основі ґрунтовного наукового аналізу. Таким чином, наголошував П.Толочко, як сьогодні, так і надалі дослідники давньої історії України й, зокрема, історії скіфів, не обійтися без наукових праць визначного українського науковця⁶³. В.Петров мав пристрась до нетривіальних гіпотез, саме їх він висував і розробляв у своїх студіях. Ця риса не могла не вплинути на ставлення наукового співтовариства до його праць – часто дуже критичне, а іноді це виявлялось у прямому неприйнятті або ігноруванні його ідей. Утім, сьогодні, із певної часової перспективи, стає зрозумілим, яку важливу справу робив той, хто постійно звертав дослідницьку увагу на нетрадиційні концепції та підходи у вирішенні наукових проблем.

¹ Автобіографія Віктора Платоновича Петрова / Вступ. слово, прим. В.Корпусової // Слово і час. – 2002. – №10. – С.51–52.

² *Петров В.П.* Пантелеймон Куліш у 50-ті роки. Життя, ідеологія, творчість // Збірник Історико-філологічного відділу Української академії наук. – №88. – К., 1929. – 572 с.

³ Див.: Автобіографія Віктора Платоновича Петрова. – С.51–52; *Петров В.П.* Язык. Этнос. Фольклор: Автореф. по совокупности работ на соискание учёной степени канд. филолог. наук. – К., 1966. – 62 с.; Віктор Платонович Петров // Укр. іст. журн. – 1969. – №9. – С.158; *Березовський І.* Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №6. – С.57–58; *Франко З.* Він не встиг написати мемуарів // Київ. – 1984. – №12. – С.84–85; *Його ж.* Людина покликання та обов'язку // Літературна Україна. – 1984. – 1 листопада. – №44 (4089). – С.5.

⁴ *Толочко П.П.* Віктор Петров – дослідник українського етногенезу // *Петров В.* Походження українського народу. – К., 1992. – С.3–4; *Білокінь С.* Довкола таємниці // Там само. – С.165–192.

⁵ Див.: *Толочко П.П.* Віктор Петров – дослідник українського етногенезу. – С.4; *Його ж.* Слово про В.П.Петрова – видатного українського археолога // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Зб. наук. ст., присвяч. 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – К.; Л., 1997. – С.6.

⁶ *Петров В.* Походження українського народу. – 192 с.

⁷ *Петров В.П., Макаревич М.Л.* Скифская генеалогическая легенда // Советская археология. – 1963. – №1. – С.20–31; *Петров В.П.* Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вып.4. – С.230–238; *Петров В.* Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу) // Укр. іст. журн. – 1963. – №4. – С.36–44; *Його ж.* Скіфи. Мова і етнос. – К., 1968. – 149 с.; *Його ж.* Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. – К., 1972. – 214 с.

⁸ Див.: *Юсова Н.* Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М.Марра) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.15. – К., 2007. – С.172–174.

⁹ Там само. – С.170–171.

¹⁰ *Брайчевський М.Ю.* В.П.Петров – учений-універсал // Археологія. – 1990. – №3. – С.95–100.

¹¹ В.Петров високо оцінював М.Марра як науковця, називаючи його «одним із визначних радянських учених зі світовим ім'ям, творцем яфетичної теорії, фундатором яфетичного напрямку в мовознавстві» (див.: *Юсова Н.* Указ. праця. – С.176).

¹² *Петров В.* Етногенез слов'ян. – С.118.

¹³ Петров В. Скіфи. Мова і етнос. – С.50–114.

¹⁴ Петраускас О.В. Балто-слов'янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – С. 20–21.

¹⁵ Вивчення скіфської мови та етносу започатковане у працях К.Мюленгофа (Über die Herkunft und Sprache der pontischen Skithen und Sarmaten // Monatsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. – 1866. – S.549–576) та В.Міллера (Осетинские этюды. – Ч.1–3. – Москва, 1881–1887). Саме ці вчені встановили іраномовність скіфського світу. Уперше студію К.Мюленгофа «Про походження й мову понтійських скіфів і сарматів» було опубліковано в Берліні у 1866 р. та перевидано у 1892 р. Майже всі наступні скіфознавчі праці базуватимуться на фундаменті, закладеному цими вченими.

¹⁶ Петров В. Скіфи. Мова і етнос. – С.6–19.

¹⁷ Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. – Москва; Ленинград, 1949. – Т.І. – С.37.

¹⁸ Петров В. Скіфи. Мова і етнос. – С.6–33; Його ж. Етногенез слов'ян. – С.207–208.

¹⁹ Петров В. Етногенез слов'ян. – С.207–209.

²⁰ Так, наприклад, лише за сумніви в існуванні «іранської єдності» провідний український археолог Є.Черненко (див.: Черненко Е. А.М.Хазанов. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. – Москва, 1975. – С.148–150) став об'єктом критики колег за те, що «безпідставно оголошує "проблематичним" існування іранської єдності» (див.: Яценко И.В., Раевский Д.С. Некоторые аспекты состояния проблемы (обзорная статья). Круглый стол «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – №5. – С.105).

²¹ Брайчевский М.Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С.22–23.

²² Корпусова В.М. В.Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і час. – 2002. – №10. – С.24.

²³ Петров В. Походження українського народу. – 192 с.; Петров В. Скіфи. Мова і етнос. – 149 с.; Петров В. Етногенез слов'ян. – 214 с.

²⁴ Трубаčov О.Н. О синдах и их языке // Вопросы языкознания. – 1976. – №4. – С.39–63; Его же. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопросы языкознания. – 1977. – №6. – С.13–28; Его же. «Старая Скифия» (Ἀρχαία Σκυφία) Геродота (IV.99) и славяне. Лингвистический аспект // Вопросы языкознания. – 1979. – №4. – С.29–45; Его же. Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – №5. – С.117–118; Его же. Indoarica в Северном Причерноморье: Источники. Интерпретация. Реконструкция // Вопросы языкознания. – 1981. – №2. – С.3–21; Его же. Indoarica в Скифии и Дакии // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – Москва, 1984. – С.148–152; Его же. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. – Москва, 2003. – С.74–75, 165–166 тощо.

²⁵ Делеков Л.А. R.Girshman. L'Iran et la migration des Indo-Aryens et des Iraniens // Народы Азии и Африки. – 1978. – №5. – С.225; Его же. Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – №5. – С.125–128; Его же. Проблемы индоиранских аналогий к явлениям скифской культуры // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. – Кемерово, 1980. – С.122–123.

²⁶ Клейн Л.С. Откуда арии пришли в Индию // Вестник Ленинградского университета. – 1980. – Вып.4 (20). – С.35–40; Его же. Третья гипотеза о происхождении скифов (Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии») // Народы Азии и Африки. – 1980. – №6. – С.72–74; Его же. Индоарии и скифский мир: общие истоки идеологии // Народы Азии и Африки. – 1987. – №5. – С.63–82.

²⁷ Лелеков Л.А. Выступление на круглом столе «Индоарии и скифский мир: общие истоки идеологии» // Народы Азии и Африки. – 1987. – №5. – С.86.

²⁸ Клейн Л.С. Индоарии и скифский мир: общие истоки идеологии. – С.82.

²⁹ Див.: Кухаренко Ю.В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях // Советская археология. – 1954. – Т.19. – С.111–120; Зализняк А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений в древнейший период // Вопросы славянского языкознания. – 1962. – Вып.6. – С.28–45; Его же. Контакты между славянами и скифосарматскими племенами // Краткие сообщения Института славяноведения. – 1963. – Вып.28. – С.3–22; Алексеев Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – Москва, 1973. – С.256; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – Москва, 1977. – С.78–100.

³⁰ Петров В. Походження українського народу. – С.47.

³¹ Л.Клейн небезпідставно вважає, що «дійсно автохтонну» гіпотезу запропонував саме він ще у 1951 р. Так, спираючись на широке коло джерел (у тому числі археологічних), учений наполегливо доводить тезу про генетичний зв'язок царських скіфів із носіями предкавказької катакомбної культури (спосіб поховання, звичай деформації черепа, поголів'я стада, рухливість тощо). Основні положення своєї гіпотези Л.Клейн сформулював у низці праць: Территория и способ погребения кочевых скифских племён по Геродоту и археологическим данным // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып.2. – Ленинград, 1961. – С.45–56; Происхождение скифов царских по археологическим данным // Советская археология. – 1963. – №4. – С.27–35; Легенда Геродота об азиатском происхождении скифов и нартский эпос // Вестник древней истории. – 1975. – №4. – С.14–27; Проблема «Х» // Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства. – Кемерово, 1979. – С.18–22; Третья гипотеза о происхождении скифов (Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии») // Народы Азии и Африки. – 1980. – №6. – С.72–74; Индоарии и скифский мир: общие истоки идеологии // Народы Азии и Африки. – 1987. – №5. – С.63–82 та ін. Незважаючи на те, що думка цього вченого не була визнана більшістю археологів, згадуємо її заради повноти висвітлення історіографії проблеми та «наукової справедливості».

³² Talgren A. M. La Pondide Prescythique après l'introduction des metaux // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki, 1926. – Vol.II. – P.223.

³³ Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов // Вестник древней истории. – 1950. – №2. – С.44–46; Граков Б. Скіфи. – К., 1947. – 93 с.; Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. – Москва, 1954. – С.39–93; Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып.46. – Москва, 1955. – С.155, 161–162; Яценко И.В. Скифия VII–V вв. до н.э. – Москва, 1959. – С.17.

³⁴ Поняття «скіфська тріада» увійшло у науковий обіг на початку 1950-х рр. М.Артамонов, говорячи про скіфів Подніпров'я, Кримського півострова та Подністров'я, відзначив, що спільними для їх матеріальної культури є лише деякі типи зброї, кінського спорядження та особистого вбрання, в оздобленні яких використовувалися зображення тварин (див.: Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов. – С.39). Уперше цей термін було застосовано Б.Граковим та Г.Мелюковою (див.: Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Указ. соч. – С.39–93), після чого він набув доволі значного поширення у науковій та науково-популярній літературі. «Скіфська тріада», що об'єднує найбільш яскраві елементи матеріальної культури скіфів – зброю, кінське спорядження та звіриний стиль у мистецтві, у скіфський час побутувала на величезних обширах – від Північного Причорномор'я до Туви та Мінусинської котловини.

³⁵ Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.). – Ленинград, 1974. – С.7, 34.

- ³⁶ Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Указ. соч. – С.66, 93; Граков Б.Н. Скифы. – Москва, 1971. – С.23.
- ³⁷ Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К., 1976. – 220 с.; Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К., 1968. – 267 с.; Ильинская В.А. Скифия VII–IV вв. до н.э. – К., 1983. – 378 с.
- ³⁸ Тереножкин А.И. Указ. соч. – С.208.
- ³⁹ Див.: Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV вв. до н.э. – Санкт-Петербург, 2003. – С.63.
- ⁴⁰ Див.: Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990. – С.5.
- ⁴¹ Петров В.П., Макаревич М.Л. Скифская генеалогическая легенда. – С.20–31; Петров В.П. Етногенез слов'ян. – С.153–159; *Его же*. Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья. – С.230–238.
- ⁴² Див.: Варнеке Б.В. Легенди про походження скіфів // Записки Историко-филологического відділу ВУАН. – 1928. – №76; Семенов-Зуссер С.А. Скіфи-кочовники на території Північного Причерномор'я // Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту. – Т.І. – X., 1939. – С.170; Артамонов М.И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов // Учёные записки ЛГУ: Серия исторических наук. – №95. – Вып.15. – Ленинград, 1948. – С.4–5; Граков Б.Н. Скифский Геракл // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып. XXXIV. – Москва; Ленинград, 1950. – С.8–9; *Его же*. Скифы. – Москва, 1971. – С.21–22; Штительман Ф.М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // Материалы и исследования по археологии СССР. – №50. – 1956. – С.266; Болтенко М.Ф. Herodoteanea // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып.3. – Одесса, 1959. – С.38–55.
- ⁴³ Яценко И.В., Раевский Д.С. Некоторые аспекты состояния проблемы (обзорная статья). Круглый стол «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – №5. – С.111.
- ⁴⁴ Петров В. Етногенез слов'ян. – С.162–163.
- ⁴⁵ Там само. – С.163–164.
- ⁴⁶ Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения этнокультурного элемента). – К., 2003. – 161 с.
- ⁴⁷ Абаев В.И. Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – №5. – С.129–130.
- ⁴⁸ Абаев В.И. Геродотовские Skythai Geōrgoi // Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. – Владикавказ, 1990. – С.99–100.
- ⁴⁹ Абаев В.И. Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии». – С.129–130; *Его же*. Геродотовские Skythai Geōrgoi. – С.99–100.
- ⁵⁰ Петров В. Етногенез слов'ян. – С.165–169.
- ⁵¹ Там само. – С.166–167.
- ⁵² Там само. – С.168–169.
- ⁵³ Грибовський В.В. Ногайські орди Північного Причерномор'я у XVIII – на початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – С.143–166.
- ⁵⁴ Толочко П.П. Слово про В.П.Петрова – видатного українського археолога. – С.8.
- ⁵⁵ Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – С.79.
- ⁵⁶ Брайчевский М.Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного. – С.19–30.
- ⁵⁷ Грантовский Э.А., Раевский Д.С. Об ираноязычном и «индоарийском» населении Северного Причерноморья в античную эпоху // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – Москва, 1984. – С.52.
- ⁵⁸ Кравченко Н., Павленко Ю. Коментар до праці «Походження українського народу» // Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – С.129.

⁵⁹ Там само. – С.130–132.

⁶⁰ *Хазанов А.М.* Социальная история скифов. – Москва, 1975. – 255 с.; *Тереножкін О.І.* Класи і класові відносини у Скіфії // *Археологія.* – 1975. – Вип.15. – С.10–11; *Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – С.79.

⁶¹ *Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов... – С.79.

⁶² *Алексеев А.Ю.* Хронография Европейской Скифии VII–IV вв. до н.э. – С.278–279.

⁶³ *Толочко П.П.* Слово про В.П.Петрова – видатного українського археолога. – С.8.

In 2009 one hundred and fifteen years have passed since V.Petrov's birthday and forty years from his death. About this Ukrainian intellectual, who was a person of outstanding erudition and broad range of scientific interests, we can say that he was eminent person of the humanities in the 20th century. He was known as a historian, an archeologist, a philologist, a philosopher and talented writer from the neoclassic circle. But nowadays he is still unknown not only in western scientific world, but in his native country, too; there is no any generalizing monograph and his many-sided intellectual heritage is forgotten. «Scythian constituent» of Petrov's work is not exception to the rule; it still remains without attention of researchers. This article is devoted to analysis of Petrov's work in field of scythologia.

І.В.Єзерська*

ЧОЛОВІЧИ ТА ЖІНОЧІ ІМЕНА ЗА МЕТРИКАМИ ХРЕЩЕНЬ КАТЕДРАЛЬНОГО КОСТЕЛУ ЛЬВОВА (XVII ст.)

На основі метрик хрещень львівського Катедрального костелу розглядаються чоловічі та жіночі імена католицького населення Львова XVII ст.

Дослідження імені як лінгвістичного джерела має вагоме значення у вивченні культурного, релігійного і ментального життя суспільства в минулому. Адже ім'я, на вибір якого впливає культурна, релігійна, а часто й національна належність, свідчить про походження носія, його культурно-релігійну ідентифікацію та самоідентифікацію. Крім свого головного призначення – називання особи, воно виконує ще й додаткову функцію – характеризує мовно-культурне і релігійне середовище, з якого особа, що його носить, походить¹.

Предметом статті є чоловічі та жіночі імена католицького населення Львова з початку й кінця XVII ст. Основою дослідження стали метрики хрещень львівського Катедрального костелу. Для цієї епохи саме метричні книги дають найповнішу інформацію антропологічного характеру. Хронологія збережених метрик – від початку (1600–1607 рр.) та останнього десятиліття (1690–1700 рр.) XVII ст.², ретельність і величезний обсяг записів дозволяють встановити час та ступінь популярності того чи іншого імені, зміни

* *Єзерська Ірина Володимирівна – аспірантка кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.*

E-mail: yezerskairyna@mail.ru

у практиці іменування, вплив різного роду чинників на цей процес, поширення автохтонних (старопольських чи староукраїнських дохристиянських) і загальноживаних (християнських/канонічних) імен та їх співвідношення, випадки вживання двох і більше імен при називанні однієї особи, звучання й написання імен у XVII ст.³ Переважна більшість неслов'янських імен, які стали основними в українській і польській традиціях, були запозичені відповідними мовами у процесі запровадження та поширення християнства, а також під впливом західноєвропейської і візантійської культур⁴. З огляду на походження використаного матеріалу зосередимося саме на католицько-польській традиції іменництва.

У польській та українській історіографіях проблема іменництва ще чекає на ґрунтовне опрацювання. Досі немає праці, в якій би містився цілісний аналіз традицій іменування – на даний час є лише ряд робіт, автори яких частково розглядають це питання. Серед них варто відзначити праці польського дослідника В. Ташицького, котрий здійснив мовознавчий аналіз чоловічих слов'янських імен⁵. Деякі, присвячені питанням іменництва, статті різних авторів, які вийшли ще в радянський період у складі збірників, цікаві насамперед із методологічного погляду⁶.

Із розповсюдженням християнства майже всі імена пов'язуються з Біблією та культом святих. При їх запозиченні джерелом для польської мови виступили грецька за посередництвом латини, німецької і частково чеської мов⁷. Після ухвал Тридентського собору (1545–1563 рр.) культ святих став підставовою системою називання у Польщі. Тоді ж відбулося немовби повторне запозичення цілому ряду християнських імен і наближення їх до латинського першовзірця⁸.

Слід зауважити, що метричні книги Катедрального костелу Львова велися латинською мовою. Відтак неможливо відтворити оригінальне звучання і написання імені (за поодинокими винятками), що дозволило б ідентифікувати його носія з конкретною культурною традицією – в умовах багатонаціональності Львова це має неабияке значення.

Чоловічі імена. Репертуар чоловічих імен протягом XVII ст. розширюється. Якщо на початку століття налічуємо 75, то наприкінці – вже 87 різних чоловічих імен. Найпопулярнішими в 1600–1607 рр. були такі: Іоанн (222*, один раз написано як Janus, і ще раз – як перше у подвійному імені Іоанн-Константин, Альберт (182, один раз як Войцех 9 квітня 1607 р.⁹), Станіслав (158), Андреас (117, один раз як Idrys¹⁰), Симон [Шимон] (102), Якоб (99).

В останньому десятилітті XVII ст. кількість найуживаніших імен дещо зростає. Крім шести вказаних вище додається ще ряд імен, якими називали при хрещенні новонароджених і конверсованих осіб чоловічої статі. Найчастіше впродовж 1690–1700 рр. зустрічаються 15 імен: Іоанн (373, у 45 випадках подвійних імен – перше), Альберт [Adalbertus] (280, у 6 випадках – перше), Йозеф (232, у 19 випадках – перше), Станіслав (179, у 25 випадках – перше), Міхал (172, у 9 випадках – перше), Якоб (152, у 13 випадках – перше), Андреас (144, у 4 випадках – перше), Казимир (137, тричі – перше), Матіас [Matthias] (133), Антоній (119, у 9 випадках – перше), Томас (115, двічі – перше), Франциск (105, у 7 випадках – перше), Симон (103, у 5 випадках – перше), Мартин (103, у 5 випадках – перше), Себастьян (99, двічі – перше).

* Тут і далі в дужках подаємо кількість названих даним іменем при хрещенні у львівському Катедральному костелі на початку і наприкінці XVII ст.

Ряд імен не належали до найпопулярніших, проте були досить поширеними як на початку, так і наприкінці XVII ст. (тут і далі додатково подаємо інформацію про вживання даного імені при двоімennomу і більше називанні) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Миколай (35)	Миколай (74), Миколай-Ігнатій, Миколай-Міхал
Христофор [Christophorus, Christoverus, Christopherus, Hristofirus, Hristopherus, Hristofirus] (69)	Христофор (73), Христофор-Боніфацій
Лаврентій (35)	Лаврентій (54); двічі – перше: Лаврентій-Іоанн, Лаврентій-Йозеф
Петрус (44)	Петрус (50); у 6 випадках – перше: Петрус-Домінік (2), Петрус-Іоанн, Петрус-Паулус (2), Петрус-Якоб-Адам
Паулус (25)	Паулус (33); двічі – перше: Паулус-Гіацинтій, Паулус-Міхал
Каспер (31)	Каспер (30); один раз – перше: Каспер-Мартин
Матей [Matheus, Matius, Mateus, Mathius] (24)	Матей [Mattheus] (24)
Блазій (23)	Блазій (22); один раз – перше: Блазій-Станіслав

Деякі чоловічі імена належали до рідковживаних (див. табл. 2).

Таблиця 2

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Александр (8)	Александр (12); у 5 випадках – перше: Александр-Антоній, Александр-Іоанн (2), Александр-Франциск (2)
Мельхіор [Malcher, Malchir, Melesior, Malchir] (7)	Мельхіор (8)
Бенедикт (7)	Бенедикт (4)
Бальцер (3)	Балтазар (5), Балтазар-Міхаель

Окремі чоловічі імена у XVII ст. серед львівських католиків були доволі рідкісними (причому деякі з них вживалися лише як друге або третє ім'я) (див. табл. 3).

Таблиця 3

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Урбан (4)	Урбан (1)
Георгій (3)	Георгій (3)
Клеменс (3)	Клеменс (1)
Марк [Marcos, Marcius] (2)	Іоанн-Марк [Ioannes Marcus] (1)
Самуель (2)	Самуель (3)
Венцеслав (2)	Якоб-Август-Венцеслав (1)
Фабіан (2)	Фабіан (1); один раз – перше: Фабіан-Себастьян
Базилій (1)	Базилій (2)
Вінцентій (1)	Вінцентій (2)
Августин (1)	Августин (1); один раз – перше: Августин-Антоній
Леонард (1)	Леонард-Мартин (1)
Валеріан (1)	Валеріан-Мельхіор (1)
Владислав (1)	Владислав (1)
Арнест (1)	Ернест-Богуслав-Чурсиній
Іларіон [Chilarion] (1)	Іларій [Hilarius] (1)
Генрік (1)	Іоанн-Генрік (1)
Бонавентура (1)	Якоб-Бонавентура (1)

Водночас існував ряд імен (більш чи менш поширених), популярність яких наприкінці століття порівняно з його початком дещо зменшилася (див. табл. 4).

Таблиця 4

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Григорій (52)	Григорій (28)
Валентин (42)	Валентин (29)
Бартоломей (40)	Бартоломей (29); тричі – перше: Бартоломей-Лаврентій, Бартоломей-Людвик, Бартоломей-Міхал
Адам (25)	Адам (5)
Лука (14)	Лука (5)
Габріель (5)	Габріель (1); один раз – перше: Габріель-Йозеф
Флоріан (5)	Флоріан (1)

Натомість 20 чоловічих імен, рідкісних на початку століття, узагалі зникають наприкінці його: Сигізмунд [Zizmondus] (4), Амброзій (3), Даніель (3), Рафаель (2), Ієронім [Hieronimus, Ieronimus] (2), Еразм (2), Віталіс (2), Анарій (1), Тибурцій (1), Юрас (1), Адріан (1), Прокопій (1), Андсельм (1), Елазій (1), Теодор (1), Раймонд (1), Захарій (1), Зібульт (1), Северин (1), Бернардин (1).

Водночас на початку століття були не дуже поширеними чоловічі імена, популярність яких протягом ста років зростає й окремі з яких стають доволі вживаними. При цьому написання деяких змінюється (див. табл. 5).

Таблиця 5

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Йозеф [Jozephus] (8)	Йозеф [Josephus] (232); у 19 випадках – перше
Міхал (19)	Міхал (172); у 9 випадках – перше
Казимир (1)	Казимир (137); у 3 випадках – перше
Матіас [Matsias, Mathias] (10)	Матіас [Matthias] (133)
Антоній [Ant(h)onius] (6)	Антоній [Antonius] (119); у 9 випадках – перше
Томас (39)	Томас (115); у 2 випадках – перше
Франциск (12)	Франциск (105); у 7 випадках – перше
Домінік (2)	Домінік (52); один раз – перше
Стефан (7)	Стефан (22); один раз – перше
Яцентій [Jacintus, Jacko] (4)	Яцентій [Hyacinthus] (19); один раз – перше
Філіп [Filipus] (3)	Філіп (8); у 8 випадках – як перше або друге: Філіп-Якоб, Іоанн-Філіп, Якоб-Філіп (6)

Наприкінці століття до репертуару чоловічих імен додається 32 нових. Жодне з них не набуло значного поширення, більшість зустрічаються лише по одному разу. До таких нових імен належать: Людовик (5), Ігнатій (4, двічі – перше: Ігнатій-Георгій, Ігнатій-Казимир), Константин (4), Хризостом [Chrysosthomus, Chrisostom] (2), Кароль (2; один раз – перше: Кароль-Франциск), Каетан (1), Богуслав (1), Фердинанд (1), Сімеон (1), Еліас (1), Фелікс (1), Каестран (1), Фортунат (1). Деякі нові імена з'являються як перші у подвійних іменуваннях: Бенітій-Мартин (1), Вікторин-Александр (1), Дезідерій-Фортунат (1), Леопольд-Христофор (1), Крістін-Томас (1), Юліан-Станіслав (1); або як другі та треті – у подвійних чи потрійних іменуваннях: Іоанн-Кантій (18), Іоанн-Константій (1), Іоанн-Фрідерік (1), Франциск-Ксаверій [Xaverius, Saverius] (2), Франциск-Боргій (1), Станіслав-Костка (7), Симон-Юда (2), Симон-Стоцетій (1), Мартин-Теофіл (2), Якоб-Август-Венцеслав (1), Ернест-Богуслав-Урсиній (1), Іоанн-Антоній-Глодій-Май-Габріель (1) (підкреслено нові імена – І.Є.).

Упродовж XVII ст. у Львові поширюється мода на багатоіменність, яка прийшла до Речі Посполитої з Німеччини¹¹. Адже якщо в 1600–1607 рр. зафіксовано лише один випадок, коли при хрещенні хлопцеві дали два імені – Іоанн-Константин (хрещений 12 лютого 1602 р.)¹², то в 1690–1700 рр. налічуємо 185 дво-, 10 три- і 1 п'ятиіменного. Два й, особливо, три чи більше імен давали здебільшого дітям аристократії; наприклад: Йозеф-Вінцентій (5 квітня 1690 р.) – син «благородного» Станіслава Залуського, бжесько-куявського

старости, та Катажини Фредро; Міхал-Мартин (8 жовтня 1690 р.) – син «шляхетного і високородного пана» Домініка Вільчека, львівського райці і королівського секретаря, та його дружини Терези; Станіслав-Костка-Йозеф (20 листопада 1691 р.) – син «шляхетного і високородного» Томаша Беллі, львівського райці, та його дружини Ельжбети; Станіслав-Казимир-Магіас (6 березня 1692 р. охрещений у присутності короля) – син «шляхетного і знатнішого пана» Петра Рено, доктора філософії і медицини, та Катажини Мосцічанки (з роду флорентійських дожів); Іоанн-Антоній-Марк (4 серпня 1696 р.) – син «ясновельможного і благородного пана» Яна Потоцького, галицького підкоморія тощо¹³.

У випадках дво- і триімєнності зазвичай спостерігаємо поєднання християнських загальноживаних імен (Іоанн-Антоній, Йозеф-Якоб, Йозеф-Франциск-Ксаверій). Лише в одному випадку обидва імені були слов'янськими за походженням: Казимир-Станіслав (19 лютого 1692 р.) – син «шляхетних» Іоанна-Александра Каштеллі, реґєнта Львівської землі, та Анни Снопківни¹⁴. Загалом кількість власне слов'янських чоловічих імен незначна: Богуслав (зустрічається наприкінці XVII ст., по одному разу – як перше і друге з трьох імен), Владислав (по одному разу – на початку і наприкінці століття), Венцеслав (двічі – на початку століття, наприкінці – як третє з трьох). Натомість такі імена слов'янського походження, як Станіслав і Казимир, були одними з найпоширеніших у Львові у XVII ст. Популярність імені Казимир зростає в кінці століття, коли зустрічаємо його 138 разів і тричі – як перше; ім'я Станіслав – популярне на початку і наприкінці століття – 337 разів, у 25 випадках – як перше. Усі ці імена ввійшли до церковного календаря, а поширеність двох останніх, очевидно, зумовлювалася шанобливим ставленням до «своїх», польських, святих (краківського єпископа Станіслава¹⁵ і Казимира Яґеллончика, канонізованого власне у 1602–1604 рр.). Вартим уваги є той факт, що в останньому десятилітті XVII ст. з-поміж подвійних імен, першим з яких було Станіслав (25 випадків), кількісно виділяється варіант Станіслав-Костка (7 випадків). І це не випадково, адже святий Станіслав Костка, образ якого прикрашав Краківську браму, вважався патроном Львова, який нібито врятував місто від пожежі 1623 р., що спалахнула в єврейській ділянці на Краківському передмісті¹⁶.

Крім того, серед подвійних іменувань поширеним було також поєднання Іоанн-Кантій (18 випадків з 45, де першим було Іоанн) і Якоб-Філіп (6 з 13). Як уже зазначалося, у метричних записах зафіксовано випадок, коли охрещеному дали відразу п'ять імен: Іоанн-Антоній-Глодій-Май-Габріель (охрещений 6 липня 1700 р.)¹⁷.

На вибір чоловічих імен впливали певні чинники:

1. *Прив'язання до церковного календаря.* Ім'я певного святого надавалося не лише народженим та охрещеним у день, на який припадало свято, а використовувалося певний період – іноді навіть декілька тижнів до й після свята. Наприклад, ім'ям Іоанн особливо часто хрестили у грудні, січні і червні, Ґаспаром (Каспером) – у січні, Андрієм – наприкінці жовтня та в листопаді, Валентином – у кінці січня і першій половині лютого, Миколаєм, Стефаном, Томасом – у грудні, тоді, як ім'я Бартоломей зустрічається лише у серпні.

2. *Сімейна традиція.* Дитину називали на честь батька, діда чи одного з предків. Наприклад, уже згадуваний Іоанн-Антоній-Марк (4 серпня 1696 р.), син галицького підкоморія Яна Потоцького, перше ім'я отримав таке ж, як у батька. Георгію-Якобу (23 липня 1694 р.), синові Міхала Боїма, доктора

медицини і львівського райці, та його дружини Катажини Майдашевичівни¹⁸, перше ім'я, очевидно, дане на честь знаменитого родоначальника цього славетного роду з угорським корінням – Георгія (Д'єрдя) Боїма¹⁹.

3. *Називання на честь хресного* було також поширеною практикою. Наприклад, Станіслав-Франциск (22 жовтня 1690 р.), син «благородного» Александра Потоцького, кам'янецького каштеляна, та його дружини Сусанни, перше ім'я отримав на честь свого хресного – видатного вояка, бойового соратника короля Яна III Собеського, «друга й опікуна» Львова²⁰, великого коронного гетьмана і руського воеводи Станіслава Яблоновського²¹. Так само сталося і зі згаданим вище Станіславом-Казимиром-Матіасом (6 березня 1692 р.), сином Петра Рено і Катажини Мосцічанки. А ще один син Міхала Боїма і Катажини Майдашевичівни – Павел-Міхал (5 травня 1693 р.), перше ім'я отримав, як у хресного – «шляхетного і високородного» Павла Козловського, львівського райці, а друге – як у рідного батька²². Причому хрестили його в період, коли хлопців при хрещенні (у цей і найближчі дні) називали здебільшого Станіславами.

Жіночі імена. Репертуар імен, які давали новонародженим дівчатам при хрещенні у Катедральному костелі Львова, упродовж XVII ст. помітно розширився. Якщо на початку століття налічуємо 30 різних жіночих імен, то наприкінці – їх нараховується вже 58. Існував ряд імен, які й на початку і в кінці століття користувалися однаково великою популярністю (див. табл. 6).

Таблиця 6

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Анна (285); один раз – перше: Анна-Маргарита	Анна (348); у 14 випадках – перше: Анна-Агнес, Анна-Брігіта, Анна-Вікторія, Анна- Доротея, Анна-Елеонора, Анна-Елізабет, Анна-Іоанна, Анна-Катерина, Анна- Магдалена (2), Анна-Маргарита, Анна- Петронеля, Анна-Юліана, Анна-Ядвіґа
Регіна (Regina, Rigina) (269)	Регіна (352); у 4 випадках – перше: Регіна-Людовика, Регіна-Софія, Регіна-Франциска, Регіна- Ядвіґа
Катерина [Catherina, Katerina] (265)	Катерина (475); у 8 випадках – перше: Катерина-Анна, Катерина-Гелена, Катерина-Ева (2), Катерина-Елізабет, Катерина-Сененсіс (2), Катерина-Терезія
Софія [Sophia, Zofia] (188)	Софія (249); у 7 випадках – перше: Софія-Гелена, Софія-Катерина (3), Софія-Маріанна, Софія-Сусанна (2)
Агнеса (102)	Агнеса (323); двічі – перше: Агнеса-Антоніна, Агнеса- Констанція

Деякі жіночі імена зустрічаються рідше (див. табл. 7).

Таблиця 7

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Доротея [Dorotsea, Dorothea, Dorotia, Dorotea] (79)	Доротея (68); один раз – перше: Доротея-Анна
Маргарита [Margareta, Margaretha] (31)	Маргарита [Margaritha] (44); один раз – перше: Маргарита-Розалія

До кінця XVII ст. популярність окремих жіночих імен помітно зменшилася (див. табл. 8).

Таблиця 8

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Ядвіґа [Heduis, Hedujs, Jadwiga, Eduis, Edwigis] (109)	Ядвіґа [Hedvigis] (74); тричі – перше: Ядвіґа-Розалія, Ядвіґа-Терезія (2)
Крістіна [Christina, Cristina] (34)	Крістіна [Chrystina] (14)
Марта [Martha] (6)	Марта (1); один раз – перше: Марта-Софія
Ева [Eva, Ewa] (15)	Ева (9); один раз – перше: Ева-Аполлонія

Окремі жіночі імена, які згадуються на початку століття, до кінця XVII ст. зникають: Марентія [Марантія] (6), Сабіна (3), Текла (1), Юдіт (1), Пріська (1). Натомість частота вживання деяких імен залишилася більш-менш сталою (див. табл. 9).

Таблиця 9

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Сусанна [Zuzanna] (24)	Сусанна (24); тричі – перше: Сусанна-Анна, Сусанна-Крістіна, Сусанна-Теодора
Урсула (14)	Урсула (14)
Луція [Lucia, Lucja] (7)	Луція (5)
Роза (5)	Роза (5)
Юстина (4)	Юстина (5)
Анастасія [Anastazja] (2)	Анастасія (7)
Цецилія (2)	Цецилія (2); Цецилія-Елізабет (1)
Теофіла [Teofila, Theophila] (2)	Теофіла-Елізабет (1), Теофіла-Барбара (1)
Теодора (1)	Сусанна-Теодора (1)

В останньому десятилітті XVII ст. популярність окремих жіночих імен зросла (див. табл. 10).

Таблиця 10

Початок XVII ст.	Кінець XVII ст.
Елізабет [Helizabet, Elizabet, Elzbieta] (57)	Елізабет [Helisabeth, Elisabeth] (123); у 8 випадках – перше: Елізабет-Ангела, Елізабет-Аполлонія, Елізабет-Барбара, Елізабет-Іоанна, Елізабет-Катерина, Елізабет-Маргарита (2), Елізабет-Саломея
Барбара (46)	Барбара (95); у 7 випадках – перше: Барбара-Агнеса, Барбара-Гелена (2), Барбара-Констанція, Барбара-Кунегунда, Барбара-Маріанна, Барбара-Софія
Гелена [Helena, Chelena, Hellena] (5)	Гелена (30); один раз – перше: Гелена-Анна
Магдалена (2)	Магдалена (111); у 4 випадках – перше: Магдалена-Анастасія, Магдалена-Елеонора, Магдалена-Катерина, Магдалена-Маргарита
Полонія (Аполлонія) (1)	Аполлонія (9)

Наприкінці XVII ст. у метриках з'являється цілий ряд жіночих імен (33), яких не зауважуємо сто років перед тим. Деякі з них відразу набули значної популярності, інші стали менш поширеними або взагалі згадуються лише раз: Терезія (212, у 16 складених іменах як перше – Терезія-Ядвіґа (8), Терезія-Франциска, Терезія-Катерина, Терезія-Кунегунда, Терезія-Феліціанна, Терезія-Розалія, Терезія-Роза, Терезія-Маріанна, Терезія-Урсула-Анна), Маріанна (166, у 6 випадках як перше – Маріанна-Сусанна, Маріанна-Урсула, Маріанна-Людівіка, Маріанна-Елізабет, Маріанна-Розалія, Маріанна-Іоанна), Констанція (53, двічі як перше – Констанція-Анна, Констанція-Софія), Маргарита (44, один раз як перше – Маргарита-Розалія), Розалія (18, один раз як перше – Розалія-Магдалена), Єфросина (8), Клара (7), Франциска (6, двічі як перше – Франциска-Бріґітта, Франциска-Маріанна), Агата (4, один раз як перше – Агата-Іоанна), Петронеля (3, двічі як перше – Петронеля-Софія, Петронеля-Маргарита), Людівіка (2, двічі як перше – Людівіка-Елеонора, Людівіка-Франциска), Марія (двічі як перше у складених іменах – Марія-Анна-Барбара, Марія-Анна-Александра), Бріґітта (2), Іоанна (1, у 5 випадках як перше – Іоанна-Александра, Іоанна-Бріґітта, Іоанна-Елеонора, Іоанна-Казимира, Іоанна-Катерина), Александра (1, тричі як перше – Александра-Теофіла, Александра-Людівіка, Александра-Франциска), Саломея (1), Мартіанна (1), Людоміла (1), Гертруда-Маріанна (1), Анеля (1), Вікторія (1), Елеонора (1), Марцелла (1), Бенедикта-Маріанна (1), Кунегунда (1), Шарлотта-Елеонора (1), Ангела (1), Юліана (1), Флоріана (1), Фросина (Фрузина) (1, перше у подвійному імені Фрузина-Констанція). Три «нових» жіночих імені по одному разу з'являються наприкінці століття лише як друге з двох – Іоанна-Казимира, Терезія-Феліціанна, Агнеса-Антоніна.

Серед усього спектра жіночих імен власне слов'янських зафіксовано лише два: Богуміла (1605, 1694 рр.) і Людоміла (1691 р.) – причому, це імена навіть не польських, а чеських святих. Два жіночих імені нехарак-

терні для польської католицької традиції: Шарлотта (точніше Шарлотта-Елеонора, охрещена 12 листопада 1698 р. дочка Іоанна Петерсена, вахмістра піхоти генерала Беустена, та його дружини Катажини Рози) і Пріська (охрещена 15 січня 1606 р. дочка Альберта Теслі з Волі та Гелени)²³. Уживання першого з них, вочевидь, пояснюється іноземним походженням батька/батьків, а другого – впливом української (православної) традиції іменування.

Кількаімєнність при називанні дівчат була менш поширеним явищем, аніж при іменуванні хлопчиків. У метриках XVII ст. нараховано 109 охрещених дівчат із двома і 3 – з трьома іменами. З них лише один раз двома іменами названо дитину, народжену на початку століття (Анна-Маргарита, 1605 р.), решту випадків зафіксовано в останньому десятилітті XVII ст. Батьки майже всіх двоіменних й усіх триіменних охрещених дівчат належали до вищих прошарків суспільства (шляхта, магнати, міський патриціат). Наприклад, Маріанна-Урсула (лютий 1690 р.), дочка «ясновельможного і благородного» Яна-Кароля Дульсько-Дульського, надвірного маршалка Великого князівства Литовського, та Анни; Сусанна-Теодора (1 квітня 1690 р.), дочка «шляхетного і високородного пана» Людвика Алембека, львівського лавника і доктора медицини, та Іоанни; Барбара-Софія (28 листопада 1690 р.), дочка «благородного» Станіслава Жевуського, холмського старости, та Дороти; Марія-Анна-Барбара (7 грудня 1690 р.), дочка Міхала Боїма, львівського лавника, лікаря і кавалера Золотого королівського ордену (Equitis Auratis Sacra Regis Majestatis), та Катажини Майдашевичівни²⁴.

При наданні дівчатам імені загалом спрацьовували такі ж чинники, як і при іменуванні хлопців:

1. *Прив'язаня до церковного календаря.* Ім'я певної святої давали народженим чи хрещеним не лише в день свята, а й декілька тижнів до і після нього. Наприклад, ім'ям Агнеса найчастіше називали у грудні і січні, Анна – у грудні, листопаді і липні, Барбара і Катерина – у жовтні й, особливо, листопаді, Терезія – у жовтні, Дорота – у лютому, Магдалена і Маргарита – у червні і до середини липня, Софія – у квітні. Ім'я Луція було поширеним лише серед охрещених наприкінці листопада та у грудні.

2. *На честь матері* Елеонорою названо хрещену 20 квітня 1695 р. дочку «благородного» Павла Мрозовицького, галицького земського писаря і львівського підстарости, та його дружини Елеонори²⁵.

3. *На честь хресної матері або хресних батьків.* У Терезії-Кунегунди (охрещена 20 березня 1692 р.), дочки «благородного» Стефана Латошинського та Юстини, хресною була «світліша» Терезія-Кунегунда-Регіна Собеська, дочка короля (а хресним – її брат, «світліший» Якоб Собеський). Охрещена 3 жовтня 1697 р. Марія-Анна-Александра, дочка «благородних» Сигізмунда Камінського, новогородського підстоля, та Маріанни Вардинської, буської скарбникової, друге ім'я одержала як у хресної – «ясновельможної» княгині Анни Вишневецької, маршалкової Великого князівства Литовського, а третє – як у хресного, яким був «ясновельможний і благородний» Александр з Яблонова Яблоновський, коронний хорунжий і буський староста²⁶.

Окремо зупинімося на іменуванні позашлюбних дітей. Загалом при хрещенні імена їм давали за таким же принципом, як і народженим у легітимному шлюбі. Не зафіксовано жодного випадку, коли б нешлюбній дитині було надане якесь малопоширене чи рідкісне ім'я, що мало б її виділяти із загалу хрещених. Наприклад, хрещена 28 листопада 1605 р. Барбара, незаконнароджена дочка Анни, була названа тим самим ім'ям, як інші чотири дівчинки, хрещені того ж дня – дочки вінчаних батьків. Лише позашлюбного сина якоїсь Дороти, охрещеного 14 січня 1700 р., названо Іларієм – до і після цього Іларієв жодного разу не зустрічаємо²⁷.

Таким чином, майже всі імена, якими на початку та наприкінці XVII ст. у латинській катедрі Львова називали при хрещенні осіб чоловічої і жіночої статей, були загальноновживаними в усьому християнському світі (старозавітні та євангельські). Вони належали до кількох мовних пластів:

- давні мови Передньої Азії – давньоєврейська, арамейська та інші (Адам, Іоанн, Томас, Міхал, Симон, Самуїл, Якоб, Лука, Матей, Йозеф, Даніель, Габріель, Захарій, Бартоломей, Анна, Єлізабет, Марія, Марта та ін.);
- грецька (Александр, Андреас, Базилій, Григорій, Пьотр, Стефан, Філіп, Александра, Гелена, Софія, Анастасія та ін.);
- латинська (Лаврентій, Валентин, Вікторин, Павел, Клеменс, Фабіан, Антоніна, Вікторія, Констанція, Регіна, Юліана, Текла та ін.);
- романські (Розалія);
- германські (Альберт (Адальберт), Сигізмунд, Генрік, Людвік, Карл) мови тощо.

Цікавим є порівняння ситуації у Львові із традиціями іменування на інших теренах Речі Посполитої того періоду. Польський дослідник Ю.Бубак (спираючись на висновки дослідника першої половини XX ст. Я.Бистроня²⁸) подає час появи і найбільшої популярності ряду імен. Нами взято до уваги лише ті з них, які зустрічаються у метриках львівської латинської катедрі. Найпоширенішим чоловічим іменем Ю.Бубак називає Іоанна (Яна), яке за частотою вживання завжди було на першому або принаймні на другому місці²⁹. У метриках хрещень Львова це ім'я також зафіксоване найбільшу кількість раз. Натомість жіночий аналог Яна – ім'я Іоанна, яке з'явилося в польській традиції у XIV–XV ст., надалі не було надто поширеним³⁰. У Львові, як уже зазначалося вище, це ім'я згадується один раз як самостійне і у п'яти випадках – як перше в останньому десятилітті XVII ст.

Чоловіче Томас (Томаш) з'явилося у XVI ст., але за частотою вживання не піднімалося вище десятого місця³¹. У Львові воно теж було поширеним, але не найпопулярнішим. Причому в кінці XVII ст. його популярність зростає – дане ім'я зустрічається вже 115 разів замість 39 на початку століття. Ім'я Григорій (Гжеґож) було п'ятим за кількістю носіїв до XVI ст., а опісля зникає³². Серед охрещених у Катедральному костелі Львова названих цим іменем було більше на початку століття (52), а наприкінці – удвічі менше (28). Христофор (Кшиштоф) поширюється в Польщі у XVI–XVII ст. У Львові воно протягом століття фіксується приблизно однаковою кількістю разів (69 випадків на початку і 73 – наприкінці), однак великої моди на нього, як бачимо, не було. Ім'я Лука (Лукаш) з'явилося лише у XVII ст. Очевидно, саме тому у львівських метриках знаходимо його 14 разів на початку і 5 разів – наприкінці століття.

Ю.Бубак стверджував, що такі жіночі імена, як Агнеса (Агнешка), Анна, Катерина (Катажина), були одними з найуживаніших у Польщі аж до новітніх часів³³. Як зазначалося вище, ці імена бачимо й серед найпопулярніших жіночих імен у Львові XVII ст. Популярність імені Маґдалена (поширюється у XIV–XV ст.) у львівському середовищі значно зростає протягом XVII ст. – від двох випадків на початку до 111 – у кінці століття. Натомість ім'я Ева, що поширюється вже у XVII–XVIII ст., у Львові використовувалося не надто часто і навіть дещо втратило популярність – 15 випадків зафіксовано на початку і 9 – у кінці XVII ст.

Отже, на основі антропологічного дослідження збережених на сьогоднішній день метрик хрещень XVII ст. Катедрального костелу Львова можемо стверджувати, що система іменництва того періоду у місті була не надто широкою. Репертуар як чоловічих, так і жіночих імен не вирізнявся обширністю, змінюючись, відповідно, від 75 чоловічих імен на початку до 87 – на кінець століття та від 30 до 58 жіночих імен (примітно, що набір чоловічих імен був дещо ширшим). Найчастіше використовувалася лише певна група імен (Іоанн, Альберт, Андреас, Симон, Станіслав, Анна, Софія, Регіна, Катерина, Агнеса). Викликає подив факт, що таке популярне в усьому християнському світі ім'я, як Марія, зустрічається лише двічі наприкінці XVII ст. – як одне з кількох імен у дочок аристократів. Переважна більшість імен належали до канонічних і були привнесені з християнством. Імен власне слов'янського походження зафіксовано дуже мало. Виняток становлять лише чоловічі Станіслав і Казимир, що були одними з найуживаніших.

Деякі імена мали декілька варіантів написання. Очевидно, це пояснюється недостатнім знанням латини чи відсутністю доброго слуху при відтворенні на письмі латинських варіантів імен.

На надання імені впливали сімейні традиції й, у першу чергу, церковний календар, що було найважливішим чинником при хрещенні (на сьогоднішній день цю традицію знівельовано, тоді, як сімейні звичаї дещо більше враховуються при виборі імен новонародженим³⁴). Зазвичай при хрещенні давали одне ім'я, і лише наприкінці століття набуває поширення традиція надання кількох імен – двох чи трьох (здебільшого серед вищих прошарків суспільства).

У даній статті зроблено лише короткий аналіз традицій іменництва у Львові XVII ст. Вибір імені для новонародженого є одним із важливих процесів суспільного та приватного життя кожної епохи. Адже індивідуальний вибір батьків є відображенням суспільної системи іменництва і водночас визначником її подальшого функціонування. Ґрунтовне дослідження у сфері номінативних тенденцій різних епох, територій і середовищ може мати не лише важливу пізнавальну цінність у культурно-звичаєвій сфері, але й прогностично-стимуляційний аспект, спрямований на збагачення та навіть відновлення традиційної системи іменництва.

¹ *Reczek J. Z zagadnień polskiego nazewnictwa osobowego // Onomastica. Piśmo poświęcone nazewnictwu geograficznemu i osobowemu. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. – R.X. – Zesz.1/2. – S.193.*

² Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф.618. – Оп.2. – Спр.2629. – 265 арк.; Спр.2634. – 884 арк.

³ Про можливість використання церковних метрик для антропологічних досліджень писав польський дослідник Юзеф Бубак: *Bubak J. Nazwiska ludności dawnego starostwa Nowotarskiego. – Wrocław; Warszawa, 1970. – Cz.1. – S.18–21.*

⁴ *Ibid.* – S.193.

⁵ *Taszycki W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe // Rozprawy i studia polonistyczne. Onomastyka. – Wrocław; Kraków, 1958. – T.1. – S.32–148; Idem. O tzw. Kalendarzu imion słowiańskich // Ibid. – S.151–159; Idem. O przyszłym słowniku imion staropolskich // Ibid. – S.160–164.*

⁶ Ономастика: Республіканський міжвідомчий збірник / АН УРСР, Українська ономастична комісія. – К., 1966. – 160 с.; Ономастика / Ред. В.А.Никонов, А.В.Суперанская. – Москва, 1969. – 262 с.; Ономастика. Типология. Стратиграфия / АН СССР, Ин-т языкознания; отв. ред. А.В.Суперанская. – Москва, 1988. – 264 с.

⁷ *Altbauer M. Dublety imion biblijnych w polszczyźnie // Onomastica. – 1965. – R.X. – Zesz.1/2. – S.196.*

- ⁸ Ibid. – S.193.
- ⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.618. – Оп.2. – Спр.2629. – Арк.182.
- ¹⁰ Там само. – Арк.9 зв.
- ¹¹ *Borek H.* Socjolingwistyczne aspekty imiennictwa // *Onomastica.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – R.XXIII. – S.167.
- ¹² ЦДІАЛ України. – Ф.618. – Оп.2. – Спр.2629. – Арк.61 зв.
- ¹³ Там само. – Спр.2634. – Арк.9, 24 зв., 51 зв., 60, 179.
- ¹⁴ Там само. – Арк.58 зв.
- ¹⁵ *Taszycki W.* Najdawniejsze polskie imiona osobowe. – S.35.
- ¹⁶ *Czolowski A.* Lwów w obrazach. Historia Lwowa od roku 1600 do roku 1772. – Lwów, 1927. – S.7.
- ¹⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.618. – Оп.2. – Спр.2634. – Арк.277 зв.
- ¹⁸ Там само. – Арк.125.
- ¹⁹ *Смольський І.* Рід Боїмів у XVI–XVII ст.: визначні представники львівського патриціату // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – Вип.ІІ. – С.171–179; *Łoziński W.* Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. – Lwów, 1892. – S.115–117.
- ²⁰ *Czolowski A.* Lwów w obrazach... – S.17.
- ²¹ ЦДІАЛ України. – Ф.618. – Оп.2. – Спр.2634. – Арк.23 зв.
- ²² Там само. – Арк.94.
- ²³ Там само. – Спр.2629. – Арк.191 зв.; Спр.2634. – Арк.241.
- ²⁴ Там само. – Спр.2634. – Арк.4 зв., 8 зв., 25 зв. – 26, 26 зв.
- ²⁵ Там само. – Арк.147.
- ²⁶ Там само. – Арк.62, 209 зв.
- ²⁷ Там само. – Арк.270 зв.
- ²⁸ *Bystroń J.S.* Księga imion w Polsce używanych. – Warszawa, 1938.
- ²⁹ *Bubak J.* Imiona modne // *Onomastica.* – 1978. – R.XXIII. – S.179.
- ³⁰ Ibid. – S.180.
- ³¹ Ibid. – S.179.
- ³² Ibid.
- ³³ Ibid.
- ³⁴ *Borek H.* Socjolingwistyczne aspekty imiennictwa. – S.169.

Based on L'viv Cathedral Church baptisms metrics dealt with male and female names of the L'viv Catholic population in the 17th.

В.В.Томазов*

РІД МАВРОґОРДАТО (ГІЛКА НІКОЛА) НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ІСТОРИКО-ПРОСОПОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У розвідці на значній джерельній базі здійснюється реконструкція історії однієї з гілок відомого та впливового грецького роду Мавроґордато, що належав до світової торгово-фінансової аристократії. На багатьох фактах простежується інтеграція представників роду в російське суспільство, їх соціальна та культурна адаптація.

Грецький рід Мавроґордато, що походив з егейського острова Хіос, у числі багатьох іноземних комерсантів наприкінці XVIII ст. з'явився на Півдні України. Одним із перших документів, що повідомляє про перебування представників роду Мавроґордато на чорноморських землях, є постановою Одеського міського для іноземних громадян магістрату від 9 січня 1798 р. з приводу клопотання турецького підданого Лурензо Стаматійовича Мавроґордато (у документі – Маврокордато**). Із клопотання випливає, що згаданий Лурензо Стаматійович – «уродженець міста Сакізска» Оттоманської Порти, неодружений, виїхав із Туреччини до Російської імперії «тому три роки», тобто у 1795 р. За свідченням одеської карантинної застави, Л.Мавроґордато мешкав «по купецькій комерції» в Одесі. 1797 р. він звернувся із проханням про дозвіл на прийняття російського підданства та внесення у числі інших іноземних комерсантів до 2-ї купецької гільдії м. Одеси, у зв'язку з чим оголосив капітал у 10 тис. руб. Одночасно Лурензо Стаматійович клопотався про отримання закордонного паспорту для мандрівки морем за торговельно необхідністю до Стамбула та свого рідного міста, «...а що він повернеться неодмінно в Одесу до нинішнього свого мешкання, та громадські податки, що з нього припадають, сплачувати буде повністю, надав при цьому двох поручителів, і отримане від них поручительське зобов'язання»¹.

Рішення магістрату з приводу клопотання Мавроґордато було таким: Лурензо Стаматійовича, виходячи з бажання отримати підданство Російської імперії, привести до присяги, для припису до одеського купецтва 2-ї гільдії спрямувати відповідний рапорт новоросійському губернському правлінню та просити про резолюцію на рапорт, а необхідні документи для виготовлення закордонного паспорту для мандрівки в Османську імперію направити через одеського коменданта в канцелярію новоросійського військового губернатора².

Згодом представники чотирьох гілок цього могутнього роду – Вітелла, Скарлаті, Нікола і Лакана – облаштувалися у чорноморських та азовських портах Російської імперії, впливаючи завдяки своїм значним капіталам та авторитету серед світової торгової еліти на економічний розвиток, а з часом на громадське та культурне життя своєї нової батьківщини. Спираючись на споріднення з іншими потужними купецькими династіями, переважно вихідцями з острова Хіос – Петрококкіно, Родоканакі, Аверіно, Скараманга, Севастопуло – вони у другій половині XIX ст. створили потужний клан.

* Томазов Валерій Вячеславович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб., завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАНУ.

** Історично вірна форма прізвища – «Мавроґордато», проте князівська гілка роду стала відомою як «Маврокордато». Нерідко в російських документах під таким прізвищем виступали й інші представники роду.

Одна із найчисельніших родин Мавроґордато, що оселилася на Півдні Російської імперії, походила з гілки Нікола. Костянтин Миколайович Мавроґордато (1808 р., Хіос – 18 листопада 1893 р., Ростов-на-Дону), молодший із синів Миколи Мавроґордато (1767 р., Хіос – 7 лютого 1844 р., Триєст), засновника гілки Нікола і Пердікі Сгута (1773 р., Хіос – 22 лютого 1848 р., Триєст)³, зробив успішну спробу закріпитися на узбережжі Азовського моря. Спочатку він оселився у місті Єйську, де був записаний як іноземний купець, оскільки мав грецьке підданство. 1851 р. в Таганрозькій міській думі він прийняв присягу на підданство Російської імперії та 1853 р. приписався до 3-ї гільдії купецтва м.Єйська, в якій перебував протягом трьох років. 1856 р. Костянтин згідно з оголошеним капіталом вступив до 1-ї гільдії⁴ та отримав право торгівлі і підприємництва без сплати мита як у м.Єйську та його порту, так і на землях Війська Кубанського, у всій Ставропольській губернії та Кавказькому краї взагалі⁵. Він був значним судовласником, з яким було важко конкурувати⁶.

У 1867 р. за посередництвом довіреної особи, Санкт-Петербурзького 1-ї гільдії «іноземного гостя» Федора Павловича Родоканакі, відомого одеського купця та свого родича, звернувся на «височайше ім'я» з проханням надати йому та його родині звання спадкового почесного громадянина м.Єйська⁷. 15 травня 1868 р. Сенат визнав Костянтина Мавроґордато з родиною гідними цього звання, враховуючи десятирічне перебування останніх у 1-й гільдії⁸. 2 липня 1868 р. вийшов відповідний наказ, а 24 вересня 1868 р. було виготовлено і грамоту на почесне громадянство родини Мавроґордато⁹.

Одружився Костянтин Миколайович, за родовими традиціями хіосців, із представницею спорідненої династії Петрококкіно. Цей шлюб із грецькою підданою Аталантою (9 вересня 1829 р., Ліворно – 3 грудня 1901 р., Ростов-на-Дону)¹⁰, дочкою Франгуліса Петрококкіно, був освячений у таганрозькій Царекостянтинівській церкві 24 червня 1851 р. Свідками з боку нареченого були колезький реєстратор Микола Михайлович Аверіно та таганрозький міщанин Костянтин Петрович Костьєв, а з боку нареченої – колезький секретар Антон Олександрович Аверіно та почесний спадковий громадянин, таганрозький 3-ї гільдії купець Антон Миколайович Алафузов. Треба зазначити, що всі свідки були представниками грецької громади Таганрога, а Аверіно, до того ж, вихідцем з острова Хіос, близькими родичами Мавроґордато та членами найбільш впливової та старовинної таганрозької купецької родини¹¹.

Від цього шлюбу у Костянтина Мавроґордато було три сини та чотири доньки. Старший із синів Георгій народився 13 червня 1852 р., а був охрещений 14 червня того ж року в ростовській Казанській Божої Матері церкві. Хрещеними батьками хлопця були грецький підданий Антон Михайлович Власто, представник також відомої хіоської родини, та бабуся Стаматула Костянтинівна Петрококкіно, уроджена Аргенті¹².

Другою дитиною в родині став Леонід, який народився 23 лютого 1854 р. та був охрещений 25 лютого того ж року в тій же церкві. Його прийняли у купелі його бабуся Стаматула Костянтинівна Петрококкіно та двоюрідний дядько з боку матері єйський купець Дмитро Миколайович Петрококкіно¹³.

Вони ж стали хресними батьками старшої із доньок подружжя Мавроґордато – Софії, що побачила світ 5 березня 1856 р., а хрещення прийняла 8 березня того ж року у церкві Казанської Божої Матері в Ростові-на-Дону¹⁴.

12 травня 1859 р. народилася, а 13 травня того ж року у церкві Казанської Богоматері була охрещена Пелагія Костянтинівна Мавроґордато,

хрещеними якої стали Марія (можливо, у документі помилка, і це Стаматула) Костянтинівна Петрококкіно та Дмитро Миколайович Петрококкіно¹⁵.

Третій із синів Костянтина і Аталанти Мавроґрдато – Костянтин – народився 20 травня 1863 р. та був охрещений усе в тій же церкві 23 травня. Його хрещені батьки – бабуся Стаматула Петрококкіно та 1-ї купецької гільдії таганрозький іноземний гість хіосець Іван Мануїлович Скараманга, чоловік Калліопи Мануїлівни Петрококкіно, двоюрідної тітки дівчинки¹⁶.

Дочка Віера (Віра) з'явилася на світ 21 листопада 1864 р., а 15 грудня прийняла хрещення у церкві Казанської Божої Матері. Її хрестили дідусь – грецький підданий Франц (Франгуліс) Дмитрович Петрококкіно та старша сестра Софія Мавроґрдато¹⁷. Ще одна дочка Костянтина Мавроґрдато – Марія – народилася 8 вересня 1871 р. та охрещена, імовірно, була у тій же церкві в Ростові-на-Дону¹⁸. Родина Костянтина Миколайовича постійно мешкала в Ростові-на-Дону, де, спираючись на своє багатство та успішність, він зумів зажити значного авторитету.

По-різному склалася доля дітей цього подружжя. Досить рано (у віці 36 років) у Ростові-на-Дону помер син Леонід. Георгій 1896 р. у Стамбулі обвинчався з Катериною Катінакі (16 червня 1877 р., Стамбул – ?), дочкою Мільтіада Катінакі та Сапфо Севастопуло, мав трьох дочок та помер 23 квітня 1920 р. у Ростові-на-Дону. Молодший із синів – Костянтин – 19 серпня 1895 р. вінчався в Таганрозі з Вірґінією Негропonte (26 січня 1871 р., Таганрог – 23 травня 1931 р., Париж), дочкою місцевого впливового комерсанта Дмитра Негропonte та Олени Аверіно, мав єдиного сина Костянтина (18 червня 1896 р., Ростов-на-Дону – 3 березня 1920 р., Ростов-на-Дону), що пішов із життя у віці 24 років, не залишивши нащадків. Дочки Костянтина Миколайовича, як і сини, утворили традиційні шлюбні союзи, вийшовши заміж за представників грецьких купецьких родин, здебільшого хіоського походження. Так, Софія у 1879 р. стала дружиною Калліста Стаматійовича Севастопуло (1850 р., Стамбул – ?), після більшовицького перевороту емігрувала у Грецію, де і померла в 1925 р. на острові Лесбос. Пелагія (Поліmnія) в 1878 р. у Відні побралася зі своїм двоюрідним братом Оттоном Івановичем Мавроґрдато (3 жовтня 1847 р., Стамбул – 16 січня 1919 р., Женева) та померла в Ростові-на-Дону 14 липня 1929 р. Віра у 1886 р. в Ростові-на-Дону вступила у шлюб із Епамінондасом Спиридоновичем Купою (1857 р., Миколаїв – 1921 р., Миколаїв), представником відомої миколаївської купецької родини. Марія Мавроґрдато у 1896 р. у Ростові-на-Дону вийшла заміж за Василя Костянтиновича Сгута (1 січня 1861 р., Стамбул – 3 листопада 1940 р., Париж), нащадка чільного хіоського роду¹⁹.

Услід за Костянтином Миколайовичем у Російську імперію переїхали і його племінники. Найбільш відомий із них – Микола Матвійович, син Матвія Миколайовича Мавроґрдато (1790 р., Хіос – 7 лютого 1850 р., Триєст) від шлюбу з Вірою Панделіївною Родоканакі (4 березня 1804 р., Хіос – 2 березня 1833 р., Стамбул)²⁰. Він народився в 1830 р. у Стамбулі, а 18 січня 1861 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві обвинчався з Аріадною Федорівною Родоканакі, дочкою Федора Павловича Родоканакі, власника торгового дому, широко відомого за межами Одеси. Слід відзначити, що молодята були пов'язані між собою спорідненням та посвояченням. Цей шлюб був традиційним для грецьких купецьких родин, особливо вихідців з острова Хіос. Свідками при вінчанні були одеський купець Костянтин Маріно і радник комерції Федір Родоканакі, батько нареченої²¹. Родинні відносини, підкріплені шлюбом, сприяли успішній кар'єрі Миколи Матвійовича у фір-

мі тестя. Так, наприклад, він був одним із засновників страхової судноплавної компанії «Чорне море», яку очолював Ф.П.Родоканакі. До того ж Микола Матвійович користувався великою довірою останнього, проявивши себе досвідченим і талановитим комерсантом та порядною людиною. Згідно із заповітом власника торгового дому від 15 вересня 1872 р., його душоприкажчиками на випадок смерті призначалися дружина Орієтта (Аргета) Фомівна Родоканакі (уроджена Галаті) та син Перикл, а у разі смерті одного з них – зять Микола Матвійович Маврогордато. Після смерті Федора Родоканакі (у 1882 р.) Микола Матвійович спільно з Периклом Федоровичем керував банком, заснованим тестем. Треба зазначити, що за заповітом Ф.П.Родоканакі левову частку майна успадковував його єдиний син Перикл, а трьом дочкам – Іфігенії Агеласто, Аріадні Маврогордато та Марії Родоканакі – було виділено по 330 тис. руб. кожній²². Це – величезні гроші, на які можна було купити маєток чи не один будинок. Але Микола Матвійович був і сам вдалим комерсантом, із 1882 р. він – одеський 1-ї гільдії купець (перебував у гільдії безперервно 12 років, до самої смерті, справно сплачуючи відповідні купецькі повинності)²³.

Уславився Микола Матвійович і на громадському поприщі: разом із Григорієм Григоровичем Маразлі і деякими іншими видними греками міста він був одним із засновників Одеського грецького благодійного товариства²⁴. Грецький підданий Микола Матвійович Маврогордато помер в Одесі 27 травня 1893 р. у віці 63-х років від хвороби серця, а похований 29 травня на старому кладовищі²⁵. Його дружина Аріадна Федорівна народилася в Одесі близько 1840 р. і померла 1 лютого 1900 р. у Відні у 59-річному віці від запалення дихальних шляхів. Тіло її було перевезене до Одеси й упокоїлося 16 травня 1900 р. на старому міському кладовищі²⁶.

У Миколи Матвійовича і Аріадни Федорівни Маврогордато було два сини – Матвій і Федір, та дочка Віра (Вероніка). Остання народилася 6 листопада 1864 р. в Одесі та була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 20 грудня того ж року. Хресними батьками новонародженої стали дядько Перикл Федорович Родоканакі та тітка Марія Федорівна Родоканакі, уроджена Родоканакі, дружина Мануїла Родоканакі²⁷. Віра вийшла заміж за Георгія Олександровича Маврокордато, свого далекого родича. Її чоловік належав до молдавської гілки князів Маврокордато²⁸, що походила від гетьмана Молдови Дмитра Костянтиновича Маврокордато (1744–1817 рр., Ясси), сина господаря Молдови і Волощини Костянтина Миколайовича Маврокордато (1711 р., Бухарест – 1769 р., Ясси). Представники цієї гілки роду пов'язали свою долю з Румунією та відігравали в її історії помітну роль. Сам Георгій Олександрович, син полковника, обер-штальмейстера румунського королівського двору Олександра Костянтиновича Маврокордато (1819 р., Ясси – 1895 р., Ясси), народився 3 травня 1865 р. в Парижі²⁹. 16 жовтня 1890 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві відбулося вінчання Георгія Олександровича та Віри Миколаївни. Свідками таїнства були румунські піддані батько нареченого Олександр Костянтинович Маврокордато та брат – Еміль Олександрович Маврокордато, а також батько нареченої Микола Матвійович Маврогордато та одеський міщанин Костянтин Петрович Калоті, давній знайомий і діловий партнер родин Родоканакі та Маврогордато³⁰. Такий шлюб є свідченням збереження родової та національної пам'яті, відданості клановим традиціям хіосців.

14 липня 1891 р. в Одесі народився і первісток молодого подружжя, наречений Олександром. Його охрестили 16 липня того ж року в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеною матір'ю дитини стала бабуся

Аріадна Федорівна Мавроґордато³¹. Але вже наступного року родина залишила Одесу, оселившись спочатку в Румунії, а згодом – у Франції. Поховані вони на 444-й ділянці російського кладовища Кокад у Ніцці: Георгій Олександрович помер у Ніцці 14 лютого 1939 р., а Віра Миколаївна там само 25 жовтня 1955 р. Поруч із ними упокоїлася їхня дочка Єлизавета (Еліза), яка з'явилася на світ 26 грудня 1893 р. у Васлуї (Румунія), а померла 1 липня 1988 р. в Орібо (Франція)³².

Молодший із синів Миколи Матвійовича та Аріадни Федорівни – Федір Мавроґордато – народився 28 листопада 1863 р. в Одесі і був охрещений у тій самій Свято-Троїцькій церкві 26 лютого 1864 р. Хрещеними батьками хлопчика були його дядько Перикл Федорович Родоканакі і бабуся Орієтта Фомівна Родоканакі, а за їх відсутності обряд виконали брат новонародженого Матвій Миколайович Мавроґордато та рідна тітка Миколи Матвійовича – Франко Миколаївна Родоканакі, уроджена Мавроґордато, вдова австрійського підданого Івана Матвійовича Родоканакі. Федір Миколайович народився кволою дитиною, із часом у нього розвинулися сухоти, і, не зважаючи на всі старання батьків, постійне лікування на кращих курортах світу 26 серпня 1882 р., у 19-річному віці, він помер від туберкульозу на австрійському курорті Фослау. Поховали Федора Миколайовича в Одесі 8 вересня 1882 р.

Матвій Миколайович, старший син подружжя Мавроґордато, був відомий в Одесі як громадський діяч і щедрий благодійник. Він народився у цьому місті 11 червня 1862 р., а 13 серпня того ж року був охрещений у Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними батьками дитини стали дідусь – радник комерції Федір Павлович Родоканакі та тітка новонародженого Іфігенія Федорівна Агеласто, уроджена Родоканакі, дружина французького підданого Панделія Михайловича Агеласто³³.

Матвій Миколайович здобув домашню освіту і виховання. Кар'єру свою він розпочав як компаньйон у торговому домі свого дідуся «Ф.П.Родоканакі» під наглядом батька Миколи Матвійовича³⁴. Разом із батьком перебував у 1-й гільдії купецтва м. Одеси з 1889 р., а після смерті Миколи Мавроґордато самостійно ще майже 18 років, аж до січня 1912 р.³⁵, Матвій був душо-прикажчиком свого дядька Перикла Федоровича Родоканакі та після його смерті здійснював ліквідацію торгово-фінансової імперії Родоканакі³⁶. Згодом Матвій взагалі відійшов від комерційної діяльності, жив на відсотки від банківських внесків, доходи від маєтків і оренди прибуткових будинків. Уже 1889 р. він у документах визначений як рантьє, великий власник («*rantier, grand proprietaire*»)³⁷. М.М.Мавроґордато був членом Одеського облікового банку, який очолював відомий у місті комерсант хіосець Степан Іванович Раллі³⁸. Імовірно, Матвій Миколайович був одним із співвласників банку. Крім того, 1897 р. він заявив себе господарем нерухомого майна: чотири кам'яні будинки в Одесі, 2315 десятини землі в Бельцькому повіті Бессарабської губернії і 2520 десятини землі в Гайсинському повіті Подільської губернії. При цьому потрібно відзначити, що тільки невелика частина земель на Поділлі була придбана самим Матвієм Миколайовичем, а все інше він успадковував від батьків³⁹. Серед будинків в Одесі Матвію Мавроґордато належали багатопверхові і фешенебельні споруди по Казармовому провулку, 8, на розі вулиці Грецької, 21 і вулиці Рішельєвської, 10 та на вулиці Грецькій, 25⁴⁰. Останній будинок добре відомий одеситам. У 1905 р. Матвій Миколайович купив у місцевого багача Менделевича будинок під знесення і за проектом архітектора Ю.Дмитренка збудував цей чудовий багатопверховий архітектурний витвір, прикрашений ліпленням і балконами. Саме сюди, на Грецьку, 25, переїхав жити Матвій Миколайович із батьківського будин-

ку по Казармовому провулку, 8⁴¹. У споруді містилися: магазин електричної арматури Р.Гейма, торговий дім «Штраус і К^о», представництва ризької меблевої фірми «Лютер», кондитерської фірми «Жорж Борман», тютюнової фірми «Товариство Асмолов і К^о», відділення «Товариства чайної торгівлі "Брати К. і С. Попови"», інші комерційні підприємства.

Відійшовши від економічної діяльності, Матвій Миколайович вступив на державну службу. 18 червня 1889 р. імператорським указом його було призначено другим почесним попечителем Рішельєвської гімназії на три роки. Із 27 січня 1890 р. по 30 березня 1892 р. М.М.Маврогордато був почесним доглядачем із господарської частини при Одеській духовній семінарії. Із 7 лютого 1891 р. по 25 вересня 1897 р. він – почесний член Харківського губернського попечительства дитячих притулків. 18 вересня 1892 р. імператорським наказом по міністерству народної освіти Матвій Миколайович затверджений на посаді почесного попечителя Рішельєвської гімназії на три роки, а з 10 листопада 1895 р. – знов другим опікуном тієї ж гімназії. 27 грудня 1900 р. М.М.Маврогордато за власним бажанням звільнений від служби та за зазначеними вище посадами приписаний до чиновників 5-го класу⁴². За свою діяльність Матвій Миколайович був нагороджений срібною медаллю на Олександрівській стрічці в пам'ять царювання імператора Олександра III⁴³.

Матвій Маврогордато був активним членом благодійних і філантропічних товариств, жертвував значні кошти на їхню діяльність. Він був членом ради одеського відділення Попечительства імператриці Марії Олександрівни про осліплених, членом правління Одеського грецького благодійного товариства, членом Товариства допомоги бідним м.Одеси⁴⁴.

Обіймаючи посаду попечителя Рішельєвської гімназії, Матвій Миколайович в 1889–1891 рр. щорічно жертвував на користь пансіону гімназії по 1000 руб., а в 1892 р. – 1100 руб., у 1893 р. – 1500 руб., у 1894–1900 рр. – по 1000 руб. щорічно (у сумі 12 600 руб.). На потреби Одеської духовної семінарії він пожертвував 500 руб., а у Харківському дитячому притулку заснував стипендію свого імені для вихованок, на що зробив внесок 780 руб. 1898 р. М.Маврогордато пожертвував 600 руб. на придбання палива для училища сліпих, заснованого одеським відділенням Попечительства імператриці Марії Олександрівни про осліплених⁴⁵.

У травні 1896 р. Матвій Миколайович разом з одеським 2-ї гільдії купцем Стільяном Панайотовичем Тріархі узяли на себе витрати з перебудови двоповерхового будинку, що належав Одеському грецькому благодійному товариству і розташовувався на Мало-Фонтанній дорозі. Договір про будівельні роботи, підписаний між М.М.Маврогордато і С.П.Тріархі, з одного боку, і підрядником Іваном Петровичем Олів'є, з іншого, передбачав використання кращих матеріалів при облаштуванні майбутньої богадільні. Загальний кошторис, що включав вартість матеріалів і роботи, склав 7100 руб. Договором передбачалося прийняття споруди замовниками наприкінці липня того ж року⁴⁶.

Будучи людиною небайдужою в питаннях віри, Матвій Миколайович робив чимало для підтримки православної церкви. У січні 1898 р. «в пам'ять священної коронації його імператорської величності» Миколи II та його дружини Олександри Федорівни він пожертвував 1000 руб. на виготовлення іконостасу для Свято-Успенської церкви с. Серебрик Гайсинського повіту Подільської губернії⁴⁷. 30 червня 1900 р. Матвій Маврогордато одержав дозвіл від Херсонської духовної консисторії на спорудження власним коштом домової церкви в ім'я святителя Миколая Мерлікійського Чудотворця і святої

мучениці Аріадни, небесних покровителів його батьків. Церква будувалася на ділянці, що належала богадільні Одеського грецького благодійного товариства у кінці Удільного провулка на Мало-Фонтанній дорозі. У храмі було дозволено влаштувати сімейний склеп і перенести прах родичів, похованих на старому міському кладовищі⁴⁸. У 1903 р. церкву Святих Миколая і Аріадни було побудовано, освячено і внесено на баланс Одеського грецького благодійного товариства⁴⁹.

15 листопада 1889 р. Матвій Миколайович Мавроґордато прийняв підданство Російської імперії⁵⁰. А 16 лютого 1900 р. патріарх єрусалимський Никодим звернувся на ім'я вдової імператриці Марії Федорівни, матері імператора Миколи II, із проханням про надання М.М.Мавроґордато дворянської гідності Російської імперії⁵¹. Лист патріарха був переданий у канцелярію прохань його імператорської величності, де і був винесений вердикт про необхідність клопотання з боку самого Матвія Миколайовича⁵².

У жовтні 1897 р. Матвій Мавроґордато спрямував документи до департаменту герольдії Сенату із проханням визнати його в російському спадковому дворянстві, аргументуючи свої претензії давністю роду: «Рід, до якого я належу, походить з Чорногорії⁵³, і дві гілки цього роду вступили в минулому столітті до російського підданства, і за ними визнаний князівський титул»⁵⁴. Як підтвердження свого старовинного аристократичного походження прохач приклав грамоти, видані вселенськими патріархами Анфимом від 28 серпня 1896 р. і Костянтином від 14 серпня 1897 р. Підписи обох першоієрархів були засвідчені в генеральному консульстві Російської імперії у Стамбулі. У грамоті підкреслювалося, що рід Мавроґордато (Маврокордато), «дві гілки одного і того ж фамільного древа», дворянський та іменитий, відзначився багатма значними послугами православної східній церкві⁵⁵. Сенат, розглянувши справу Мавроґордато, ухвалив залишити її без наслідків, оскільки «іноземці, що присягнули на підданство Росії та просять про долучення до російського дворянства за дипломами, даними їм чужоземними государями, підносяться в російське дворянство не інакше, як за заслугами, наданими російському государеві і державі, або після досягнення чинів, що дають право на це звання корінним жителям, за порядком служби, а поза цим загальним порядком ... дворянська гідність у Росії може бути придбана лише за особливою монаршою ласкою, за безпосереднім його імператорської величності зволенням. ... прохач належить до купецького стану, на дійсній державній службі не перебував і не має чину, що дає йому спадкове дворянство...»⁵⁶.

27 вересня 1911 р. Матвій Миколайович надіслав до департаменту герольдії Сенату прохання про долучення його до стану спадкових почесних громадян Російської імперії та виготовлення диплома, що засвідчує цей статус⁵⁷. До документів додавалося свідоцтво з Одеської купецької управи міністерства торгівлі і промисловості, в якому наголошувалося на заслугах М.М.Мавроґордато на ниві торгівлі та промисловості⁵⁸. 11 грудня 1911 р. було ухвалено позитивне рішення Сенату. 23 січня 1912 р. грамота на спадкове почесне громадянство, після сплати прохачем державного мита в 600 руб. за присвоєння звання почесного громадянина і 25 руб. за виготовлення диплома, була перепроважена із Санкт-Петербурга в канцелярію одеського градоначальника для вручення Матвію Миколайовичу⁵⁹. Разом із чоловіком до стану спадкових почесних громадян була долучена й Олександра Тимофіївна Мавроґордато, що перебувала з ним в одному становому купецькому свідоцтві⁶⁰.

З Олександрою Тимофіївною Марковою, київською купчихою, «дівцею 34-х років», 41-річний Матвій Миколайович повінчався 19 жовтня 1903 р. у Варваринській церкві с. Корбула Сорокського повіту. Свідками вінчання

були титулярний радник Олексій Федорович Назаренко, колезький секретар Микола Семенович Якимчук та учитель Іван Гаврилович Зелінський⁶¹.

Помер Матвій Миколайович Маврогордато 28 червня 1912 р. в Одесі і був похований у родовій усипальні при церкві Святих Миколая й Аріадни. 7/20 липня 1918 р. Олександра Тимофіївна Маврогордато в пам'ять свого покійного чоловіка запропонувала прийняти від неї в дар місту 100 000 руб. на спорудження сирітського землеробського притулку. Гроші передбачалося вносити на рахунок попечительської ради притулку в одеську контору Державного банку таким порядком: у 1918 р. – 40 тис. на заготівлю будматеріалів, у січні 1919 р. – 35 тис. на будівництво й облаштування притулку, а в січні 1920 р. – 25 тис. як недоторканий капітал притулку. Крім того, умовою Олександри Тимофіївни було включення її, а також її довірених осіб М.Ф.Бесчастного і М.П.Пташицького, до складу попечительської ради притулку⁶². Задуму О.Т.Маврогордато не судилося здійснитися унаслідок соціальних потрясінь, що знищили Російську імперію.

Ще один племінник Костянтина Миколайовича Маврогордато – Іван Георгійович Маврогордато (1844 р., Хіос – 18 жовтня 1922 р., Миколаїв), грецький підданий, миколаївський купець і домовласник, був сином Георгія Миколайовича Маврогордато (1806 р., Хіос – ?, Хіос) від шлюбу з Орієттою Миколаївною Зігомала⁶³. Таким чином, він доводився двоюрідним братом Миколі Матвійовичу та, відповідно, двоюрідним дядьком його сину – Матвію Миколайовичу. Іван Георгійович 1872 р. в Миколаєві одружився з Людмилою Олександрівною Бредихіною (1854 р., Миколаїв – 1922 р., Миколаїв) та мав сина Георгія й дочку Ніну⁶⁴.

Дочка Ніна (1 березня 1877 р., Миколаїв – ?) у 1902 р. стала дружиною Олександра Вікторовича Зарудного (1869 р., Миколаїв – ?)⁶⁵. Син Георгій народився 11 жовтня 1873 р. у Миколаєві. У 1898 р. хлопець закінчив повний курс юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету з дипломом другого ступеня. 24 червня 1898 р. його зарахували на службу в Головне управління наділів. 20 березня 1899 р. Г.І.Маврогордато імператорським указом надано чин губернського секретаря. 19 липня 1901 р. Георгій Іванович призначений молодшим чиновником 9-го класу Головного управління наділів із 1 травня того ж року. 15 грудня 1901 р. він за вислугою років стає колезьким секретарем із старшинством з 24 липня 1901 р. 10 травня 1902 р. Георгій Іванович як слухач Санкт-Петербурзького археологічного інституту витримав випробування в науках і визнаний гідним звання дійсного члена цього інституту (атестат від 10 травня 1902 р. №226). 6 квітня 1903 р. за справну службу Г.І.Маврогордато був одноразово нагороджений сумою в 150 руб. Із 1904 р. Георгій Іванович служив «по виборах»: у 1904 р. херсонськими повітовими зборами був обраний почесним мировим суддею Херсонського повіту (пізніше – мирового округу; на цю посаду переобранився п'ять разів на трирічні терміни, залишаючись на ній, таким чином, до більшовицького перевороту 1917 р.)⁶⁶. Г.І.Маврогордато був шталмейстером імператорського двору, дійсним статським радником, кавалером ордена Св. Володимира 4-го ступеня⁶⁷.

1905 р. у Санкт-Петербурзі Георгій Іванович одружився з Параскевою Костянтинівною Петровою (1878 р., Санкт-Петербург – ?), дочкою петербурзького спадкового почесного громадянина. 1906 р. у цьому ж місті у молодого подружжя народилася дочка Христина⁶⁸. 1918 р. після краху Російської імперії сім'я Маврогордато емігрувала. Щодо майнового становища Г.І.Маврогордато, то на 1914 р. за його батьком було записано чотири кам'яні будинки в Миколаєві, а за дружиною – 1/5 частина в родовому будинку в Петрограді⁶⁹.

У Таганрозі оселився також двоюрідний племінник Костянтина Миколайовича Мавроґордато – Стаматій Матвійович Мавроґордато (30 грудня 1829 р., Сіра – 14 березня 1872 р., Таганрог), відомий купець, кавалер ордена Св. Станіслава 2-го ст. Він походив із гілки Скарлаті, однак його бабуся – Марія-Катерина Матвіївна, у дівочтві також Мавроґордато (1768 р., Хіос – ?), доводилася рідною тіткою Костянтину Миколайовичу, оскільки була сестрою його батька Миколи Матвійовича. Стаматій Матвійович, який зберігав грецьке підданство, 2 листопада 1857 р. у Таганрозі одружився з Вікторією Миколаївною Аверіно (18 вересня 1835 р., Таганрог – 28 жовтня 1923 р., Женева)⁷⁰. Його дружина належала до впливової купецької таганрозької родини також хіоського походження. Молоді були пов'язані між собою родичанням.

Їхній син Матвій народився 23 лютого 1860 р. у Таганрозі. Кар'єру він розпочав у підприємстві свого дядька Дмитра Негропonte (чоловік його тітки Олени Миколаївни Аверіно). Цікаво, що двоюрідна сестра Матвія Стаматійовича – Вергінія (Віра) Дмитрівна Негропonte була дружиною його троюрідного дядька Костянтина Костянтиновича Мавроґордато, третього із синів уже згаданого ростовського судовласника Костянтина Миколайовича⁷¹. Ці факти наочно демонструють шлюбну політику хіосців, спрямовану на замкнутість та клановість. Такі ж принципи вони впроваджували і у своїй економічній діяльності – спиратися тільки на родинне оточення.

Матвій Стаматійович займався, переважно, банківською справою. У 1903–1910 рр. він керував відділенням Петербурзького облікового та кредитного банку в Ростові-на-Дону, у 1910 р. очолив відділення Російсько-Азійського банку в Ростові-на-Дону та став членом правління цього банку у Санкт-Петербурзі. Матвій Мавроґордато був також членом біржового комітету в Ростові-на-Дону. У різні часи виконував обов'язки генерального консула Греції та віце-консула Нідерландів у Ростові-на-Дону⁷². Був широко відомий як меломан і меценат, за що і був обраний пожиттєвим дійсним членом відділення Імператорського музичного товариства Ростова-на-Дону. Концерти, які він організував, ставали подіями міського культурного життя. Дружні відносини пов'язували М.С.Мавроґордато з П.І.Чайковським та А.П.Чеховим.

Побрався Матвій 2 червня 1900 р. у Таганрозі з російською підданою Олександрою Арнольдівною Рантер, яка народилася 20 червня 1878 р., а померла 29 червня 1911 р. у Таганрозі. У подружжя було двоє дітей: Костянтин, який народився у Таганрозі 20 березня 1901 р. та Олена, котра побачила світ у Ростові-на-Дону 24 лютого 1906 р. Під час Першої світової війни діти Матвія Скарлатовича разом із бабусяю «застрягли» у Швейцарії та, імовірно, до Росії вже не повернулися⁷³.

15 листопада 1915 р. Матвій Мавроґордато звернувся в канцелярію його імператорської величності із проханням про надання підданства Російської імперії, мотивуючи своє бажання тим, що він народився та безвиїзно живе у Росії, а його мати – Вікторія Миколаївна Мавроґордато, уроджена Аверіно, до заміжжя була російською підданою⁷⁴. 20 січня 1916 г. імператор Микола II розглянув клопотання М.С.Мавроґордато та звелів відкласти рішення по справі до кінця війни⁷⁵.

Мешканцям Ростова-на-Дону добре відомий розкішний особняк родини Мавроґордато на вулиці Великій Садовій, який і нині є окрасою міста. У цьому триповерховому будинку, прикрашеному по кутах вежами зі шпилями, містився Московський купецький банк, 2-ге Товариство взаємного

кредиту, більярдна торгівля Е.Ф.Гоца та стоматологічна лікарня Е.Фриланда. У цьому будинку мешкав і сам Матвій Маврогортато з родиною.

Наведені факти з історії цієї гілки роду Маврогортато наочно демонструють значні зміни, що відбувалися у середині здавалося б міцного родинного й ділового клану. Вони характерні для всіх хіоських сімей, що облаштувалися на чорноморському та азовському узбережжях тодішньої Російської імперії. Поступово представники цієї унікальної етносоціальної спільноти змінювали свої світоглядні орієнтири, інтегрувалися до нового соціуму, нерідко відступаючи від родових традицій. Перш за все, це відобразилося на матримоніальній політиці – на зміну шлюхам із представниками хіоської аристократії у молодших поколіннях приходять союзи з особами негрецького походження. Змінюється і сфера інтересів – усе більше російських хіосців відходить від торгівлі та підприємництва, присвячуючи себе культурній і громадській діяльності. Країна, спочатку обрана тільки як база для торгових і банківських оборудок, стає новою батьківщиною. Як результат – бажання легітимізуватися, стати її повноправним громадянином, посісти відповідне становище, що призвело до масового прийняття російського підданства та клопотань про спадкове почесне громадянство й, навіть, дворянство.

¹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.17. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.30.

² Там само. – Арк.30–30 зв.

³ *Argenti P.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London, 1955. – V.2. – P.83, 88.

⁴ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1343. – Оп.39. – Д.2854. – Л.15–17 об., 27.

⁵ Там же. – Л.47.

⁶ *Αυγητίδης Κ.* Θεοδώρος Παύλου Ροδοκανάκης. – Χίος, 2004. – Σ.93.

⁷ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.2854. – Л.1, 11–12.

⁸ Там же. – Л.49–50.

⁹ Там же. – Л.51 об.–52.

¹⁰ *Argenti P.* Op. cit. – V.2. – P.127.

¹¹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.2854. – Л.2–2 об.

¹² Там же. – Л.3.

¹³ Там же. – Л.4.

¹⁴ Там же. – Л.5.

¹⁵ Там же. – Л.6.

¹⁶ Там же. – Л.7.

¹⁷ Там же. – Л.8.

¹⁸ *Argenti P.* Op. cit. – V.2. – P.94.

¹⁹ Ibid. – P.93–94.

²⁰ Ibid. – P.87.

²¹ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авт.-сост. Л.Г.Белюсова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. – Одесса, 2004. – Ч.III: 1853–1874. – С.122–123.

²² *Терентьева Н.А.* Одесские купцы Родоканаки // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С.153–166.

²³ РГИА. – Ф.1343. – Оп.40. – Д.3106 б. – Л.8.

²⁴ ДАОО. – Ф.765. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.6.

²⁵ Там само. – Ф.37. – Оп.13. – Спр.238. – Арк.79 зв.–80.

²⁶ Там само. – Спр.467. – Арк.58 зв.–59.

²⁷ Греки Одессы... – Ч.III: 1853–1874. – С.122–123.

²⁸ Про князів Маврокордато див.: *Томазов В.* Князі Маврокордато в Російській імперії: Георгій Димитрійович Маврокордато та його родина // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип.14. – С.94–113.

²⁹ *Stourdzia M.D.* Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et genealogique. – Paris, 1983. – P.327.

- ³⁰ Греки Одессы... – Ч.IV: 1875–1891. – С.150–151, 152–153.
³¹ ДАОО. – Ф.37. – Оп.13. – Спр.190. – Арк.152 зв.–153.
³² Повідомлення російського генеалога і некрополіста Івана Грезіна.
³³ Греки Одессы... – Ч.III: 1853–1874. – С.122–123; ДАОО. – Ф.37. – Оп.12. – Спр.63. – Арк.102 зв. –103; РГИА. – Ф.1343. – Оп.40. – Д.3106 б. – Л.10.
³⁴ РГИА. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.14817. – Л.4 об.
³⁵ Там же. – Оп.40. – Д.3106 б. – Л.6–7 об.
³⁶ Терентьева Н.А. Указ. соч. – С.164.
³⁷ РГИА. – Ф.1412. – Оп.12. – Д.11. – Л.5.
³⁸ Адрес-календарь одесского градоначальства на 1901 г. – Одесса, 1900. – Л.135.
³⁹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.14817. – Л.6.
⁴⁰ Вся Одесса. Справочная и адресная книга на 1914 г. – Одесса, 1915. – Л.255.
⁴¹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.14817. – Л.5 зв; Оп.40. – Д.3106 б. – Л.2.
⁴² Там же. – Оп.36. – Д.14817. – Л.6–6 об.
⁴³ Там же. – Л.6.
⁴⁴ Адрес-календарь ... – Л.219–221, 235, 266–267.
⁴⁵ РГИА. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.14817. – Л.6 об.
⁴⁶ ДАОО. – Ф.765. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.33–34 зв.
⁴⁷ РГИА. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.14817. – Л.6 об.
⁴⁸ ДАОО. – Ф.765. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.141; РГИА. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.14817. – Л.11 об.
⁴⁹ ДАОО. – Ф.765. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.1–4.
⁵⁰ РГИА. – Ф.1412. – Оп.12. – Д.11. – Л.5; Ф.1343. – Оп.40. – Д.3106 б. – Л.9; Оп.36. – Д.14817. – Л.1, 4.
⁵¹ Там же. – Ф.1412. – Оп.12. – Д.11. – Л.2–3 об.
⁵² Там же. – Л.1, 8–8 об.
⁵³ Дивує, що Матвій Миколайович саме Чорногорію називає прабатьківщиною князів Мавроґордато, адже жодна гілка роду, що облаштувалася в Російській імперії, не була пов'язана з цією балканською країною.
⁵⁴ Там же. – Ф.1343. – Оп.36. – Д.14817. – Л.4.
⁵⁵ Там же. – Л.4–4 об., 10–11.
⁵⁶ Там же. – Л.14–15.
⁵⁷ Там же. – Оп.40. – Д.3106 б. – Л.6–7.
⁵⁸ Там же. – Л.8.
⁵⁹ Там же. – Л.2–5.
⁶⁰ Там же. – Л.8.
⁶¹ Там же. – Л.11.
⁶² ДАОО. – Ф.16. – Оп.123. – Спр.1457. – Арк.1–2 зв.
⁶³ *Argenti P.* Op. cit. – V.2. – P.88.
⁶⁴ *Ibid.* – P.93, 97.
⁶⁵ *Ibid.* – P.97.
⁶⁶ РГИА. – Ф.1405. – Оп.524. – Д.2.
⁶⁷ *Argenti P.* Op. cit. – V.2. – P.97.
⁶⁸ РГИА. – Ф.1405. – Оп.524. – Д.2.
⁶⁹ Там же.
⁷⁰ *Argenti P.* Op. cit. – V.2. – P.77, 84, 85.
⁷¹ *Ibid.* – P.93.
⁷² РГИА. – Ф.1412. – Оп.29. – Д.209. – Л.6–6 об.
⁷³ Там же. – Л.1.
⁷⁴ Там же. – Л.6–6 об.
⁷⁵ Там же. – Л.10.

The historical reconstruction of one of the branches of the most famous and influential kin of Mavrogordato has been alone in the article on the considerable source base. This kin belonged to the world trade-financial aristocracy. The gradual integration of the kin representatives to Russian society and their social and cultural adaptation has been retraced.

РЕЦЕНЗІЇ

Василенко В.О.

Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 року) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006. – 660 с.

Історія Великого князівства Литовського є органічною і невід'ємною частиною минулого етнічної території й народу України. У складі цієї багатонаціональної великої держави Центрально-Східної Європи у добу пізнього середньовіччя вони розвивалися в тісній та широкій інтеграції міжнародних і міждержавних контекстів. Саме тому вивчення концептуального осмислення політики й правової спадщини литовсько-руської держави у східнослов'янських історіографіях залишається актуальною науковою проблемою, оскільки сприяє подальшому більш повному та ретельному дослідженню подій в історії держави і права України епохи феодалізму. До того ж порушення у запропонованій монографії тема не була предметом спеціального вивчення, хоча багато її питань тією чи іншою мірою висвітлювалися окремими вченими, починаючи з часів зародження наукової східнослов'янської історіографії у XVIII ст.

У рецензованій праці вищезазначена проблематика розглядається автором у нерозривній діалектичній єдності її головних аспектів та складових частин – теоретико-методологічної і конкретно-історичної. Він переконливо обґрунтував актуальність теми, науково виважено встановив хронологічні рамки дослідження, детально та аргументовано проаналізував основні публікації, навівши розлогий історіографічний аналіз літератури, який засвідчує глибокі знання з даної проблематики, достатнє володіння методами історичного дослідження. Не викликають заперечення структура і план книги, яка побудована таким чином, щоби найповніше висвітлити всі важливі аспекти означеної теми.

Знайомлячись із працею, переконуєшся, що монографія В.Василенка характеризується оригінальністю й глибиною суджень, нетривіальним підходом до висвітлення досліджуваної проблеми – поряд з аналізом історіографії він фактологічно наповнює політичну історію ВКЛ. Зміст праці позитивно характеризує також новизна порушених і вирішених завдань, доказовість висновків та аргументованість узагальнень, значний особистий внесок автора у вивчення історіографічної проблематики, яка по суті вперше комплексно в такому аспекті й форматі досліджується в українській історичній науці.

Новизна монографії полягає також і в тому, що у ній уперше зроблено успішну спробу вивчити магістральні напрями еволюції дослідницьких поглядів східно-європейських історіографів на провідні проблеми історії ВКЛ та проведено скрупульозний аналіз існуючих в історичній науці концепцій із комплексу наукових проблем політико-правового устрою цієї держави. Працю насичено значною кількістю нових фактів, котрі дозволяють майбутнім ученим по-новому оцінити процеси розвитку литовсько-руської державності доби пізнього середньовіччя.

Аргументи, які наводить автор, засвідчують, що основні результати його дослідницького пошуку й аналізу достовірні та не викликають сумнівів, оскільки спираються на широке коло джерел та новітні методи наукової евристики. Достатньо аргументованими і цікавими є й ті положення книги, котрі стосуються історіографічного аналізу еволюції політичного та юридичного устрою литовсько-руської держави. Заслужують на увагу узагальнення, сформульовані науковцем у висновках, що мають конкретний, синтетичний характер, практичну спрямованість і є логічним підсумком усієї праці.

Проте ознайомлення з текстом монографії спричинило також появу кількох власних міркувань, котрі хочемо висловити автору як побажання щодо його майбутніх студій в означеній царині. Насамперед історіографічне дослідження, незважаючи на свою специфіку, як і будь-яке наукове історієписання, має спиратися на невикористані архівні джерела. У цьому – базова частина наукової новизни, глибина пізнання явища та з'ясування його сутності. Тому дещо дивує відсутність у пропонованій праці джерельного матеріалу, у даному разі найперше особистих архівів істориків, котрі досліджували політичні події у ВКЛ.

Оскільки назва «литовсько-руська держава» не була офіційною, а є штучним, кабінетним витвором, вона має писатися з малої літери. Крім того, автор, максимально литуанізуючи імена князів, мінімалізує «руськість» цієї держави. Традиційні ослов'янені імена литовських володарів уже давно закріплені й усталені в історичних джерелах та науковій літературі, тому, на нашу думку, цей прийом не додає якоїсь новизни чи оригінальності монографії. Проте ми залишаємо за автором право користуватися й такими назвами.

Навряд чи правомірно відлучати І.Линниченка від кола українських істориків. За дослідницькою проблематикою, походженням та, найголовніше, належністю до учнів В.Антоновича він є представником української (на той час «южнорусской») історіографії. Його політична і громадянська позиція тут ні до чого, адже йдеться про науку, а не про політику. Аналогічною є також проблема «ідентифікації» Д.Зубрицького, І.Шараневича, А.Петрушевича, котрих автор чомусь аморфно окреслює «галицько-руськими» вченими.

Не завадило б також подати у висновках узагальнену систематизацію й класифікацію вивченої за проблемою історіографії. Тобто більш чітко та конкретно окреслити основні напрями, школи, угруповання вчених за періодами (хронологією), тематикою досліджень, поглядами на історію, ідеологією, а також національною і територіальною ознаками тощо. Водночас цей важливий для історіографії праці підсумок відсутній. Можливо, тому немає згадки про існування школи «західноруського права» – групи вчених, яка, використовуючи новий тоді історико-юридичний метод, вивчала політичний устрій та внутрішню історію ВКЛ. Тим більше, що всі вони згадуються автором, але як окремі дослідники.

У цілому ж можна констатувати, що підготовлена В.Василенком монографія є солідним внеском до української історичної науки. Це завершена праця, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що у сукупності вирішують поставлене завдання. Вона матиме суттєве значення не лише для історії, а й для політології, державо- і правознавства та історичної географії.

В.М.Заруба (Дніпропетровськ)

Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. Наукові дослідження і документи. – К.: Синопис, 2009. – 208 с.

Під такою назвою у серії «Історія регіонів України» вийшов ювілейний збірник наукових статей та документів, підготовлений із нагоди 10-річчя діяльності Лисянської районної організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців (НСК) України. Матеріали книги висвітлюють динаміку краєзнавчого руху в державі й, зокрема, на Черкащині, засвідчують внесок спілки «Витоки» у його розвиток, знайомлять читачів з історією та відродженням місцевого козацтва. Структурно вона складається з офіційної частини, наукових студій, матеріалів, спогадів та повідомлень. Додатки представлені документами, листами й фотографіями. У передмові академіка НАНУ, голови правління НСК України, Героя України П.Тронька і члена-кореспондента НАНУ О.Реєнта звернуто увагу на розвиток краєзнавчого руху у державі, зокрема у Черкаській області.

Офіційну частину збірника відкриває постанова Кабінету Міністрів України №908 від 16 жовтня 2008 р. «Про надання Всеукраїнській спілці краєзнавців статусу національної». Про роботу IV з'їзду НСК, що відбувся 28 жовтня 2008 р. у Києві, повідомляється у статті канд. іст. наук, доцента Л.Хойнацької. Результати діяльності організації «Витоки» у контексті розвитку краєзнавства Черкащини підсумовує розвідка канд. іст. наук, доцента, голови Правління Черкаської обласної організації НСК України В.Мельниченка та О.Березовської.

Вагомими за значенням є матеріали наукового розділу, котрі складаються з досліджень фахівців із минулого України й Польщі, історії держави і права України, конституційного та міжнародного права й вітчизняного історичного краєзнавства. Процес вивчення селянського повстанського руху 1917–1923 рр. науковцями організації «Витоки» проаналізовано у статті канд. іст. наук, доцента, голови Лисянської районної організації «Витоки» НСК України В.Щербатюка.

У дослідженні Ю.Нестеренка повідомляється про створення Лисянського районного осередку «Work & Luck International» Міжнародного громадського товариства «Україна – Польща – Німеччина». Діяльність його передбачено в рамках перспектив розгортання відносин між трьома країнами, що формуються у контексті заходів, спрямованих на розширення Європейського Союзу. Таким чином, відбуватиметься посилення динаміки стратегічного партнерства як на державному, так і регіональному рівнях.

Проблеми історії козацької доби та сучасного козацького руху на Лисянщині розкриваються у студіях д-ра іст. наук, заслуженого діяча науки і техніки України Т.Чухліба, канд. іст. наук О.Березовського й О.Гаврилюка. Зокрема привертає увагу своєю дослідницькою новизною стаття Т.Чухліба «Лисянський гетьман Степан Опара», де вчений акцентував увагу на тому, що саме останній, проголосивши себе 1665 р. гетьманом Правобережної України, намагався відродити багато чого з політики Б.Хмельницького. Йому вдалося, як зазначив автор, на певний час консолідувати козацтво правобережної української Гетьманщини. Проте, на переконання Т.Чухліба, саме відвертий радикалізм як у внутрішній, так і зовнішній політиці не дозволив С.Опарі на тривалий час затриматися на гетьманському уряді. Дослідник підкреслив, що пам'ять про одного з найбільш яскравих володарів гетьманської булави ще належно в Україні не оцінено, та підтримав ініціативу громадськості Черкаської області щодо встановлення у Лисянці меморіального знаку або ж пам'ятника на честь С.Опари.

Деякі наукові доробки, уміщені у книзі, викликали дискусії серед учених. Наприклад, дослідник із Польщі, д-р гуманістичних наук, доцент О.Голиченко стверджував, що на початку Звенигородського повстання 1918 р. зброєю його учасників забезпечив місцевий комендант М.Павловський. У статті канд. іст. наук О.Березовського «Лисянський козацький полк» акцентується увага на новопосталій в історичних дослідженнях думці про те, що 1648 р. його очолював М.Кривоніс.

Історії впровадження магдебурзького права в українських землях, розвитку сервітутних поземельних відносин на Правобережжі ХІХ – початку ХХ ст., допоміжним органам охорони правопорядку на селі в УНР часів Директорії присвячено студії канд. юрид. наук, доцента Б.Калиновського, канд. іст. наук, доцента П.Захарченка й канд. юрид. наук В.Довбні. Питання про висвітлення діяльності українських політичних партій у Наддніпрянщині ХІХ – початку ХХ ст. та їх преси у вітчизняній історіографії розкрито у статтях члена-кореспондента НАНУ, заслуженого працівника освіти України В.Колесника й канд. іст. наук О.Березовського.

У розділі «Спогади і повідомлення» акцентується увага на проведенні Лисянською районною організацією «Витоки» наукових досліджень, конференцій, круглих столів, підбиваються підсумки та результати цих заходів, уміщено мемуари відомих в Україні й за її межами осіб.

Розділи книги доповнюють додатки, значна частина з яких є результатом науково-пошукових експедицій членів організації «Витоки» НСК України, що допомагає кращому розумінню її діяльності та внеску у дослідження окремих питань історичної науки, розвитку вітчизняного краєзнавчого руху.

Більшість наукових статей рецензованого збірника базується на нових та опублікованих документах, монографіях, мемуарній літературі. Проте впадає в око відсутність у поодиноких дослідженнях архівних джерел. Бракує також аналізу праць зарубіжних істориків із розглядуваних проблем, з якими український читач не завжди має можливість ознайомитися. Цінність книги полягає в тому, що вона дає можливість побачити перспективні напрямки подальшої науково-краєзнавчої роботи на Черкащині, простежити зв'язок регіональних краєзнавчих осередків із загальноукраїнськими організаціями. Збірник може використовуватися як навчальний посібник при вивченні окремих історії держави і права України, історичного краєзнавства.

О.В.Кузьминець (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Ю.М.Кудінов (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІВАН МАЗЕПА І МАЗЕПИНЦІ: ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст.»

15–17 жовтня 2009 р. у Львові відбулася конференція, приурочена до трьохсотих роковин із часу завершення земного життя українського гетьмана «обох берегів Дніпра» Івана Мазепи. Її організаторами виступили Наукове товариство імені Шевченка в Україні (історична комісія) й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ (Львівське відділення). Форум став можливим завдяки підтримці Наукового товариства імені Шевченка в Америці, Львівського національного університету ім. Івана Франка, Державного історико-архітектурного заповідника у м.Жовква, Львівського музею історії релігії, музикознавчої комісії НТШ в Україні, фонду «Україна-3000», українського мецената О.Мандюка та народного депутата П.Писарчука. У заході взяли участь історики з Білорусі (Мінськ), Польщі (Варшава), Російської Федерації (Санкт-Петербург) та України (Луцьк, Львів, Київ, Одеса, Черкаси, Чернівці).

У рамках конференції відбулося пленарне і чотири секційних засідання. Із вітальним словом на пленарному засіданні, що проходило у Львівському національному університеті ім. І. Франка, виступив голова НТШ *О.Купчинський*, який побажав усім науковцям творчої наснаги. У доповіді «Іван Мазепа: 300 років протистояння в історії й політиці» керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ *Я.Дашкевич* порівняв гетьмана з національними героями інших країн, борцями за незалежність, такими, як Дж.Вашингтон, ірландські патріоти, Б.С.Чандра.

У доповіді директора центру вивчення історії України історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету *Т.Таїрової-Яковлевої* «Іван Мазепа: відмовляючись від стереотипів» було висловлено думку, що вони завжди супроводжуватимуть образ українського гетьмана. За спостереженнями дослідниці, у деяких російських істориків уже почало формуватися позитивне ставлення до українського зверхника. Зокрема, один із них, С.Анісімов, порівняв І.Мазепу із С.Боліваром і Дж.Гарібальді. У своїй доповіді *Т.Таїрова-Яковлева* порушила принципове питання – якою людиною був гетьман? І сама ж відповіла – сильною та неординарною особистістю. Науковець відкинула міф про нього як користолобця.

Доповідь «Культура в Україні останньої третини XVII – початку XVIII ст.» виголосив академік НАНУ *Я.Ісаєвич*, який зробив спробу розтлумачити напрацювання відомого лінгвіста з діаспори Ю.Шевельова щодо періодизації української мови. На його думку, вона відобразила історію українського народу. Учений зробив узагальнення, що І.Мазепа продовжив політичну лінію І.Виговського та П.Дорошенка, хоча не зміг втілити проект першого – затвердження статусу Гетьманщини як самостійного князівства у складі Речі Посполитої, адже був змушений маскуватися під вірного слугу Петра I.

На секційному засіданні «Українська державність та військово-політичні події у Східній Європі початку XVIII ст.» було представлено шість доповідей. *Т.Чухліб* (Київ; «Тиранія Москви: політичні причини відмови гетьмана Івана Мазепи від зверхності царя Петра I») наголосив на нюансах зречення ним проросійської лояльності. Історик дав визначення поняттю «тиранія» та назвав ознаки тиранії Петра I щодо України: московський цар не хотів об'єднання України, про що свідчив його наказ І.Мазепі 7 жовтня 1707 р. «Про повернення сьогобічної України» до Речі Посполитої; Петро I та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права українського гетьмана; Москва взялася до радикальних змін адміністративного устрою Гетьманщини (18 грудня 1707 р. було видано указ про заснування Київської губернії одночасно з вісьмома російськими; цар урізав земельні рангові маєтності; обмежувалися права козацької старшини; відбувалося «реформування» козацького війська (1706 р., за наказом Петра I, організовано Українську дивізію, котра стала з'єднанням городових та охотницьких полків Лівобережжя й Слобожанщини; її командир, майор лейб-гвардії Преображенського полку Долгорукий, мав під своєю орудою всі війська у Гетьманщині, а підлягав безпосередньо

київському воєводі Д.Голіцину); цар не забезпечив належної оборони України від шведського наступу; свавілля російських воєначальників; виснаження людських та матеріальних ресурсів України у результаті постійних походів гетьманського війська; розорення й спустошення українських сіл, містечок і міст тощо. Таким чином, московський цар, як суверен України, не виконав своїх зобов'язань щодо захисту «прав та привілеїв» гетьмана І.Мазепи, козацької старшини й українського суспільства.

У доповіді *О.Сокирка* (Київ; «Гетьманат обох боків Дніпра в контексті подій Великої Північної війни 1704–1709 рр.») відзначено, що варто з'ясувати факт передачі гетьманом Самусем клейнодів І.Мазепі, оскільки це тільки вказується у літописі Г.Грабянки, але також має бути продубльоване в інших документах. У контексті своєї розвідки доповідач порушив важливі проблеми. По-перше, про участь волинської та правобережної шляхти в об'єднавчому процесі 1704–1709 рр. По-друге, чи була єдність Правобережжя і Лівобережжя під владою І.Мазепи запорукою майбутнього українсько-шведського союзу? По-третє, чому вступ шведських військ до Польщі відбувся одночасно з повстанням С.Палія?

Своє трактування українсько-шведського альянсу висловив *В.Станіславський* (Київ; «Іван Мазепа й українсько-шведський союз 1708–1709 рр.»), на думку якого будь-який правитель має зв'язки з іноземними державами, що пояснюється забезпеченням політичних інтересів. Взаємна зацікавленість обох сторін може бути віднесена не до 1704 р., як це прийнято в історіографії, а до початку Північної війни. У перспективі гетьман передбачав, якщо переможе Швеція, то українські землі приєднаються до Польщі, а якщо Росія – то відбудеться їх поділ між нею та Річчю Посполитою. Тому-то Військо Запорозьке має знайти нового сильного протектора. Доповідач згадав працю В.Королюка «Речь Посполитая и подготовка Северной войны» (Москва, 1951 р.), в якій відлік прошведської політики починається з 1701 р. У Франції, зокрема, теж були інтереси допомогти Швеції вийти з війни переможцем, щоб із нею вступити в боротьбу за іспанську спадщину. В.Станіславський зазначив, що на вересень 1707 р. Правобережна Україна, Лівобережжя із Сіверщиною, як Велике князівство Руське, входили до Речі Посполитої на засадах Гадяцького договору. Альянс міг бути укладений усно або у Великих Будищах 8 квітня 1709 р. (за н.ст.), проголошуючи звільнення України від московського правління.

Білоруський історик *З.Віцько* (Мінськ; «Кампанія армії Великого князівства Литовського 1709 р. у Західній Україні») простежив бойові дії в Руському воєводстві та на Волині (битва біля Почаєва), де зішлись сили прошведського короля Речі Посполитої С.Лещинського й Карла XII з проросійськи налаштованим Августом II у союзі з белзьким воєводою А.Сенявським. Гетьман Великого князівства Литовського (з 1709 р.) Г.Огінський став союзником Петра I, і навіть просив у нього булаву І.Мазепи, а військо А.Сенявського розпочало наступ на Львів.

Декан історичного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія» *В.Щербак* виступив із доповіддю «Гетьманщина і Московія після Полтавської битви». На його думку, особливостями державотворення Гетьманщини після виступу І.Мазепи стали дві події: Полтавська перемога московських військ та виникнення інституту царських резидентів із великими повноваженнями. Першим із них був А.Ізмайлов, який правив разом зі І.Скоропадським, він навіть підписував універсали, як колись І.Мазепа. Пункти Решетилівських статей ігнорувалися, наголошувалося, що їх виконання залежить від волі монарха. Кожен наступний рік з'являлися нові обмеження, дедалі частіше полковників почали призначати без відома гетьмана, навіть московитів (наприклад, у Ніжин – П.Толстого). Історик наголосив на запровадженні економічних санкцій: Гетьманщині заборонялося торгувати із Запорозжжям; золота монета залишалася в Росії; з 1713 р. заборонявся продаж у Гетьманщині зброї; понад 10 тис. московського війська утримувалося на території України коштом місцевого населення. У 1720 р. було запроваджено посаду київського генерал-губернатора. Із 1718 р. київський митрополит не обирався, а призначався Синодом, тобто Київ перетворювався на простий єпархіальний центр російської церкви. У 1722 р. було створено І Малоросійську колегію, котра вийшла з підпорядкування Колегії іноземних справ і була підконтрольна безпосередньо Сенату.

Історик *Ю.Мицик* (Київ; «Мазепинська доба: перспектива джерелознавчих студій») повідомив про знайдені в польських архівах листи, універсали, а також газети у Львові й Кам'янці-Подільському, котрі висвітлювали різні аспекти життя І.Мазепи.

Наступного дня відбулося два секційних засідання. На секції «Мазепинці і їх діяльність» увазі учасників було представлено шість доповідей. Першим виступив фахівець із мазепіани,

журналіст *С.Павленко* (Чернігів; «Оточення Івана Мазепи: етапи формування гетьманської команди»). Дослідник виокремив три з них: 1) 1687 – перша половина 1693 рр.; 2) друга половина 1693–1707 рр.; 3) 1708 р. На першому етапі кадри було оновлено на 70%. Серед них значну роль відігравали дорошенківці, свояки, родичі – Михайло Миклашевський, Мокієвські тощо. У 1687–1692 рр. відбувалася ротація полковників і соратників, щоб запобігти зрадицтву. Другий етап (1693–1707 рр.) порівняно з першим пройшов без кардинальних кадрових перестановок – призначалися тільки нові полковники, наприклад, замість Миклашевського та Мировича, котрі загинули в роки Північної війни. І.Мазепа зробив ставку на людей освічених, випускників Києво-Могилянської академії (наприклад, на родину Герциків), особливо двох пелітників – І.Обидовського й А.Войнаровського. На третьому етапі гетьман припинив шукати ворогів серед свого оточення. Його команда переймалася становитим українців. Трагедія полягала у тому, що, на думку дослідника, вона мала для цього обмежені можливості.

Друга доповідь була виголошена *В.Пришляком* (Луцьк; «Данило Апостол: соратник чи відступник?»), який відзначив, що до цього діляча більше пасує визначення «сподвижник», аніж соратник І.Мазепи, та висловив тезу, що Гетьманщина – не кабінетний термін, адже він вживається у Ніжинському літопису суголосно до періоду Руїни (аналогічна справа і з дефініцією «Україна»). Дослідник навів аргумент історика І.Джиджори, що в тій ситуації було лише два шляхи: або йти за І.Мазепою, або шукати способу вижити.

В інтерпретації *О.Бачинської* (Одеса; «Традиції мазепинства й «турецькі запорожці» кінця XVIII – початку XIX ст.)) поняття «козаки» вживалося аж до початку XIX ст. В Османській імперії побутував термін «барабаші» – так називали козаків Лівобережної Гетьманщини (до кінця XVIII ст.). Після зруйнування Січі на турецькій території відбувалися вишукування козаків, аби потім їх повертали до Російської імперії. Царський уряд просив на це дозвіл через своїх послів у Стамбулі. Ставлення до козаків Задунайської Січі було як до мазепинців.

Четверту доповідь представив *М.Трофимук* (Львів; «Non atra mente sed atramento» – бачення Пилипом Орликом майбутнього України), який зауважив, що 2007 р. він разом із О.Трофимук проаналізував термінологію з Конституції П.Орлика, укладеної генеральним писарем І.Максимовичем. У тексті 1710 р. термін «Україна» вживався у різних контекстах: «Patria» – «вітчизна» обох берегів Дніпра, руська, роксоланська, Мала Русь, Україна.

Третя сесія – «Культура козацького бароко» – пройшла у виставковій залі Львівського музею історії релігії. Із відеодоповіддю «Візуальний образ Івана Мазепи: достовірні й спростовані зображення» виступила *О.Ковалевська* (Київ), яка дослідила проблему наявності достовірних, імовірних і помилкових портретів українського гетьмана. На думку історика, на відомих зображеннях, що зберігаються у замку Гріпсгольм у Швеції та в Історичному музеї у Москві й котрі до недавнього часу вважали за портрети І.Мазепи, ми бачимо великого гетьмана литовського Павла Яна Сапегу. Дослідниця дійшла такого висновку в результаті копіткої пошукової роботи у співпраці з польською колегою М.Каламайською-Саєд, яка докладно дослідила іконографію родини Сапег. О.Ковалевська звернула увагу на питання наявності в гетьмана бороди і відображення цієї риси його зовнішності у зображувальних джерелах. Візуальна демонстрація супроводжувалася повідомленнями письмових джерел, згідно з якими І.Мазепа не лише носив бороду протягом різних періодів свого життя, а й погодився поголити її, щоби дати приклад московським боярам та підтримати реформи Петра I з «європеїзації» країни. На підставі тривалих досліджень історик виявила п'ять найбільш достовірних портретів гетьмана: з гравюри М.Бернігерота, зображення з Києво-Печерської лаври, малюнок із літопису С.Величка, портрет, що зберігається в Національному музеї історії України (від початкового зображення тут, на думку дослідниці, залишилися лише брови, очі, вуса, а решта була сплюндрована пізнішими «реставраціями») і портрет кінця XVIII ст., що нині перебуває у Дніпропетровському художньому музеї. Крім того, до переліку автентичних зображень гетьмана слід віднести образи з гравюр, створених за часів І.Мазепи й подарованих/присвячених йому (йдеться про твори І.Мігури, І.Щирського, Д.Галяховського). Таким чином, до списку достовірних та автентичних портретів гетьмана можуть бути віднесені близько 10 зображень (утім, він цілком може бути розширений у результаті нових досліджень).

Історик *В.Александрович* (Львів; «Прижиттєва іконографія Івана Мазепи») проаналізував графічні елементи гравюри «Хрещення Христа», котра зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві. На його переконання, відображений сюжет радше відповідає легенді про появу ікони Богоявлення у Києві, аніж хрещенню Ісуса Христа, як про це свідчить назва твору. В інтерпретації доповідача, зображена на гравюрі річка Йордан символізує український

Дніпро, серед постатей – Андрій Первозваний, група людей на березі – Володимир Великий, святі Борис і Гліб, царевичі Іван (помер 1696 р.) й Петро Олексійовичі, а за ними – І.Мазепа. Зображення на гравюрі Івана Олексійовича дозволило дослідникам визначити дату її створення, тобто до 1697 р.

Фахівець із музичної культури України *Ю.Ясинівський* (Львів) у доповіді «Музика доби Мазепа: звідки і куди?» дійшов висновку, що значний вплив на тогочасну музику справили візантійські та латинські віяння. Доба ж І.Мазепа, на його переконання, знаменує золотий період української музичної культури, яка у церковно-музичному ритмі поєднувала контрастність радості/печалі, мажору/мінору. Сам гетьман був добрим бандуристом (його інструмент зберігається у Санкт-Петербурзькому музеї) та автором пісень.

Варшавський історик *В.Соболь* («Образ Івана Мазепа в “Діарії” Пилипа Орлика») залучила мікрофільмову копію анонімних польських палеографів (Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроформ, мкф №16748), а також факсимільні видання, здійснені у Гарвардському університеті (США) протягом 1988–1989 рр. із передмовами О.Субтельного та О.Пріцака. Щоденник П.Орлика є деміфологізацією І.Мазепа і синтезує погляди автора на Росію як антагоніста цивілізації.

17 жовтня у Жовківському замку відбулося останнє секційне засідання – «Доба гетьмана Мазепа: історіографія й історична пам'ять». Для кращого сприйняття діалектики поглядів на діяльність гетьмана *Ю.Кудінов* (Київ; «Іван Мазепа: американсько-канадська історіографія другої половини XIX – початку XXI ст.») відніс відповідні історичні праці до трьох періодів (друга половина XIX ст. – 1945 р., 1945–1991 рр., від 1991 р.), умовно назвавши їх авторів представниками першої, другої та третьої генерацій. Для першого періоду характерна була романтизація образу гетьмана, адже тодішні автори – письменники, журналісти, посли й мандрівники. У деяких істориків другого покоління з'явилися монографії, зокрема К.Меннінга (1957 р.), Г.Бабинського (1974 р.), О.Субтельного (1975, 1981 рр.), Т.Мацьківа (1967, 1983 рр.). У третьому періоді (з 1991 р.) І.Мазепа виступає як позитивний український герой, але фрагментарно у Т.Снайдера (2003 р.), П.Бушковича (2003 р.), В.Мезенцева (2005 р.). Серед аргументів на підтримку гетьмана в його прошведській лояльності історики США й Канади називають обмеження української автономії, жорстку податкову систему, різну політичну культуру російської та гетьманської еліт.

З.Борисюк (Київ; «Мазепинська доба у новітній французькій історіографії») проаналізувала відомий твір І.Борщака і Р.Мартеля «Іван Мазепа» («Vie de Mazepa», Париж, 1931 р.). Сучасний французький історик Д.Бовуа у праці «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу» (опубл.: Український археографічний щорічник: Нова серія. – 2004. – Вип.8/9) відзначав, що вживати вираз «Конституція П.Орлика» некоректно, адже після кожного сейму відбувалися конституції (угоди) між шляхтою і королем Речі Посполитої. Д.Бовуа, за висновком З.Борисюк, не схвалював політику П.Орлика щодо Польщі й Франції. Сучасна французька дослідниця І.Дмитришин у 2005 р. захистила дисертацію «Григорій Орлик – козак на службі у французького короля». Вона виявила, що у Франції розглядалася можливість використати українських козаків у власних політичних цілях (проте, до цього справа так і не дійшла). Наприкінці виступу З.Борисюк зазначила, що головним ворогом П.Орлика була Росія, а також порушила питання про його можливе масонство.

Головуючий на сесії *І.Гурич* (Київ; «Постать Мазепа у формуванні української історичної пам'яті другої половини XIX – початку XX ст.») зазначив, що масова історична пам'ять суспільства за 100 років суттєво не змінилася. Недаремно, як підкреслив дослідник, у XIX ст. під час нових губернських реформувань Олександр I обрав центром губернії Полтаву, адже вона була містом перемоги над Швецією й Україною. Об'єктивно висвітлити постать І.Мазепа намагалися на сторінках журналу «Киевская старина». Українські історики М.Костомаров та П.Куліш погляду на гетьмана не виробили. Б.Литвак перевидав відому костомаровську працю «Мазепа і мазепинці» на початку XX ст. Першу позитивну характеристику гетьмана дав Ф.Уманець. М.Грушевський у 1909–1912 рр. зазначав, що І.Мазепа зі своїми наближеними продовжив справу Б.Хмельницького. В історичній пам'яті початку XX ст. ім'я гетьмана не забувалося: у творчості Б.Лепкого, В.Сосюри, середовищі українських січових стрільців. Російські жандарми називали український національний рух не інакше, як «мазепинством».

Доповідь черкаського дослідника *В.Масненка* «Іван Мазепа як історична постать й історіографічний образ у рецепції В'ячеслава Липинського» була присвячена тим його характеристикам, котрі сформулював у своїх працях відомий український учений. І хоч

В.Липинський не створив серйозної праці, де б гетьман постав у всьому розмаїтті історичних фактів, але він прагнув сформувати історіографічний образ І.Мазепи, який став би складовою «гетьманської легенди», котру сам історик виводив від Б.Хмельницького. Суть її – у визнанні єдиного українського монарха, репрезентанта політичної еліти Гетьманщини, спадкового суверена. Попри поразку В.Липинський належно оцінював державницькі змагання І.Мазепи 1708–1709 рр.

С.Шамара, котрий через відсутність В.Масенка виголосив основні положення його доповіді, у виступі «Іван Мазепа в актуальній пам'яті покоління: до історії розвитку української національної свідомості другої половини XIX – початку XX ст.» запропонував ряд власних тез і висновків. Найголовніші серед них: у зазначений період відбувалося жваве наукове обговорення історичної оцінки діяльності гетьмана, під час якого російські імперські кола давали І.Мазепі вкрай негативну оцінку «зрадника», молода українська історіографія формувала позитивний, утім дещо суперечливий його образ як державника, а народна пам'ять відображала або традиційний погляд на гетьмана (у контексті оспівування козацьких ватажків), або вже модернізовану версію розуміння його місця в українській історії; полеміка навколо постаті І.Мазепи підживлювала міф про одіозність цього історичного персонажу і відтоді зробила гетьмана символом модерної української історичної думки, національної ідентичності.

У рамках конференції відбулася презентація наукових праць про українського гетьмана: «Іван Мазепа» Т.Таїрової-Яковлевої (опублікована 2007 р.; навесні 2010 р. очікується вихід нової монографії дослідниці із Санкт-Петербурга – «Іван Мазепа и Российская империя»), видань Інституту історії України НАНУ, книг О.Ковалевської («Іван Мазепа у запитаннях та відповідях», 2008 р.), Т.Чухліба («Шлях до Полтави», 2009 р.), В.Станіславського («Листи Івана Мазепи 1687–1690. Том 1. Збірник документів», 2008 р.), С.Павленка («Доба гетьмана Івана Мазепи в документах», 2007 р.; «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах», 2009 р.).

Учасники міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.» завжди пам'ятатимуть щиру гостинність львівських колег і плідні наукові дискусії. У червні – липні 2010 р. матеріали конференції будуть опубліковані у «Записках Наукового товариства імені Шевченка».

Зоценко Володимир Миколайович

4 грудня 2009 р. дослідників історії Київської Русі глибоко вразила звістка про раптову смерть відомого вченого-археолога – Володимира Миколайовича Зоценка.

Він народився 2 березня 1952 р. у Ніжині. 1974 р. закінчив історичний факультет Чернігівського педінституту; в 1974–1976 рр. працював науковим співробітником Остерського краєзнавчого музею. З 1971 р. дослідник брав участь у вивченні археологічних пам'яток давнього Києва.

Із 1976 р., працюючи у відділі археології Києва Інституту археології АН УРСР, учений пройшов шлях від старшого лаборанта до начальника Подільської постійно діючої експедиції. Він зробив великий внесок у вивчення житлових та ремісничих комплексів, а також храмового будівництва давньоруської столиці. У 1979–1981 рр. Володимир Миколайович очолював розкопки у давньому Вишгороді, де дослідив північно-західну частину городища. Багато років фахівець присвятив також викладацькій діяльності.

Головним напрямком творчої праці вченого було дослідження культурних й економічних зв'язків Середньої Наддніпрянщини кінця I–початку II тис. н.е. з Балтією, Скандинавією. У 1985 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Історико-економічні зв'язки Києва з Південно-Східною Прибалтикою IX–XIII ст.». У 2000–2004 рр. В.М.Зоценко був координатором шведсько-українсько-російського наукового проекту «Скандинавські старожитності IX – початку XI ст. у Східній Європі», брав участь в українсько-шведському проекті «Київська Русь – Скандинавія: модель взаємозв'язків, спільне та відмінності».

Творчий спадок В.М.Зоценка становлять понад 100 наукових статей і розділи у колективних монографіях «Археология Украинской ССР», «Церква Богородиці Десятинна в Києві», «Давня історія України», а також окремі матеріали у довідкових виданнях.

В останні дні життя Володимир Миколайович Зоценко завершив роботу над фундаментальною монографією на тему міжнародних економічних зв'язків давнього Києва. Цій праці судилося стати лебединою пісню науковця, який пішов від нас у самому розквіті творчих сил. Сподіваємось, що її видання стане гідною даниною пам'яті цієї чудової людини й вченого.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Абросимова С.В., Парамонов А.Ф.

Авиаторы – кавалеры ордена Св.Георгия и Георгиевского оружия периода Первой мировой войны 1914–1918 гг.: Биограф. справ. / Сост. М.С.Нешкин, В.М.Шабанов. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 360 с.

Андреевский Г.В.

Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1920–1930-е гг. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 557 с. (серия «Живая история: Повседневная жизнь человечества»)

Андреевский Г.В.

Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1930–1940-е гг. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 448 с. (серия «Живая история: Повседневная жизнь человечества»)

Анисимов Е.

Иван VI Антонович. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 350 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1116)

Апшиан

Римская история / Пер. с греч. А.И.Немировского. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. – 288 с. (серия «Античная библиотека. Античная история»)

Аттали Ж.

Карл Маркс: Мировой дух. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 406 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1108)

Бабенко Л.Л., Ляхівненко С.М.

Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-х рр. – Полтава: ТОВ АСМІ, 2009. – 120 с.

Бібліографія друкованих праць: до 60-річчя від дня народження о. Юрія Мицика / Упор. Т.Патрушева, І.Тарасенко, В.Брехуненко. – К.; Запоріжжя: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 2009. – 128 с.

Блаватская Т.В.

Черты истории государственности Эллады. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. – 409 с. (серия «Античная б-ка. Исследования»)

Бойко О.Д.

Україна: від путчу до Пущі (серпень – грудень 1991 р.). – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. – 224 с.

Бородавка А.

Куклы Чернобыля: Зона отчуждения. – К.: Восточная проекция, 2008. – 104 с.

Бриггс Э.

Европа нового и новейшего времени с 1789 г. и до наших дней / Пер. с англ. А.А.Исэрова, В.С.Нестерова. – Москва: Весь мир, 2006. – 600 с. (серия «Тема»)

Бубенщиков В., Кралюк П.

Греко-католицька церква в етнічному розвитку українського та білоруського народів. – Л.: Сполом, 2004. – 172 с.

Бушков А.

Чингисхан. Неизвестная Азия. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 544 с.

Валеров А.В.

Новгород и Псков: Очерки политической истории Северо-Западной Руси XI–XIV вв. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. – 315 с.

Варламов А.

Григорий Распутин-Новый. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 851 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1102)

Ватлин А.

Германия в XX веке. – Москва: РОССПЭН, 2002. – 336 с.

Вегеш М.М., Кляп М.І., Тарасюк М.Ю.

Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України. – 2-ге вид., доп. – Ужгород: Карпати, 2009. – 480 с.

Венгерские военнопленные в СССР: Документы 1941–1953 гг. / Сост. Д.И.Борисов, Е.М.Варга, В.Л.Воронцов и др. – Москва: РОССПЭН, 2005. – 544 с.

Верт Н.

История Советского государства / Пер. с фр. Н.В.Бунтман, Е.С.Дружинина. – 3-е испр. изд. – Москва: Весь мир, 2006. – 560 с.

Вилкул Т.Л.

Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – Москва: Квадрига, 2009. – 408 с.

Відкритість. Суспільство. Влада: Від Нантського едикту до падіння комунізму / Авт.-упор. Е. Ле Руа Ладюрі. – К.: Ніка-Центр, 2008. – Вип.2. – 264 с. (серия «Ідеї та історії»)

Вільчинський Ю.

Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. – К.: Поліграфкнига, 2009. – 360 с.

Война на Востоке: июнь 1941 – май 1942 гг. / Пер. с англ. М.Р.Телеснина, В.Д.Тарасова. – Москва: Мир книги, 2007. – 128 с. (серия «Энциклопедия Второй мировой войны»)

Вторая мировая война: Взгляд из Германии: Сб. ст. – Москва: Яуза; Эксмо, 2005. – 416 с. (серия «Война и они»)

Вуде Т.

Как католическая церковь создала западную цивилизацию / Пер. с англ. В.Кошкина. – Москва: ИРИСЭН; Мысль, 2010. – 280 с. (серия «История»)

Вчені Росії про Закарпаття: Із карпатознавчої спадщини / Упор. О.С.Мазурка, І.О.Мандрика. – Ужгород, 2009. – 520 с.

Галичина: Всеукраїнський наук. і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження С.Бандери / Гол. ред. М.Кугутяк. – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаніка, 2009. – Ч.15/16. – 774 с.

Гимбутас М.

Славяне. Сыны Перуна / Пер. с англ. Ф.С.Капицы. – Москва: Центрполиграф, 2007. – 216 с. (серия «Загадки древних цивилизаций»)

- Гладков Т.**
Артузов. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 476 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1133)
- Голубуцкий В.О.**
Черноморське козацтво. – Дніпропетровськ: Січ, 2008. – 416 с.
- Голованов С.О.**
Всесвітня історія. – К.: Каравела, 2007. – 272 с.
- Головата Л., Суц Л., Бербека О.**
Товариство «Просвіта» у Львові 1868–1939: Показчик видань. – Л.: Львівська наук. 6-ка ім. В.Стефаніка НАН України, 2008. – 520 с.
- Грані світу. Україна – Польща: Єдність зброї кризь віки.** – К.: Грані-Т, 2007. – 120 с.
- Григорьев Б., Колоколов Б.**
Повседневная жизнь российских жандармов. – Москва: Молодая гвардия, 2007. – 853 с.
- Григорьев С.И.**
Придворная цензура и образ верховной власти (1831–1917). – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. – 480 с. (серия «Левиафан: Государство. Общество. Личность»)
- Грималь П.**
Цивилизация Древнего Рима / Пер. с фр. И.Эльфонд. – Екатеринбург; Москва: У-Фактория; АСТ, 2008. – 512 с. (серия «Великие цивилизации»)
- Груссе Р.**
Чингисхан: Покоритель вселенной. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 285 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1118)
- Гуржій Олександр Іванович:** д-р іст. наук, проф.: Біобібліограф. показч. / Уклад. Л.І.Синявська, О.З.Силка; авт. вступ. ст. О.П.Реєнт. – Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. В. Хмельницького, 2010. – 64 с. (серия «Бібліографія вчених України», вип.1)
- Данилюк Д.Д.**
Історична думка на Закарпатті епохи національного відродження (кінець XVIII – середина XIX ст.). – Ужгород: Інформаційно-видав. центр ЗІППО, 2009. – 400 с.
- Дашичев В.И.**
Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933–1945: Ист. очерки, док. и мат.: В 4 т. – Т.2: Развёртывание борьбы за господство в Европе, 1939–1941. – Москва: Наука, 2005. – 580 с.
- Дашичев В.И.**
Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933–1945: Ист. очерки, док. и мат.: В 4 т. – Т.3: Банкротство наступательной стратегии в войне против СССР, 1941–1943. – Москва: Наука, 2005. – 607 с.
- Дашичев В.И.**
Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933–1945: Ист. очерки, док. и мат.: В 4 т. – Т.4: Крах оборонительной стратегии Гитлера. Разгром Третьей империи, 1943–1945. – Москва: Наука, 2005. – 313 с.
- Деникин А.И.**
Старая армия. Офицеры. – Москва: Айрис-пресс, 2006. – 512 с.
- Деятельность Советской военной администрации в Германии (СВАГ) по демилитаризации Советской зоны оккупации Германии, 1945–1949: Сб. док. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 840 с. (серия «Советская военная администрация в Германии. 1945–1949»)**
- Дёмин В.**
Бакунин. – Москва: Молодая гвардия, 2006. – 349 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1009)
- Дёмин С.**
В кривых коридорах ООН. – Москва: ИОИ, 2005. – 304 с.
- Дёмин В.**
Лев Гумилёв. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 310 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1103)
- Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Ю.М.Пахомов.** – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАНУ, 2007. – Вип.41. – 231 с.
- Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Ю.М.Пахомов.** – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАНУ, 2009. – Вип.47. – 246 с.
- Дослідники українського фольклору: невідоме та маловідоме: До 90-річчя Національної академії наук України.** – К.: Вид. М.Дмитренко, 2008. – 384 с.
- Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.**
Бібліотечна справа в Україні в ХХ ст. – К.: Нац. 6-ка України ім. В.І.Вернадського НАНУ, 2009. – 530 с.
- Европа в огне: сентябрь 1939 – май 1940 / Пер. с англ. М.Р.Телеснина, В.Д.Тарасова.** – Москва: Мир книги, 2007. – 128 с. (серия «Энциклопедия Второй мировой войны»)
- Егер О.**
Всеобщая история стран мира. Новое и новейшее время. – Москва: Эксмо, 2008. – 704 с.
- Егер О.**
Всеобщая история стран мира. С древнейших времён до Ренессанса. – Москва: Эксмо, 2008. – 768 с.
- Елисеєва О.**
Повседневная жизнь благородного сословия в золотой век Екатерины. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 597 с. (серия «Живая история: Повседневная жизнь человечества»)
- Европа та її болісні минушини / Авт.-упор. Ж.Мінк, Л.Неймайер.** – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с. (серия «Ідеї та історії», Вип.4)
- Житомирський прорив:** Спецвипуск часопису «Світло спілкування» / Гол. ред. і упор. Г.Цимбалюк. – Житомир: Рута, 2009. – 696 с.
- Западная Европа и США / Пред. редсов. А.О.Чубарьян.** – Москва: ОЛІМА Медиа Групп, 2009. – 640 с. (серия «Энциклопедия всемирной истории»)
- Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка / Відп. ред. М.М.Романюк. – Л.: ЛНБ ім. В.Стефаніка, 2008. – Вип.1 (16). – 686 с.**

Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Гол. ред. Я.Ісаєвич; упор. М.Литвин, І.Патер, І.Соляр. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2009. – 350 с.

Зыгарь М.
Война и миф. – Москва: ИД Коммерсантъ, 2007. – 416 с.

Зырянов П.
Адмирал Колчак. Верховный правитель России. – Москва: Молодая гвардия, 2009. – 637 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1159)

Институты управления культурой в период становления. 1917–1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы / Глав. ред. К.Аймермахер. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 312 с. (серия «Культура и власть от Сталина до Горбачёва. Исследования»)

Истоки цивилизации / Пред. редсов. А.О.Чубарьян. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2009. – 640 с. (серия «Энциклопедия всемирной истории»)

История Великобритании / Под ред. О.Моргана. – Москва: Весь мир, 2008. – 680 с. (серия «Национальная история»)

История Дании / Под ред. С.Буска, Х.Поульсена; пер. с дат. С.Д.Антюшин, Н.М.Комиссаров. – Москва: Весь мир, 2007. – 608 с. (серия «Национальная история»)

История Древнего Востока / Под ред. В.И.Кузицина. – Москва: Академия, 2007. – 368 с.

История московских районов: Энцикл. / Под ред. К.А.Аверьянова. – Москва: Астрель; АСТ, 2008. – 830 с.

История субъективности: средневековая Европа / Сост. Ю.П.Зарецкий. – Москва: Гаудеамус, 2009. – 565 с. (серия «Исторические технологии»)

История Франции / Под ред. Э.Карпантие. – Санкт-Петербург: Евразия, 2008. – 607 с. (серия «Историческая б-ка»)

Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т.2. – 512 с.

Кампании середины войны: весна 1942 – май 1943 / Пер. с англ. В.Д.Тарасова. – Москва: Мир книги, 2007. – 128 с. (серия «Энциклопедия Второй мировой войны»)

Кара-Мурза С.
Коммунизм и фашизм: братья или враги? Сб. / Ред.-сост. И.Пыхалов. – Москва: Яуза-пресс, 2008. – 608 с.

Кара-Мурза С.
Маркс против русской революции. – Москва: Яуза; Эксмо, 2008. – 320 с.

Карпов А.
Юрий Долгорукий. – Москва: Молодая гвардия, 2007. – 430 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1053)

Кондратьюк С.В.
Європейська політика об'єднаної Німеччини. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАНУ, 2008. – 264 с.

Коплек М.
Берлин 1933–1945: Путеводитель по следам прошлого. – Берлин: Интерэксперт, 2006. – 94 с.

Кычанов Е.И.
Властители Азии. – Москва: Восточная литература, 2004. – 631 с.

Лакнер А.Б.
История русской геральдики. – Москва: Эксмо, 2007. – 400 с.

Маккензи К.
Коминтерн и мировая революция, 1919–1943 / Пер. с англ. Г.Г.Петровой. – Москва: Центрполиграф, 2008. – 351 с. (серия «Россия в переломный момент истории»)

Мальгин А.
Украина: Соборность и регионализм. – Симферополь: СОНАТ, 2005. – 280 с.

Малявин В.
Империя учёных. – Москва: Европа, 2007. – 384 с. (серия «Империи»)

Матвеев Г.
Пилсудский. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 476 с. (серия «Жизнь замечательных людей», вып.1131)

Матеріали V Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю.Федьковича, 29 вересня 2005 р., Чернівці / Гол. редкол. С.В.Мельничук. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Т.1: Історія України. Краєзнавство. – 486 с.

Матула П.
Історія пам'ятника митрополитові Василеві Липківському. – Вашингтон, 2009. – 204 с.

Медведев Р.
Владимир Путин. – Москва: Молодая гвардия, 2008. – 687 с. (серия «Жизнь замечательных людей»)

Мейнеке Ф.
Возникновение историзма / Пер. с нем. В.А.Брун-Цеховой. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 480 с. (серия «Книга света»)

Мир в XIX веке / Пред. редсов. А.О.Чубарьян. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2009. – 40 с. (серия «Энциклопедия всемирной истории»)

Михайлова Н.В.
Традиции и инновации в постижении истории государства и права. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 864 с.

Михутина И.
Украинский Брестский мир: Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. – Москва: Европа, 2007. – 288 с. (серия «Евровосток»)

Міжкультурний діалог / Упор. О.Бетлій, К.Диса. – К.: Дух і літера, 2009. – Т.1: Ідентичність. – 464 с.

Млечин Л.
Андропов. – Москва: Проспект, 2006. – 408 с.

Мунчаев Ш.М., Устинов В.М.
История Советского государства. – 2-е изд., доп., перераб. – Москва: Норма, 2008. – 720 с.

На перехресті цивілізацій / Пер. с фр. Т.Б.Пошерстник, Б.Б.Павлов. – Москва: Весь мир, 2006. – 240 с.

Наполеон Бонапарт
Максимы и мысли узника Святой Елены: Рукопись, найденная в бумагах Лас Каза / Пер. с фр. С.Ислюля. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2007. – 224 с.

Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: Мат. міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 квітня 2009) / Ред.-упор. Л.Головата, Л.Ільницька, М.Пономаренко. – Л.: Львівська нац. наук. б-ка ім. В.Стефаніка, 2009. – 138 с.

Національному музею історії України – 110: Тематичний зб. наук. пр. / Гол. ред. О.Бойко, Н.Ковтанюк. – К.: Такі справи, 2009. – Ч.1. – 184 с.

Національному музею історії України – 110: Тематичний зб. наук. пр. / Гол. ред. О.Бойко, Н.Ковтанюк. – К.: Такі справи, 2009. – Ч.2. – 272 с.

Невелев Г.А.
Декабристы и декабристоведы. – Санкт-Петербург: Технологос, 2003. – 304 с.

Нитобург Э.Л.
Русские в США: История и судьбы 1870–1970: Этноисторический очерк / Отв. ред. Н.Н.Болховитинов. – Москва: Наука, 2005. – 421 с.

Німці Півдня України: Історія і сучасність / Авт. кол. М.М.Шитюк, В.П.Шкварець, М.Е.Козирева та ін. – Миколаїв, 2009. – 424 с.

Новая политическая история: Сб. науч. работ / Редкол. Б.И.Колоницкий, М.М.Кром, Н.Д.Потапова; отв. ред. М.М.Кром. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. – 305 с. (серия «Источник. Историк. История», вып.4)

Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: Учеб. для вузов: В 3 ч. / Под ред. А.М.Родригеса, М.В.Пономарёва. – Москва: Владос, 2004. – Ч.1: 1900–1945. – 463 с.

Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: Учеб. для вузов: В 3 ч. / Под ред. А.М.Родригеса, М.В.Пономарёва. – Москва: Владос, 2004. – Ч.2: 1945–2000. – 336 с.

Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: Учеб. для вузов: В 3 ч. / Под ред. А.М.Родригеса, М.В.Пономарёва. – Москва: Владос, 2005. – Ч.3: 1945–2000. – 256 с.

Одеські історики: Енциклоп. вид. / Відп. ред. В.А.Савченко. – Одеса: Друкарський дім, 2009. – Т.І: Початок XIX – середина XX ст. – 480 с.

Оке Ж.
Средневековая Венеция / Пер. с фр. М.А.Черепяхин. – Москва: Вече, 2006. – 384 с. (серия «Гиды цивилизаций»)

Ольштынський Л.И.
Разгром фашизма. СССР и англо-американские союзники во Второй мировой войне (политика и военная стратегия: факты, выводы, уроки истории). – Москва: ИТРК, 2005. – 344 с.

Ослунд А.
Строительство капитализма: Рыночная трансформация стран бывшего советского блока / Пер. с англ. Н.А.Ранневой, А.Ю.Малоканова. – Москва: Логос, 2003. – 720 с.

Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. – Зошит 2: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м.Київ / Редкол. В.О.Горбик, М.Т.Пархоменко, О.М.Титова та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 277 с.

Панченко В.
Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920–1950х рр. – Дніпропетровськ: Свідлер А.Л., 2010. – 304 с.

Пелешко А.
Становлення незалежної грецької держави (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Відп. ред. О.П.Реент. – К.: Освіта України, 2009. – 312 с.

Показчик змісту журналу «Сіверянський літопис» за 1995–2008 рр. – Чернівці: Ред. журн. «Сіверян. літопис», 2009. – 188 с.

Покликання: Зб. пр. на пошану проф. о. Юрія Мицика / Гол. ред. П.Сохань. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 2009. – 546 с.

Політична історія України: Навч. посіб. / За ред. В.І.Танцюри. – 2-ге вид., доп. – К.: Академвидав, 2008. – 552 с. (серія «Альма-матер»)

Попов Л.Б.
Воспоминания о еврокоммунизме. – Москва: Международные отношения, 2008. – 160 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Відп. ред. Р.Я.Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Вип.4. – 278 с.

Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни: Зб. док. і мат. / Гол. редкол. М.П.Вавринчук. – Хмельницький: Держ. архів Хмельницької обл., 2009. – 385 с.

«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г.Грінченко. – Х.: Право, 2009. – 208 с.

Русская эмиграция в Европе в 1920–1930-е гг. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. – Вип.2. – 328 с. (серия «Русское зарубежье»)

Русская эмиграция: Литература. История. Кинолетопись: Мат. междунар. конф. (Таллин, 12–14 сентября 2002). – Москва: Мосты культуры, 2004. – 480 с.

Сицилійський Д.
Историческая библиотека / Пер. с древнегреч. О.П.Цыбенко. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. – Кн.ІV/VІІ: Греческая мифология. – 377 с. (серия «Античная б-ка. Источники»)

Сінкевич Н.
Laudare benedescere praedescare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. – К.: Кайрос, 2009. – 408 с.

Смолій В., Степанков В.
Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

Советско-американские отношения. Годы разрядки 1969–1976: Сб. док. – Москва: Международные отношения, 2007. – Т.1: 1969 – май 1972; кн.1: 1969–1971. – 752 с.

Соєйр П.
Епоха викінгов / Пер. с англ. А.П.Санина. – Санкт-Петербург: Евразия, 2008. – 351 с.

Солдатенко В.Ф.
Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки: У 4 т. – К.: Світогляд, 2009. – Т.2: 1918 рік. – 411 с.

Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи: 2006 / Під ред. Б.М.Данилишина. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 760 с.

Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь / За заг. ред. В.М.Гейця, А.І.Даниленка, М.Г.Жулинського та ін. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

Средневековье и Возрождение / Пред. редсов. А.О.Чубарьян. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2009. – 640 с. (серия «Энциклопедия всемирной истории»)

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск: Європейська перспектива / За ред. А.І.Кудряченка. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2009. – 332 с.

Табун Ж.
20 лет дипломатической борьбы. – Москва: Грифон М, 2005. – 320 с.

Тищик Б.
Становлення української державності на західно-українських землях напередодні і в роки Другої світової війни (1937–1945 рр.). – Л.: Тріада плюс, 2006. – 92 с.

Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / Кер. авт. кол. А.І.Кудряченко. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.

Україна: хроніка ХХ ст. Рік 1940: Довід. вид. / Уклад. В.А.Гриневиц; гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 233 с.

Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ ст.: Док. і мат. / Відп. ред. М.Кугутяк. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2009. – Т.2; кн.1: (1939–1945). – 600 с.

Українські інтелектуали: погляд із сьогодення. – К.: Дельта, 2006. – 232 с.

Универсальный атлас мира. – Москва: Дизайн. Информация. Картография; АСТ; Астрель, 2008. – 312 с.

Уэллс Г.
Краткая история мира. – Москва: Крафт +, 2005. – 400 с.

Фильштинский И.М.
История арабов и Халифата (750–1517 гг.). – 3-е изд., испр. и доп. – Москва: АСТ; Восток-Запад, 2008. – 349 с.

Філософські діалоги, 2009: Виміри людського буття: логіка, методологія, семіотика культури / Упор. М.В.Попович, Г.П.Ковадло, Н.В.Вяткіна. – К.: Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ, 2009. – Вип.1: За матеріалами конференції до 75-річчя акад. М.В.Поповича. – 440 с.

Хазары: Евреи и славяне / Редкол. В.Петрухин, В.Москович, А.Федорчук и др. – Иерусалим; Москва: Гешарим; Мосты культуры, 2005. – Т.16. – 568 с.

Хенс В., Пересвет А.
По другую сторону войны. – Москва: Интерэксперт, 2005. – 384 с.

Черушев Н.С.
Из ГУЛАГа – в бой. – Москва: Вече, 2006. – 512 с. (серия «Военные тайны XX века»)

Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій; відп. ред. О.А.Бачинська. – Одеса: Фенікс, 2009. – Вип.4. – 216 с.

Шитюк М.М., Шкварець В.П., Баковецька О.О.
Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини. – Миколаїв, 2009. – 198 с.

Шпенглер О.
Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / Пер. с нем. Н.Ф.Гарелин. – Минск: Попурри, 2009. – Т.1: Образ и действительность. – 656 с.

Шпенглер О.
Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / Пер. с нем. С.Э.Борич. – Минск: Попурри, 2009. – Т.2: Всемирно-исторические перспективы. – 704 с.

Шубин А.
Преданная демократия. СССР и неформалы 1986–1989. – Москва: Европа, 2006. – 344 с.

Яблочков М.
История российского дворянства. – Москва: Эксмо, 2009. – 544 с.

Яневский Д.
Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

K o t l i a r M. F. The «Paternal» in the Law Awareness of the Ancient Rus'	4
S a s P. M. Strength of the Zaporozhian Army at the Khotyn Battleground in 1621	17
M a s l i y c h u k V. L. (<i>Kharkiv</i>). Mature Age: Preceding Law Practices in Left-Bank and Sloboda Ukrainian at the Second Half of the 18th Century	38
S h e r e t i u k R. M. (<i>Rivne</i>). The Uniat Church in the Light of Ethnoreligious Policy of Russian Empire at the First Quarter of the 19th Century	48
K o t e l ' n y t s ' k y i N. A. (<i>Chernihiv</i>). I.Petrunkevych's Activity at the Province Zemstvo Convention in Chernihiv.	62
S h e v c h e n k o V. M. (<i>Chernihiv</i>). The the Categories Description of Ukrainian Landowners at the Second Half of the 19th and the Beginning of the 20th Century.	75
T a r a n e t s ' S. V. The Charity of the Merchants-Oldbelievers in the Education Field (the Second Half of the 19th and Early 20th Century)	86
K u d i n o v D. M. (<i>Sumy</i>). On the Issue of the Revolutionary Events in Nizhyn 1905: Rural Dimension.	95
N a c h t i g a l R e i n h a r d (<i>Freiburg, Germany</i>). Darnytsia's Camp Imprisonment During World War I	103
U s e n k o P. H. In Military Revolutionary Impulse: the Last 100 Days of Vice-Admiral A.Kolchak in the Black Sea.	116
B o n d a r c h u k P. M. Religious Situation Peculiarities in Ukraine at the Mid 1940's – Early 1950	137

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Y a r e m e n k o V. I. (<i>Khmel'nyts'kyi</i>). Historical Onomastics in Taras Shevchenko's Literary Works	164
H e i d a O. S. (<i>Chernihiv</i>). Who Wrote the Chernihiv Diocese 7 Volume Description?	179
A n d r e e v V. M. (<i>Kherson</i>). Victor Petrov: «Scythian Plot» of Intellectual Biography. . . .	190
Y e z e r s ' k a I. V. (<i>L'viv</i>). Male and Female Names by L'viv Cathedral Church Baptism Metrics (17th century)	202
T o m a z o v V. V. Mavrogordato Family (Nicola Branch) at the South of the Russian Empire: Historical Prosopographical Research	215

BOOK REVIEWS

Z a r u b a V. M. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). V.O.Vasylenko. Political History of Grand Duchy of Lithuania (till 1569) in East Historiography at the 19th – First One Third of the 20th Century. . . .	226
K u z ' m y n e t s ' O. V. Problems of Regional History in the Context of the All-Ukrainian Events. Researches and Documents	227

CHRONICLES OF LIFE

K u d i n o v Yu. V. International Conference «Ivan Mazepa and Mazepyntsi: History and Culture of Ukraine Last Third of 17th – Early 18th Century»	229
Zotsenko Volodymyr Mykolaiovych	234

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	235
--	-----